

БЕОГРАД

14 – 18. IX 2017.

**НАУЧНИ
САСТАНАК
СЛВНИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

СРПСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА – РЕЧНИЦИ
СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО ИЗВОРИШТА
ГРАМАТИЧКИХ И СЕМАНТИЧКИХ
ИСТРАЖИВАЊА

47 / 1

БЕОГРАД, 2018.

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/1

Научни скуп је одржан уз подршку Министарства просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

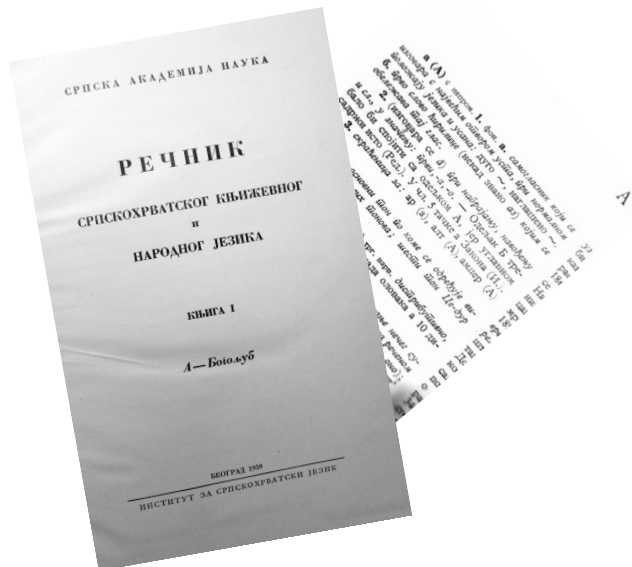
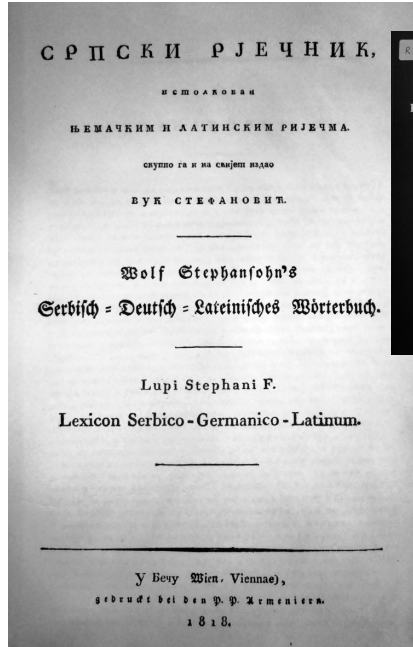
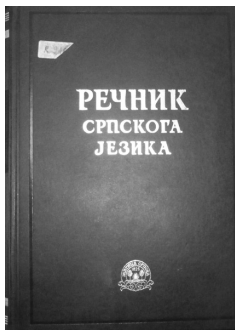
**СРПСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА – РЕЧНИЦИ
СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО ИЗВОРИШТА ГРАМАТИЧКИХ
И СЕМАНТИЧКИХ ИСТРАЖИВАЊА**

НАПОМЕНА

На 47. Међународном научном састанку слависта у Вукове дане у оквиру теме *Александар Белић и 'београдски стил'* на језичкој секцији поднети су реферати:

Галина Тјапко, *О књижевнојезичком појму „београдски стил” код Јована Скерлића*, Јелена Јовановић Симић, *Белић о стилистици, и о стилистици српског језика* и Миодраг Јовановић, *Александар Белић о Вуковим погледима на језик књижевника свога времена као путоказу стварања „београдског круга”*.

Ови реферати биће објављени у трећој књизи едиције *Александар Белић – српски лингвиста века*.

Људмила В. ПОПОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 21. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

О УЗАЈАМНОМ УТИЦАЈУ КАТЕГОРИЈА ДИЈАТЕЗЕ И МОДАЛНОСТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ НА ПРИМЕРУ ГЛАГОЛА *ТРЕБАТИ***

У оквиру категорија дијатезе и модалности разматра се питање узајамног утицаја глаголских категорија. Утицај доминантног значења модалности на рецесивно значење дијатезе посматра се на примеру тзв. потенцијалног и прескриптивног пасива, када модалност одређује редукцију пасивне парадигме до облика 3. лица презента имперфективних глагола. Поставља се питање о утицају дијатезе на модалност. Разматра се случај специфичне функционалне дијатезе у конструкцијама са нецеситивно употребљеним глаголом *требати*. У конструкцијама функционалног пасива са глаголом *требати* запажа се ширење парадигме глагола до свих личних облика уз потискивање рецесивне модалности, што сведочи о могућности не само редуковања парадигме елемента рецесивне категорије, већ и њеног ширења.

Кључне речи: дијатеза, модалност, доминатна категорија, рецесивна грамема, глагол *требати*.

Тренировка грамматического зрения у лексикографа и лексикографического у грамматиста открывает новые перспективы для лингвистики в целом. Очень вероятно, что на этом пути нас ждут новые открытия (Апресјан 2013: 79).

Питање узајамног утицаја глаголских категорија, као и граматичких категорија уопште, спада у најактуелнија и најмање истражена у савременој лингвистици (Плунгјан 2011; Маљчуков 2011; Маљчуков/Храковски 2015; Храковски 2015). Тај проблем се може сагледати и са тачке гледишта одговарајућих хијерархијских односа, када се постојање грамеме подређене

* ljudmila.popovic@fil.bg.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта 178021 „Опис и стандардизација српског језика”, који финансира Министарство науке, просвете и технолошког развоја Републике Србије.

категорије посматра као детерминисано присуством одређене грамеме код надређене категорије. На узајамну зависност глаголских категорија и њихову хијерархијску условљеност у руском језику скренута је пажња у радовима В. С. Храковског (Храковски 1996, 2012, 2015), у којима се на грађи руског језика истиче сврсисходност анализе глаголских грамема у комплексу са њиховим актантима, тј. у оквиру конструкције која чини језгро исказа приликом његовог генерисања. На тај начин даје се предност граматици конструкције у односу на вербоцентрични приступ опису реченице и самог глагола (Храковски 2015: 778).

Циљ овог рада се састоји у експликацији хијерахијске зависности међу глаголским грамемама у српском језику, која би омогућила уочавање утицаја доминантне категорије на подређену у смислу блокирања рецесивног граматичког значења, односно евентуалног супротног процеса – утицаја доминантне категорије у смислу ширења, а не сужавања другог значења, што ће бити приказано на примеру утицаја категорије пасива на категорију модалности.

Као пример утицаја доминантног значења модалности на рецесивно значење дијатезе може се узети употреба тзв. потенцијалног и прескриптивног пасива, уп.:

- (1) *Врата се отварају: PRS.IPFV овим кључем. = Врата се могу отворити, ако X употреби овај кључ.*
- (2) *Врата су се отворила: PRF.PFV.PASS. = X је отворио врата.*
- (3) *Суна се кува: PRS.IPFV на тихој ватри. = Суну треба кувати на тихој ватри.*
- (4) *Суна ће се кувати: FUT I. IPFV.PASS на тихој ватри. = X ће кувати суну на тихој ватри.*

У примерима (1) и (3) пасивни облици глагола *отварати* и *кувати* употребљени су у модалним конструкцијама, што потврђује њихова трансформација у реченице активне дијатезе, у којима им одговарају искази са модалним глаголима *моћи* и *требати*. Модалност у овом случају одређује редукцију пасивне парадигме до облика 3. лица презента имперфективних глагола јер употреба перфективног глагола или другог видско-временског облика лишава конструкцију модалног значења, о чему сведоче примери (2) и (4).

Развој модалних значења код пасивних глаголских облика, првенствено оних који се односе на могућност и немогућност обављања радње на објекту, истраживачи сматрају последицом померања пажње са извршиоца радње на њен резултат. Као пример таквог модалног значења, пре свега, наводе поминути потенцијални пасив (Плунгјан 2011). Конструкције са потенцијалним пасивом се одликују блокирањем агентивне допуне, први семантички актант у њима се не попуњава (*Врата се откључавају специјалним кључем*). Такве конструкције могу бити тумачене као пасивне (*Пажња, врата се затварају [возач изговара фразу у тренутку када притиска на дугме]*), али и као медијалне – са недефинисаним агенсом (*Врата се закључавају [у питању је инхерентно обележје самог предмета]*).

Прескриптивни пасив (Савкова 2014: 107–108) представља посебан случај утицаја модалности на пасивну дијатезу у српском језику. Српским

примерима са прескриптивним пасивом у другим словенским језицима могу одговарати конструкције активне дијатезе, уп.

(5) *На часу се не прича.* – (рус.) *Во время урока не разговаривают.*

Поставља се питање да ли доминантно значење пасива може потиснути рецесивну модалност. Као подстицај за размишљање у том правцу послужио нам је српски глагол *требати*. У речнику српског језика налазимо следеће тумачење тог глагола:

требати, -а(м) несвр. 1. безл. *потребно је, нужно је, ваља.* – *Треба да даш дете у школу.* 2. (с логичким субјектом у дативу) *имати потребу за чим.* – *Треба ми новац* (РСЈ 2011: 1308).

О глаголу *требати* у српском језику постоје бројни радови, а воде се и честе дискусије о његовој исправној употреби¹, том глаголу су посвећени шири описи у оквиру граматика српског језика, као и монографија посвећених истраживању категорије модалности (Марковић 1950, 1980; Стевановић 1967; 1974: 603–604; Мразовић/Вукадиновић 1990: 148; Ђукановић 1994; Остојић 1997; Трбојевић Милошевић 2004: 163–164; Танасић 1995–96; Звекић Душановић 2011: 160–162; Кликовац 2011, 2016; Пипер/Клајн 2013: 164–166). Међутим, у свим наведеним истраживањима претежно се разматра питање деонтичке употребе глагола *требати* уз профилисање проблема нормативности његових личних облика, док се друго значење само констатује јер се лична употреба *требати* у том значењу не доводи у питање.

Полазећи од Апресјанове концепције интегралног описа лексеме у оквиру системске лексикографије која подразумева да се јединици лексикографског описа приступа са тачке гледишта исказа, а не саме глаголске лексеме (Апресјан 1995), уочавамо да су наведена значења условљена валентношћу глагола *требати* у предикату. У првом случају посредује је тзв. тривијална употреба² ове лексеме, која се јавља када уз њу стоји реченична допуна у облику конструкције *да* + презент или инфинитива, ређе номинализације, док се у другом случају на позицији актанта овог глагола јавља предметни аргумент: *Треба ми новац*. Нетривијалност у овом случају настаје као последица изостављања унутрашњег предиката у функцији допуне глагола *требати*. Враћање елидираног глагола укида тривијалност: *Треба да имам новац; Треба да ми даш новац*³.

¹ Само на страницама часописа *Наш језик*, како наводи Срето Танасић, о том питању се у више наврата дискутовало од 30-их година 20. века до данас (в. Танасић 2005: 51)

² Тривијално или адитивно значење исказа је такво које се добија слагањем лексичких елемената у целину уз помоћ одређених семантичких и синтаксичких правила. Оно настаје као последица слагања редувантних ЛСВ (Апресјан 1995). Нетривијално или неадитивно значење је пак оно које настаје као последица утицаја одређених активних чинилаца контекста на садржај исказа, те се његов смисао не може декодирати полазећи само од лексикографског тумачења лексеме. У улози таквих активних чинилаца могу наступати како лексички показатељи (квантори, евалуатори, модалне речи), тако и граматички – врста допуне, негација, вид и сл.

³ На потребу систематског проучавања глагола који се повезују са различитим семантичко-синтаксичким типовима допуне скренула је пажњу Милка Ивић (Ивић 1995: 129). У цитираном раду, на примеру српског глагола *имати*, показано је како глагол мења своје лексичко значење у зависности од објекта с којим се спаја: *имам пса* = „власник сам пса”, *имам аутобус* у 3 = „пос-

У нетривијалном значењу глагол *требати* отвара нову синтаксичку позицију коју попуњава логички субјекат у дативу, што сведочи о промени валентне структуре глагола *требати*. Из претежно једновалентног (у безличној употреби) или двовалентног (када је лично употребљен у перфекту) и сентенцијално транзитивног (Ивић 1995: 128) он постаје двовалентан са предметним аргументима. Међутим, у корелацији са исказом *Треба ми новац* у српском језику налази се и ређе коришћен исказ са личним обликом глагола *требати* *Требао новац*, где је глагол *требати* двовалентан и транзитиван – има праву предметну допуну.

Очигледно је да је у овом случају на категорију модалности утицала валентност, коју тумачимо као семантичко-синтаксичку категорију. Валентност одређује категорије персоналности и прелазности с аспекта отворености глаголске лексеме за леву или десну валентност. С обзиром на то да категорија прелазности утиче на категорију дијатезе (само прелазни глаголи могу исказивати пасивну дијатезу), а категорија персоналности условљава категорије лица, времена и начина (само лични глаголи могу имати наведена граматичка значења), валентност утиче на све релативне глаголске категорије.

На примеру глагола *требати* видимо како валентност може утицати и на категорију модалности јер постојање сентенцијалне допуне јесте основа за издвајање модалних глагола, а замена сентенцијалне допуне предметном води потискивању модалног значења, што ће бити показано у даљем излагању.

Нетривијално значење глагола *требати* – „имати потребу за чим”, које се у Нормативној граматици српског језика издваја као **нецеситивно** (Пипер/Клајн 2013: 164), допушта ширење парадигме овог глагола на све лично-временске облике, као и укључивање у његову деривативну парадигму граме свршеног вида, уп.: *требао ти*, *требао ми*, *требао ми одмор*, *требао својим родитељима*, *требао пријатељима*, *требају ми ципеле*; *требао сам ти*, *требају ти увек*; *за требао ми је алат*; *за требаћеш ми у једном тренутку* итд.⁴

Поставља се питање, ако се парадигма глагола изградила до пуне и укинута је блокада свих нереализованих грамема, шта се дешава са модалним значењем те речи? Пре него што одговоримо на то питање, приметимо да се у свим наведеним примерима глагол *требати* (или његов свршени корелат *за требао*) користи у конструкцији која функционално подсећа на пасивну дијатезу. Уколико пођемо од чињенице да се у сваком од наведених примера на позицији субјекта налази тзв. нецеситивни објекат, односно предмет

тоји аутобус који полази у 3, а којим се служим”, *имам час у 3* = „предстоји ми час у 3”, *имам да ћутим и трим* = „приморана сам да ћутим и трим”. Примећујемо да се уз сентенцијалну допуну глагол *имам* користи у модалном значењу, које се потискује приликом употребе тог глагола са предметном допуном, слично као и у случају глагола *требати*.

⁴О регуларности реченица *Требао нове ципеле* у Нормативној граматици српског језика речено је следеће: „Реченице типа *Друштво треба стручњаке*, мада ниуколико нису погрешне, мање су препоручљиве од реченица типа *Друштву требају стручњаци*, којима претходне увек могу бити замењене, али нема разлога да се оне доследно избегавају или да се уместо реченица типа *Друштво треба стручњаке* увек употребљавају, такође исправне, реченице са изразом *бити потребан* у предикату, нпр. *Друштву су потребни стручњаци*. Употреба синонимичних конструкција у истом контексту понекад је оправдана из стилских разлога” (Пипер/Клајн 2013: 165).

потребе, онда можемо такву конструкцију посматрати као неку врсту функционалног пасива. У том случају полазимо од синтаксичке основе дијатезе – објекат прелази на позицију граматичког субјекта, а логички субјекат се исказује допуном у дативу. У лингвистичкој литератури познато је издвајање тзв. лексичког пасива, тј. конструкција у којима долази до колизије граматичке форме глагола и њеног значења (Бондарко 2002: 604). Конструкције са лексичким пасивом обично подразумевају тематизацију логичког објекта који се из комуникативних разлога топикализује (Алановић 2009: 127), уп.:

- (6) *Овај злочин је предмет истраге федералне полиције.*
 (7) *Федерална полиција истражује овај злочин.*

Међутим, у српским конструкцијама са глаголом *требати* могућ је и други начин исказивања пасивне дијатезе, када долази до тематизације логичког објекта, а глаголски облик, притом, остаје у облику активне дијатезе, нпр.

- (8) *Ивану требају нове ципеле.*

Том приликом, како сматрају истраживачи⁵, долази до потискивања модалног значења глагола *требати*. Такав пасив можемо назвати функционалним, а у његовој основи лежи поменута синтаксичка транспозиција, као и семантички однос конверзије, који чини основу сваке пасивне конструкције. Њему одговара обележена конструкција активне дијатезе са тематизованим логичким субјектом – носиоцем стања уз исти глаголски облик, као и уз очекивану промену лица и броја с обзиром на конгруенцију глаголског облика у предикату са именицом на позицији синтаксичког субјекта:

- (9) *Иван треба нове ципеле.*
 (10) *И данас верујем у Бога, али не треба председника.* (Политика 30. 11. 2009)⁶
 (11) *Још једну опрему требамо за наше путовање, бело хаџијско одело.* (М. Миланковић)

При преласку предметне допуне на позицију синтаксичког субјекта, што се може у функционалној равни изједначити са испољавањем пасивног значења, његова обличка парадигма се шири. Глагол *требати* у значењу „бити потребан” или „осећати потребу” срећемо у српском језику у свим лично-временским облицима. Претражујући електронски корпус савременог српског језика, можемо наћи бројне примере са тим глаголом како уз нецеситивни објекат на позицији субјекта и логички субјекат у дативу тако и у примерима са нецеситивним објектом у акузативу, који су, међутим, ређи. Однос између та два типа конструкција зависи од личног облика глагола *требати*, али

⁵ Ивана Трбојевић-Милошевић тим поводом примећује да у таквим конструкцијама глагол *требати* спада у медијалне глаголе јер изражава стање потребе за нечим, где се не може говорити о модалном значењу. „Ако би се баш инсистирало на његовој модалности и у тим случајевима, евентуално би се могло рећи да изражава буломаичку модалност, с обзиром да су жеља и потреба релативно блиска стања (жеља изазива потребу и обрнуто), мада бих рекла да би то било наметање модалности тамо где јој нема места” (Трбојевић Милошевић 2004: 162).

⁶ Примери се наводе према извору: *Корпус савременог српског језика на Математичком факултету Универзитета у Београду.*

тип налик функционалном пасиву (са нецеситивним објектом на позицији субјекта) убедљиво доминира.

Тако, за облик 1. л. једн. *треbam* од укупно 29 примера 10 је **са нецеситивним објектом на позицији субјекта** (у даљем тексту **I типа**), а 7 са глаголом *треbати* и **нецеситивним објектом у акузативу**⁷ (даље – **II типа**).

I тип: (12) *Ја сам ту, на ако вам требаm за добробит државе, позовите ме.* (Svet 220).

II тип: (13) ***Треbam** доктора Комаровског.* (Б. Пекић).

За облик 1.л.мн. *треbамo* од укупно 65 примера 3 су првог типа, а 2 – другог.

I тип: (14) *Унија треба нама, али је истина и то да ми требаmо Унији.* (Политика 18. 06. 2009)

II тип: (15) ***Треbамo** партнере да им продамо радне снаге.* (Република 359)

Облик *треbаш* нисмо успели да пронађемо у коришћеном корпусу, али се он често може чути у разговорном језику (II тип конструкције са обликом *треbаш* је знатно ређи), о чему сведоче примери из разговорног дискурса или са интернета, нпр.:

I тип: (16) *Ти ми требаш.*

II тип: (17) ***Треbаш** нову опрему.*

За облик 2. л. мн. *треbате* у корпусу има 6 примера I типа конструкције и упола мање – II типа:

I тип: (18) *Кажете да Вама не треба Мишковић, али можда Ви требате њему.* (Политика 16. 01. 2008)

II тип: (19) *Да, кога требате, није ту, јавите се сутра.* (З. Вељић)

Примери са обликом 3. л. мн. *треbају* у личној употреби су веома бројни. На 100 анализираних примера од укупно 587, колико их је пронађено претрагом корпуса, 69 је I типа, а 23 – II.

I тип: (20) *Него му требају гола факта!* (М. Црњански)

(21) *Машина требају радници и инжињери.* (Б. Ћосић)

II тип: (22) *Друзе Чељустников, рече му непознати, **требају** вас хитно у Рајком.* (Д. Киш)

(23) *Све оне, дабогме, кажу да другог мушкараца, осим мужа, **не требају**.* (М. Црњански)

Највише је пронађено примера са обликом 3. л. једн. – 111.865, што је логично јер се тај облик подудара са модалним безличним. Ипак међу њима има и значајан број примера са глаголом *треbати* у личној употреби:

I тип: (24) *Чим нешто затреба, знате где сам! Рекли сте да **не треба ништа**! Сећате се? А сада – треба! Значи да је требало! – Не мени – благо је поправио Албрехт.* (М. Поповић)

⁷ Остали примери су заступљени конструкцијама са допунском реченицом (инфинитивом или допуном *да* + презент), које се не сматрају нормативним (Пипер/Клајн 2013: 164–166).

У последњем примеру (24) налазимо глагол *требати* и у облику перфекта. Тај временски облик срећемо у личној употреби са нецеситивним објектом на позицији субјекта претежно у 3. л. мн., и то у конструкцијама I типа:

- (25) *Новим агенцијама **требали су** нови људи, новим људима канцеларије и опрема, а све то захтевало је додатне паре.* (Политика 20. 07. 2010)

Када је у питању указивање на прошли временски план, чешће се користи свршени видски парњак глагола *требати* – *запремати*, који се јавља у свим облицима презента: *запремам-запремаш-запрема-запремамо-запремасте-запремају*, претежно у зависном делу условне или временске реченице:

- (26) *Кад год ти што **запремам**, само пошаљи, јави* (Б. Станковић).
 (27) *Да, да, нико нема разумевања за наше невоље, а кад им **запремамо** сви гракну.* (Политика, 23. 09. 2007)

Префикс *за-* у овом случају маркер је како перфективности глагола тако и његовог почетно-фазног значења, што се, када је у питању изражавање нецеситивности, у осталим словенским језицима, осим српског, хрватског, бугарског и македонског, може пренети само контекстуално – употребом имперфективног глагола или предикатива који је од њега изведен уз лексичка средства, која модификују њихово значење у почетно (у чешком, словачком, лужичкосрпском) или помоћу фазног глагола *стати* у осталим језицима⁸, уп.:

- (28) ***Запрема** она пријатељима.*
 (29) (буг.) *На нея ѿ **запремаха/потремаха** нейните приятели.*
 (30) (л.-срп.) [*Jednogo dnja*] *јеје прећелјо ју **трјемачу**.*
 (31) (чеш.) [*A najednou*] *ји **заћали потребоват!***
 (32) (слов.) ***Potrebovali** ју јеј приателиа.*
 (33) (укр.) *Вона **стала потрібна** своім друзям.*
 (34) (рус.) *Она **стала нужна** своим друзям.*

У простим или напореднословеним реченицама српског језика облик свршеног презента глагола *запремати* јавља се у хабитуалном значењу:

- (35) *Али стари смо, **запремају нам лекови**, а напада снег, не можемо до штале краве да видимо, а камо ли до Батрага и Тутина.* (Политика 10. 11. 2010)

У наведеном примеру глагол *запремају* значи „дешава се да нам требају”, што указује на тзв. итеративну хабитуалност.

Свршени глагол *запремати* може се јавити и у облику перфекта или аориста, али само у личном облику:

⁸ Користим ову прилику да искажем своју искрену захвалност колегама-славистима, који су ми помогли да обухватим истраживањем примере на свим словенским језицима – Андреи Желе, Каролини Скварској, Стефани Пауновић Родић, Светли Русковој, Далибору Соколовићу и Микити Супрунчуку.

- (36) *као она млада што је легла у гроб са свадбеним велом који јој за живота није затребао*. (Д. Киш)
- (37) *И сачувах здравље, и снагу што бодри, и не затрebaх их, годинама 'вамо*. (Web)
- (38) *Затрebaише ми наша слова*. (Web)

Свршени глагол *затрebaти* у облику перфекта или аориста не повезује на позицији допуне инфинитив или конструкцију *да+презент*, што сведочи о томе да се тај глагол среће само у значењу „бити потребан” и „осетити потребу”.

Када посматрамо парадигму глагола *трebaти* у значењу „бити потребан” и „осећати/осетити потребу”, примећујемо да је она употпуњена не само свим личним облицима, већ и оним видско-временским облицима (перфективни перфект и аорист) који се не срећу у деонтичкој употреби. Очигледно је да је парадигма глагола *трebaти* у том значењу много шира него код његове деонтичке употребе. Остаје само да разјаснимо шта се дешава са модалним значењем како бисмо потврдили или оповргли почетну претпоставку да је до ширења парадигме дошло услед губитка потоњег.

У бројним истраживањима посвећеним категорији модалности на материјалу различитих језика издвајају се њихове заједничке функционалне карактеристике (Палмер 1986; Бондарко 1990; Бајби и др. 1994; Ван дер Аувера, Плунгјан 1998; Нарог 2005; Пипер 2005: 636–647), међу којима је основна та да изводе радњу означену предикатом ван граница реалности придајући јој нефактивно значење. Самим тим модални глаголи морају увек имати пропозицију чији садржај чине нефактивним приказујући га из угла односа између стварности и, са друге стране, говорника или субјекта реченице, радње и самог садржаја реченице. Уколико су показатељи модалности као појмовне категорије универзални, средства њеног изражавања и степен њихове граматикализације разликују се од језика до језика. У лексичка средства исказивања модалности спадају модални глаголи са одређеним морфосинтаксичким показатељима, који се такође разликују од језика до језика.

Настојећи да раздвоји модалне глаголе од осталих глагола у српском језику, Бјорн Хансен (Хансен 2005: 220) говори о њиховој полифункционалности, тј. способности модалних глагола да изражавају најмање два типа модалности, док модализоване речи, по његовом мишљењу, изражавају само једно. Говорећи о њиховим морфосинтаксичким одликама, истраживач инсистира на томе да модални глаголи у српском језику увек имају само једну аргументну позицију коју попуњава глаголска лексема, те немају своје номиналне аргументе али увек утичу на енкодирање аргумената пунозначне глаголске лексеме (Хансен 2007: 34).

Међутим, ако бисмо свели морфосинтаксичке показатеље модалности у српском језику на најосновније, добили бисмо следеће:

- 1) Модални глаголи су семикопулативни и имају уз себе на позицији допуне инфинитив или конструкцију *да + презент*: *могу читати/да читам; трeba сачекати; морам да идем* итд.

- 2) У већини немају аспектуални корелат без промене семантике глагола: *моћи* ~ X; *морати* ~ X, *хтети* ~ X (са друге стране, постоје перфективни глаголи различите семантике у односу на модалне, од којих су изведени, в. *смоћи*, *приморати*, *прохтети се* итд.).
- 3) Немају облик императива: **Мож!*, **Требай!*, **Нека мора!*
- 4) Од модалних глагола се ретко користе глаголске именице: *хтети* – *хтење*, *требати*–*требање*, *морати* – *морање*⁹, а од неких је немогуће формирати глаголску именицу, уп. *моћи* – **моћење*, *смети* – **смење*).
- 5) Модални глаголи се срећу у реченицама које се могу трансформисати у конструкције пасивне дијатезе, али се притом дијатезној трансформацији подвргава тзв. пунозначни глагол:
 - (39) *Он може да затвори прозор. – Прозор може бити затворен.*
 - (40) *Он треба да набави карте. – Карте треба да се набаве.*

Када се глагол *требати* у значењу „бити потребан” и „осећати потребу” упореди са овим критеријумима, постаје јасно да, иако у њему постоји модална основа коју можемо означити као нецеситивну (Пипер/Клајн 2013: 164) или буломаичку (Трбојевић Милошевић 2004: 162), ипак такво значење пре можемо сматрати постмодалним (Бајби и др. 1994) јер је у њему дошло до потискивања општег модалног значења услед промене валентне структуре, када је аргумент елидираног унутрашњег предиката прешао на позицију допуне услед сажимања предикатске допуне.

Што се тиче морфосинтаксичких одлика постмодалног глагола *требати*, оне се битно разликују од оних које су му својствене при деонтичкој употреби. Као прво, за разлику од деонтичког *требати*, постмодална варијанта тог глагола захтева предметну именицу на позицији аргумента, и то у акузативу или номинативу. Као друго, појављује се логички субјекат у дативу. И, најзад, постоји могућност да се свршени парњак овог глагола, који се користи у свим временским облицима, употреби у императивној или оптативној конструкцији, нпр.:

(41) *Нека ти никад не затребају ови лекови.*

(42) *Желим да Вам никад не затребају туђе жеље* (<https://forum.krstarica.com>).

Кад глагол *требати* улази у конструкцију пасивне дијатезе у свом деонтичком значењу, он попут других модалних глагола, не прима пасивни облик, већ само модификује значење пасивно употребљеног пунозначног глагола (39–40). Ако се ради о постмодалном глаголу *требати*, он може самостално исказати однос пасивне дијатезе уз померање нецеситивног објекта на позицију субјекта:

(43) *Требама нове ципеле – Требају ми нове ципеле.*

⁹ У коришћеном корпусу нашли смо 2 примера употребе такве именице и то у дискургу спорског коментара: *Притом, јасно ми је да је у фудбалу морање опасно.* (Политика 04. 02. 2001). Исте облике налазимо и у речнику. Очигледно је да се у случају глаголских именица ради о семантизацији модалних глагола.

Конструкције са нецеситивним објектом на позицији субјекта су уобичајене, док су оне где он остаје на позицији синтаксичког објекта мање присутне у српском језику. Наведено говори у прилог томе да је до ширења парадигме глагола *требати* у српском језику дошло због његове употребе у конструкцијама са тематизованим објектом које се у функционалној равни могу посматрати као пасивне. Таква синтаксичка транспозиција је узроквала додатну семантизацију глагола *требати*, који је почетно био модалан. Речено нам даје основа да сматрамо да је дијатеза утицала на модалност тако што је дошло до ширења парадигме модалног глагола уз потискивање рецесивне модалне грамеме.

ЛИТЕРАТУРА

- Алановић 2009:** М. Алановић, *Лексичко-синтаксичка средства пасивизације*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 38/1, 123–135.
- Апресјан ²1995:** Ю. Д. Апресян, *Избранные труды, том I. Лексическая семантика*, Москва: Школа „Языки русской культуры”.
- Апресјан 2013:** Ю. Д. Апресян, Грамматика русского глагола в словаре, *Јужнословенски филолог*, LXIX, 49–73.
- Бајби и др. 1994:** J. Bybee, R. Perkins, W. Pagliuca, *The Evolution of Grammar. Tense, aspect and modality in the languages of the world*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Бондарко 1990:** А. В. Бондарко (отв. ред.), *Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность*, Ленинград: Наука.
- Бондарко 2002:** А. В. Бондарко, *Теория значения в системе функциональной грамматики. На материале русского языка*, Москва: РАН, Институт лингвистических исследований.
- Ван дер Аувера/Плунгјан 1998:** J. Van der Auwera, V. A. Plungian, Modality's semantic map, *Linguistic typology*, 2, 79–124.
- Ван Валин/Ла Пола 1997:** R. D. Van Valin, R. J. La Polla, *Syntax. Structure, meaning and function*, Cambridge: CUP.
- Ђукановић 1994:** В. Ђукановић, Глаголи *требати* и *ваљати* и њихова инфинитивно/презентска допуна, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 22/2, Београд, 119–126.
- Звекић Душановић 2011:** D. Zvekić-Dušanović, *Modalnost. Motivaciona modalnost u srpskom i mađarskom jeziku*, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Ивић ²1995:** М. Ивић, *Лингвистички огледи*, Београд: Slovoграф [Biblioteka XX vek 61].
- Кликовац 2011:** Д. Кликовац, О глаголу *требати*: теорија, употреба и норма, *Наш језик*, ХЛП/3–4, 3–24.
- Кликовац 2016:** Д. Кликовац, Муке с глаголом ТРЕБАТИ, и даље, *Језик данас*, ХП/7–8, 11–20.
- Малъчуков 2011:** А. L. Malchukov, Interaction of verbal categories: Resolution of infelicitous grammeme combinations, *Linguistics* 49/1, 229–282.

- Мальчуков/Храковски 2015:** А. Л. Мальчуков, В. С. Храковский, Наклонение во взаимодействию с другими категориями: опыт типологического обзора, *Вопросы языкознания*, 6, 9–32.
- Марковић 1950:** С. Марковић, О употреби личних и безличних облика глагола *требати*, *Наш језик*, 1/7–8, 311–317.
- Марковић 1980:** С. Марковић, Лични и безлични облици глагола *требати* (посматрани из аспекта варијаната српскохрватског стандардног језика), *Јужнословенски семинар за стране слависте*, 31, Београд, 81–92.
- Нарог 2005:** Н. Narrog, Modality, mood and change of modal meaning. A new perspective, *Cognitive linguistics*, 16/4, 677–731.
- Палмер 2001:** F. R. Palmer, *Mood and Modality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Пипер 2005:** П. Пипер, Синтаксичке категорије у простој реченици (синтаксичка семантика), у: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*, М. Ивић (ред.), Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска, 575–978.
- Пипер/Клајн 2013:** П. Пипер, И. Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Плунгјан 2011:** В. А. Плунгян, *Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира*, Москва: РГГУ.
- Савкова 2014:** Д. Савкова, *Деагентивността в българския език и нейното изразяване (в съпоставка със сръбския език)*, София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски”.
- Стевановић 1967:** М. Стевановић, Облици другог дела сложеног предиката код допуне безлично употребљеног глагола *требати*, *Наш језик*, XIV, 237–243.
- Стевановић 1974:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма II. Синтакса*, Београд: Научна књига.
- Танасић 1995–1996:** С. Танасић, О употреби глагола *требати*, *Наш језик*, XXX/1–5: 44–52.
- Танасић 2005:** С. Танасић, *Синтаксичке теме*, Београд: Београдска књига.
- Трбојевић Милошевић 2004:** I. Trbojević-Milošević, *Modalnost, sud, iskaz. Epistemička modalnost u srpskom i engleskom jeziku*, Beograd: Filološki fakultet.
- Хансен 2005:** В. Hansen, How to measure areal convergence: a case study of contact-induced grammaticalization in the German/Hungarian/Slavonic contact area, in: В. Hansen, Р. Karlik (eds.), *Modality in Slavonic languages. New perspectives*, München: Verlag Otto Sagner, 219–237.
- Хансен 2007:** В. Hansen, A morpho-syntactic typology of constructions with modals in Serbian, *Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план)*. *Лингвистичке свеске*, 6, Нови Сад: Филозофски факултет, 31–43.

- Храковски 1996:** В. С. Храковский, Грамматические категории глагола (опыт теории взаимодействия), в: *Межкатегориальные связи в грамматике: Сб. статей под ред. А.В. Бондарко*, СПб: Изд-во „Дмитрий Буланин”, 22–42.
- Храковски 2012:** V. S. Khrakovskij, Hierarchy and Interaction of Russian Verb Categories (Aspect, Tense, Mood), *Scando-Slavica*, 58/1, 49–76.
- Храковски 2015:** В. С. Храковский, Русский глагол: иерархия грамматических категорий и их взаимодействие в пассивных конструкциях, у: Љ. Поповић, Д. Војводић, М. Номаћи (ур.), *У простору лингвистичке славистике. Зборник радова поводом 65. година живота академика Предрага Пипера*, Београд: Филолошки факултет, 777–798.

Људмила В. Поповић

О ВЗАИМОДЕЙСТВИИ КАТЕГОРИЙ ДИАТЕЗЫ И МОДАЛЬНОСТИ В СЕРБСКОМ
ЯЗЫКЕ НА ПРИМЕРЕ ГЛАГОЛА *ТРЕБАТИ*

Резюме

В работе рассматривается взаимодействие грамматических категорий в сербском языке. В частности, в рамках теоретической концепции В. С. Храковского о иерархическом взаимодействии категорий исследуется влияние доминантной категории модальности на рецессивную категорию пассива в случае так называемого потенциального и прескриптивного пассива. В таких конструкциях парадигма пассива сводится к единственной форме – 3. л. ед. ч. наст. вр. глаголов несов. вида.

Пример сербского глагола *требати*, который можно использовать как в модальном значении, так и для обозначения состояния потребности, показывает, что при употреблении данного глагола в последнем значении конструкции с ним вступают в конверсивные отношения, которые на синтаксическом уровне можно оценить как функциональную диатезу – объект потребности становится синтаксическим субъектом, а логический субъект переходит на позицию субъектного дополнения: *треbam доктора – треба ми доктор*. Конструкции с функциональным пассивом (*требати* в значении „быть востребован”) являются более распространенными и рекомендуются с точки зрения культуры речи. В таком случае пассивная граммема является доминантной, а модальная рецессивной, поскольку модальное значение глагола *требати*, стандартно выражаемое безличной формой, вытесняется при выполнении парадигмы этого глагола всеми лично-временными формами в конструкциях функционального пассива. Данный факт свидетельствует о том, что результатом влияния доминантной категории на рецессивную может быть не только свертывание парадигмы элементов рецессивной категории, но и ее восполнение новыми формами.

Ключевые слова: диатеза, модальность, доминантная категория, рецессивная граммема, глагол *требати*.

Радоје Д. СИМИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 25. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

О АОРИСТУ ИМПЕРФЕКТИВНИХ ГЛАГОЛА И СРОДНИМ ПОЈАВАМА

После знаменитих Маретићевих и Мусићевих истраживања о значењу и употреби глаголских времена – од свих облика аорист је постао најзначајнија и научне пажње највреднија тема. Посебно место у расправи има аорист имперфективних глагола. Аутор овог рада полази од Белићевих ставова и покушава да разреши проблем глаголског времена и вида уопште, посебно у значењу аориста имперфективних глагола.

Кључне речи: вид, време, аорист, имперфекат, перфектизација, глобализација.

1. Увод

1. Дуго је у науци о значењу глаголских облика вођена расправа о томе да ли је глаголско време самостална категорија или је зависна од вида. А. Белић мисли да временски облици своје значење чувају само у индикативној употреби, док га у релативу губе или своде на видско значење. После дуже расправе, од својих полазних, у по нечем екстремних позиција одустао је и сам Белић. Овде ћемо се осврнути на његова новија схватања. Он у контексту завршних лингвистичких испитивања тврди „да су глаголски вид и глаголско време две различне ствари иако се извесно видско значење може добити на основу употребе извесног глаголског значења у извесном времену..., исто онако као што се глаголи извесног видског значења могу употребити у једним временима, а у другима не могу, или као што се неки видски облик могао употребити за извесно временско значење када су им се временски облици, у извесној употреби, по значењу знатно приближили” (Белић 1998: 223). Развијајући своје мисли даље, Белић (1998: 229) преци-

*jelenajo@bitsyu.net

зније формулише неке додатне моменте које сматра битним за разумевање односа вида и времена:

Ја мислим да ту треба разликовати три потпуно различна случаја: 1) када се глаголи извесног видског значења које чини део њихове основе употребљавају у неком времену које допушта да се њихово значење може комбиновати са временским значењем дане категорије (каква је напр. искључива употреба трајних глагола у [индикативном] презенту...); 2) када се значење вида добија помоћу временског значења и 3) када се облик вида употребљава за временско значење (исп. случајеве код футура). Ја мислим да други случај претстављају индоевропски перфекат и индоевропски аорист... Чим аорист значи моменатност ('Punktualisierung') радње, без икакве претставе о њеној трајању..., онда је јасно да се то могло добити једино слагањем претериталности са тренутношћу глаголске радње...

Тачне Белићеве констатације праћене су не сасвим тачним интерпретацијама. Наиме, није реч о укрштању вида и времена већ о појавама у семантици неких претериталних, а и других облика који у великој мери подсећају на словенски вид и које Белић обележава термином 'перфектизација'. Али ми ћемо поставити тезу да се, у ствари, не ради о категорији вида у правом смислу како се на вид гледа у српској науци о језику, већ о појавама блиским виду. И која није у вези само са аористом (и перфектом) већ и са неким другим облицима.

2. Овде је згодно место да поменемо и мишљење И. Грицкат.

2.1. У студији посвећеној футуру другом (Грицкат 1956) ауторка између осталог примећује да овај облик (и не само он) каткада за собом повлачи 'перфектизацију' несвршених глагола. „Реченицу: 'Кад *будеш ишао*, не заборава да понесеш доглед', морамо протумачити овако: 'Кад *будеш пошао*', јер понети неку ствар човек може само на почетку путовања, а не у току. У преводу на неки други језик који такође познаје два вида ова особеност се запажа сасвим јасно. Тако, напр., у руском језику... ова би реченица гласила: Когда ты *пооедеш*, не забудь *взять*...”.

У таквој употреби може се, у извесном смислу, осетити приближавање перфективном виду код глагола иначе имперфективних. Разуме се, глаголи ту не постају перфективни; само се целокупни контекст даје лако превести, интерпретирати помоћу перфективног глагола са значењем наилажења, настајања. И то није ретка појава у српскохрватском језику. Наше језичко осећање мора понекад уложити чак и извесан напор, ако се тако може рећи, да, напр., реченицу 'ако пролетос *будете зидали* кућу' не протумачи као 'ако *станете да зидате*', 'ако *дође* до тога да зидате' и сл. ...Стога је разумљиво што се имперфективним глаголима овде формално не мења вид, што ми немамо појаву граматичке перфектизације. Овде се осећа – и то не увек... – нешто друго, наилажење целе радње, њена појава; на њу се и даље мисли у њеној трајности, само што се наглашава да вршење треба да *дође*, да се *оствари*.

Суптилна ауторкина запажања помућена су једним споредним моментом који она није приметила. А ради се о томе што је футур други 'будуће' време, па је постериорност у односу на неки ослонац, стварни или фингирани, увек у њему присутна. Ако апстрахујемо тај моменат, И. Грицкат ће бити сасвим у праву, али она није смогла појмовља да то објасни. Данашњи истраживачи одустају од 'извршености', која није сасвим погођен опис ове појаве, него (у вези не са футуром другим, него заправо са аористом) инсистирају на особе-

ности коју Грицкат наслућује и помиње у летимичном додиру њене мисли са темом – а то је означавање 'целе радње'.

2.2. Додаћемо и ширира запажања ауторкина која бацају светло на вид и време српскога глагола уопште, а не само на питање футура другог у вези с тим:

Треба напоменути да се такво разумевање глаголске радње јавља понекад, у ограниченом броју случајева, и у вези с обичним футуром. 'Ти ћеш ићи' често значи нешто што је блиско значењу 'Ти ћеш поћи'. 'Мој брат ће већ сутра путовати на море, а ја тек кроз недељу дана'; мисли се: 'Брат ће поћи, кренути...' (руски превод би гласио: 'Мой брат поедет завтра', а никако 'будет ехать'). Међутим у прошлом времену, у истом смислу, тј. у смислу поласка, не би се рекло 'мој брат је јуче ишао на море' него само 'отпутовао', 'отишао', 'кренуо'.

Тачно. Али ваља додати да 'Мој брат је ишао на море' може значити и комплетан догађај, тј. 'целину радње' – када обухвата и одлазак на море, и боравак тамо, и повратак с мора! Иако обухвата много дужи временски размак од самог поласка, 'ишао је' у некој перспективи подлеже 'перфектизацији', или боље 'комплетизацији': означавању догађаја као јединствене целине. И то је проблем за себе који заслужује научну пажњу и којем је посвећен овдашњи наш рад у широј верзији његовој, а који ће овде бити изложен укратко.

3. Ј. Вуковић (1967: 290) једном приликом, расправљајући о сличним питањима са П. Ивићем, каже да је „П. Ивић сасвим лепо осетио радњу исказану имперфектом као процес, сам процес – у ствари, и како одатле треба полазити да би се његова радња најлакше могла специфицирати”.

Међутим, и Ивић нас мора довести у забуну кад... каже: 'Стога није погрешно рећи да је простим претериталним временима радња захваћена као збивање догађаја, процес (ако под тим подразумевамо нешто што је везано за одређено време и околности у њему), а у перфекту као го факат, податак' (ЈФ XX, стр. 258). А пре тога, кад је реч о једној разлици употребе аориста и имперфекта (уз прилог доста), читамо: 'У таквим примерима имперфект не може доћи због тога што он значи паралелизам са ситуацијом у прошлости, ситуацијом које више нема (тада). Уосталом, овде је битно да се не мисли на време трајања радње, на њену слику, него на чисту радњу као такву, на њено вршење или невршење. У питању је радња као факат, мишљење говорног лица о томе факту' (стр. 256). Не можемо никако... ову радњу схватити као процес, нити се ту могу наћи икакви диференцијални моменти између аориста и перфекта. То је једно. А друго је, радња као факат слаже се за идентификовање перфекта, али колико она одговара аористу, не може се то разумети из оваквог начина формулисања мисли.

И поред контроверзе у Ивићевим објашњењима – на једној страни код аориста се „не мисли на време трајања радње, на њену слику”, а на другој се аорист сматра обликом који значи догађаје у одређено време (у 'доживљеној прошлости') – Ивићу се ипак не може оспорити тачност тврдње да аорист не-свршених глагола по правилу упућује на 'радњу као факат', дакле 'комплетан догађај'. Сама ова контроверза представља теоријску загонетку коју би ваљало анализом грађе некако разрешити, и коју ћемо покушати у овом раду да решимо, али она не смета да прихватимо мисао о 'комплетизацијском' или 'глобализацијском' смислу аориста као тачну. У сваком случају, неспојивост 'комплетивности' и тзв. 'доживљености радње' у значењу аориста – коју заправо брани Вуковић – ипак је дезавуисана стварним значењем овог облика.

4. Пратићемо сада Стевановићеву расправу, коме је такође стварно стало до одбране 'дживљености', тј. актуелности догађаја у одређеном временском моменту, временској ситуацији или размаку. Критикујући мишљења својих претходника у испитивању овог облика, Стевановић (1991: 635) каже:

Стојановићево мишљење, – према коме и аорист несвршених глагола означава само тренутак свршетка радње искључује се... видом тих глагола, који значи трајање њима исказане радње у сваком облику, па и у аористу... Ни ово схватање значења аориста имперфективних глагола, дакле, не може [се] прихватити зато што се у њему инсистира на свршености радње, коју ипак не можемо негирати у извесним случајевима, али која, колико ни извршеност, није битна за ово глаголско време несвршених глагола. Нарочито треба нагласити да, када би се значење аориста несвршених глагола сводило на извршеност, по Мусићу, или на свршеност, по Стојановићу, то би значило да се то значење овога глаголског времена своди на значење вида, што иначе не мисле ни Мусић ни Стојановић.

Аорист по Стевановићу (1991: 631) „означава радње које су се вршиле или извршиле у прошлости, пре тренутка говора”. После дуже расправе у којој наводи ранија мишљења, о имперфективном аористу Стевановић (1991: 633–639) на крају закључује: „Функције аориста несвршених глагола... не претпостављају никакво истицање прекида, иако можда изгледа да се без тога овај аорист подудара са значењем имперфекта, како је то мислио и изрично тврдио Т. Маретић...”.

Међутим, и ако претпоставимо да се аористом несвршених глагола означава вршење радње у прошлости, што је свакако основно његово значење, то не значи да се та два времена подударају својим значењима, иако је у функцији имперфекта као глаголског времена баш то најзначајније... Аористом несвршених глагола се означава вршење радње за једно одређено време у прошлости (635) (нпр.: – Аргатових три године дана, / и ја вукох дрвље и камење; – Капетан баци уже момцима, који се чудише његову послу).

Даље: „...аорист имперфективних глагола, већ по томе што је несвршен, не може значити извршење радње, мада се њим неки пут означава радња која се цела извршила: 'Аргатових три године дана'... не значи да је онај коме се аргатовање приписује ту радњу извршио до краја, него само да ју је вршио једно одређено време (овде је, штавише, означено и колико – не, наравно, самим глаголским обликом, већ временском одредбом 'три године дана'). Тако исто ни у примеру: '...они се чудише његову послу... – не може бити ни говора о потпуној извршености дотичне радње, односно завршености стања које се казује односним глаголским обликом, него се само констатује да су они којима се ово приписује једно време у одређеној прошлости били у стању које се означава аористом 'чудише се'” (Стевановић 1991: 634–635). Међутим, Стевановићева дефиниција о 'радњи' која се вршила, или 'стању' „које се означава аористом” у 'одређеној прошлости' – без инсистирања на 'завршености' – означава и имперфекат, те би се овим потрла граница између ова два облика, и ми бисмо се нашли на Маретићевим позицијама!? Тиме загонетка о којој горе говорасмо није решена, него је постала акутна.

5. Значајни проблеми које пред истраживаче поставља однос глаголског вида и времена у овом правцу посматран могли би се после читања прегледаних радова описати на следећи начин.

а) Временска оријентација глаголских личних облика у начелу је независна од глаголског вида (вид је „унутрашње време” глаголских речи – А. Белић).

б) Али ипак су неки облици ’селективни’¹ у односу на видска значења глагола (имперфекат је нпр. комбинабилан само са имперфективним глаголским основама, док аорист претежно ’бира’ перфективни вид). Горе је већ скренута пажња на тај моменат, који у нашој науци није остао незапажен, али је остао нерешен. Бацићемо стога још један поглед на ова питања у целини.

в) Главни проблем отвара се са склоношћу аориста да за комбиновање са имперфективним глаголима постави услов специфичне ’перфектизације’ (одн. ’комплетизације’, боље ’глобализације’, јер аорист имперфективних глагола по свему судећи на значи ’довршење’ нити ’свршетак’ процеса, већ се он „сагледава у целини свога постојања”. – Танасић 2005: 345–476) или сл. Али видећемо – као што је у уводним напоменама и најављено – да овај облик није једини који се каткада тако понаша.

в1) Перфектизацији су пре свега склони двовидски глаголи: – „Е побратиме, сад да се дарујемо, ја ћу теби даровати снагу и благо, а ти мене за оба ова дара само своју душу”. Ови човјек премда је био opak, опет помисли хоће ли дати своју душу, али га страх нагна, те *се дароваше* (Вук 1969б: 139). – И сви људи... *крстише се* крштењем Јовановијем (Вук 1969а: 125).

в2) Али рекли смо већ да таквом поступку подлежу и *imperfectiva tantum*: – Чоек... оде дома и покаја се и као прави Хришћанин до дубоке старости *живље* (Вук 1969б: 140. – И људи видећи *чудише се* и *хвалише* Бога, који је дао власт такву људима (Вук 1969а: 32).

(1) Први пример садржи вањско ограничење глаголске радње у виду адвербијала ’до дубоке своје старости’, те се тај моменат може узети за критериј ’перфектизације’.

(2) Други случај не садржи такво ограничење, али ипак ’чудише се’ и ’хвалише’ не упућују на временски отворене случајеве, већ на својеврстан начин обухватају радњу као целину. Танасићева мисао да се радње аориста „сагледавају у целини свога постојања” (Танасић 2005: 424 и д.) мислимо да је добро формулисана као дефиниција оваквих случајева.

в3) Но могућност да се радња „сагледава у целини свога постојања” нити је, рекосмо горе, ограничена само на аорист, нити се само њега тиче. Тиме се цео проблем показује компликованијим него што на први поглед изгледа.

У првом нашем случају, наиме, поред аориста ’дарива’ садржана су још два облика истог глагола „да *се дарујемо*, ја ћу теби *даровати* снагу и благо”. Оба означавају једнократни поступак чије трајање није обележено нити је видно као саставни елеменат семантике облика. Радње се и овде „сагледавају у целини свога постојања”.

¹ О термину ’селективност’ и другим проблемима које отвара тема о аористу и сл., в. Станојевић 2012, Арсенијевић 2013, Станојевић 2014.

в4) Погледаћемо и следеће примере:

– Кад већ *виде*, да друкчије не може бити, онда цар пошаље једног свог везира (Вук 1969б: 25) – Кад он све *чује*, ражали му се здраво... (Вук 1969б: 174).

– Кад ујутру устане, а оно виноград посађен; друго јутро – *листао* – до седам дана било већ грожђе зрело... (Вук 1969б: 114). – ...намисли да остави мужа и да *бјежи* овоме другоме (Вук 1969б: 195).

(1) Презенти двовидских глагола 'виде' и 'чује' у нашим примерима означавају перфективне радње (за разлику нпр. од: – ...теби је до јела, а *не видиш* где газда хоће да умре!).

(2) Слично значење имају и лексички имперфективни глаголи 'листати' и 'бјежати', један употребљен у перфекту, а други у презенту.

Уведени смо у проблематику необичних значења временских глаголских облика, који у неким случајевима подразумевају процес видске транспозиције, 'перфектизације', односно боље: 'глобализације' значења глагола. Да бисмо дошли до решења проблема, очито је потребно прегледати нешто ширу грађу и повести расправу о њој. У широј верзији овога рада узели смо три различите стилске формације: Вуков превод 'Новог завјета', Вукове 'Српске народне приповијетке', и 'Приповетке' Л. Лазаревића. Но због ограничености простора овде смо могли приказати само грађу из Лазаревићевих приповедака, па је утолико убедљивост наших налаза умањена.

2. Грађа (имперфективни аорист и имперфекат у приповеткама Лазе К. Лазаревића)

1. Већ досад анализирана грађа показује извесну правилност у понашању не само аориста, већ и других неких облика. Та правилност тиче се приказа радње из даљег угла као целовитог догађаја, а изблиза као процеса у току. Изузетак чини аорист, који из ближе перспективе радњу представља управо као целовит догађај. Проверићемо наше налазе тако што ћемо анализирати још и грађу из приповедака Лазе К. Лазаревића. Опште је мишљење да је Лаза К. Лазаревић писац чијем се језичком осећању не може ништа приговорити, као ни његову уметничком генију. Познато је исто тако да је он у неким питањима језичких вредности и језичке употребе, сем за народном речи, строго следио за језичком праксом Вука Ст. Караџића. Сем осталог – то се може устврдити и за употребу глаголских временских облика, посебно аориста и имперфекта. У овом поглављу нашег рада изложићемо грађу само ова два облика у обиму који дозвољава простор нашег рада.

2. Висока фреквенција пређашњих времена у Лазаревићеву тексту сведочи заправо о његовом избору језичких узора и стила којим је писао своје приче. По томе, а и по избору тема, схватањима која је испољавао у свом стваралаштву и моралним порукама – очигледно је да је Лаза Лазаревић у себи носио дубоко религиозна осећања, као и високо поштовање не према Вукову делу и Вукову и Даничићеву језику као таквом, већ заправо према

религијским списима, то јест конкретно према Светом писму, које се трудио да копира у многим правцима. Вратићемо се језичком изразу, и навешћемо нпр. опис двојице јунака приповетке „Све ће то народ позлатити“:

Замало још, и свет се сасвим разиђе. Осим слугу и чиновника паробродских на оба-ли *стајашу* само још два човека... Онај у фесу, Благоје казаницја – цео дан нестрпљиво *ходаше*: сваки час *запиткиваше* кога по штогод; *обрташе се* непрестано...; *улажаше* у станичну гостионицу, и чисто као да ће одоцнити, *истрчаше*, упирући поглед далеко преко Саве. Његово лепо избријано, чисто лице... *стајаше* некако у контрасту с малим плавим, ведрим очима које живо, па ипак с поуздањем, *скакаше* с једног предмета на други.

Сваки час је *запиткивао*..., на што му момци и агент, са урођеним господством страних држављана, врло кратко и осорно *одговараше* 144–145.

Капетан, пак, по имену Танасије Јеличић, *стајаше* готово цео дан на истом месту... Лице му *беше* окренуто страни с које лађа долази, а очи уморно и стално *блудише* око тога места... На његову лицу не *беше* онога хероичнога изгледа...; све то *издаваше* господина и гејака... 145.

а) Наведени редови показују висок ниво приповедног интензитета са врло необичним унутрашњим односима. (1) Почетни аорист ’(Замало још и свет) се (сасвим) *разиђе*’ као да обележава дубок обрт ситуације: живост која је владала на ’пристаништу’ наједном престаје, и настаје мир: ’Осим слугу и чиновника паробродских на оба ли стајашу само још два човека’. Али знатни таласи оног немира из претходне слике преливају се и на ову коју пратимо. (2) Између осталог, томе доприноси контраст међу двојцом актера: узнеми-реним и устрепталим ’Благојем казаницјом’, кога не држи место и који не престаје трчкарати околу и запиткивати људе о доласку лађе; и мирног и забринутог ’капетана’, усредсређеног на ’страну с које лађа долази’. Мноштво имперфеката сугерира унутрашње кретање које се на површини показује само као напон који најављује долазак значајних догађаја.

б) Имперфекти ’стајашу’, ’стајаше’, ’беше’ у тону су са сугерираним миром описане слике, али актуелност радње на коју упућују чини да интензитет излагања одржава висок ниво. Да се подсетимо, имперфекат осветљава радњу као процес који управо тече у ситуацији на коју се односи (старији истраживачи говоре о ’доживљености’, а савременији о актуелности, ’изне-надности’ или сл., и код аориста и код имперфекта).

в) Посебно истакнути облици јесу имперфективни аористи. Већ смо се сусрели са квалификацијом њиховом као облика за ’перфектизацију’, односно ’глобализацију’, ’комплетизацију’ радње итд. И заиста, према нпр. имперфекту ’стајаше’ – као облику за обележавање актуелног процеса у трајању, аорист ’скакаше’ инсистира на самој ситуацији, и ограничава трајање радње на њу саму. Исто такав је однос аориста ’блудише’ према имперфекту ’стајаше’. Перфекат ’је запиткивао’ неутралан је што се тиче актуелности радње коју означава, али на неки начин је сличан имперфекту што се тиче трајања њеног: не упућује на целовитост дешавања. Аорист ’одговараше’, напротив, нема уграђених ’сензора’ за индикацију дешавања ван ситуације на коју се односи, па се тај факат прима као ограничавајући моменат, као приказ радње у целости њеној. Тиме је донекле поремећена атмосфера сталности, коју у ситуацију уносе имперфекти: узајамна дискретност аористних садржаја до-

живљава се као импостација прекида и код имперфективних глагола као низ догађаја који се у убрзаном темпу приче међусобно смењују.

3. Имперфективни аорист није оличен само у наведеним примерима, већ се код Лазаревића (1963) јавља у већем броју случајева:

Онда уведох Ану у тај мој завичај, и цела слика потамне. Људи ме *гледаше* као странца. Мојој матери нестасмеха са усана. Опет ми се *ређаше* слике. Опет она с црним шалом око главе (39).

Ја устадох од стола и *стах* крај прозора. И други поустајаше. Сви *ћуташе* (47).

Поп заћута и даде се у мисли. И владика ћути. Тако то *траја* неко вријеме, онда рече поп (94).

Ту они *говорише* које о чему, а највише о путу и о Мари (97).

Чудно да млађи људи, ма колико да су вољели Мару, *сматраше* цијелу ствар за изгубљену (111).

Однијесмо попа његовој кући. Из уста и носа липтила му крв, а ноге *висуше* као мртве (114).

Капетан га мирно *слушаше* као ону шеталицу на сахату. Ни она ни Благоје нимало му не *сметаше* да настави своје мисли (152).

Они брзо пређоше преко моста и склонише се у страну, правећи места осталим путницима који се *гураше* заједно са својим пртљазима, јер још не *беше* ниједног кочијаша ни носача (153).

Међу путницима *беше* браће Руса... Они немилуце *даваше* (155).

Дете *болова* још два дана. *Изгледаше* сломљено (192).

Свуда је имперфективни аорист истога значења: има 'глобализацијску' нијансу у означавању радње на коју се односи. То се најбоље увиђа конфронтацијом аориста и имперфекта у истој ситуацији.

(1) Нпр. у првом случају, у 'тамној слици' завичаја, искази: Људи ме *гледаше*, – Опет ми се *ређаше* слике, – Сви *ћуташе* – у поређењу са: – Људи ме *гледаху*, – Опет ми се *ређаху* слике, – Сви *ћутаху* – предочавају две различите ситуације: имперфекти 'гледаху' 'ређаху се', 'ћутаху' попуњавају читав временски простор и преливају се преко његових оквира, док пак аористи 'гледаше', 'ређаше се', 'ћуташе' остављају утисак заобљености догађаја унутар тог оквира, не допирући до његових граница.

(2) Аорист 'траја' у другом наведеном примеру и сам је ограничен временском одредбом 'неко вријеме', па је сувишно о њему говорити јер је неутралисано за нас најбитније семантичко обележје његово и прекривено границама које поставља адвербијал.

(3) Непотребно је даље се удубљивати у значење исказних форми јер полазећи од анализираних свак може уочити утврђену особеност аориста. Указаћемо стога само још на претпоследњи пример, у којем прилог 'немилосрдно' врло појачава интензитет излагања, па бисмо очекивали и његово разливање на временској оси. Али 'немилосрдно даваше' – кад овај обрт упоредимо са имперфекатским 'немилосрдно даваху' – без сумње заобљује радњу као целину која и овде не достиже границе ситуације.

4. Питање је само у којој је мери заправо оправдано уносити ту нијансу у смисао описа – колико је тј., и где је на месту употреба аориста уместо имперфекта (В.: Ту они *говорише/говораху* које о чему... – или сл.). Али питање нормативности облика нити овде треба постављати нити га је оправдано уоп-

ште постављати у вези са текстом Л. Лазаревића. Но Лазаревић заправо није сам у таквом односу према глаголским облицима. И Св. Ранковић, свештеник по позиву, умео је на исти начин служити се имперфективним аористом, о чему сведочи следећи (благо стилизован) навод:

Беше се искупило доста народа. Попа већ позвао одборнике у заседање, па одлучује са њима ко ће шта носити. Крст дадоше од прве кметову синчићу, ма око барјака се никако не моглоше погодити. *Извириваше* сви редом на прозор да разгледају кандидате који су се ту поређали, па напоследку изиђоше напоље. Момчадија пребледела, па нико не дише; све упрло очи у попу, који *разгледа* једнога по једнога, па види се, ни сам не могаше да се одлучи куда ће (Ранковић 1958: 28).

а) Аорист 'извириваше' својим садржајем ситуиран је у ситуацији чију почетну временску границу чини плусквамперфекат 'беше се скупило (доста народа)', који је ту границу оштро оцртао упућујући да је догађај који означава претходио ситуацији, а да је резултат ('окупљен народ') део ситуације. Завршну пак границу обележава клаузална структура 'па напоследку изиђоше напоље'.

(1) Аорист не досеже ни једну ни другу границу, већ свој садржај представља као заобљену целину унутар ситуације.

(2) Врло је поучна чињеница да овде не би био прихватљив имперфекат 'извириваху'! Разлог је што је систем односа створених приповедним поступцима тако чврст да у овој прилици не допушта могућност преливања 'разгледања' преко граница ситуације, што имперфекат нужно подразумева.

б) Други случај – имперфекат 'разгледа', употребљен је у ситуацији која има почетну границу, исту ону којом се завршава претходна: 'па напоследку...', а према крају је отворена. Имперфекат 'не могаше' већ указује на могућност употребе таквог облика, а замена имперфективног аориста 'разгледа' имперфектом 'разгледаше' говори да је могуће преливање његовог садржаја преко завршне фазе дате ситуација (исп.: 'да се одлучи куда ће'). Но аорист ипак собом ограничава свој садржај заокружујући га у јединствену целину, док имперфекат те особености нема.

3. Закључне напомене

1. Старији синтаксичари су приметили да аорист имперфективних глагола има специфично значење, и објашњавали су га као 'перфектизацију', али је било тешко помирити оно што аорист значи са 'пунктуалном' теоријом вида, како се показало у анализи грађе; већи су изгледи на успех ако у објашњењу значења аориста појемо од 'глобализацијског' принципа.

2. Но сем аориста, 'глобализацијску' нијансу значења показују и неки други облици, свакако употребљени у посебним ситуацијама. Посебност аориста лежи у томе што он 'глобализацијски' смисао комбинује са актуелношћу ('доживљеношћу') догађаја који означава.

3. Ми смо се у овом раду ограничили само на проблем аориста, и утврдили смо да имперфективни аорист у језику Л. Лазаревића и Св. Ранковића

– кад се упореди са имперфектом у истим позицијама упућује на радњу „као целовит догађај” који собом достиже границе ситуације (то се може постићи тек употребом одговарајућих адвербијала: ’три године’, ’до поноћи’ или сл.).

ИЗВОРИ

- Вук 1969а:** Вук Ст. Караџић, *Нови завет Господа нашега Исуса Христа*, Београд: Просвета.
- Вук 1969б:** Вук Ст. Караџић, *Српске народне приповијетке*, Београд: Просвета.
- Лазаревић 1963:** Л. Лазаревић, Све ће то народ позлатити, *Приповетке*, Београд: Просвета.
- Ранковић 1958:** Св. Ранковић, *Горски цар*, Београд: Нолит.

ЛИТЕРАТУРА

- Арсенијевић 2013:** Б. Арсенијевић, Временско и аспектуално значење аориста, *Српски језик*, XVIII, 253–261.
- Белић 1998:** А. Белић, Општа лингвистика, *Изабрана дела*, 1, Београд: Завод за уџбенике.
- Белић 2000а:** А. Белић, О синтаксичком индикативу и ’релативу’. О различитим питањима савременог језика, *Изабрана дела*, 12, Београд: Завод за уџбенике.
- Белић 2000б:** А. Белић, О употреби времена у српскохрватском језику. О различитим питањима савременог језика, *Изабрана дела*, 13, Београд: Завод за уџбенике.
- Вуковић 1967:** Ј. Вуковић, *Синтакса глагола*, Сарајево: Завод за издавање уџбеника.
- Грицкат 1956:** И. Грицкат, О неким особинама футура II (футура егзактног), *Наш језик*, 8, 88–105.
- Грицкат 1957–1958:** И. Грицкат, О неким видским особеностима српскохрватског глагола, *Јужнословенски филолог*, XX, 307–332.
- Грицкат 1966–1967:** И. Грицкат, Префиксација као средство граматичке (чисте) перфектизације, *Јужнословенски филолог*, XXVII/1–2, 185–223.
- Станојевић 2007:** В. Станојевић, Аорист у српском и француском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/1, 123–135.
- Станојевић 2013:** В. Станојевић, Резултативност у садашњости у француском и српском језику, *Српски језик*, XVIII, 213–227.
- Станојевић 2014:** В. Станојевић, О аористу опет и с поводом, *Српски језик*, XIX, 117–132.
- Стевановић 1966–1967:** М. Стевановић, Значење аориста имперфективних глагола, *Јужнословенски филолог*, XXVII/1–2.

Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, 5. изд., Београд: Научна књига.

Танасић 2005: С. Танасић, Синтакса глагола, у књ.: *Пипер и др.*, 345–476.

Пипер и др. 2005: П. Пипер и др., *Синтакса савременог српског језика*, Институт за српски језик САНУ, Матица српска.

Radoje D. Simić

ON THE AORIST OF THE IMPERFECTIVE VERBS AND OTHER RELATED
QUESTIONS OF THE VERBS

Summary

The author starts from Belich's attitudes and tries to solve the problem of the verbal time and vision in general, especially in the sense of the imperfective verbs.

In order to explain the meaning of Aorist we have proceeded from the "globalizing" principle. Apart from Aorist there are other forms revealing globalizing nuance of meaning, the ones used on special occasions. Aorist is exceptional in that respect that it combines "globalizing" sense with the current events ("experienced") that it denotes. It has been stated in this paper that the imperfective Aorist in the language of L. Lazarevic and Sv. Rankovic – when compared to the imperfect in the same positions refers to the action as "a global event" which in itself reaches the borders of the situation (which can be achieved only by using adequate adverbials such as: "three years", "by midnight").

Key words: aspect, time, aorist, Imperfection, perfection, globalization

Милена Д. ИВАНОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 09. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

АСПЕКТУАЛНЕ ИНФОРМАЦИЈЕ У РЕЧНИКУ СРПСКОГА ЈЕЗИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ

У раду се анализира на који су начин у граматичким квалификацијама иза одреднице, као и у самом опису значења лексема, у једнотомном *Речнику српскога језика* Матице српске представљене аспектуалне, пре свега акционалне информације. По потреби, поред се чланци једнотомног и шестотомног *Речника српскохрватскога књижевног језика*. Под аспектуалним информацијама подразумевамо податке који се тичу, с једне стране, категорије глаголског вида и, с друге стране, акционалне семантике лексема (обележавања различитих параметара одвијања радње у времену). Информација о виду наводи се као граматичка квалификација иза одреднице, а информације о, на пример, фазном почетном значењу у речнику се наводе као једно од значења одговарајућих префикса, а такође у речничким чланцима почетних глагола у оквиру њиховог описа, употребом глагола *почети*, ређе других глагола са почетним значењем. На основу анализе представљања различитих акционалних класа (почетни, финитивни, комплетивни, делимитативни, пердуративни, мултипликативни, семелфактивни, дистрибутивни, сатуративни глаголи) дошли смо до закључка да овај речник представља извор корисних информација за идентификацију акционалних класа глагола, анализу њихове семантике, разграничавање различитих акционалних значења у оквиру једне лексема, као и за идентификацију других средстава изражавања акционалних значења.

Кључне речи: вид, акционалне класе глагола, речнички чланак, граматичка квалификација.

Термин „аспектуалност” у савременом значењу тог термина¹ у словенску аспектологију уводи совјетски и руски лингвиста А. В. Бондарко у оквиру своје функционалне граматике и дефинише је као функционално-семантичку категорију у чији план садржаја улази означавање карактера протицања

* ivanovic.milena@gmail.com

¹ О томе да у словенским језицима поред вида постоје и друге њему сродне категорије било је речи и раније. У српској лингвистици су, рецимо, о томе писали А. Белић, који говори о нарочитом лику глаголског вида, односно изведеном или секундарном глаголском виду (Белић 1941: 424–427), Ђ. Грубор који издваја појам „аспектна значења” (Грубор 1953: 13).

радње у времену, док план израза обухвата различита средства – пре свега морфолошка, творбена и лексичка, уз учешће неких синтаксичких елемената (Бондарко и др. 1987).

И када је реч о глаголском виду, који је као граматичка категорија језгро аспектуалности, и када је реч о различитим аспектуалним, односно акционалним класама глагола (АКГ), аспектуална значења концентрисана су у српском, као и у осталим словенским језицима, пре свега у глаголском предикату, односно садржана су у семантици саме глаголске лексеме². Зато за истраживања у сфери аспектуалности велики значај као извор информација имају управо речници.

Видске особености глагола, с обзиром на то да је категорија вида граматичка категорија, доследно су представљене у једнојезичним речницима српског језика – кроз граматичку квалификацију иза одреднице: *свр.* или *несвр.* која указује да је реч о глаголу свршеног (СВ) или несвршеног (НСВ) вида: **писати**, пишѐм несвр.; **написати**, напишѐм свр. Овакве квалификације употребљавају се како у шестотомном *Речнику српскохрватскога књижевног језика* (РСКЈ), тако и у једнотомном *Речнику српскога језика* (РСЈ).

Посебну анализу што се тиче категорије вида свакако захтевају и сви они случајеви у којима се једна глаголска лексема дефинише као свршена или несвршена према другој: у којим случајевима је реч о правим видским паровима, а у којим случајевима о неком другом односу. За такву анализу немамо овде довољно простора, скренућемо пажњу само на неке проблеме на које смо наишли анализирајући начин представљања акционалних класа глагола (АКГ) у речнику. Треба имати у виду и то да је питање видских парова, укључујући и њихово постојање, дуго и још увек предмет спорова међу аспектолозима.

Шестотомник такође користи и квалификацију *уч.* којом се означава да се дати глагол може употребљавати и у итеративној функцији. Упор. *забављати* „несвр. према забавити” (РСЈ) и *забављати* „несвр. и уч. према забавити” (РСКЈ). У једнотомнику овакве квалификације нема, што је сасвим оправдано, будући да је учесталост само једно од значења НСВ, а не видски облик. У вези с тим, нашу пажњу привукли су глаголи *виђати* (*се*), *вечеравати*, *ручавати*, *ноћивати*, као глаголи НСВ који имају итеративно значење (Клајн 2003: 325), односно увек означавају ситуацију која се релативно регуларно понавља у различитим временским периодима, при чему сваки пут има концептуално исте учеснике (Храковски 1989: 41). Ово значење дефинисано је у РСЈ само код глагола *виђати* (*се*) где се тумачи као а. „више пута, с времена на време видети” или б. „више пута сретати некога, бивати у друштву с неким”. Остала три глагола дефинишу се као „несвр. према” *вечерати*, *ручати*, *ноћити*, који нису свршеног вида, па се *вечеравати*, *ручавати*, *ноћивати* и не могу одредити као њихови видски парови несвршеног

² Ван глагола аспектуалност је представљена речима, спојевима речи и реченица (рецимо, прилози као што су *редовно*, *често*, *обично* основно су средство изражавања итеративног значења; спој инфинитива или конструкције *да* + презент са речима као што су *почети*, *наставити*, *престати* и сл. средства су изражавања фазних значења итд.).

вида. То су двовидски глаголи (тако су квалификовани у у самом речнику) те *вечеравати*, *ручавати*, *ноћивати* имају управо учестало, а не несвршено значење према њима.

Глаголи који припадају семелфактивној АКГ често се дефинишу као свршени у односу на одговарајуће мултипликативне глаголе (*зрокнути* као „свр. према гроктати”, *канути* као „свр. према капати”, *штиннути* као „свр. према штипати” итд.) или обрнуто – мултипликативи се дефинишу као несвршени у односу на одговарајуће семелфактиве (*зрактали* као „несвр. према гракнути”, *зевати* као „несвр. према зевнути, *махати* као „несвр. према махнути” итд.), чиме је представљен њихов видски однос, али не и суштина њихове семантичке корелације, која лежи у јединичности семелфактива код којих је један „квант” ситуације, једна микроситуација, истовремено и целовита макроситуација, док је таква иста микроситуација део низа квантова који чине мултипликативну макроситуацију: капати = капнути + капнути + капнути... (в. о томе више у Ивановић 2013: 80–82), Ивановић 2016: 190–205, Храковски 1989: 25). Имамо свакако и примера у којима је у речничким дефиницијама добро одражена акционална суштина мултипликатива и семелфактива: *трептати* – „(...) наизменично брзо затварати и отварати очи” према *трепнути* – 1. „учинити један трептај (...)” и 2. „учинити један дрхтај”, *блескати* – „одавати од себе испрекидано блеске, одсеве, одсјајивати, светлуцати” и *блеснути* – „кратко, одједном јако засветлети, засијати, севнути, синнути” итд.

Предмет нашег интересовања посебно су начини на које се у једнотомном *Речнику српскога језика* представља припадност глагола одређеној акционалној класи. Под акционалношћу подразумевамо семантичку категорију у чијој је основи указивање на одређене параметре одвијања радње у времену (Ивановић 2016: 15). Ти параметри груписани су у четири комплекса акционалних модификационих значења: фазни, детерминативни, градуелни и плурални комплекс, а једно од средстава изражавања (за словенске језике, којима припада и српски – централно)³ већине ових значења јесу тзв. акционалне класе глагола (АКГ). Акционалну класу чине глаголске лексеме обједињене одређеним акционалним значењем или, често, комбинацијом акционалних значења, које имају специфичне творбене афиксе као показатеље тог значења (Ивановић 2016: 16). Управо су ове лексеме, тачније њихове речничке дефиниције, и биле предмет нашег истраживања. У српском језику издвајамо више од двадесет АКГ (Ивановић 2016: 21), а овде ћемо се детаљније осврнути само на неке од њих.

Централна акционална категорија је категорија фазности, којом се ситуација квалификује с тачке гледишта једне од њених фаза – почетне, средње или завршне (Храковски 1987: 153). Нису сва фазна значења изражена АКГ:

³ Акционална значења могу бити формално изражена синтетички, на нивоу глаголске лексеме, и/или аналитички, на синтаксичком нивоу – спојем глаголске лексеме са другим речима које функционишу као својеврсни акционални оператори (Ивановић 2016: 16–18). Синтетичко изражавање акционалности односи се на лексичко-творбени ниво: акционална семантика садржана је у значењу глаголске лексеме, а формални носилац акционалног значења је творбени афикс.

средња фаза представљена је немаркираним облицима НСВ у својој актуелно-дуративној употреби и конструкцијама са глаголима типа *настављати* или *не престајати*, а акционално значење завршетка ситуације слива се са аспектуалним значењем резултативности СВ (Ивановић 2016: 33, 103), а веома често се изражава и аналитички – конструкцијама са глаголима типа *завршити* или *престати*. Тако у оквиру фазности можемо издвојити три АКГ – иницијалну, која обухвата почетну фазу, те финитивну и комплетивну које се односе на нека специфична испољавања завршног значења.

У оквиру почетности разликујемо неколико подзначања (Ивановић 2016: 38–41), која нису ни на који начин формално маркирана, односно сви форманти (*за-*, *по-*, *про-*, *раз-*, *уз-*) који учествују у изражавању почетног значења могу изражавати било коју од три почетне модификације. Већина глагола који припадају акционалној класи почетних глагола стога се тумачи на исти начин – помоћу глагола *почети*, који је основни лексички носилац почетне семантике и у аналитичким акционалним конструкцијама: *запевати* – „почети певати (песму)”, „почети говорити отежући, преливајући гласом” „почети певати, огласити се карактеристичним гласом (о певцу, славују и др. птицама)” итд., *покуљати* – „почети снажно куљати, струјати или почети куљати”, *пролајати* – „почети лајати”, *разбуктати се* – „почети интензивно горети, распалити се, распламсати се”, *узвртети се* – „почети се вртети, врпољити” итд. Једино на тзв. иницијално-резултативно значење – моменат почетка ситуације не поклапа се са моментом престанка не-ситуације; између њих је прелазна еволутивна фаза у којој се акумулирају одређена обележја до оног степена који је неопходан да би дата ситуација била идентификована као нова (Ивановић 2016: 39) – мање или више доследно указује присуство глагола *постати* у њиховој речничкој дефиницији – овај еволутивни глагол⁴ истиче управо постојање прелазне претфазе у развоју ситуације чији се почетак означава иницијалним глаголом: *забринути се* – „постати забринут”, *поблесавити* – „постати блесав”, *прозлити се* „постати зао”, *разболети се* – „постати болестан”, *успаничитити се* – „постати успаничен”. Глаголи са префиксом *раз-* могу имати и додатну сему интензивности, односно означавати интензиван почетак ситуације или почетак њеног интензивнијег одвијања. На ову сему у речничким дефиницијама указује употреба речи као што су *јако*, *снажно*, *много*, *живо* и сл.: *развикати се* – „почети много викати, ударити у вику, галаму”, *разграктати се* – „почети јако грактати”, *размахати се* – „почети живо махати, витлати, млатарати (нечим)”. Почетни глаголи са префиксом *про-* релативно ретко изражавају почетно значење у чистом виду, оно углавном бива усложњено додатним семама: најчешће је реч о почетку ситуације која се одвија први пут (указује се на моменат стицања одређене способности) или поновном испољавању неког обележја након (дужег) прекида. На ово се специфично значење, које потврђују бројни примери⁵, у

⁴ У терминологији Ј.С. Маслова „мутативни” као „глагол постепене квалитативне измене” (Маслов 1984: 13).

⁵ Наводимо неке: (...) *Царица на платну прогледа, проговори и оживи за сва времена* (Г. Олујић); *Мајка од среће занеме. Малишан се усправио! Проговорио!* (Г. Олујић); *Када сам поно-*

речничким дефиницијама указује спорадично. Тако се, на пример, једно од значења глагола *пропевати* дефинише као „почети певати (обично о ономе ко дотад није певао)”, глагола *прогледати* – „стећи способност гледања, почети гледати”, *прочути* – „поново добити способност примања звукова слухом”, *проходати* – „почети, научити ходати (о детету)”, док семе (првобитног или поновног) стицања способности нема, рецимо, у дефиницијама глагола *проговорити* – „почети говорити”, *продисати* – „почети дисати”, *пропузати* – „почети пузати”.

Фазност и детерминативност као вид квалитативне акционалности представљају централне акционалне категорије, а у оквиру фазности централно место заузима почетност: почетно значење је најсамосталније од свих фазних значења, оно се не слива са другим аспектуалним значењима, и, по правилу, увек је маркирано и изражено специјалним средствима (Ивановић 2016: 32). На плану израза ангажовани су творбени (анализирана АКГ) и синтаксички ниво, и оба заузимају централну позицију. Речник пружа информације и о глаголима који су носиоци почетног значења у акционалним конструкцијама на синтаксичком нивоу – и то не само кроз њихова тумачења већ и кроз њихову употребу у речничким дефиницијама глагола који припадају акционалној класи почетних глагола. Као што смо истакли, најчешће се у дефиницијама користи глагол *почети*. По својој семантици, спојивости и фреквентности глаголу *почети* најближи је глагол *стати*, мада код њега почетно значење није основно (у речнику се наводи под бројем 5.), што је вероватно један од разлога томе да се овај глагол у једнотомном РСЈ среће у дефиницији само једног почетног глагола: *забеседити* – „почети беседити, стати говорити”, те у дефиницији једног од значења глагола *кренути* – „стати (чинити нешто), почети”. У шестотомном РСКЈ глагол *стати* се у овим дефиницијама чешће употребљава, упор. *забујати* – „стати бујати, постати бујан” (РСКЈ) и „почети бујати, бујно расти” (РСЈ), *загаламити* – „стати галамити, почети галамити” (РСКЈ) и „почети галамити, заграјати” (РСЈ), *задисати* – „стати (брзо) дисати (РСКЈ) и „почети брзо дисати” (РСЈ), *запиштати* – „стати пиштати” (РСКЈ) и „почети пиштати” (РСЈ), укључујући и глаголе који се срећу само у обимнијем РСКЈ: *замудровати* – „стати мудровати”, *захушкати* – „почети, стати хушкати”, *зачучати* – „стати чучати” итд. Од осталих глагола који могу учествовати у акционалним конструкцијама као носиоци почетног значења (*кренути*, *приступити*, *прихватити се*, *латити се*, *узети*, *ударити*, *дати се* итд.) у речничким дефиницијама иницијалних глагола среће се само глагол *ударити* и то у тумачењима почетних глагола са префиксом *раз-* са додатном семом појачаног интензитета. Управо на ову сему и указује глагол *ударити* (чије једно од значења речник дефинише као „почети чинити нешто снажно испољавајући осећања”): *развезати* – „ударити у опширно причање, почети нашироко причати, казивати”, *развикати се* – „почети много викати, ударити у вику, галаму”, *разиграти се* – „почети весело, живо играти, сав се предати

во прочуо и прогледао, камион је стајао (Стевановић); Потом је ставио маску на њено лице и жена је продисала (М. Петровић).

игри; ударити у поигравање, поскакивање”, *разлепришати се* – „ударити у лепршање, размахати се крилима” итд.

Две АКГ којима се изражава значење завршетка имају специфичну семантику. Финитивни глаголи са префиксима *од-* и *пре-* означавају завршетак атерминативне ситуације (ситуације која није усмерена на унутрашњу границу) уз немогућност или непотребност њеног даљег вршења. У речничким дефиницијама одражена је само прва сема – сема завршетка, која се преноси помоћу глагола *завршити* или *престати*: *одзвиздати* – „завршити с кукањем; отплакати, ожалити кукајући”, *одљутити се* – „престати се љутити, не бити више љут”, *прежалити* – а. „престати жалити некога или нешто”, б. „не осећати више љубав према некоме”, *прецветати* – „завршити цветање”.

На комплетивну семантику (значење завршетка терминативне ситуације уз истицање последње фазе) у дефиницијама глагола са префиксом *до-* указује се употребом синтагме *до краја* (чешће) или глагола *довршити* (ређе), а обично се као блиско значење (под истим бројем, а различитим словом или, код појединих глагола као посебно, под различитим бројем) наводи и значење накнадног привођења радње крају: *дожети* – а. „свршити жетву, пожети до краја” и б. „накнадно још пожети, додати већ пожњевеном”, *доплести* – а. „завршити плетење (нечега), исплести до краја” и б. „накнадно исплести још један део”, *допевати* – 1. а. „довршити певање, песму; отпевати до краја”, б. „завршиши састављање неке песме, испевати неко песничко дело до краја” и 2. „накнадно додати већ испеваном”. Код појединих глагола речничка дефиниција није потпуно јасна – не можемо одредити да ли је реч о комплетивном или значењу накнадне радње, на пример, код глагола *докувати* – „довршити кување (нечега), скувати до краја”, а код појединих се указује само на ово друго значење иако примери из корпуса потврђују и комплетивност⁶: *дописати* – „додати ономе што је написано, накнадно написати”.

У оквиру значењског комплекса детерминативности којим се ситуација модификује у смислу ограничавања њеног трајања, формално и семантички разликују се две АКГ: делимитативи, који су формално маркирани префиксом *по-* и, ређе, *про-*, код којих је временски период на који се ограничава трајање радње обично неодређен и најчешће се интерпретира као кратак (*поседети*, *проспати*), и пердуративи, маркирани префиксима *пре-*, *про-* и *од*, којима се указује на радњу ограничену на одређен период, који је у потпуности обухваћен ситуацијом и обично се интерпретира као дуг (*преседети*, *пробдети*, *одседети*). Разлика између делимитатива и пердуратива огледа се и на синтаксичком нивоу, последњи траже допуну којом се изражава период којим је радња ограничена, односно обухваћена: *преседети два сата у чекаоници*, *пробдети целу ноћ*, *одседети своју смену* и сл. Ова разлика, међутим, није одражена у речничким дефиницијама делимитатива и пердуратива – и једни и други се дефинишу помоћу конструкције „провести неко време” + гла-

⁶ Упор. Али Флобер није до краја дописао то дело зато што је сањао да га доврши једним другим делом које би се састојало од речника опитих, односно наслеђених идеја, опитих места (М. Павић) и Воли куца јаја, дописах поред имена преводиоца (...). Ако старац некад погледа то мјесто, помислиће да га је ђаво дописао (М. Лалић).

голски прилог садашњи одговарајућег глагола, која истовремено служи и као аналитичко средство изражавања делимитативности. Ако упоредимо, на пример, речничке дефиниције делимитатива *поседети* и пердуратива *преседети* и *одседети*: *поседети* – „неко време провести седећи; неко време остати код кога у гостима”, *преседети* – а. „провести неко време седећи” и б. „провести неко време радећи, учећи у седећем положају” и *одседети* – „седећи провести, задржати се негде извесно време”, видећемо да се оне практично подударaju. Истовремено дефиниција је искључиво описна, у њој се делимитативи не наводе као синоними пердуратива или обрнуто, што указује да су састављачи речника, свесно или несвесно, увиђали да у значењу ових глаголских лексема постоје разлике, али нису успели да те разлике адекватно пренесу.

Осврнућемо се овде само на још једну АКГ – дистрибутивну. Дистрибутивност подразумева рашчлањеност ситуације на микроситуације од којих је свака распоређена на различитог учесника, који може бити субјекат, објекат или адресат (Ивановић 2013: 82–83, Ивановић 2016: 205–206, Храковски 1989: 34). Микроситуације се могу одвијати сукцесивно, једна за другом, или истовремено. Сукцесивност/симултаност одвијања дистрибутивних микроситуација су за семантику дистрибутива ирелевантне, немају посебна средства изражавања унутар глаголске лексема – један те исти формант и, шта више, један те исти глагол може указивати како на симултану, тако и на сукцесивну дистрибутивност, а често се ни из ширег контекста не може протумачити о каквом типу ситуације се ради (в. о томе више у Ивановић 2016: 206–207). Упркос томе, у једном делу речничких дефиниција у РСЈ истиче се управо сема сукцесивности, иако је она само потенцијална. То се посебно односи на тумачења дистрибутива са префиксом *по-* у којима се готово без изузетка користе речи као што су *редом*, *један за другим*: *подремати* – „један за другим пасти у дремеж”, *попадати* – 1. а. „пасти једно за другим” и б. „отпасти једно за другим”, 2. „бацити све редом” итд. Код дефиниција појединих глагола са овим префиксом и готово свих глагола са префиксима *из-* и *раз-*⁷ ипак се користе други показатељи дистрибутивности којима се указује на њену суштину – распоређеност ситуације на више учесника (неретко на готово све). То су најчешће речи попут *више*, *много*, *сви*, *сваки* и слично: *покуповати* – „обавити куповину више ствари (често до последњег комада неке робе)”, *похватати* – „редом ухватити све или многе”, *иженити* – „оженити, поженити (више мушкараца)”, *изделити* – „дати део нечега већем броју лица, разделити”, *изразбијати* – „разбити више ствари, на више места, поразбијати”, *раздати* – 1. „разделити све дајући многима, испоклањати; дати у више прилика већем броју лица, изделити” и 2. „предати, уручити свакоме оно што му је упућено”, *распродати* – „продати све, продати разним купцима” итд.

Анализа начина на које су АКГ представљене у РСЈ показала је да се ван речничких дефиниција, односно помоћу квалификације иза одреднице могу

⁷ На различит приступ дефинисању дистрибутива у РСЈ вероватно је утицало то што су одреднице са префиксом *по-* и одреднице са префиксом *из-*, *раз-* обрађивали различити аутори.

идентификовати само деинтензивни, то јест акционална класа глагола који означавају одвијање радње смањеним интензитетом, и то не сви. Реч је о квалификацији „у дем. значењу” (рецимо, уз глаголе *бушкати*, *горуцкати*, *свиркати* итд., док се, на пример, глаголи *пеvuцкати* и *пеvuшити* не одређују као „у дем. значењу: певати” или „дем. према певати”, већ се дефинишу *пеvuцкати* као „певати тихо, помало, на махове, певушити”, а *пеvuшити* као „тихо, једва чујно певати, певуцкати”). Остале акционалне класе могу се идентификовати тек преко речничких дефиниција у којима присуство одређених речи или синтагми сигнализира припадност глагола одређеној акционалној класи (*почети* за почетну акционалну класу, *завршити* за финитивне глаголе, *до краја* или *преостали део* за комплетивну класу, *неко време (провести)* за делимитативну, *сувише*, *претерано*, *преко мере* за суфицитне ексцесиве типа *препунити*, *задовољити се*, *издовољити се*, *у великој мери*, *доста* за сатуративе типа *нагледати се* итд.). Речник тако, упркос извесним мањкавостима и недоследностима⁸, представља извор корисних информација за идентификацију АКГ, анализу њихове семантике, разграничавање различитих акционалних значења у оквиру једне лексеме, а такође може имати значајну улогу и у идентификацији других средстава изражавања акционалних значења, као што су носиоци ових значења у акционалним конструкцијама (поменути глаголи *почети*, *стати*, *ударити* у акционалним почетним конструкцијама, *довршити* у комплетивним, *провести* у делимитативним и пердуративним и сл.). Треба поменути и то да су за издвајање средстава изражавања акционалне семантике корисне и дефиниције значења префикса које даје РСЈ. С друге стране, истраживања у сфери акционалности могу допринети прецизнијем и усклађенијем опису лексема које улазе у одговарајуће АКГ.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1941:** А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју: лингвистичка истраживања*. Књ. 1, Београд: Српска краљевска академија.
- Бондарко и др. 1987:** А. В. Бондарко и др., *Теорија функционалне грамматики. Введение. Аспектуалност. Временна локализованост. Таксис*, Ленинград: Наука.
- Грубор 1953:** Ђ. Грубор, *Аспектна значења*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

⁸ Поред поменутог истицања потенцијалне (не диференцијалне) семе сукцесивности код дистрибутива, уочавамо, рецимо, недоследности у издвајању различитих акционалних значења код исте глаголске лексеме. Тако, на пример, глаголи са префиксом *по-* могу имати делимитативно и дистрибутивно значење, која се наводе час као различита (под различитим бројевима: *подремати* – 1. „провести неко време дремајући” и 2. „један за другим пасти у дремеж”), час као релативно блиска (под истим бројем али различитим словима: *поспати* – а. „заспати једно за другим” и б. „провести неко време у спавању, поспавати”).

- Ивановић 2013:** М. Ивановић, О категорији глаголске плуралности у светлу аспектуалности (на материјалу српског језика), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LVI/1, 77–87.
- Ивановић 2016:** М. Ивановић, *Акционалност – семантика и форма у савременом украјинском и српском језику*, Београд: Филолошки факултет.
- Клајн 2003:** И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Део II: Суфиксација и конверзија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Маслов 1984:** Ю. Маслов, *Очерки по аспектологији*, Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
- Храковски 1987:** В. С. Храковский, Семантические типы множества ситуаций (опыт классификации), Москва: *Известия АН СССР, Серия литературы и языка*, т. 45, № 2, 149–158.
- Храковски 1989:** В. С. Храковский, Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация, в В. С. Храковский (ред.), *Типология итеративных конструкций*, Ленинград: Наука, 5–53.

Милена Д. Иванович

АСПЕКТУАЛЬНАЯ ИНФОРМАЦИЯ В ОДНОТОННОМ СЛОВАРЕ
РЕЧНИК СРПСКОГА ЈЕЗИКА

Резюме

В работе рассматривается, как в грамматической зоне словарной статьи после заглавного слова, а также в сомом описании значения лексической единицы в однтонном „Словаре сербско-го языка” Матици сербской представлена аспектуальная, прежде всего акциональная информация. При необходимости сравнивались словарные статьи однтонного и шеститонного „Словаря сербскохорватского литературного языка”. Под аспектуальной информацией подразумеваются данные, касающиеся, с одной стороны, категории вида глагола, с другой, – акциональной семантики лексем (способов глагольного действия). Информация о виде дается в грамматической зоне после заглавного слова, а информация о, например, фазовом значении начала действия в словаре представлена как одно из значений соответствующей приставки, а также в словарных статьях глаголов начинательного способа действия в рамках их описания с помощью глагола *почети*, *реже* – других глаголов со значением начала –стати, *постати*, *ударити*. На основе анализа описания глаголов различных способов действия (начинательного, финитивного, комплетивного, делимитативного, пердуративного, мультипликативного, семелфактивного, дистрибутивного, сатуративного) мы пришли к выводам, что данный словарь являет собой полезный источник информации для идентификации способов глагольного действия, анализа их семантики, разграничения разнообразных акциональных значений в рамках одной лексемы, а также для определения других средств выражения акциональных значений.

Ключевые слова: вид, способы глагольного действия, словарная статья, грамматическая зона словарной статьи.

Весна Н. ЂОРЂЕВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 01. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

КА РЕЧНИКУ ВИДСКИХ ПАРОВА ТИПА ИМПЕРФЕКТИВНИ ГЛАГОЛ : ПРЕФИКСИРАНИ ПЕРФЕКТИВНИ ГЛАГОЛ**

У раду се разматра могућност састављања специјализованог речника видских парова типа *имперфективни глагол : префиксирани перфективни глагол* и указује на потешкоће на које би се наишло приликом одабира грађе за такав речник, а које се тичу односа категорије вида и акционалности. Анализирани су глаголи ударања изведени префиксом *из-* који се у домаћој литератури сврставају у акционалну класу интензива. Показана је значењска подударност између посматраних глагола на *из-* и њихових мотивних глагола, из чега произилази да је пред лексикографима и задатак да као видске парњаке размотре и оне глаголе којима се приписују акционална значења. Сачињавању речника видских парњака морала би претходити истраживања односа акционалних значења и чисто видског значења.

Кључне речи: видски пар, префиксација, префикс *из-*, акционалност, значење појачаног интензитета, српски језик.

1. У домаћој литератури је још шездесетих година прошлог века указано на проблематичан статус префикса у погледу остваривања функције чисте граматичке перфективизације (Грицкат 1966–1967). Улога чисте граматичке перфективизације подразумева да префикс додат глаголу у новонасталу глаголску лексему не уноси ниједно друго значење до значења перфективности, које се сматра граматичким значењем. У том случају опозиција између мотивног и мотивисаног глагола је само видска, те такав пар глагола представља прави видски пар.

1. 1. Са друге стране, постоје проучаваоци словенског вида који не признају префиксацију као средство за грађење видских парњака, већ полазе од

* vesna.djordjevic@isj.sanu.ac.rs

** Овај чланак је резултат рада на пројекту „Опис и стандардизација савременог српског језика” (178021), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

теоријске претпоставке да постоји фундаментална разлика између префиксације као деривационог процеса и суфиксације као граматичког (Исаченко 1962). Ипак, чак се и у таквој поставци уочава да постоје префикси који не мењају у потпуности значење мотивног глагола, већ га модификују (у правцу резултативности) (Исаченко 1962). Пример таквог префикса био би, у литератури често навођен, префикс *на-* у пару *писати – написати*. Одјек тог схватања налазимо у *Нормативној граматици српског језика*, где се у видски пар у ширем смислу убрајају једино они глаголи чији је други члан изведен префиксом који носи само видско значење, не и лексичко: нпр. *чинити – учинити* (Пипер/ Клајн 2014: 177). Такви префикси називају се „празним” префиксима (о томе више у раду Шарић 2011).

1. 2. У новијим когнитивнолингвистичким истраживањима префиксне семантике, полази се од схватања да празних префикса нема, односно да у глаголима с тзв. празним префиксима долази до поклапања семантике префикса и мотивног глагола (Јанда 1986, Јанда 2007). Становиште по којем приликом чисте перфективизације префиксом долази до подударања значења префикса и глагола, пре развоја когнитивне лингвистике, дели и И. Грицкат (1966–1967): „На пример, префикс *на-* са значењем распрострањања по некој површини лепи се на глагол *писати*, а глагол *писати* се тако и изводи – извршити писање је распрострањено до краја писања. Зато у тај глагол префикс не уноси никакво ново значење, као што би унео у *нагрести*.” Битно је истаћи да И. Грицкат у наведеној студији не негира постојање значења префикса, а истовремено не негира ни постојање чисте перфективизације. Напротив, она се залаже и за једно и за друго схватање, објашњавајући да чисти видски парњаци изведени префиксом настају управо у оним случајевима када се семантика глагола и префикса прелију.

1. 3. Без обзира на то сматра ли се префикс значењски „празним” или „пуним”, постоје префиксирани глаголи које изворни говорници језика осећају као регуларне видске парњаке мотивном глаголу, једнаког статуса са суфиксираним парњацима. То су они префиксати у којима префикс, према заговорницима тезе да префиксација не учествује у видском парњаштву, носи „модификацијску” функцију (незнатно мења значење мотивног глагола). У традиционалној граматици¹ значење оваквих глагола описује се као ’извршење радње до краја’.

2. Због посебног статуса наведених префиксираних глагола постоји потреба за сачињавањем њиховог инвентара. Речник правих видских парњака типа *имперфективни глагол : префиксирани перфективни глагол* био би нарочито значајан за кориснике који усвајају српски језик као страни, као и за језичке стручњаке, којима може послужити као извор грађе за испитивања глаголског вида и глаголске префиксације. Отуд у овом раду желимо да укажемо на поједине потешкоће на које би наилазили лексикографи приликом одабира грађе за један такав речник. Остављајући по страни многобројна

¹ Академијина *Грамматика руског језика* из 1960. године, те у домаћој лингвистици нпр. Стевановић 1989, Клајн 2002. Значење префикса именовано као ’довођење / извршење радње до краја’ издваја се и у српској лексикографији.

отворена питања,² пажњу ћемо посветити потешкоћама приликом разликовања чисто видског и акционалних³ значења. Наиме, уочени су глаголи који се у домаћој литератури сврставају у акционалне глаголе, а који одговарају критеријумима за видско парњаштво.

2. 1. У традиционалној српско-хрватској дериватолошкој литератури (Стевановић 1989, Бабић 2002, Клајн 2002) издвајају се глаголи са префиксом *из-* чије се значење обично описује као: *извршење радње у довољној мери / у потпуности / до краја / колико год је могуће* и сл., а приликом дефинисања лексичког значења глагола овог типа у описним речницима српског језика употребљавају се одредбе: *јачо, сасвим, доста, много, добро, веома, потпуно* и сл. Реч је о глаголима који се према новијим истраживањима акционалне семантике (Ивановић 2012: 385) сврставају у класу интензива (*интензиву у ужем смислу*), а њиховим обележјем сматра се значење појачаног интензитета изражено префиксом-интензификатором. М. Ивановић (2012: 385) као пример интензива у ужем смислу наводи следеће глаголе: *избатинати, извикати се (на некога), изврећати (се), изгладнети, изгрдити, изгрлити (се), излудети, излупати, изљубити (се), измиловати, изморити (се), измрзнути, измршавити, измучити (се), изнојити се, изубијати, искварити (се), искињити, искиснути, искувати (се), ослабити, испатити (се), испљувати, испребијати, испсовати, истући, исушити (се), исхвалити, ишчистити*.

2. 2. И. Клајн (2002: 236) ове глаголе сврстава у варијанту сативног⁴ значења („радња се врши у потпуности, до краја, колико год је могуће”), а као пример наводи глаголе: *исповати, изгрдити, изударати, измлатити, истући, испребијати, испрескакати, изгазити*. Аутор скреће пажњу да их треба разликовати од „обичних” (правих) перфектива и да се њихово значење лакше уочава упоређивањем са правим перфективом (*изударати* : *ударити*).

2. 3. Са друге стране, И. Грицкат (1966–1967: 207) сматра да је у овим глаголима дошло до „преклапања” значења мотивног глагола и префикса (значење префикса описује се као ’вршење до постигнућа циља, до исцрпљи-

² Први проблем у изради речника видских парова поменутог типа свакако би било непостојање јасних критеријума за утврђивање видских парова. У новијим радовима скренута је пажња на то да дефинисање видског пара као пара који чине два глагола која се значењски разликују само по виду није довољно (Дешић 1985, Спасојевић/Ђуровић 2014). Према смерницама датим у невеликом броју домаћих радова који се баве питањима видског парњаштва и префиксације, може се извести закључак да је видски парњак онај глагол који се са мотивним глаголом подудара у бар једној семантичкој реализацији, чије је рекцијско и контекстуално окружење исто као код мотивног глагола и који се даље не може имперфективизовати (в. Ђорђевић 2017).

³ Акционалност представља лексичко-граматичку категорију у оквиру које се префиксима и суфиксима изражава начин глаголске радње (Пипер/Клајн 2014: 176). М. Спасојевић (2012: 16) запажа да се назив акционалност у србистици шири током последње деценије, а посредством славистичких радова, док је раније био раширен назив видски лик (Белић), ређе подвид (Станојчић/Поповић).

⁴ Аутор објашњава да сативно значење схвата као ’извршење радње у довољној мери’. Код других аутора (нпр. Ивановић 2012: 436–442, Мразовић/Вукадиновић 2009:79) под сативним или сатуративним значењем подразумева се само значење које је у студији Клајн 2012 означено као друга подврста сативног значења глагола с префиксом *из-* (’радња се врши до задовољења потребе или смирења емоције која ју је изазвала’): *испати се*. О префиксираним глаголима са значењем задовољења потребе в. и Миљковић 2014: 301–314.

вања могућности одн. интереса за радњу⁵) и да такве глаголе треба уврстити у праве видске корелате мотивном глаголу: „Разумљиво је да у већини случајева, прилазећи основном глаголу, префикс снабдева глаголску сложеницу том лексичком модификацијом, али има основних глагола који на извесне начине и значе напредовање ка таквом циљу, те се уз њих описана лексичка функција префикса из- растапа у граматичку: *шибати* (у смислу извршења казне) – *ишибати*, *тући* – *истући*, *мрцварити* – *измрцварити*”.

3. Како су мишљења о видској подударности наведеног типа глагола неусаглашена, приликом прикупљања видских парова неопходно је утврдити да ли посматрани глаголи на *из-* представљају видске парњаке својим мотивним глаголима или припадају акционалној класи интензива. Потребно је, дакле, одредити да ли је интензитет радње већи у изведеном глаголу у односу на мотивни глагол. Могући тестови за утврђивање видских парњака јесу упоређивање семантичких описа глагола и њихових употреба у контексту, а у литератури се наилази и на предлог да као тест послужи и упоређивање са другим префиксатима од истог мотивног глагола.

3. 1. Наведене тестове применићемо на глаголе ударања на *из-* који се у литератури сврставају у глаголе са значењем појачаног интензитета. Наиме, многи интензиви на *из-* „означавају агресивне и непријатељске радње” (Клајн 2002: 236), а као посебна тематска група могу се издвојити глаголи којима се означава ударање. Глаголи су ексцерпирани из *Речника српскога језика* Матице српске, а њихови семантички описи и примери преузимани су из *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (РСАНУ). У анализу ћемо укључити само оне глаголе према којима у РСАНУ нису забележене секундарне имперфективизације: *избатинати*, *избубати*, *издеветати*, *излемати*, *излупати*, *измакљати*, *искундачити*, *истући*, *ишибати*, *ишћушкати*.

4. Главни представник ове тематске групе јесте глагол *истући*,⁵ који се користи у семантичком опису других глагола из групе: *избатинати*: ’истући, изударати, испребијати (обично батином)’; *избубати*: ’1. изударати, истући, избити (шакама, каменицама и сл.)’; *издеветати*: ’1. жестоко испребијати, измлатити’; *излупати*: ’1. 1. истући, изударати’; *измакљати*: ’1. избити, истући добро некога’; *ишћушкати*: ’2. изударати ћушкама, шамарима, ишамарати’; *излемати*: ’јачо истући, изударати, измлатити’; *искундачити*: ’истући, избити кундацима’; *ишибати*: ’избити, изударати шибом, бичем и сл.’.

4. 1. Основно значење глагола *истући* представљено је као ’задати много удараца’, где се одредбом *много* указује на појачан интензитет. Иако у речничком опису мотивног глагола није дата одредба која указује на интензитет (или количину), именица *ударац* дата је у множини: *тући* – ’задавати ударце, ударати некога наносећи му бол’. О томе да и сама мотивна радња подразумева појачан интензитет сведочи речнички пример: *Вутка плавка, избјигена*

⁵ Уз њега и глаголи *избити* и *изударати*, који због незадовољавања формалних критеријума за видске парњаке нису укључени у анализу.

и тучена (Фелдман М. 1, РМС), у коме су непрефиксирани и префиксирани глагол исте семантике доведени у блискозначни однос саставним везником.

4. 1. 2. У горенаведеним семантичким описима глагола ударања издвајају се описи глагола *издеветати* и *излемати*, у којима се пре синонимског низа глагола дају и одредбе *јак*о, односно *жестоко*: *издеветати*: 'I. жестоко испребијати, измлатити', *излемати*: 'јако истући, изударати, измлатити'. Наведене одредбе указују на појачан интензитет радње. Међутим, опис значења мотивних глагола такође садржи одредбе које указују на значење појачаног интензитета: *деветати*: 'јако, немилосрдно тући, ударати, млатити', *лемати*: 'I. 1. јако, грубо бити, тући, млатити, батинати'.

4. 2. Што се употребе у контексту тиче, наведени глаголи заменљиви су у истом контексту, односно значењски су једнаки, а разлика је само у виду. Такође, мотивни и мотивисани глаголи појављују се уз одредбе и атрибуте који истичу појачан интензитет, што илуструје пар *лемати* – *излемати*:

излемати

Дохвати... трсковачу и поштено га *излема* (Вид. М. 3, 308).

Ја се разљутим, те келнера честито *излемам* (Рув. К. 2, 227).

Оборише [Санча] и љуто га *излемаше* (Поп. Ђ. 5, 70).

Излемајте га до светога уља (Кум. 1, 74).

Излемао те као пса (Бен. 5, 250).

Жену је излемао мало не на мртво име (Ђал. 6, 38).

лемати

Зар народ зато шаље своје синове у војску да их којекакве кесеције *лемају* као марву (Самоупр. 1883, 60/3).

Нахрупи изненада иза куће човјек, кога немогах распознати, те стаде немило *лемати* убога господина (Шен. А. Виенац 1871, 794).

Толико пута *лемали* су га људи као вола (Глиш. 1, 21).

Сад је цијела обитељ мрзи и браћа је *лемају* шаком и ногом (Крл. 13, 205).

4. 3. Као могући тест за издвајање правих видских парњака у литератури се наводи и упоређивање глагола на *из-* са видски конкурентним глаголом (Клајн 2002: 236). И. Клајн као пример наводи глагол *изударати*, који неће представљати прави видски парњак глаголу *ударати*, јер наспрам *ударати* стоји *ударити*. Овим поступком аутор даје предност суфиксираним парњацима у односу на префиксирани. Међутим, када приступимо утврђивању видских парњака, неретко наилазимо на ситуацију да наспрам мотивног невршеног глагола нема парњака изведеног суфиксацијом.

Тако, *Обратни речник српскога језика* бележи следеће значењске конкуренте префиксатима на *из-*⁶: *избатинати* : пробатинати; *избубати* : набубати, збубати; *издеветати* : (није забележен видски конкурент); *излупати* : налупати; *измакљати* : намакљати, промакљати; *ишићукати* : (није забележен видски конкурент); *излемати* : налемати, пролемати; *искундачити* : окундачити; *ишибати* : нашибати, прошибати. Као што видимо, на-

⁶Издавајемо само оне префиксирание глаголе који се у бар једној својој семантичкој реализацији поклапају са мотивним глаголом и према којима нема секундарних имперфективизација. Провера значења вршена је на основу семантичких описа и примера датих у РСАНУ.

спрам мотивних имперфективних глагола, упоредо с глаголима с префиксом *из-*, стоје и глаголи с другим префиксима (*с-*, *на-*, *о-*, *про-*). Сви наведени префиксирани глаголи у појединим својим семантичким реализацијама, које овде нећемо наводити, кореспондирају са одговарајућим семантичким реализацијама глагола на *из-*, па се поставља питање који је прави видски парњак несвршеном глаголу, односно да ли сви наведени глаголи представљају видске конкуренте.

5. Поклапање у значењу са мотивним глаголом уочљиво је и у глаголима на *из-* других тематских група, који су у литератури такође убројани у интензиве у ужем смислу, што ћемо илустровати на примеру глагола: *излудети*, *ислабити*, *искварити*, наводећи семантички опис значења и примере из речника.

излудети – '1. а. изгубити разум, помахнитати, полудети; изгубити способност нормалног реаговања, понашања'

Практикант Аца да излуди од сурењивости и љубоморе (Маш 3, 68).

Јел' то та жена која је због гриже савести скоро излудела? (Јов. Милош 1, 133).

лудети – 'а. постајати луд, умно поремећен, постајати избезумљен, растројен, губити разум, махнитати'

Луди, каже, са сваким даном који мора да проведе међу овим народом (Андрић 5, 409).

Многи [су] успут од страха лудели (Павл. Мил. 1, 42).

искварити – '2. а. изменити у негативном смислу, пореметити, покварити'

Допадне му се слушкиња тога газде, те је од њега заиште. Газда, да не исквари цару воље, дадне му слушкињу (Нпр. Прод. 272).

Наставник има да руководи ученика у читању... јер би се могло десити.. да ученик, нуруковођен, исквари свој укус (Поп. Б. 1, 26).

кварити – 'б. деловати неповољно, штетно на квалитет, стање, употребљивост, способност нечега, шкодити (некоме, нечему)'

Сунце му не ваља јер му квари вид (Змај 1, 302).

'в. деловати на промену нечега реметећи, нарушавати мењајући (обично на горе) дато стање, ток ствари, расположења и сл.'

Не треба ни много блистати, јер то изазива завист и квари веселост у друштву (Дуч. Ј. 5. 85).

ислабити – 1. а. постати слаб, исцрпљен, изгубити снагу, онемоћати, малаксати, омршавити

'Ја у старости нисам ни мало ислабио (Срем 1, 169).

Брза валовита река хучи пред нама и ледена стравна нас обузима, јер су коњи ислабеди, те не знамо хоће ли се одржати (Јак. С. 2, 187).

слабити – '2. а. постајати слаб, нејак, немоћан, мршавити'

У случају погоршања [болести] ја нећу бити одговоран. Ви све више слабите (Макс. Д. РМС).

6. Разматрани глаголи на *из-*, иако се у литератури сврставају у класу интензива, показују значењску подударност с мотивним глаголима и задовољавају критеријуме за сврставање у видске парњаке. Сагледавањем значења мотивних и мотивисаних глагола на *из-* утврђено је да је појачан интензитет

као семантичка компонента присутан и у мотивисаном и у мотивном глаголу, из чега произилази да се код наведених глагола акционална компонента не може приписивати префиксу.

На крају, може се закључити да је пред лексикографима и задатак да као видске парњаке размотре и оне глаголе којима се у литератури приписују акционална значења, а сачињавању речника видских парњака морала би претходити истраживања односа акционалних значења и чисто видског значења.

ИЗВОРИ

- РСЈ:** *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, I–XIX, Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик, 1959–.
- ОРСЈ:** Мирослав Николић, *Обратни речник српскога језика*, Београд: Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска, 2000.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић 2002:** S. Babić, *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Nakladni zavod „Globus”.
- Грицкат 1966–67:** И. Грицкат, Префиксација као средство граматичке (чисте) префиксације (начелна разматрања и савремена српскохрватска грађа), *Јужнословенски филолог*, XXVII/1–2, 185–221.
- Грицкат 1967:** И. Грицкат, Шта даје за проучавање глаголске семантике чиста (граматичка) перфектизација путем префиксације, *Наш језик*, XVI/3, 119–126.
- Дешић 1985:** М. Дешић, Полисемија и српскохрватски глаголски вид, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 14/2, 75–85.
- Ђорђевић 2017:** В. Ђорђевић, Видско парњаштво и префиксација у српском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 46/1, 203–212.
- Ђуровић/Спасојевић 2014:** С. Ђуровић, М. Спасојевић, Још један поглед на видске парњаке у српском језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LVII/1, 183–197.
- Ивановић 2012:** М. Ивановић, *Изражавање акционалности у украјинском и српском језику*, докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет.
- Исаченко 1962:** A. Isačenko, *Die russische Sprache der Gegenwart, I: Formenlehre*, Halle (Saale): Max Niemeyer Verlag.
- Јанда 1986:** L. Janda, *A Semantic Analysis of the Russian Verbal Prefixes za-, pere-, do-, and ot-*, München: Otto Sagner.

- Јанда 2007:** L. Janda, *Aspectual clusters of Russian verbs*, *Studies in Language*, 31/3, 607–648.
- Клајн 2002:** И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Део 1, Слагање и префиксација*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска.
- Миљковић 2014:** В. Миљковић, *О префиксираним глаголима са значењем задовољења потребе у савременом српском језику*, у: С. Гудурић, М. Стефановић (ур.), *Језици и културе у времену и простору*, IV/2, Нови Сад: Филозофски факултет, 301–314.
- Мразовић/Вукадиновић 2009:** Р. Мразовић, З. Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Пипер/Клајн 2014:** П. Пипер, И. Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, друго, измењено и допуњено издање, Нови Сад: Матица српска.
- Спасојевић 2015:** М. Спасојевић, *Двовидски глаголи у савременом српском језику*, докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет.
- Стевановић 1989:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Синтакса, Београд: Научна књига.
- Шарић 2011:** Лј. Šarić, *Glagolski prefiksi kao perfektivizatori*, *Riječ*, 5, Nikšić, 7–27.

Vesna N. Đorđević

TOWARDS DICTIONARY OF ASPECTUAL PAIRS CONSISTING OF AN IMPERFECTIVE
AND ITS PREFIXED PERFECTIVE PARTNER

Summary

This article deals with the difficulties in creating dictionary of aspectual pairs consisting of non-prefixed imperfective verb and prefixed perfective and point out verbs derived with prefix *iz-* which are in Serbian linguistics considered as aktionsart verb class (intensive). By comparing lexical meanings of those prefixed verbs and imperfective verbs from which they derived, we have ascertained that imperfective counterparts have high degree of intensity as well. Also, the analyzed imperfective and their prefixed perfective combine the same lexical meaning and could be considered as aspectual pairs. This paper emphasizes that resarch of relation between Aktionsart meanings and "purely aspectual" perfective partners must precede creating dictionary of aspectual pairs.

Key words: aspectual pairs, prefixation, prefix *iz-*, aktionsart, intensive, Serbian language.

Милош М. КОВАЧЕВИЋ*
Филолошки факултет Београд
Филолошко-уметнички факултет Крагујевац

Оригинални научни рад
Примљен: 10. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ИНТЕРДЕПЕНДЕНЦИЈА ПЕРМУТАБИЛНИХ ФОРМИ ПРАВОГ И НЕПРАВОГ ОБЈЕКТА У СИНТАГМАМА С ГЛАГОЛИМА „НУДИТИ” И „СЛУЖИТИ”

У раду се врши синтаксичко-семантичка анализа дворекцијских објекатских синтагми с пермутацијом типова објекта, и то синтагми с глаголима (*по*)*нудити* и (*по*)*служити* с двама беспредлошким објектима: акузативним (правим) и инструменталним (неправим), с могућношћу пермутације индиректнообјекатске форме (инструменталне) у директнообјекатску (акузативну), која интердепенденцијски подразумева замијену директнообјекатске (акузативне) у индиректнообјекатску (али не инструменталну, него дативну, форму), као нпр.: (По)нудили/(по)служили су нас *јелом* и *пићем* // *нам јело* и *пиће*. Показује се који критеријуми предодређују синониман или блискозначан статус ових конкурентних синтагми.

Кључне ријечи: дворекцијске глаголске синтагме, интердепенденција, пермутација објеката, конверзија, унутарфункционална конверзија, глаголи (*по*)*нудити* и (*по*)*служити*.

Најприје је потребно указати на значење термина *интердепенденција* и *пермутација*, које овдје употребљавамо у значењима што им га је дао творац глосематике Луис Хјелмслев (1980: 32, 70). По Хјелмслеву је интердепенденција двострука импликација, или међуоднос два елемента у којем појава једног обавезно значи и појаву другог и обрнуто (као нпр. однос употребе предлога и облика локатива у српском језику, јер кад год употребијемо локативни предлог морамо употребијети и локативни облик супстантивне ријечи: у *кући*, на *факултету*, о *граматици* и сл.); пермутација је пак свака врста супституције (нпр. замијена позиција: *моја* мајка, мајка *моја*, или пак замијена неког облика ријечи другим, нпр.: пије *воде/воду*, или једне врсте ријечи другом, нпр.: *плаво* небо/ *плаветнило* неба и сл.). Док се интердепенденција може остварити и унутар дијела једне лексеме, нпр. у оквиру морфеме (нпр.

*mkovacevic31@gmail.com

жен-а), дотле пермутација увијек подразумијева најмање дволексичку конструкцију (замјену најмање двије лексеме или алолексе).

Интердепенденција и пермутабилност нужне су карактеристике сваког типа *конверзије*: и а) *творбене конверзије*, која је морфемски необиљежен прелазак једне врсте ријечи у другу (нпр.: *добро* дијете – придјев, и *добро* учи – прилог), и б) *лексичкосемантичке конверзије*, која подразумијева реципрочан и симетричан однос двију лексема исте врсте ријечи унутар реченице (нпр.: *Јован је Миланов гост* / *Милан је Јованов домаћин*; *Јован иде испред* *Милана* / *Милан иде иза* *Јована*), и в) *синтаксичкофункционалне конверзије*, која подразумијева међусобну супституентност двију јединица у различитим синтаксичким функцијама унутар реченице (нпр. замјену придјевског конгруентног атрибута прилошком адвербијалном одредбом начина (нпр.: *Одиграли су одличну утакмицу* / *Одиграли су одлично утакмицу*; *Добили су бесплатно уџбенике* / *Добили су бесплатне уџбенике*) (О сва три типа конверзије в. у Ковачевић 2016 и тамо наведеној литератури).

Иако се са тим термином не доводи у везу, може се говорити и о *унутарфункционалној конверзији*, тј. конверзији двају различитих морфолошких подтипова јединице у оквиру једне синтаксичке функције, као нпр. атрибута (супституентност конгруентног и неконгруентног атрибута, нпр.: *црноока* дјевојка / *дјевојка црних очију*, *кошуља од свиле* / *свилена* *кошуља*), или пак објеката (супституентност правога и неправог објекта, нпр: *Заборавила је на ту обавезу* / *ту обавезу*). Овај тип унутарфункционалне конверзије литература по правилу разматра у оквиру синонимије хомофункционалних језичких јединица.

У граматикама и научним радовима унутарфункционална објекатска конверзија готово безизузетно је разматрана у оквиру синтагми с једнорекцијски замјењивим елементом, нпр. замјеном правога неправим или неправог правим објектом. У литератури се ријетко и спомиње, а камоли да се шире говори о конверзији обају објеката унутар дворекцијске глаголске синтагме. А конверзија двообјекатске глаголске синтагме у српскоме језику може бити двоврсна: 1) да један од објеката мијења свој тип (ако је нпр. неправи трансформише се у прави), а да други од објеката мијења своју функцију (трансформише се не у форму другог објекта, него у форму прилошке одредбе или допуне на примјер), и 2) да се два објекта „врсно” пермутирају: прави се остварује у форми неправог, а неправи у форми правога, на примјер: *Понудили су нам кафу* / *Понудили су нас кафом*).

Први тип конверзије остварује се, како је то већ констатовала Ј. Мошковљевић Поповић, у комплексно рекцијским синтагмама с глаголима „уз које је могућа *tzv. lokativna alternacija*. Ovi glagoli, koji mahom označavaju nanošenje supstance na neku površinu, ili smeštanje objekta u neki trodimenzionalni prostor, javljaju se sa dve dopune od kojih jedna uvek označava lokaciju, a druga supstancu ili entitet čija se pozicija u odnosu na datu lokaciju menja tokom realizacije aktivnosti označene glagolom. U svakoj od alternativnih konstrukcija po jedna od dopuna je aktualizovana u funkciji direktnog objekta, tj. kao NP u akuzativu bez predloga”, док се ”именичка фраза која означава локацију реализује

[...] kao predložko-padežna konstrukcija *u/na + NP_{acc}*, odnosno kao predložko-padežna konstrukcija *po + NP_{loc}*” (Московљевић Поповић 2007: 72). За потврду наводимо само неколико примера датих синтагми с глаголима *посути*, *насути*, *мазати* и *намазати*¹:

Посули су *траву хемикалијама* / Посули су *по трави хемикалије*; Насули су *земљом рупу* / Насули су *земљу у рупу*; Мазала је *кожу хидратантном кремом* / Мазала је *хидратантну крему на кожу*; Мајка нам је намазала *хлеб машићу* и *алевома паприком* / Мајка нам је намазала *маст* и *алеву паприку на хлеб/по хлебу* и сл.

Овај тип конверзије није предмет анализе овога нашега рада. Овдје ћемо анализирати само дворекцијске синтагме с глаголима *нудити*, *понудити*, *служити* и *послужити* с двама беспредлошким објектима: акузативним (правим) и инструменталним (неправим), с могућношћу пермутације индиректнообјекатске форме (инструменталне) у директнообјекатску (акузативну), која интердепенденцијски подразумева замјену директнообјекатске (акузативне) у индиректнообјекатску (али не инструменталну, него дативну, форму). У питању су, дакле, синтагме с дворекцијским глаголима с пермутабилношћу право и неправог објекта, тј. објекатске синтагме у којима објекатске лексема подлијежу објекатској конверзији: лексема у неправом инструменталном објекту може се реализовати и у форми акузативног право, што нужно значи да тада лексема у позицији акузативног право мора прећи у форму дативног неправог објекта.

На овај тип бифункционалне објекатске конверзије, и то и с глаголом *нудити* и с глаголом *служити*, најприје скреће пажњу једини српски рекцијски рјечник (Петровић/Дудић 1989: 57, 104), указујући на њихову синонимност управо навођењем синонимних допуна *некога нечим* // *некоме нешто*²; што за глагол *нудити* потврђује и експанаторна парантетичка напомена у Речнику САНУ (2001: 65): „нудити. 1. а. (обично с допуном: *некоме нешто*, *некога нечим*)”. Падежни оквир датих глагола чине, дакле, две беспредлошке објекатске форме, и то или: а) акузативна и инструментална (нпр. *Нуде/Служе их кафом*), или пак б) акузативна и дативна (*Нуде/Служе им кафу*), с тим да су те форме међусобно пермутабилне, при чему је пермутабилност интердепенденцијског типа, пошто замјена падежне форме једног од објеката нужно подразумева и замјену падежне форме другог објекта. Конкретно речено, у двама наведеним моделима пермутабилност подразумева обрнуту пер-

¹ Ј. Московљевић Поповић (2007: 73) издваја сљедеће глаголе уз које је морућа „оваква врста lokativne alternacije”: „*doliti, filovati, izlepiti, mazati, iscertati, ispisati, isprskati, nafilovati, naliti, namazati, naseliti, nasuti, natovariti, natrpati, natruniti, poprskati, posuti, prelititi, premazati, puniti, zasejati...*”

² „НУДИТИ, несв. обав. компл. прел.

1. (*послуживати што коме*)

а) А (ж)+ И (н) // Д (ж)+ А (н): ~ **некога нечим** // **некога нешто** ~ госта пићем // госту пиће” (Петровић/Дудић 1989: 57).

„СЛУЖИТИ

2. (*нудити што коме, послуживати кога чиме*)

А(н)+ Д(ж): ~ **нешто некоме** ~ кајмак гостима

// И(н)+ Д (ж): ~ **нечим некога** ~ крухом и сољу званице” (Петровић/Дудић 1989: 104).

спективизацију правог и неправог објекта: прави објекат из једнога модела постаје неправи у другом, и обрнуто, с тим да у алтернацијски однос улазе акузативна и инструментална форма с једне стране, и акузативна и дативна форма с друге (уп.: Нуде/Служе *их кафом* → Нуде/Служе *им кафу*). Уз то, дату унутарфункционалну конверзију, прати као иманентна и имплицитна лексичка конверзија (*нуде их кафом* – *прихватају кафу*; *служе их пићем* – *прихватају пиће*), због чега ове глаголске синтагме Н. Арсенијевић (2012: 39–42) и сврстава у групу објекатских синтагми с „конверзним односом”.

Од србистичких и/или сербокроатистичких граматика постојање овог типа глаголских синтагми с конверзним односом, с управним глаголима (*по*)*нудити* и (*по*)*служити*, констатује граматика П. Мразовић и З. Вукадиновић, гдје се каже да у оквиру глаголског модела с акузативним и дативним објектом „*treba još ukazati na glagole (po)služiti i (po)nuditi koji u istom značenju mogu da se jave sa dopunom u akuzativu (biće) i instrumentalu (predmet koji se nudi)*”, као нпр.: *Majka je deci (po)nudila/(po)služila kolače // Majka je decu (po)nudila/ (po)služila kolačima*. (Мразовић/Вукадиновић 1990: 481).

Мимо наведених рјечничких и граматичких констатација ове синтагме – и то само акузативно-инструменталне – с оба глагола (и с глаголом *нудити* и с глаголом *служити*) биљежи М. Ивић, не спомињући могућност њихове пермутабилности у акузативно-дативне, него се једино задржавајући на семантичкој вриједности инструменталног објекта. За разлику од М. Ивић, међу акузативно-дативним објекатским синтагмама „*транслокативног односа*”, и то унутар категорије „*конверзног односа*” Н. Арсенијевић наводи и по један примјер за синтагму и с глаголом *нудити* и с глаголом *послужити*, не спомињући могућност пермутације датих синтагми у објекатске акузативно-инструменталне синтагме (Арсенијевић 2012: 40). Осим М. Ивић и Н. Арсенијевић, синтагме с овим глаголима, изван рјечничке и граматичке литературе, спомињу још једино Ј. Московљевић Поповић и И. Палић³, указујући на конкурентност акузативно-дативног и акузативно-инструменталног модела (Московљевић Поповић 2007: 75–76; Палић 2010: 53), с тим да Ј. Московљевић Поповић (2007: 75–76) сматра да је „*могуће rotirati direktni i indirektni objekat*” уз сљедећу „*malu grupu glagola*”: *даровати, исплатити, нудити, понудити, послужити, служити ...*

Глаголи које наводи Ј. Московљевић Поповић, а њихов број није ни коначан, не подразумевају исте типове лексема у позицији акузативног и инструменталног објекта, тако да засигурно синтагме са свим тим глаголима нису ни комуникативно ни структурно-семантички „*конкурентне*”. Зато ћемо се овдје задржати само на двообјекатским синтагмама с глаголима (*по*)*нудити* и (*по*)*служити*, као блискозначним и структурно изоморфним. Навешћемо већи број корпусних примјера за оба типа синтагми, и с глаголом

³ Интересантно је да Д. Гортан Премк у својој монографији о акузативним синтагмама без предлога, иако има посебно (пот)поглавље „О акузативно-инструменталним паралелизмима” (Гортан Премк 1971: 58–61), међу синтагмама с тим паралелизмом уопште не спомиње синтагме с глаголима (*по*)*нудити* и (*по*)*служити*.

(*по*)нудити, и с глаголом (*по*)служити, у обје структурне варијанте: и синтагме с акузативним и инструменталним, и синтагме с акузативним и дативним објектом, с тим да ћемо уз сваки примјер у загради са стрелицом давати и његову пермутабилну варијанту:

(1) (ПО)НУДИТИ / (ПО)СЛУЖИТИ + Ак (**живо**) + Ин (**неживо**):

Често их нудите водом [→ Често им нудите воду]. (Блиц, 9. 5. 2010, 14); Нуде нас јело [→ нам јело], а ни за себе немају. (Политика, 30. 4. – 2. 5. 2015, 16); Ученицима који су му се свиђали давао је решене контролне задатке, поклањао петице и нуткао их поклонима [→ им поклоне]. (Курир, 14. 5. 2010, 10); Бећа нуди ракијом. [→ Бећу нуди ракију]. (Р. Вучковић, 139); Пошто је посетиоца ... понудила кафом и чајем [→ посетиоцу понудила кафу и чај], Хаџи-Пешићева је казала... (Политика, 19. 7. 2015, 26); ...нуде ли сапутнике кобасицом и јабукама [→ сапутницима кобасице и јабуке]. (Политика, 18. 10. 2015, 25; Момо Капор);– Послужите се и медом. Отац ми пре неки дан донео – нутка [нас] Бисера медом, кафом и цигаретама [→ нутка нам Бисера мед, кафу и цигарете]. (Политика, 25. 7. 2016, 7); Увек те нуде нечим, пићем, храном [→ Увек ти нуде нешто, пиће, храну]. (Политика, 20. 8. 2016, 25); ... а он ме нутка ракијом [→ ми нутка ракију]. (Курир, 18. 7. 2009, 3; Брана Црнчевић); Понудио ме је пићем [→ Понудио ми је пиће]. (Вечерње новости, 13. 3. 2010, 33; Момо Капор); Бакице су у ношњама сачекале Кусту и његове музичаре на железничкој станици, нудећи их вотком, чајем и колачима [→ им вотку, чај и колаче]. (Вечерње новости, 29. 5. 2012, 37); Ње више нам у кући да га понуди ракијом [→ да му понуди ракију]. (Д. Ћосић, 181); До краја летовања ... нудио нас је најбољим ђаконијама [→...нудио нам је најбоље ђаконије]. (Политика, 25. 8. 2017, 25); Херцигоња ме, наравно, није понудио цигаретом [→ ми, наравно, није понудио цигарету] јер је он пушио – лулу! (Политика, 9. 1. 2010, КУН, 7); Нуди га цигаретом [→ му цигарету]. (Данас, 31. 12. 2012 – 2. 1. 2013, 7) итд.

Ako ste sanjali kako služite hranom druge osobe [→ hranu drugim osobama], taj san ukazuje na neko neplanirano veselje koje će vas jako obradovati (horoskopzadanas.com/sanovnik); Goste koji su dolazili poslije vjenčanja posluživala sam večerom [→ Gostima ... posluživala sam večeru] (forum.klix.ba/sta-pravite-kada-vam-se-najave-gosti-p6241863); Ugostitelj je dužan da posluži gosta jelom i pićem [→ gostu jelo i piće] koje je po jelovniku ili karti pića naručeno. (www.zlatibor.org.rs/sites/default/); Želite da popijete i poslužite prijatelje ili kolege *espresom* [→ prijateljima ili kolegama *espresso*] „kao u kaficu“? (www.coffeefair.rs/ tag/espresso/) итд.

(2) (ПО)НУДИТИ / (ПО)СЛУЖИТИ + Ак (**неживо**) + Д (**живо**):

Нуде нам поморанџе [→ нас поморанџама]. (Данас, 2–3. 9. 2017, додаток „Недеља“, IX); Између осталог нудио им је кокаин [→ ... нудио их је кокаином]. (Арсенијевић 2012, 40: Вечерње новости); –Ti si nam nudio hljeb i meso? [→Ti si nas nudio hljebom i mesom?]. (Палић 2010, 53; Derviš Sušić); Izvinite, gospodice, mogu li vam ponuditi jedno piće? [→ ...mogu li vas ponuditi jednim pićem?] (www.statusi.rs/izvinite-gospodice-mogu-li-vam-ponuditi...); Nije važno da li nudite hranu vašoj bebi [→ hranom vašu bebu] pre ili između dva uobičajena obroka (http://www.najboljamamanasvetu.com/2010/08/); Pazite kada vam neka žena ponudi piće [→ kada vas neka žena ponudi pićem] (opusteno.rs › Zabava › Zanimljivosti); Треба им свакодневно нудити разноврсну храну [→Треба их свакодневно нудити разноврсном храном] (www.vodiczaroditelj.rs/) итд.

Затим преко даске пребаци бели убрус и послужи капетану Опујићу лаку вечеру [→ капетана Опујића лаком вечером]. (Арсенијевић 2012, 40; Милорад Павић); Nikako i nikada ne služiti alkoholno piće maloletnim licima [→ alkoholnim pićem maloletna lica] (www.ugostiteljstvo.com/poslovni-saveti/26/); Kako poslužiti vino gostima? [→ vinom goste] (www.ugostiteljstvo.com/edukacija/65/); Ako ste videli sebe kao osobu koja služi kolače nekome [→ kolačima nekoga], то је знак да вам у narednom periodu slede uspeh (https://sanovnikumac.com/); Kako da hranu poslužite gostima [→ да hranom poslužite goste] на kreativan način (bride.wannabemagazine.com/planiranje-i...) итд.

Синтагме с глаголима *(по)нудити* и *(по)служити* реализују се са двама објектима, од којих је један анимативни (+живо), а други неанимативни (– живо). Објекат за живо означава човјека, док се именицом за неживо именује или храна, или пиће, или дуван (цигарете), или дрога (наркотици). Мимо круга именица за ЈЕЛО, ПИЋЕ, ДУВАЊЕЊЕ и ДРОГИРАЊЕ не остварује се конверзивни (пермутабилни) модел двообјекатске синтагме с инструменталом: **(по)нудити/ (по)служити + Ак (живо) + Ин (неживо)**. На ту конкурентност модела **Ак (живо) + Ин (неживо)** и **Ак (неживо) + Д (живо)** упућују и рјечничка значења њихових управних глагола, и то не конкурентност цијелог значења, него само једног од значења датих глагола (в. Речник САНУ 2001: 65; Речник МС 1971: 753). На основу мјеста које дато значење заузима у структури семанте датог глагола, јасно је да је глаголима *нудити* и *понаудити* ово примарно значење, док двама осталим конкурентним глаголима (*служити* и *послужити*) то није примарно, него изведено, друго или треће, значење унутар семанте.

Иако су глаголи са пермутабилним објекатским допунама **Ак (живо) + Ин (неживо)** и **Ак (неживо) + Д (живо)** међусобно конкурентни, они нису потпуно синонимни. Синонимност ових дворекцијских глаголских синтагми зависи од више прагматичко-семантичких чинилаца, а прије свега од тога да ли је при реализацији датих синтагми актуелизована семантичка компонента: а) гошћења / чашћавања, б) продавања / купопродаје, в) наруџбе, в) типа локализатора.

Синтагме с падежним оквиром **Ак (живо) + Ин (неживо)** по правилу су обиљежене семантичком компонентом „гошћења”, с тим да је „угошћивач” домаћин, а „угошћени” – гост. Овакав статус „даваоца” и „примаоца” у датим синтагмама искључује као плеонастично навођење податка о „бесплатности”, тј. неплаћању, уп.: *(По)нудио/(по)служио/ нас је ручком, *који је био бесплатан / који није требало да платимо*. Готово да се правилом може сматрати да наведени глаголи с падежним оквиром **Ак (живо) + Ин (неживо)** подразумевају значење чашћавања или угошћавања. То, међутим, није случај и са конкурентним пермутабилним моделом, у коме падежни оквир чине **Ак (неживо) + Д (живо)**. Тај је модел неутралан у погледу компоненте „чашћавања/гошћења” без обзира на статус „даваоца” и „примаоца” понуде, што показују и сљедећи примјери: *(По)нудио/(по)служио/ нам је ракију да се почастимо / да платимо / да купимо*. Разлику између та два модела најочигледније показује навођење семантички (ин)компатибилних циљних клауза: *Нудио нам је ракију (=1. да се почастимо, 2. да се послужимо; 3. да купимо, али: Нудио нас је ракијом (=1. да се почастимо, 3. да се послужимо; 4. *да купимо)*. Моделу с инструменталом по правилу је, дакле, инкомпатибилна компонента „купопродаје”.

Четири се наведена глагола не понашају једнако у контекстима који подразумевају специфичне локализаторе. Ако је локализатор домаћинова кућа, онда се подразумева компонента чашћавања или угошћавања, која истовремено искључује компоненту „продавања”. Ако је пак локализатор било који тип продајног објекта (изван угоститељског), онда се компонента

„чашћавања” искључује. Друкчије речено, кад год давалац и прималац имају статус продавца и муштерије (купца) уз глаголе *нудити/понудити* искључује се значење „чашћавања”⁴, а као примарно намеће значење „купопродаје”, уп.: *Продавац/понудилац је купцу (муштерији) нудио месо/воће повољно / бесплатно / за мале паре*, али не: **Продавац/понудилац је купца (муштерију) нудио месом/воћем повољно/бесплатно/за мале паре*. У готово свим ситуацијама које не подразумевају компоненту чашћавања, истовремено имплицирајући као иманентну компоненту „бесплатности”, глаголи *служити* и *послужити* нису значењски конкурентни глаголима *нудити* и *понудити*, уп. нпр.: *Продавац је купцу (по)нудио рибу и салату / *Продавац је купцу (по)служио рибу и салату*.

Глагол *(по)служити* готово да као иманентну подразумева компоненту „чашћавања”⁵ уз све локализаторе мимо чисто продајних објеката (продавница, тржница, пијаца, трговина, радња...), као нпр.: *У авиону / у канцеларији / на састанку (по)служе нас кафом и киселом водом / нам кафу и киселу воду*. Осим уз „домаћински дом”, и уз наведене локализаторе ови су глаголи, како се види, конкурентни глаголима *нудити* и *понудити* у датим синтагмама.

Употребе двообјекатских конкурентних синтагми са сва четири наведена глагола – *нудити/понудити* и *служити/послужити* – семантички је најсложенија и „најзамршенија” у контекстима с угоститељским објектом као локализатором. Најприје, од четири наведена глагола, само глаголи *нудити* и *понудити* могу и у угоститељском објекту као мјесту „обједовања” имати значење „чашћавања”, када неко некога *чашћава плаћајући му јело или пиће*. Таква се употреба, у значењу „чашћавања у кафани” за глаголе *служити* и *послужити* искључује, као нпр.:

(По)нудили /*(По)служили су нас кафом и ракијом / нам кафу и ракију у кафани [→ Понудили су да нам плате пиће и јело у кафани / да нас часте, плаћајући кафу и ракију]

У контекстима који подразумевају угоститељски објекат као локализатор, остварује се и низ других специфичних значења наведених глагола, при чему су у неким од тих значења дати глаголи конкурентни, а у неким употребно инкомпатибилни, што на најбољи начин показују следећи примјери:

- а) Конобар нам је (по)нудио – да изаберемо/наручимо – пиво, шљиву или лозу за пиће, а јагњетину или роштиљ за јело.
- б) *Конобар нас је (по)нудио – да изаберемо/наручимо – пивом, шљивом или лозом за пиће, а јагњетином или роштиљем за јело.
- в) *Конобар нам је (по)служио – да изаберемо/наручимо – пиво, шљиву или лозу за пиће, а јагњетину или роштиљ за јело // пивом, шљивом или лозом за пиће, а јагњетином или роштиљем за јело.

⁴ Што потврђује и следећи корпусни примјер: Велики број излагача *нуди* [купцима] *разне врсте ракија, џемова, воћа* (Вечерње новости, 27. 8. 2017, 33: поднаслов).

⁵ На то упућује и распрострањен и врло уобичајен израз којем је то значење иманентно, а то је израз: „[по]служи(те) се! разг. уобичајена друштвена форма кад се коме нуди јело или пиће” (Речник МС 1973: 869).

- г) Конобар *нас је (по)нудио/(по)служио пивом и јагњетином* које смо наручили.
- д) Конобар *нам је (по)служио пиво и јагњетину* које смо наручили/изабрали.
- ђ) *Конобар *нам је (по)нудио пиво и јагњетину* које смо наручили/изабрали.

На основу наведених примјера могу се извести неколика битна закључка.

У контекстима који подразумевају угоститељски објекат као локализатор а када угоститељски радник госту „предлаже избор јела и пића” (а) могућа је употреба само глагола *(по)нудити* и то с падежним оквиром **Ак (неживо) + Д (живо)**, док се искључује (б) употреба падежног оквира **Ак (живо) + Ин (неживо)**, као и употреба глагола *(по)служити* с било којим од наведених падежних оквира (в).

У реализацији „наруџбине” (доношењу/сервирању нарученог јела и пића) у угоститељском објекту као локализатору синонимно се (г) употребљавају синтагме и с глаголом *(по)нудити* и с глаголом *(по)служити* с падежним оквиром **Ак (живо) + Ин (неживо)**, с тим да се такво значење може изразити и моделом **Ак (неживо) + Д (живо)** уз глагол *(по)служити* (д), док се у таквим контекстима, с тим падежним оквиром, искључује употреба глагола *(по)нудити* (ђ), што значи да је глаголу *понудити* инкомпатибилна компонента „сервирања” кад се он остварује у моделу с акузативом и дативом (што је и логично јер *понуда* значи нереализацију, а „сервирање” подразумева реализацију као резултат понуде).

Да закључимо. У раду су анализиране дворекцијске синтагме с глаголима *(по)нудити* и *(по)служити* с двама беспредлошким објектима у српском језику: акузативним (правим) и инструменталним (неправим), с могућношћу пермутације индиректнообјекатске форме (инструменталне) у директнообјекатску (акузативну), која интердепенденцијски подразумева замјену директнообјекатске (акузативне) у индиректнообјекатску (али не инструменталну, него дативну, форму), као нпр.: *(По)нудили / (по)служили су нас јелом и пићем // нам јело и пиће*.

Глаголске синтагме с глаголима *(по)нудити* и *(по)служити* реализују се са двама објектима, од којих је један анимативни (+ живо), а други неанимативни (– живо). Објекат за живо увијек подразумева човјека, док се именицом за неживо именује или храна, или пиће, или дуван (цигарете), или дрога (наркотици). И само у том случају синтагме с наведеним глаголима су синонимне, или боље рећи – блискозначне. Синонимност и/или блискозначност ових дворекцијских глаголских синтагми зависи од више прагматичко-семантичких чинилаца, а прије свега од тога да ли је при реализацији датих синтагми актуелизована семантичка компонента или није: а) гошћења/чашћавања, б) продавања /купопродаје, в) наруџбе, в) типа локализатора.

ИЗВОРИ

а) књижевноумјетничка дјела:

- Р. Вучковић – Радован Вучковић, *Тумарања*, Београд: Свет књиге, 2005.
Д. Ћосић – Добрица Ћосић, *Корени*, Београд: Laguna, 2016.

б) новине:

- Блиц – *Blic*, дневне новине из Београда
Вечерње новости – *Вечерње новости*, дневне новине из Београда
Данас – *Danas*, дневне новине из Београда
Курир – *Kurir*, дневне новине из Београда
НИН – *НИН*, недељне информативне новине из Београда
Политика – *Политика*, дневне новине из Београда

в) интернетски сајтови (интернет адресе дате уз примјере)
(приступ: 14. 3. 2017).

ЛИТЕРАТУРА

- Арсенијевић 2007:** Nada Arsenijević, Tranzitivnost i padeži objekta u srpskom jeziku, *Зборник Матице српске за славистику*, 71–72, 377–390.
Арсенијевић 2012: Нада Арсенијевић, *Падежи правог објекта у стандардном српском језику*, Нови Сад: Филозофски факултет Нови Сад.
Гортан Премк 1971: Даринка Гортан-Премк, *Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику*, Београд: Институт за српскохрватски језик.
Ивић 1954: Милка Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој*, Београд: Научна књига.
Јакобсон 2008: Roman Jakobson, *О језику*, s engleskog preveo Damjan Lalović, Zagreb: Disput.
Ковачевић 2016: Милош Ковачевић, Реченице с конверзијом прилошке адвербијалне допуне или одредбе и придјевског атрибута, у: *Језик, књижевност, значење. Језичка истраживања*, Ниш: Филозофски факултет, 389–408.
Московљевић Поповић 2007: Jasmina Moskovljević Popović, *Ogledi o glagolskoj potkategorizaciji*, Београд: Ћигоја штампа.
Мразовић/Вукадиновић 1990: Pavica Mrazović, Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad: Dobra vest.
Палић 2010: Ismail Palić, *Dativ u bosanskome jeziku*, Sarajevo: Bookline.

- Петровић/Дудић 1989:** Владислава Петровић, Коста Дудић, *Речник глагола са граматичким и лексичким допунама*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Завод за издавање уџбеника.
- Речник МС 1971/1973:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига четврта (1971), књига пета (1973), Нови Сад: Матица српска.
- Речник САНУ 2001:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. 16, Београд: Институт за српски језик.
- Хјелмслев 1980:** Luis Hjelmslev, *Prolegomena teoriji jezika*, prevod s нјемачког Ante Stamać, Zagreb: GZH.

Miloš M. Kovačević

INTERDEPENDENCE BETWEEN INTERCHANGEABLE FORMS OF
DIRECT AND INDIRECT OBJECT IN VERB PHRASES CONSISTING
OF VERBS 'NUĐITI' AND 'SLUĐITI'

Summary

This paper analyses ditransitive phrases with verbs like *(po)nuditi* (*offer*) and *(po)sluđiti* (*serve*) which bind two non-prepositional objects in Serbian language: one in the accusative case (direct object) and the latter in the 'instrumental' case (indirect object), with the possibility of alternation of indirect object ('instrumental' case form) into different form of indirect object (not in the instrumental case form, but – 'dative' case) in clauses such as: *(Po)nudili/ (Po)sluđili su nas jelom i pićem// nam jelo i piće* (in English: *They offered us food and drinks// They offered food and drinks to us; We were served with food and drinks//They served food and drinks to us.*)

Verb phrases consisting of verbs *(po)nuditi* (*offer*) and *(po)sluđiti* (*serve*) bind two objects, one of which is animate (human) and the latter non-animate (non-human). The animate object always refers to a human being, whereas the inanimate object refers to food or drinks, tobacco (cigarettes) or drugs (narcotics). Only when such criteria are met, phrases with above-mentioned verbs are synonymous, or better to say – of nearly the same meaning. Synonymy and/or similarity in meaning of these ditransitive verb phrases depends on plenty pragmatic and semantic factors, most of all on the fact whether the realization of these phrases includes the actualization of a particular semantic component: a) treating/ paying for somebody, b) selling / trading, c) ordering, d) type of complement (denoting place).

Key words: ditransitive verb phrases, interdependence, object permutation, conversion, conversion within function, verbs – *(po)nuditi* and *(po)sluđiti*.

Миливој Б. АЛАНОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 03. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

РЕЧНИЧКИ ЧЛАНАК – ИЗВОР ПОДАТАКА О ФУНКЦИОНАЛНОЈ УПОТРЕБИ РЕЧИ**

Мада се указује на потребу разликовања лексичких, граматичких и функционалних речи, основни циљ овога истраживања јесте да истакне да лексикографска обрада може да помогне у одређивању значењских ресурса функционалних речи, као и прецизирању њихове граматичке позиције у реченици. Стога се управо на основу лексикографских дефиниција да закључити да функционалне речи нису синсемантичне лексеме, иако им је примарна улога да носе граматичке информације о конструкцији коју конституишу.

Кључне речи: функционална реч, структурна позиција, значење, речнички чланак.

1. Увод

Разврставање речи на лексичке и граматичке јединице постало је главним теоријским и методолошким начелом тек у теорији граматикализације (Крофт 2000: 156; Смирнова / Мортелманс 2010: 177), мада се и у, условно говорећи, традиционалним граматичким приступима класификација речи с обзиром на њихову службу и значење одавно одомаћила, у чему ни србистика није никакав изузетак, при чему се опет добијају две класе, овај пут самосталне и несамосталне или аутосемантичне и синсемантичне речи (Гортан-Премк 1997: 20, 30). Како се самосталност речи темељи на њиховој синтаксичкој дистрибуцији (Гортан-Премк 1997: 31), у том се погледу само именице и именичке заменице сматрају самосталним речима јер не сметано и сасвим регуларно врше субјекатску функцију у реченици. С друге

* milivoj.alanovic@sbb.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178004 под називом *Стандардни српски језик – синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

стране, само се именице, преко њих и именичке заменице, на основу своје семантичке аутономности сматрају независним речима (Стевановић 1979³; Станојчић / Поповић 2014), док се све друге, захваљујући томе што се са овима доводе у непосредну везу, сматрају зависним лексичким јединицама. Као што видимо, значењски мотивисане класификације посебну улогу дају именицама у лексичком систему, али је ипак велико питање да ли се ово, у основи позитивистичко схватање које је још Белић заступао (Белић 1998[1941]: 34–35), може аутоматски применити и на логику граматичких структура, где у првом реду мислимо на реченицу, у којој се у многим правцима глаголу придаје највећа важност.

Напред поменута подела на лексичке и граматичке речи налази своје утемељење и у дијахроном аспекту развоја граматике, који подразумева да граматичке јединице настају од лексичких. Ипак, ова дихотомија, иако тесно везана за план значења речи, непосредно се тиче способности појединих речи да конституишу нове граматичке облике или парадигме (Дик 1997: 159; Смирнова/ Мортелманс 2010: 179–180), за које се усталио назив – граматичка реч. Последично, речи које не служе у ове граматичке сврхе називамо лексичким јединицама, које имају реално или референцијално значење. Тако, сасвим упрошћено речено, лексичке речи носе неко значење, док оне граматичке служе да се од лексичких речи формирају сложена или компонована значења. Примера ради, глагол *јесам/бити* у српском језику може имати обе поменуте употребе – граматичку, када служи за грађење, на пример, перфекта (*је дошао*), и лексичку, када има значење 'налазити се, боравити, одржати се' итд. (*Ана је горе; Филм је сутра*). Примери са глаголом *јесам/бити* сасвим уверљиво показују да се граматика пуни из лексике, па зато и не треба очекивати да је у свакој прилици могуће повући јасну границу између ова два плана језичкога функционисања. Међутим, питање које овом приликом желимо да размотримо јесте да ли поменута бинарна подела искључује постојање прелазне категорије речи, које се распоређују на периферији или у пресеку лексичког и граматичког система. Како је фазичност иманентна језику, није тешко замислити речи, нарочито глаголе али и именице, које у уобичајеним или примарним граматичким обрасцима испуњавају неку од улога граматичких речи, те за које зато и кажемо да су функционалне јединице.

2. Функционалне речи

У неким се лингвистичким традицијама, нпр. немачкој, под појмом функционалних речи подразумевају предлози, везници, чланови, партикуле, дакле, речи које немају способност да непосредно врше функцију реченичног члана (Хелбиг/ Буша 1996: 142–188; Ајзенберг 2013: 13). Иако се у овом приступу, примећујемо, прави једнакост између функционалних и граматичких речи, овај термин сматрамо врло погодним да се примени на категорију прелазних јединица између лексике и граматике. Како се, већ смо рекли, систем граматичких речи попуњава из лексике, тако би се функционалним јединица-

ма могле сматрати речи ослабљенога лексичкога значења, које, премда указују на специфичне значењске или пропозиционе односе у реченици, немају способност да граде нове граматичке категорије.

2.1. Иако се од глагола очекује да их сретнемо у функционалној или граматичкој употреби, о чему ће у наставку рада и бити највише речи, и међу именицама се могу наћи оне које указују на специфичне значењске односе у реченици, тј. на устројство њене пропозиционе структуре, које тако врше неку специфичну операторску функцију.

За ову прилику искористићемо само два типа именичких оператора, и то оне дијатетичке и сирконстантне.

У примерима типа

- (1) Formalna ispravnost izveštaja stranaka je bila predmet razmatranja (П).
- (2) Kunderina slava oduvek je bila tema javnih polemika (П).
- (3) Prošle godine Jugoslavija je bila objekat agresije NATO-a... (П).
- (4) Antički teatar je mesto susreta starih ljubavnika (П).
- (5) Prvih pedesetak godina 19. veka je vreme traženja „bibliografskog izraza” (АВ).

лако се да уочити исти тип граматичке структуре коју конституише глагол *јесам/бити*, и то по моделу $NP + V_{\text{Cop}} + NP$. Оно што се пак на основу лексичког састава примера (1)–(5) може утврдити јесте да ови имају потпуно различите пропозиционе садржаје, и то:

- (1') Разматрали су формалну исправност извештаја странака.
- (2') Полемисали су о Кундериној слави.
- (3') НАТО је извршио агресију на Југославију.
- (4') Стари љубавници се сусрећу у античком театру.
- (5') Библиографски израз су тражили у првих педесетак година 19. века.

Иако структуру пропозиције одређује њен предикат, чији су експоненти у овом случају именице *разматрање*, *полемика*, *агресија*, *сусрет* и *тражење*, структуру реченица (1)–(5) одређује, разуме се, финитни глагол *јесам/бити*, који, међутим, није експонент пропозиционог предиката. Померање пропозиционог предиката на неглаголску позицију најбољи је показатељ нелексичке употребе финитума, што, међутим, не решава проблем распооређивања осталих пропозиционих чланова у реченици. Одговор на ово лежи у функционалном потенцијалу именица *предмет*, *објекат*, *тема*, *место* и *време*, које омогућују специфичан граматички распоред различитих пропозиционих чланова. Како регулишу одговарајућу перспективу, ове именице називамо – тематизаторима. Међутим, с обзиром на то да се у примерима (1), (2) и (3) тематизацији подвргавају пропозициони објекти, док су у (4) и (5) тематизовани пропозициони адвербијали, или сирконстанти, стога именице *предмет*, *објекат* и *тема* дефинишемо као дијатетичке а именице *место* и *време* као сирконстантне операторе.

Кључно питање које се овде намеће јесте у чему се огледа специфична операторска функција наведених именица, када знамо да се оне појављују у истом граматичком обрасцу, као и да конституишу исти тип именичке син-

тагме, и то NP [NP + NP], нпр. *предмет анализе, објекат агресије, тема расправе, место сусрета, време заљубљивања* итд. На варијантност или пак слабљење основног значења пажњу скреће и лексикографска обрада у РСАНУ и РМС. Тако се, на пример, за именицу *предмет* у РМС (РМС 4: 907) наводи да може означити „оно што служи као извор каквих осећања, емоција”, попут *предмет подсмеха/љубави*, а за *објекат* у РСАНУ (РСАНУ 16: 277) да означава „оно што је обухваћено нечијом делатношћу”, као *објекат студије/занимања*, чиме се недвосмислено указује на каузативни карактер означенога појма, односно на његово пасивно учешће у каквој радњи. С друге стране, једно од значења именице *време* у РСАНУ (РСАНУ 3: 43) јесте и „тренутак, доба кад нешто бива”, као у *време рођења*, док за именицу *место* стоји да се њоме може означити „служба”, „функција” или „улога” неког појма (РСАНУ 12: 429), типа *место рођења*. Коначно, дефиниција именице *тема*, иако без одговарајућих примера, довољно је општа – „предмет, основа, главна мисао (расправе, говора)” (РМС 6: 176).

Ако се сада вратимо нашим примерима, примећујемо да реченице (1), (2) и (3) представљају посебан вид пасива, и то оног лексичког (Бондарко 2002: 604; Алановић 2009: 127), јер се одговарајући дијатетички образац не добија на основу граматике реченичне структуре већ на основу њеног лексичког састава. Дакле, у примерима (1)–(3) управо дијатетички оператори дају податак да је субјекатски појам објекат разматрања, полемике, односно агресије. Међутим, њима се и облик учешћа објекатског појма у денотираној радњи конкретизује, што значи да се именицама *предмет* и *објекат* указује на његову пацијативну а именицом *тема* на тематску улогу, што значи да се овде не ради о десемантизованим речима, премда своје непосредне корелате у пропозиционој структури реченице не налазе, што оверава њихову нелексичку употребу.

На сличан начин се могу интерпретирати и примери (4) и (5). Наиме, именицама *место* и *време* одређује се улога субјекатског појма у денотираној ситуацији или радњи, односно реферише о његовој пропозиционој функцији, будући да се датом копулативном конструкцијом не износи никаква квалификација субјекта, тим пре што се реченице типа *Антички театар је место* и *Првих педесетак година 19. века је време* тек условно могу прихватити као оверени језички искази.

Овај кратак осврт на значење и прагматичку функцију копулативних конструкција (1)–(5) потврђује неке полазишне премисе, а то су:

- (а) функционалне речи се појављују у за њих уобичајеним граматичким обрасцима;
- (б) функционалне речи чувају део свог лексичког значења;
- (в) иако није реч о синсемантичним јединицама, функционалне речи углавном немају директне пандане у пропозиционој структури реченице.

Функционалне именице *предмет*, *објекат*, *тема*, *место* и *време*, премда указују на граматичке односе у пропозиционој структури реченице, не

испуњавају, дакле, кључан услов да их третирамо граматичким јединицама. Без обзира на то што нису употребљене у сврху квалификације, категоризације или идентификације субјекта, ове именице ипак показују ограничења у погледу свог колокационог потенцијала, што дугују очуваности дела свог лексичког значења. Нпр.:

- (5) Пасив је предмет/тема истраживања.
- (6) Министар је био предмет/објекат напада.
- (7) Вече је време изласка ноћобдија.
- (8) Корзо је некада био место изласка младих.

Тако, док тип реченичне конструкције омогућује тематизацију и класификацију једног елемента ситуације, дотле именички тематизатор одређује улогу датог елемента у ситуацији.

2.2. Функционалну употребу имају и глаголи, премда се у домаћој лингвистичкој пракси одомаћио термин семикопулативни глагол (Радовановић 1990: 54, 59).

Иако је још увек преовлађујуће начело да се ове конструкције третирају као јединствене синтаксичке јединице, овом приликом желимо да се осврнемо на неколико кључних чињеница, важних за структуру и значењску организацију глаголских перифраза, односно декомпонованих и/или перифрастичних предикатских израза (Тополињска 1982; Радовановић 1990; Мразовић 2009). У прилог ставу да су глаголске перифразе сложене синтаксичке конструкције, чији саставни елементи показују значајан степен граматичке аутономности (Еромс 2000: 164), свакако иде могућност да се подвргну неком од следећих лексичко-граматичких тестова, а то су:

- (а) супституција једног или оба елемента предикатске конструкције;
- (б) пасивизација предикатске конструкције;
- (в) анафоричка замена именичког конституента конструкције;
- (г) увођење факултативних додатака/одредаба уз именички регенс.

Уколико упоредимо предикатске изразе типа *дати/пружити/изразити подршку*, примећујемо да се у основи сваког од њих налази исти пропозициони предикат, и то 'подржати', док различити функционални глаголи у њима регулишу, у начелу, акционални карактер радње. Осим тога, глаголи *дати* и *пружити* у колокабилној су вези са именицама типа *прилика*, *шанса* и сл., за разлику од глагола *изразити* који колоцира са именицама попут *спремност*, *жаљење* итд. Ових неколико варијантних облика истог граматичког типа глаголске перифразе показује да њено значење непосредно зависи од лексичке селекције, тј. од комбинабилности лексичких јединица, при чему у колокабилни однос могу ступити само лексички компатибилне јединице, што значи да оба елемента конструкције имају (неко) значење. И даље, различите комбинаторичке варијанте са глаголом типа *дати*, са једне стране, и са именицом типа *подршка*, са друге, показују да нема основа говорити о фраземима, те да је више него оправдано анализирати и граматичку организацију глаголских перифраза.

Управо на могућност, или пак потребу, испитивања граматичке организације глаголских перифраза пажњу скрећу и примери типа *На ово му је више пута скренута пажња, Напад је извршен из заседе, Издата је наредба о испловљавању брода* итд., у којима се перифразе *скренути пажњу, извршити напад* и *издати наредбу* појављују у пасивном облику – *пажња је скренута, напад је извршен* и *наредба је издата*. Иако делује као светогрђе у саставу перифраза идентификовати субјекат и објекат глагола, пасивна трансформација доказује да њих конституише глагол са једном својом депенденцијом, или функционалном пројекцијом, која се у случају лексичке употребе глагола назива субјекат, објекат или пак адвербијал, нпр. *Хвата ме трема; Имам жељу да те посетим; Умешао се у разговор* и сл. Иако неки лингвисти указују да овакав приступ не задовољава потребе семантичке анализе (Пафел 2011: 45), неспорно је да перифразе представљају граматичке конструкције у чијој се основи виде неки мотивациони механизми њиховога настанка, а они се углавном тичу персонификације, супстанцијализације и оријентације као основних метафоричких сценарија у језику и мишљењу (Вилдген 2008: 79–82).

Ипак, далеко већи проблем за синтаксичку анализу представљају примери глаголских перифраза у којима се на семантичко језгро предикативности указује заменичком анафором. Нпр.:

(9) Наредба која је издата још није извршена.

У реченици (9) могу се идентификовати барем две пропозиције, које конституише исти предикат – 'наредити'. Осврт на граматичку организацију реченице пак показује да су сви елементи у релативној реченици *која је издата*, у ствари, део предиката, који своје лексичко 'пуњење' задовољава тек анафоричком везом између релативизатора *која* и антецедента *наредба*. Ова појава, на свој начин, истиче релативну лабавост значењских веза унутар перифразе, при чему ову лабавост треба пре тумачити као изборност.

Када је већ реч о изборности елемената унутар перифразе, она се понајпре тиче именичких додатака/одредаба. Нпр.:

(10) Дао им је безрезервну подршку.

(11) Примео је снажан ударац у леђа.

(12) Дао му је могућност избора.

Ширење предикатске конструкције именичким одредбама/додацима или допунама јесте у домену именичке валентности, факултативне или облигаторне, што у највећем броју случајева нема утицаја на значење предикатског израза. Наиме, именички атрибути додатног типа, као у (10) и (11), углавном означавају ситуационе околности под којима се врши радња, док они допунског типа редовно стоје у корелацији са пропозиционим предикатом. Тако, у примеру (12) именица *могућност* је модални оператор као што је то и глагол *моћи*, због чега је именица *избор*, иначе на допунској позицији, тада експонент пропозиционог предиката. С друге стране, придеви *безрезерван* и *снажан* алтернирају са одговарајућим адвербијалима, нпр. *Безрезервно их подржава* и *Снажно је ударен у леђа*.

Све досад речено, сматрамо, недвосмислено указује да глаголске перифразе треба посматрати као сложене синтаксичке јединице, као и да се границе предиката, као функционално-семантичке јединице, не морају нужно поклапати са границама реченичних чланова. Зато, подсећања ради, у зависности од граматичке јединице реченични центар не представља предикат већ финитни глагол, односно глаголски комплекс састављен од финитног и централног глагола, где је централни глагол носилац валентности (Енгел 2009: 119–120).

3. Значење функционалних глагола

Раније смо рекли да и неки типични граматички глаголи, као што је то *јесам/бити*, имају лексичку употребу, тј. лексичко значење. Аналогно овоме, и неки пунозначни глаголи имају копулативну употребу, што не значи и потпуно губитак лексичког значења. Нпр.:

(13) Остали смо пријатељи.

(14) Постали смо пријатељи.

(15) Ово представља велики проблем за мене.

Тако, у примеру (13) какво својство субјекта важи и у тренутку говорења као и пре њега, у (14) се пак изражава промена својства, тј. наступање новог својства, док се у (15) нарочито истиче, издваја какво својство субјекта. Дакле, поменути семикопулативни глаголи су значењски далеко сложенији од *јесам/бити*, што значи да се слабљење њиховог значења тиче само неспособности да се непосредно идентификује процес или какво својство.

Управо и лексикографска обрада појединих глагола сугерише на феномен слабљења а не и потпуног губитка значења, нпр.: **бавити се** – „занимати се, радити” (РСАНУ 1: 226), нпр. *бавити се увозом беле технике*; **бацити се** – „прионути енергично на неки посао” (РСАНУ 1: 346), нпр. *бацити се на писање*; **беснети** – фиг. „испољавати се у свој својој силини” (РСАНУ 1: 495), нпр. *рат бесни*; **борити се** – „улагати или преживљавати напоре при решавању, достизању, савлађивању нечега и при одолевању нечему” (РСАНУ 2: 271), нпр. *борити се са дуговима*; **букнути** – „бити нагло обузет каквим осећањем”, „нагло настати”, „нагло се појавити” (РСАНУ 2: 271), нпр. *букнуо је рат*; **вршити** – „чинити, извршити неку радњу” (РСАНУ 3: 109), нпр. *вршити претицање*; **вући** – „отезати, развлачити” (РСАНУ 3: 129), нпр. *вући прехладу*; **гајити** – фиг. „одржавати, чувати, развијати, унапређивати” (РСАНУ 3: 164), нпр. *гајити симпатије*; **горети** – фиг. „бити обузет неком великом страшћу, неким jakim осећањем” (РСАНУ 3: 482), нпр. *горети од љубави*; **губити** – „престати имати” (РСАНУ 3: 728), нпр. *губити разум/наду*; **дати** – „условити”, „бити узрок нечега”, „помоћи да се постигне нешто” (РСАНУ 4: 66–67), нпр. *дати дозволу*; **дићи** – „предузети, покренути, започети” (РСАНУ 4: 352), нпр. *дићи побуну*; **добити** – „доживети неку промену, развити, стећи неку особину”, „бити захваћен нечим” (РСАНУ 4: 384), нпр. *добити ударац*; **довести** – „бити узрок, услов неког збивања, догађаја”, „проузроко-

вати неку промену” (РСАНУ 4: 412–413), нпр. *довести у склад/срибу/до суза*; *донети* – „проузроковати, причинити, створити” (РСАНУ 4: 537), нпр. *донети срећу*; *доћи* – „постати”, „бити доведен у неке околности, у неко духовно или физичко стање”, „стићи до извесног ступња, постићи нешто” (РСАНУ 4: 617–618), нпр. *доћи на мисао/у опасност/за председника*; *држати* – „прожити, испуњавати, обузимати не попуштајући” (РСАНУ 4: 706), нпр. *држи га сета*; *дрмати* – „држати у потпуној контроли, власти” (РСАНУ 4: 717), нпр. *дрма га пубертет*; *дужити* – „настављати, продужавати” (РСАНУ 4: 9), нпр. *дужити разговор*.

Обрада датих глагола у РСАНУ открива оквире њихове функционалне употребе, упућујући да је реч о регулаторима фазе радње или њенога трајања, дијатезе, резултативности, интензитета итд.

Међутим, понекад се са неједнаком лакоћом да утврдити остатак лексичког значења функционалног глагола, мада су значењске варијације очите код перифраза са истим пропозиционим предикатом, типа ’дискутовати’, попут *водити / кренути / мамити / претворити се / убацити / укључити се / умешати се / упасти / уплитати се / упуштати се / ући у дискусију*, нпр.:

Nije se upuštao u diskusiju da li je ono moglo da bude izbegnuto da je njegova stranka od 1990. vodila drugačiju politiku... (II); Ovom prilikom su se uključili u diskusiju i gledaoci... (II); Ja ne bih želeo da se unesem u diskusiju između UNMIK-a i odgovarajućih vlasti... (НИН); Ulaze u diskusiju jer shvataju da je to pošten predlog (II); S jedne strane, one vode u diskusiju konstitutivnih odredaba novog uređenja što izlazi iz naše kompetencije... (КП); ...pošto se ovde upliću u diskusiju ličnosti koje s ovim nemaju veze... (ОП); ...što privlači veliku pažnju i prosto mami ljude u diskusiju (II); VSO je krenuo u diskusiju o „aferi Perišić”... (НИН); ...u diskusiju o ciframa ovde se ne možemo upuštati... (II); ...kako da se uđe u diskusiju o evropskim integracijama i situaciji na Kosovu bez mišljenja vlade (II); Uprkos tome i tako značajne teme, sastanak se, međutim, pretvorio u diskusiju o najnovijim političkim promenama u Jugoslaviji... (II); Kada i ove vrednosti uključimo u diskusiju o srpskoj evropeizaciji, onda moramo postaviti pitanje... (II); Kasnije je Leni Tristano upao u diskusiju sa mnom i Berdom (ЧМ); U diskusiju se, neočekivano, umešao i predsednik republike Hajnc Fišer (II); Glavna prednost korišćenja ove tehnologije jeste mogućnost da se u diskusiju ubace podaci ili vizuelne slike (ВМ);

или пак ’спорити се’, као *довести / мешати се / прерастати / ступити / увести / уклизавати / укључити се / уметати / умешати се / уплести се / унутити се / ући у спор*, нпр.:

Sud kome je podneta glavna tužba određuje rokove za saopštavanje i za stupanje u spor (3); ...ne koristi državama koje su upletene u spor... (II); Nema stranaka raspoloženih da se umešaju u spor DS- a i DSS-a... (II); ...naglasio da se policija neće mešati u spor dve suprotstavljene strane u Novom Pazaru i Sjenici (II); Sanader je pozdravio uključivanje Evropske komisije u spor... (PTC); ...sudska procedura zahteva da se pita i tužena strana, ako se ona već upustila u spor... (PTC); Posredničku sposobnost implicite mu priznaje čak i Platon kada ga umeće (kao «pomiritelj») u spor između Protagore i Sokrata... (БЦ); ...kad bi Bžežinski pristao da uđe u spor (ПКД); ...Afera «Mreža», koja je počela kao obračun sa duvanskom mafijom, prerasla je u spor... (II); Na uzajamnost u izvršenju se, dakle, poziva tuženi i on je, ako to hoće, uvodi u spor (МД); Odbor za hitna pitanja FSJ neće ulaziti u spor sa dosadašnjim prvim stručnjakom... (II); Ali to je novog predsednika dovelo u spor sa papom Benediktom Šesnaestim (II); Ono što me uporedo s tim brine je utisak da Beograd uklizava u spor sa Ujedinjenim nacijama (II).

Иако наведене перифразе обједињује исти пропозициони предикат, ’дискутовати’ или ’спорити се’, свакако не вара први утисак да није реч о

синонимским изразима, барем не оним правим или потпуним, што уверава да су функционални глаголи, заправо, модификатори или пак конкретизатори значења целог израза. Тако, на пример, уз фазну модификацију радње, појединим се глаголима означавају различите модалне категорије, као што су циљноусмерено или планирано учешће у радњи (*кренути*, *укључити се*, *ући*), неспремност, несигурност или невољност учешћа у радњи (*унустити се*), нецелисходно и ометајуће дејство на радњу (*уплитати се*, *умешати се*) и сл., при чему се као пратеће компоненте појављују и значења као накнадно или непожељно учешће у радњи итд. (*укључити се*, *убацити се*, *уплитати се* и сл.). С друге стране, међу операторе каузативне дијатезе, уз *укључити*, *умешати*, *уплитати* и сл., који чувају напред наведена модална значења, убрајамо још и *водити*, *мамити* итд., од којих први додатно регулише резултативни а други мотивациони карактер каузације, што значи да радња настаје као ефекат каузације, односно да њена реализација зависи од воље и спремности објекта каузације да је реализује. Коначно, глаголи типа *претворити се* представљају резултативно-трансформационе операторе, с обзиром на то да реферишу о промени или смени процеса.

4. Закључак

Концепт функционалне употребе глагола, али и не само њих, темељи се на способности речи да регулишу одређене дијатетичке, аспектуалне, акционалне и модалне категорије. У овоме раду смо посебно желели да истакнемо да разматрању значењског потенцијала функционалних речи повод или утемељење дају и лексикографски описи, за разлику од оних граматичких који овом феномену не придају већу пажњу, што све заједно узев доказује да лексика и граматика чине континуум, а не два одвојена модула.

Функционални значењски опсег глагола може се представити као семантички 'остатак', настао након екстракције процесуалне семантичке компоненте из његовог примарног значења. Иако није увек лако утврдити садржај тога остатка, неспособност глагола да непосредно означи процес не значи и да нема некакво значење, што управо значењске варијације у перифразама са истим пропозиционим предикатом доказују.

ИЗВОРИ

Грађа је преузета и са сајта www.korpus.matf.bg.ac.rs, а тачан списак извора је: АВ – А. Вранеш, *Српска библиографија у области књижевности, језика и библиотекарства у листовима, новинама и часописима од Орфелина до 1941. године: теорија и историја*; ВМ – Вилијам Мастерсон, *Организација универзитетских библиотека: искуства Велике Британије*; ВЦ – Владимир Н. Цветковић, *Полис и филозофија: античка фи-*

лозофија и њен историјско-политички хоризонт, Књ. 1, Од Талеса до Платона; 3 – Закон о потврђивању протокола од 3. јуна 1999. године о изменама конвенције о међународним железничким превозима од 9. маја 1980; КП – Комнене Пијавец и др., *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије: 1941–1945*; НИИ; МД – Младен Драшкић и др., *Уговорно право међународне трговине*; ОП – Олга Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији: од 1903. до 1914*; П – Политика; ПКД – Политикин културни додатак; РТС; ЧМ – Чарлс Мингус, Беднији од шугавог пса.

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска (I–VI) – Загреб: Матица хрватска (I–III), 1967–1976.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности (1–19), 1959–.

ЛИТЕРАТУРА

Ајзенберг 2013: Peter Eisenberg, *Grundriss der deutschen Grammatik. Band 2: Der Satz*, Stuttgart: Metzler.

Алановић 2009: Миливој Алановић, Лексичко-синтаксичка средства пасивизације, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/1: 123–133.

Белић 1998[1941]: Александар Белић, *Опита лингвистика* (прир. Милка Ивић), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Бондарко 2002: Александр Бондарко, *Теорија значења в системе функционалној грамматици: на материале руског језика*, Москва: Языки славянской культуры.

Вилдген 2008: Wolfgang Wildgen, *Kognitive Grammatik. Klassische Paradigmen und neue Perspektiven*, Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Гортан-Премк 1997: Даринка Гортан-Премк, *Полисемја и организација лексичког система у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Дик 1997: Simon C. Dik, *The Theory of Functional Grammar. Part 1: The Structure of the clause*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

Енгел 2009: Ulrich Engel, *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*, Berlin: ESV.

Еромс 2000: Hans-Werner Eroms, *Syntax der deutschen Sprache*, Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Крофт 2000: William Croft, *Explaining Language change: An Evolutionary Approach*, Harlow: Longman.

Мразовић 2009: Pavica Mrazović, *Gramatika srpskog jezika za strance*, Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Пафел 2011: Jürgen Pafel, *Einführung in die Syntax*, Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler.

Радовановић 1990: Milorad Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*, Novi Sad – Sremski Karlovci: Dobra vest – Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

- Смирнова/Мортелманс 2010:** Elena Smirnova, Tanja Mortelmans, *Funktionale Grammatik. Konzepte und Theorien*, Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Станојчић/Поповић 2014:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике.
- Стевановић 1979³:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд: Научна књига.
- Тополињска 1982:** Зузана Тополињска, Перифрастични предикатски изрази на међусловенским релацијама, *Јужнословенски филолог*, XXXVIII: 35–49.
- Хелбиг/Буша 1996:** Gerhard Helbig, Joachim Buscha, *Leitfaden der deutschen Grammatik*, Leipzig: Langenscheidt.

Milivoj B. Alanović

WÖRTERBUCH: DATENQUELLE ÜBER FUNKTIONALEN GEBRAUCH
VON WÖRTERN

Zusammenfassung

Der Ausgangspunkt dieser Arbeit ist, dass Wörter dreifachen Gebrauch haben können – lexikalischen, grammatischen und funktionalen, wobei wir bewiesen haben, dass funktionale Verben keine bedeutungslosen Wörter sind. Funktionale Verben bilden Prädikatskonstruktionen, die als syntaktische Einheiten betrachtet werden sollen. Außerdem, um den semantischen Inhalt dieser Verben zu erfassen, kann von großer Hilfe das Wörterbuch sein, in dem ein solcher Gebrauch schon beschrieben worden ist. *Schlüsselwörter:* Funktionswörter, strukturelle Position, Bedeutung, Wörterbuch.

Јасмина Д. МОСКОВЉЕВИЋ ПОПОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 20. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ИНТУИЦИЈА ИЗВОРНОГ ГОВОРНИКА, ДЕСКРИПТИВНИ РЕЧНИЦИ И ГЛОБАЛНА РАЧУНАРСКА МРЕЖА КАО ИЗВОРИ ПОДАТАКА ЗА СИНТАКСИЧКИ ОПИС**

Рад је посвећен анализи различитих могућих извора језичке грађе, а посебно дескриптивним речницима и интернету као изворима података за синтаксички опис. У уводном делу рада изнете су опште информације о могућим изворима грађе, као и о променама у схватању шта представља адекватан корпус за анализу до којих је временом долазило. У наредним сегментима рада анализирани су интуиција изворног говорника, *Речник МС* и глобална рачунарска мрежа (интернет) као извори података за синтаксички опис. Све анализе засноване су на материјалу који је ексерциран из сваког разматраног извора, а односи се на један тип конструкција које су узете као огледне – конструкција с бенефактивним значењем у којима се јављају глаголи типа „даровати”. У завршном делу рада размотрен је значај информација садржаних у дескриптивним речницима и електронским базама података за опис синтаксичких карактеристика језика и истакнуте су предности које би пребацивање целокупног садржаја дескриптивних речника, а посебно *Речника САНУ* у дигитални формат имало не само за успешнији рад граматичара и лексикографа, већ и за очување и праћење даљег развоја лексичких ресурса српског језика.

Кључне речи: дескриптивни речници, *Речник МС–МХ*, *Речник САНУ*, интернет; бенефактивне конструкције, глаголи типа „даровати”; српски језик.

*jasmina.moskovljevic@fil.bg.ac.rs

** Овај рад настао је у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (178004), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије. На 47. *Међународном научном састанку слависта у Вукове дане*, Београд, 14–18. IX 2017. изложен је под нешто другачијим насловом: *Дескриптивни речници као извор података за успостављање лексичко-синтаксичких класа глагола*. Захваљујем се свим учесницима конференције на изузетно корисној и подстицајној дискусији, која ме је и навела да донекле променим тежиште рада, а онда и његов наслов.

1. Увод

Основни циљ граматике сваког језика јесте да на тачан, прецизан и теоријски доследан начин опише структурне, дистрибуционе и функционалне особености граматичких јединица и конструкција датог језика. У којој мери ће грамика конкретног језика одговорити на овај задатак свакако зависи и од тога каквим подацима располаже, односно којим и каквим језичким чињеницама аргументује своје постулате. Прикупљање грађе и формирање адекватног корпуса језичких чињеница које на прави начин репрезентују испитивани феномен увек је представљало први, нужан и незаобилазан корак у раду синтаксичара. Међутим, схватање о томе шта се подразумева под „адекватним корпусом” и одговарајућим изворима грађе временом се мењало. До друге половине 20. века била су то махом дела лепе књижевности, посебно она укључена у тзв. „књижевни канон”, написана на стандардном језику (укључујући и народну књижевност и богату ризницу Вукових дела, кад је о нашем језику реч), затим дела књижевне критике, а понекад, али у знатно мањој мери, и научна дела и понеки текст из штампе. Најређи су били, ако их је уопште и било, примери који су потицали из разговорног језика.¹ Граматике и језичке студије, како оне које су се бавиле српским језиком, тако и оне које су анализирале појаве у другим језицима, почивале су на грађи ексцерпираној из наведених извора.

У другој половини 20. века ситуација се променила. Док су, с једне стране, дескриптивне граматике и граматичари значајно проширили језичку основу на којој почивају њихови описи, укључивши као релевантне изворе и језик штампе, научне и стручне текстове из различитих области, као и корпус разговорног језика, дотле су, с друге стране, припадници генеративне теорије и сродних (а и несродних) формалних праваца, који су током последњих деценија прошлог и прве деценије овог века доживели свој пуни процват, умногосте сузили емпиријску основу на којој су почивала њихова језичка истраживања. Како сам Н. Чомски, тако и бројни други граматичари, у првом реду су се ослањали на сопствене интроспективне увиде и/или интуиције изворних говорника као на примарни извор података о томе шта јесте, а шта није добро граматички обликована, односно граматички исправна реченица у анализираном језику. Крајем 20., а посебно током првих деценија овог века, дошло је до великих и суштинских промена када је о могућим изворима језичке грађе реч. Убрзан прелазак на дигиталне форме текстова, а посебно настанак и ширење глобалне рачунарске мреже (интернета) учинили су језичке ресурсе широко доступним и буквално неограниченим. Све претпоставке и хипотезе о структурним ограничењима или домену употребе одређене конструкције данас је могуће проверити готово тренутно у корпусу текстова различитог порекла, жанрова и функција. Ипак, питање о предностима и недостацима различитих могућих извора података, па самим тим и о степену њихове упо-

¹ Изузетак представљају дијалектолошке студије које су се одувек заснивале на грађи из разговорног језика.

требљивости и корисности за синтаксички (и сваки други) опис и даље остаје отворено.

Основни циљ овог рада јесте да упореди три могућа извора језичких података – интуицију изворног говорника, грађу из дескриптивног речника и грађу са интернета – и утврди колико и каквих информација које су значајне за синтаксички опис нуди сваки од њих. Као огледна конструкција, тј. као конструкција за коју су у сваком од извора тражени и упоређивани подаци, изабрана је конструкција с бенефактивним значењем коју формирају глаголи типа „даровати”. Три основна обележја овог типа конструкција су: 1. да се јавља у два различита структурна облика – $V + NP_{1dat} + NP_{2acc}$ (*Иван је даровао Ани књигу*) алтернира са $V + NP_{1acc} + NP_{2ins}$ (*Иван је даровао Ану књигом*); 2. да је број глагола са којима се ове конструкције формирају врло ограничен; 3. да је реч о тровалентним дитранзитивним глаголима чији су аргументи носиоци семантичких улога бенефактор, бенефицијент и тема.²

2. Интуиција изворног говорника као извор података за синтаксички опис

Иницијалне податке о конструкцијама с бенефактивним значењем у којима је могуће ротирати директни и индиректни објекат уз истовремену промену падежних обележја одговарајућих именичких фраза налазимо у Московљевић Поповић (2000: 300, 2007: 75–76). У оквиру ширег поглавља у коме је дат преглед синтаксички и семантички разнородних класа глагола уз које су могући различити видови алтернације допуна, наводе се и глаголи *даровати*, *нудити*, *понудити*, *служити*, *послужити* и *исплатити*³ као глаголи уз које конструкција с бенефактивним значењем $V + NP_{1dat} + NP_{2acc}$ алтернира са конструкцијом $V + NP_{1acc} + NP_{2ins}$. Такође се наводи и да овај тип инверзије допуна није нужно прихватљив, односно граматичан уз све глаголе блиског значења и то илуструје следећим примером: *Бошко је поклатио Марку књигу vs. *Бошко је поклатио Марка књигом (ibid., 76)*. Сама појава, њена карактеризација, као и примери којима се илуструје, издвојени су и описани на основу језичке компетенције аутора, изворног говорника српског језика. Није изложена ни анализирана никаква додатна грађа.

Разматрајући методолошку валидност интуиције и судова о граматичности исказа изворног говорника као примарног извора података за формулисање и аргументовање синтаксичких генерализација, Васов и Арнолд (2005:1481) истичу да се стандарди прикупљања података који се у суседним

² За детаљну анализу овог типа конструкција в. Московљевић 2018. Такође в. и Ружић 2005: 525–526, Зовко Динковић 2007, као и рад М. Ковачевића у овом *Зборнику*.

³ Глагол *исплатити* овде је, очигледно, наведен грешком – између реченица *Исплатила му је новац (за ауторска права)* и *Исплатила га је новцем (од ауторских права)* не успоставља се исти значењски однос као између реченица *Понудила му је кафеу и ратлук* и *Понудила га је кафеом и ратлуком*. Овакве грешке нису ретке и очекиване су када је једини извор података знање/интуиција изворног говорника.

дисциплинама подразумевају, у лингвистици често заобилазе, као и да их бројни лингвисти уопште не узимају у обзир. Ово се посебно односи на лингвисте који припадају школи генеративне граматике, у чијим радовима интуиција изворног говорника језика има (прећутно јој додељен) привилегован статус. Васов и Арнолд сматрају да је директна последица оваквог приступа подацима стварање „елaborираних теоријских конструката који почивају на узнемиравајуће климатив емпиријским доказима” (*ibid.*: 1482). Уз то, они скрећу пажњу и да се судови о граматичности два изворна говорника могу у великој мери разликовати – оно што је за једног говорника добро обликован и граматичан, за другог може бити потпуно неграматичан и неприхватљив, или само маргинално прихватљив исказ. Чак се и судови једног истог говорника могу, у зависности од језичког, али и ванјезичког контекста, мењати од прилике до прилике (Шуц 2016). С друге стране, неспорно је да језичко знање и интроспективни судови изворног говорника могу да пруже валидне иницијалне податке о уоченом језичком феномену, као и да омогуће формулисање хипотеза које је даље (на основу прикупљене грађе и чињеница) могуће проверити и онда их или прихватити, или одбацити.

Овакви ставови о вредности језичког знања и интуиције изворног говорника потврђени су и у овом испитивању – постојање бенефактивних конструкција с глаголима типа „даровати” у којима је могућа ротација/инверзија допуна идентификовано је и иницијално окарактерисано на основу интроспективних увида и језичког знања изворног говорника. На исти начин утврђен је и обим глаголске класе уз чије чланове је овај вид алтернације предикатских допуна могућ – у свом првобитном облику ова класа имала је (само) пет чланова: *даровати*, *нудити*, *понудити*, *служити* и *послужити*.

3. Дескриптивни речници као извор података за синтаксички опис

У наредном кораку анализе ексцерпирана је грађа из шестотомног *Речника српскохрватскога књижевног језика Матице српске* (РМС). Претраживано је дигитализовано издање *Речника*, простом претрагом, за сваки глагол појединачно и за сваки том *Речника* посебно. *Речник* РС сврстава се у речнике средњег обима (садржи нешто више од 150.000 речи) и заснива се на грађи из око 700 извора: књижевних и научних дела, превода, уџбеника, часописа, годишта дневних и недељних листова.⁴ Грађа обухвата временски период од друге половине 19. до друге половине 20. века (тачније, до 1966. године). Како је реч о једнојезичном дескриптивном речнику намењеном првенствено изворним говорницима српског језика, синтаксичке информације у њему су штуре. Тако је, на пример, податак о глаголској рекцији бележен само „ако значење глагола зависи од његове рекције” када се „рекција обично означава-

⁴ *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ. 1: 9.

ла скраћеницом *прел.*, *непрел.* или стављањем предлога и објекта у заграду ...” (РМС 1: 13). Иако овај, као ни други дескриптивни речници, не садржи експлицитно изречену информацију о рекцијским и другим синтаксичким својствима лексема, он представља богат извор података о разноликости забележених речи. Уз то, примери који се наводе уз одреднице не представљају само илустрацију одговарајућег значења дате лексеме, већ сведоче и о њеној дистрибуцији, односно о структурним својствима конструкција у које се дата лексема укључује.

То се потврдило и приликом ексцерпције језичке грађе која се тиче оног типа конструкција који је значајан за анализу и поређење у овом раду. Од почетне листе на којој се налазило само неколико (пет) глагола, дошло се до готово петоструко дужег списка од четрнаест глагола уз које је могућа алтернација допуна у конструкцијама са бенефактивним значењем: *даровати*, *даривати*, *дарити*, *надарити*, *подарити*, *подаровати*; *нудити*, *понудити*, *нуткати*, *нућати*, *занудити*; *служити*, *послужити* и *послуживати*. Иако је махом реч о лексемама које су деривационо сродне са лексемама са првобитне листе, њихово укључивање у анализу пружило је додатне потврде не само о обиму, већ и о продуктивности глаголске класе „даровати”. Неки од глагола са новоформиране листе (*дарити*, *подаровати*, *нућати* и *занудити*) нису ми као аутору првобитне листе ни били познати, па не би ни могли да буду укључени на листу да није извршена претрага садржаја речника. Уз значајно проширење обима листе, примери наведени уз поједине лексеме (а претраживан је укупан садржај речника, а не само садржај глаголских одредница циљне групе глагола) пружили су чврсте потврде о реченичним структурама у оквиру којих се лексеме које припадају датој глаголској класи реализују. Тако је, између осталог, потврђено и да се највећи број (девет од четрнаест) издвојених глагола реализује у обе алтернативне структуре – у конструкцији $V + NP_{1acc} + NP_{2ins}$, као и у конструкцији $V + NP_{1dat} + NP_{2acc}$.⁵

1. *Брак је био даровац* многим децом. (МС3) // *Дарова* сваком брату убрис и чарапе. (МС1); 2. *Дарива* [наконче] кошуљицом, па га предаде матери. (МС1) // *Загорка* ... *видовитост* *посинку дарива*. (МС2); 3. *Земља га* [храст] са трулежом *дару*. (МС1); 4. [Знао је Мустафа] да ће га султан, буде ли од Руса поражен ... *надарити* свиленим конопцем. (МС5); 5. *Трипут сам те подарио* својим милосрђем. (МС4) // *Професор му* [је] *подарио* двије сребрне двосекерке. (МС1); 6. *Боже* ... *подаруј* ме добрим здрављем ... *подаруј* ми свако добро. (МС4); 7. *Нуди* своје пријатеље мочом. (МС3) // *Лијечник* [га је] озбиљно ... *мотрио* и *нудио* му каљице. (МС2); 8. *Необично* [му је] *ласкало* кад су га понудили *кандидатуром* за саборског заступника. (МС4) // *Сестра му понуди* лимунуду. (МС4); 9. *Нутка* га воћем или закуском. (МС2); 10. *Нућа* варошанина и вином. (МС3) // *Поновно му* [је] *нућала* крух. (МС3); 11. *И зануди* га [дијете] својим млијеком. (МС2); 12. *Почеше служити* чајем са прженим ... *крухом*. (МС3) // *Сеоске девојке* у клопмама *служиле су* нам ракове. (МС2); 13. *Када су се* јелом подмирили, *Милош их је вином послужио*. (МС4) // *А мрку му каву послужила*, *иза каве бистрицу ракију*. (МС1); 14. *Примати* »визите«, *послуживати* их кафом... (МС1).

⁵ Наведен је само по један пример за сваки глагол у свакој од конструкција. Број примера забележених у *Речнику* је у већини случајева био много већи: *даровати* (25), *даривати* (31), *дарити* (1), *надарити* (8), *подарити* (6), *подаровати* (2); *нудити* (21), *понудити* (30), *нуткати* (3), *нућати* (4), *занудити* (2); *служити* (4), *послужити* (8) и *послуживати* (2).

Грађа ексцерпирана из речника омогућила је и формулисање генерализација које се односе на семантичка обележја чији су носиоци аргументи предиката (бенефактор, бенефицијент и тема), као и генерализација које се односе на формална својства анализираних конструкција, као што су оне које се тичу могућности неизрицања (нереализације) неког од аргумената, могућност пасивизације и сл.⁶ Уз то, анализа примера показала је да блиске морфолошке, као ни блиске значењске везе између појединих глагола не значе да ће се глагол нужно наћи у класи „даровати”, односно у класи глагола бенефактивног значења уз коју је могућа ротација допуна – глагол „обдари-ти” је и деривационо и значењски близак са првих пет глагола са листе, али је његова реализација могућа само у конструкцији $V + NP_{1acc} + NP_{2ins}$: *Бог га је ... обдарио здрављем.* (МС4) // *Обдари ме ... тијем даром ...* (МС5), док су искази: **Бог ми је обдарио здравље* и **Обдари ми тај дар* неграматични. Такође, ни на основу глаголског вида дате лексеме не може се предвидети да ли је њена синтаксичка реализација могућа у обе или само у једној (и којој) алтернирајућој структури (в. примере 1–14).

Када је о односима класе глагола типа „даровати” према другим класама глагола реч, претрага садржаја лексичких одредница у *Речнику МС* у којима се значење лексеме често одређује преко синонимних лексема⁷ (са којима циљна лексема може, али и не мора да дели валентна и рекцијска својства) омогућила је да се недвосмислено потврди да се глаголска класа „даровати” налази на својеврсном пресеку између две сродне глаголске класе са којима деле нека синтаксичка и семантичка обележја и са којима формира *лексичко-валентни континуум*. На једном крају тог континуума налазе се дитранзитивни глаголи типа „частити”, који се реализују искључиво у оквиру обрасца $V + NP1_{acc} + NP2_{ins}$, док су на другом крају они глаголи који се реализују искључиво по обрасцу $NP1_{dat} + NP2_{acc}$. У исту класу као „частити” сврставају се, нпр., и глаголи: *обдарити, гостити, погостити, дворити, наградити, почастити, поткупити, хранити, нахранити, накљукати, опити, напити, снабдети, полити, залити* и сл., док су у другој групи глаголи: *поклонити, купити, предати, пружити, дати, додати, уручити, наручити, набавити, направити, иштрикати, сашити, послати, рећи, причати, показати, представити, предавати, читати, писати, цртати* и сл.⁸

Укупно узевши, изузетно богата и временски и територијално разуђена грађа добијена претрагом дескриптивног једнојезичног речника, *Речника МС*, омогућила је не само значајно проширење обима глаголске класе „даровати”, већ је из ње било могуће излучити и читав низ релевантних језичких чињеница које су послужиле као стабилна, емпиријски заснована основа за закључивање о различитим формалним и семантичким обележјима бенефактивних конструкција са глаголима типа „даровати”. С друге стране, у речнич-

⁶ За детаљнију анализу како формалних, тако и семантичких својстава ових конструкција в. Московљевић Поповић (2018).

⁷ О овом стандардном лексикографском поступку в. у Аткинс и Рандел 2008. и Аспресјан 2000.

⁸ За више, в. Московљевић Поповић (*ibid.*).

кој грађи нису за све глаголе пронађени примери који би потврдили њихову употребу у оба типа конструкција.

4. Интернет као извор података за синтаксички опис

У последњем сегменту истраживања извршено је претраживање глобалне рачунарске мреже, интернета, како би се проверило могу ли се пронаћи и потврдити недостајући подаци. Интернет се и може и не може посматрати као корпус – са једне стране он свакако не испуњава услове које мора да задовољи пуновредни електронски корпус једног језика на начин на који је то дефинисано у рачунарској и корпусној лингвистици,⁹ али гледано из другог угла он то донекле и јесте: готово целокупна дневна штампа, бројна књижевна дела различитих жанрова, научни списи и разне друге врсте текстова доступни су на интернету, а ту су и најразличитији форуми и блогови са мноштвом језичког материјала, укључујући и онај који по форми и садржини више одговара узусима разговорног него писаног језика. Све то чини га неисцрпним извором сваколикних, па и језичких података. Врло често нестандартна и нестандартизована по форми и садржају, али врло актуелна језичка грађа доступна на интернету може да садржи податке од значаја за различите нивое и облике лингвистичке анализе које није могуће наћи у другим изворима.

Претрагом укупног садржаја *Речника МС* нису пронађене адекватне потврде за пет глагола: *дарити*, *надарити*, *нуткати*, *занудити* и *послуживати*. За свих пет глагола примери су недостајали за само једну од алтернирајућих конструкција – V + NP_{dat} + NP_{acc} (која је иначе у језику много чешћа од конструкције са допунама у акузативу и инструменталу, али је у грађи из *Речника* ипак није било). Провера на интернету обезбедила је недостајуће примере и са овим глаголима:

15. *А дари му на трапези наче сувог злата.* (ПС – www.rastko.rs); 16. *Мајка природа нам то надарила, рецимо судбина итд.* (www.haoss.org)// ... *нека искористи све предности које јој је природа надарила...* (www.forum.hr)// *Уколико вам природа није надарила идеалан метаболизам и атлетску фигуру, за постизање оптималне телесне тежине се морате потрудити сами.* (www.b92.net)// *Надари срећу сестрама, мени и нашој мами.* (www.most.ba); 17. *С времена на време сам му нуткала „Аптамил”.* (www.roditeļportal.com)// *„Ајде попи једну, ваља се”, нуткала му ракију.* (www.ukat.org.rs)// *Јутрос сам јој свишта нешто нуткала и на крају ништа није узела.* (www.ringeraja.rs)// *Партија са највише коалиционе потенције редовно се(бе) нутка(ла) двојци повећих и посве различитих партнера...* (www.danas.rs); 18. *Да им домаћин зануди плату, они би се ...* (АЈ); 19. *Док нас је она послуживала чајем, Влад је испратио једног који је управо завршио боравак.* (glaszapadnesrbije.rs)// *Гостима је често послуживао ухоложе, змије и ните од меса носорога.* (<https://www.express.hr>)// *Кухала сам топле напитке и послуживала их факултетском особљу.* (<https://issuu.com>)//... *који ће јој певати песму из „Мале сирене” док јој буде послуживао храну.* (mondo.rs)

⁹ О правилима формирања и карактеристикама које мора да задовољи електронски корпус једног језика в., нпр., О’Киф/ Макарти 2010.

За два глагола, *дарити* и *занудити*, који су и *Речнику МС* обележени као специфични,¹⁰ пронађен је само по један пример са конструкцијом $V + NP_{1dat} + NP_{2acc}$, и то у изворима с почетка 19. и 20. века, што наводи на закључак да је реч о архаизмима. За преостала три глагола (*надарити*, *нуткати* и *послуживати*) пронађен је далеко већи број примера, и то из савременог језика (овде су наведени само неки), што указује да је реч о лексичким јединицама које су део активног, продуктивног вокабулара.

Уз то, претрага на интернету довела је и до проширења листе глагола који се реализују у конструкцијама с бенефактивним значењем у којима је могућа ротација допуна – листа је проширена укључивањем још једног члана – глагола „донирати”. Овај глагол је у скорије време постао део вокабулара српског језика и нема га ни у шестотомном, ни у једнотомном речнику Матице српске. У грађи са интернета потврђена је његова употреба у конструкцији $V + NP_{1acc} + NP_{2ins}$ (в. 20.), као и у конструкцији $V + NP_{1dat} + NP_{2acc}$ (в. 21):

20. Олимпијски комитет нас је донирао опремом за медицинска испитивања. (www.gzsport.gov.rs)//... донирао је опремом и играчкама новоотворени дјечји вртић у Ловасу. (www.skyscrapercity.com)// Ученици су симболично донирали удругу псећом храном и посланицама. (www.os-ntesla-ri.skole.hr)// ... преко којих су ротаријанци опремом и новцем донирали социјално угрожене... (https://issuu.com/rotary_magazin)// И из болнице и из дечјег дома стигле су осуде ..., уз подсећање да се установе донирају и новцем, али углавном храном и другом робом. (www.rts.rs)

21. Дванаест привредних субјеката из Лесковца и Власотинца донираће Општој болници Лесковац око пет милиона динара. (www.tvl.rs)// Легендарни кошаркашки тренер сав приход од свог опроштајног меча ... донираће Дечјој клиници у Тиришој. (www.blic.rs)// Запослени у МИШ „Живорад Грбић” и синдикат запослених ... донирали су новац Центру за вантелесну оплодњу. (www.kolubarske.rs)// Наши војници донирали пакете с храном дјечјем дому у Кенији. (<https://www.24sata.hr>)// Активисти оmlадинске организације ВИФО донирали „Колевки” играчке, одећу, обућу и књиге... (<https://www.subotica.com>)//... четири војвођанска предузећа ће установама или локалним самоуправама у покрајини донирати робу вредну укупно око 150.000 евра... (<http://rtv.rs>)

Ово проширење глаголске класе за један члан не би само по себи било од великог значаја да не указује на другу важну чињеницу. Наиме, укључивање глагола „донирати”, који је у језику нов, међу глаголе типа „даровати” сведочи да је тип синтаксичке алтернације у коме конструкција с бенефактивним значењем $V + NP_{1acc} + NP_{2ins}$ алтернира са конструкцијом $V + NP_{1dat} + NP_{2acc}$ присутан и продуктиван и у савременом језику.

5. Закључне напомене

Поређење језичког знања изворног говорника, садржаја дескриптивног речника и садржаја интернета као извора података за синтаксички опис показало је (као што се и могло очекивати) да сваки од испитаних извора има

¹⁰ Уз први стоји ознака која указује да се јавља само у песничком језику, а уз други су наведена укупно два примера: један из дела Ива Ћипика, а други из језика Ивана Горана Ковачића.

одређене предности и недостатке. Интроспективне опсервације и језичка интуиција изворног говорника лако су доступне, али и недовољно поуздане и подложне најразличитијим утицајима – отуда је њихова улога најзначајнија у иницијалној фази уочавања и омеђавања језичког феномена који је предмет анализе. Грађа прикупљена претрагом интернета показала се драгоценом када је требало пронаћи недостајуће податке, као и податке који се односе на појаве које су у језику нове. Захваљујући свакодневном и огромном приливу текстова најразличитијег порекла, интернет је неисцрпни извор грађе, посебно кад је о језичким иновацијама и променама реч. Међутим, како је реч о „сировим” чињеницама које ни на који начин нису организоване и систематизоване, грађа са интернета корисна је само онда када се тачно зна шта се тражи, у фази провере и допуне података.

Као најзначајнији извор грађе за опис конструкција које су у овом раду употребљене као „јединица поређења” показао се шестотомни дескриптивни једнојезични *Речник српскохрватског књижевног језика* Матице српске. Језичка грађа ексцерпирана претрагом његовог укупног садржаја показала се и довољно обухватном и довољно поузданом да омогући прецизно дефинисање и опис циљног типа конструкција – конструкција с бенефактивним значењем у којима се јављају глаголи типа „даровати” и у којима је могућа инверзија допуна. При томе треба имати у виду да се *Речник Матице српске* сврстава међу речнике средњег обима и да је претрага његовог дигитализованог садржаја вршена на најједноставнији начин, без употребе било каквих софтверских алатки које би је учиниле бржом и ефикаснијом. Чак и на тај начин добијено је обиље релевантних и разноврсних језичких чињеница.

Може се само претпоставити шта би све од грађе и језичких података постало доступно кад би била могућа потпуно аутоматизована претрага дескриптивних речника као што су *Речник МС* или *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ. Пребацавање садржаја ова два речника у одговарајући дигитални формат, односно у рачунарски читљив текст (хипертекст), као и креирање одговарајућих оруђа (софтвера) за њихову брзу и ефикасну претрагу омогућило би приступ готово неограниченим изворима језичких података, што би, последично, отворило пут и за далеко прецизнији и систематичнији опис језичких феномена на различитим нивоима лингвистичке анализе, укључујући и синтаксички. Такође, сама природа хипертекста је таква да омогућава његову сталну, релативно једноставну измену и допуну. То у ствари значи да би садржај дескриптивних речника у одговарајућем електронском формату могао да се без посебних додатних улагања увек изнова иновира, допуњује и обогаћује – систематизовани подаци о општим и специфичним морфолошким, морфосинтаксичким, синтаксичким, семантичким и прагматским својствима појединих лексема и класа лексема могли би се преузимати директно из студија које су засноване управо на анализи грађе преузете из текстова у речнику. Успостављање овакве двосмерне везе унутар система речник–систем језичког описа обезбедило би да садржај обе његове компоненте увек буде актуелан, савремен и у највећој мери прилагодљив потребама корисника. Тако би дескриптивни речници у електронском

формату могли да у потпуности одговоре основној сврси једнојезичних речника – очувању и неговању лексичког блага језика, а тиме и очувању и неговању идентитета народа који тим језиком говори.

ИЗВОРИ

- МС – *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ. 1–3, Нови Сад–Загреб: Матица српска–Матица хрватска, књ. 4–6, Нови Сад: Матица српска, 1967.
- АЈ – Андрија Јовићевић, Ријечка нахија у Црној Гори, *Српски етнографски зборник*, књ. XV, Београд, 1911.
- ПС – Павле Соларић, *Гозба. Сабране пјесме*, Београд: АМИ, 1999. [www.rastko.rs]
- ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ: www.blic.rs, www.rts.rs, www.most.ba, www.forum.hr, www.b92.net, www.haoss.org, www.roditeljportal.com, http://rtv.rs, www.24sata.hr, www.ukat.org.rs, www.ringeraja.rs, www.danas.rs, glaszapadnesrbije.rs, www.express.hr, www.politika.rs, www.os-ntesla-ri.skole.hr, https://issuu.com, https://issuu.com/rotary_magazin, www.rzsport.gov.rs, www.subotica.com, www.skyscrapercity.com, www.mondo.rs, www.kolubarske.rs,

ЛИТЕРАТУРА

- Апресјан 2000:** Juri Apresjan, *Systematic Lexicography*, New York: Oxford University Press.
- Аткинс/ Рандел 2008:** В. Т. Sue Atkins и Michael Rundell, *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, New York: Oxford University Press.
- Васов/Арнолд:** Thomas Wasow и Jennifer Arnold, Intuitions in linguistic argumentation, *Lingua* 115, 1481–1496.
- Ковачевић 2018:** Милош Ковачевић, Интердепенденција пермутабилних форми правог и неправог објекта у синтагмама с глаголом *нудити*, у овом *Зборнику*.
- Зовко Динковић 2007:** Irena Zovko Dinković, Dative Alternation in Croatian, *Suvremena lingvistika*, 63, 65–83.
- Московљевић 2000:** Јасмина Московљевић, *Супкатегоризација глагола у савременој лингвистичкој теорији* (докторска дисертација, Филолошки факултет, Универзитет у Београду).
- Московљевић Поповић 2007:** Jasmina Moskovljević Popović, *Ogledi o glagolskoj potkategorizaciji*, Beograd: Čigoja.
- Московљевић Поповић 2018:** Јасмина Московљевић Поповић, О бенефактивним конструкцијама са глаголима типа *даровати*, *Српски језик* XXIII, 99–115.
- О’Киф/Макарти 2010:** Anne O’Keeffe и Michael McCarthy (ур.), *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, Abingdon: Routledge.

Ружић 2005: Владислава Ружић, Проста реченица као синтаксичка целина, у: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*, ред. Милка Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска.

Шуце 2016: Carson T. Schütze, *The empirical base of linguistics – Grammaticality judgments and linguistic methodology*, Berlin: Language Science Press.

Jasmina D. Moskovljević Popović

NATIVE SPEAKERS' INTUITIONS, DESCRIPTIVE DICTIONARIES AND INTERNET
AS DATA SOURCES FOR SYNTACTIC DESCRIPTION

Summary

The main aim of this paper is to review and compare native speakers' judgments of the grammaticality/acceptability of sentences, the content of descriptive dictionaries, and the World Wide Web (Internet) content as data sources for syntactic descriptions and generalizations. Apart from presenting the framework of the study, in the introductory part of the paper (sections 1 and 2) introspective intuitions about well-formedness of utterances as primary data source in grammar constructing have been discussed. In the central part of the study (sections 3–4), the descriptive dictionary of Serbian language (The *MS dictionary*), and the World Wide Web as data sources have been reviewed and compared. Evidence available in each data source about the particular type of the construction (the benefactive construction with ditransitive verbs of the type 'darovati' – 'to give as a gift') had been excerpted and used for the purpose of comparison. In the final part of the paper (section 5), conclusions are drawn about the comparative findings, and the relevance of digitization of the existing descriptive paper dictionaries of the Serbian language, particularly of the SANU dictionary, is discussed.

Key words: native speakers' judgments, descriptive dictionaries, the MS dictionary, the SANU dictionary, Internet, benefactive constructions, verb class 'darovati' ('to give as a gift'), Serbian language.

Владан З. ЈОВАНОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 03. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ЗБИРНИ БРОЈЕВИ У ГРАМАТИЦИ И ЛЕКСИКОГРАФИЈИ**

У раду се анализирају збирни бројеви као једна од класификационих врста у систему бројева у српском језику. Узимајући у обзир чињеницу да у граматичкој литератури и описним речницима српског језика класа збирних бројева није на једнак начин појмовно и термилошки описана, у раду је пажња посвећена појмовним, термилошким и класификационим питањима збирних бројева у систему категорије бројева у науци о српском језику. Полазећи од резултата анализе добијених у овом раду, уз ослањање на досадашњу литературу, збирни бројеви се посматрају као једна лексичко-граматичка класа бројева на *-оје (-оји)* и *-оро (-ори)*, коју повезује семантичка компонента збирности, као и део основе *-ој-* и *-ор-*. Анализа збирних бројева спроведена је у следећим областима: 1) збирни бројеви у граматичкој литератури; 2) граматичка и семантичка анализа збирних бројева на основу грађе добијене из речника и других штампаних дела, и 3) обрада и презентација збирних бројева у речницима српског језика.

Кључне речи: збирни бројеви, класификација, граматика, бројни придев, лексичко-граматичка анализа, лексикографија, српски језик.

1. Увод

Ако занемаримо изузетке, у граматикама српског језика бројеви су класификовани као променљива врста речи, којима се означава колико има онога што значи именица уз коју стоје или у којем се реду међу другим појмовима налази дати појам. Такође, у њиховом опису наглашава се да су неки од њих променљиви, а неки нису. Узевши у обзир и ставове појединих аутора који су, полазећи од морфолошке, синтаксичке и семантичке сродности с неким

* vladjovanovic@hotmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика*, бр. 178009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

другим врстама речи, бројеве као врсту доводили под сумњу, у овом раду сагласни смо са становиштем већине проучавалаца који сматрају да постојање истих граматичких категорија није довољан разлог да одређене значењске врсте бројева додајемо именицама, прилозима, придевима (в. Зељић 2016: 17).

Основно полазиште у овом раду јесте то да проблем описа и класификације бројева није само граматички, већ и лексикографски, поготово због тога што се од лексикографије очекује да у виду лингвистичког конструкта, какав је дескриптивни речник једног језика, покаже системност и доследност у опису речи, а самим тим класа којима оне припадају, категорија које садрже итд. Прегледавши литературу о (збирним) бројевима у српском језику, познатије граматике савременог српског језика и лингвистичке речнике односно енциклопедије (в. Белић 2000а, 2000б; Зељић 2016; Једличка 1977–1979; Кликовац 2002; Лалевић 1951; Ломпар 2016; Маретић 1963; Мразовић 2009; Пипер/Клајн 2014; Поповић 1979; Радовић Тешић 2011; Симић ²2001; Станојчић/Пецо 1972; Станојчић/Поповић 1997; Станојчић 2008; Стевановић 1970; Стефановић 2017; Стијовић 2013; Тафра 1989), учили смо да постоји разноликост у погледу њихове класификације, односно појмовног/терминолошког одређења класа и поткласа, па чак и у погледу нормативних препорука. Разлика у граматичком приступу и опису категорије бројева у српском језику одражава се и на њихову лексикографску обраду, што се може утврдити испоређењем трију најважнијих речника српског језика – Академијиног (САНУ) и двају Матичиних (РМС и РСЈ). На основу увида у лексикографски опис бројева у поменутих речницима, приметили смо да су разлике у њиховом представљању најочигледније код збирних бројева у облицима множине. Док су у једнима множински облици узимани као множина збирних бројева (РСАНУ, РМС), у другима су множински облици издвојени као посебна класа чији су номинативни облици дати у форми одредничких речи (РМС).

Анализа збирних бројева у раду обухватила је следећа основна питања: збирни бројеви у граматичкој литератури (с посебним освртом на класификацију бројева из угла збирних бројева), граматичка и семантичка анализа збирних бројева на основу грађе добијене из речника и других штампаних дела, те обрада и презентација збирних бројева у речницима српског језика.

2. Поглед на класификацију бројева (из угла збирних бројева)

Класификација бројева, уз терминологију, тј. именовање њихових врста, јесте једна од средишњих тема у литератури о бројевима. Увидом у домаћу граматичку литературу, учавамо да се класификација бројева разликује од једне до друге граматике, али да, и поред тога, неки појмови и термини остају као константе, нпр. традиционални називи за врсте бројева као што су основни, редни, збирни. Када је реч о збирним бројевима, у литератури се као

спорно показује питање множине збирних бројева, односно постојање бројних придева као посебне врсте (в. Зељић 2016: 27). На пример, Љ. Поповић у систему бројева разликује кардиналне бројеве као речи које служе за нумеричку квантификацију од редних бројева, а у кардиналне убраја основне или главне бројеве, збирне (колективне) бројеве, бројне именице на *-ица* и бројне придеве, стављајући напомену да ове последње неки граматичари сматрају множином од броја један и од збирних бројева (Поповић 1979: 4). На другој страни, у најновијој граматички српског језика (Пипер/Клајн 2014) дата је до сада најбројнија подела на врсте бројева (основни, редни, збирни, општи, мушколични, разломачки, бројеви за приближност (приближни бројеви)), где су бројни придеви дати у оквиру класе збирних бројева.¹

У новијој, као уосталом и у старијој литератури, збирни бројеви нису на једнак начин представљени и описани. Општеузев, збирни бројеви су представљени као шира бројна врста, која подразумева како облике у једнини у именичком морфемском лику, тако и множинске облике у придевском морфемском лику у сва три рода. Насупрот овом одређењу стоји и такво које из класе збирних бројева издваја множинске облике, означавајући их термином *бројни придеви*². На основу прегледане литературе издвојићемо и прокоментарисати најчешће приступе класификацији и појмовном одређењу бројних врста из угла збирних бројева.

1) Збирни бројеви су узети као једна врста, са граматичком једнином (именичком) и множином (придевском), што значи да је, на пример, могуће казати *троје пријатеља*, а у промени мењати *дао је нешто тројим пријатељима*, *разговарао је са тројим пријатељима* итд. без разлике у значењу.³

Ово је, рекли бисмо, доминантан приступ бројевима у српској граматички. А. Белић и М. Стевановић бројеве деле на основне, збирне и редне (Белић 2000б; Стевановић 1970), а сличну класификацију, укључујући и терминолошки апарат, налазимо и данас у најпознатијим српским граматикама и приручницима.⁴ У Граматички Станојчић/Поповић (1997: 96) пише да „збирни бројеви употребљени у облику множине одређују по броју и збир

¹ У књизи Г. Зељића (2016), која је у целини посвећена бројевима као врсти речи, у поглављу под насловом *Класификација бројева* представљене су класификације бројева у досадашњој литератури и граматикама од Вука до данас.

² Поједини аутори користе термин за врсту изведен из множинског облика „бројевни придев”, упркос устаљеном нормативистичком гледишту да за термин није од пресудне важности његова мотивисаност (прозирност), већ означава функција, тј. тачно и недвосмислено именовање појма у оквиру датог појмовног система и номенклатуре. Будући да термин *бројни придев* или *бројна именица* до данас несметано обављају функцију тачног означавања појма у граматичкој терминологији, не видимо разлог због којег би се они преименовали у „бројевне придеве” / „бројевне именице” (в. Јовановић 2017: 296–297).

³ Ова промена упоредива је са променом збирних бројева у руском књижевном језику, где су у номинативу (и акузативу кад је једнак номинативу) наставци идентични са наставцима именичке промене средњег рода једнине, док у осталим падежима имају наставке идентичне са наставцима множине заменичке, односно придевске промене: *двое, двоих, двоим* итд.

⁴ А. Белић користи термин *збирни придевски бројни облик* за случајеве бројева уз именице које имају само множину или се употребљавају онда „када је потребно узети у коме падежу множине: именицу уз број више од један: дао сам тројим пријатељима, рекао сам тројим просиоцима, дао је четворим воловима да једу” (Белић 2000б: 168). За разлику од Белића, М. С. Лалевих (1951: 22–23) бројне придеве сматра посебном врстом у односу на збирне бројеве.

предмета који значе неку целину: петора врата итд.” У *Српској граматичи* Р. Симића (2001: 167–168) бројеви се деле на основне (са поткласама главни и збирни) и редне. За збирне бројеве аутор каже да се односе „на конкретне скупове у којима се јединке разликују по роду: двоје – двоји, троје – троји, петоро – петори ... Збирни бројеви могу имати множинске облике ... у служби придевских речи уз именице које познају једино множину”, али наводи и овај пример: двоји просиоци – двојих просилаца. У *Нормативној граматичи српскога језика* за множинске облике збирних бројева пише следеће: „Збирни бројеви имају и придевске облике, који се употребљавају са именицама без облика за једнину, слажући се са њима по завршетку: двоја врата, троје маказе, седморо кола” (Пипер/Клајн 2013: 138). У поменутој граматичи дато је, дакле, уже одређење употребе множинских облика збирних бројева у поређењу са Белићевом или Стевановићевом граматиком, пошто су из описа изостали примери придевских облика уз именице које не припадају категорији плуралија тантум (нпр. деветори синови, троји пријатељи итд.), као и они којима се исказују групе од два или више ентитета (нпр. двоје чарапе, троји просиоци итд.).

2) Бројеви на *-оје* и *-оро* у облику једнине средњег рода код једног броја аутора означени су термином збирни бројеви: *троје људи, четворо деце*, док се од истих бројних основа облици у придевском лику у множини одређују као посебна врста под називом *бројни придеви*.

На основу граматичке литературе разликујемо три начина на која су они описани: а) бројни придеви двоји, троји, десетори и сл. иду са именицама плуралија тантум, затим уз именице које казују парове (троје чарапе, четвори опанци) и „уз групе множина, умножене множине (двоји сватови, троји косиоци)” (Лалевић 1951: 23), б) *бројни придеви* су само они бројеви који иду уз именице *pluralia tantum* или пак уз именице које означавају пар нечега, нпр.: *петора врата, двоје чарапе* итд. (в. нпр. Кликовац 2002: 89; Ломпар 2016: 288), док се, у трећем случају, 3) одређење бројних придева проширује и на случајеве обичне множине, тј. њихову употребу у промени уместо основних бројева, нпр. *Говорити о четверим представама* (Барић и др. 1997: 221).

3) Поред наведена два, у литератури постоји и трећи, додуше ређи, приступ, по којем бројеви у придевском облику на *-ори* и *-оји* нису бројеви, већ придеви. У граматичи П. Мразовић (2009: 281) за множинске облике збирних бројева каже се следеће: „Придевски бројеви двоји, троји итд., као и редни бројеви први, други итд. јесу придеви, док се остали бројеви деле на групе: основни бројеви, збирни бројеви”.

У граматикама у којима је приступ класификацији бројева овде описан под 2), *бројни придеви* су махом дефинисани као бројеви који конгруирају са именицама *pluralia tantum*, односно долазе у спојивима са речима којима се означава пар нечега. Тиме, међутим, нису исцрпене све могућности употребе множинских облика збирних бројева. Збирни бројеви у множини могу се употребити, како уосталом бележи Речник САНУ и поједине граматике, за означавање збира нечега што се исказује обичном множином (еквивалентно значењу основних бројева) или уз именице са значењем целина не само од

два већ и више ентитета, нпр. Изабрана [је] мати Југовића, деветорих синова који су најугледнији витези косовски (Поп. П., РСАНУ, под деветоро), И он отиде, и понесе десет таланата сребра ... и десеторе стајаће хаљине (Дан. Ђ., РСАНУ, под десеторо), или, како стоји, на пример, у граматикама А. Белића и Т. Маретића, да се бројеви у множинском облику могу узети уместо основних који се не мењају, нпр.: „објавише петорим народима, рекох седморим женама, заповједисмо десеторим селима” (Маретић 1963: 223) или „дао сам [што] тројим пријатељима ... дао је [што] четворим воловима” (Белић 2000б: 168).

3. Граматика и семантика збирних бројева

Дефиниција збирних бројева, коју најчешће налазимо у граматикама и литератури, полази од њихове доминантне семантике, где се, мање-више, каже да се они употребљавају у значењу тачног броја појмова који се могу узети као једна целина. Уз опис збирних бројева даље се каже да се они везују најчешће за именице у значењу скупова младих бића, људи или животиња: двоје јагњади, троје прасади итд. или за означавање бића различитог пола. Следеће што се налази уз опис збирних бројева то је њихова променљивост по падежима. У погледу промене бројева по падежима, у овом случају промене збирних бројева, у граматикама и приручницима налазимо различита обавештења и препоруке. Док се већина аутора слаже са оценом да се збирни бројеви све ређе мењају у говору и писању⁵, у граматикама се, ипак, уз граматички опис дају и облици њихове промене. Када је реч о конгруенцији, збирни бројеви у једнини одговарају средњем роду (двоје/троје/четворо студената/деце/чељади долази / је дошло). Код семантичке конгруенције постоји разлика између „квантификативне именице које означавају скуп особа једног и другог пола [код којих је конгруентна реч у множини: двоје/троје/четворо студената долазе/су дошли] и збирне именице [са конгруентном речју у једнини: двоје/троје/четворо деце/пилади долазе]” (Поповић 1979: 22–23). О колебањима у слагању конгруентних речи са збирним бројевима у светлу развоја књижевноезичке норме у новије време писано је и у Стијовић 2013: 229.

Узимајући у обзир оно што је досад казано у познатијим граматикама и литератури, а посебно оним новијим из друге половине прошлога века до данас, појмовни садржај термина збирни број и његово место у систему класификације разликује се од аутора до аутора. Повод за појмовно несагласје

⁵ М. Стевановић тврди да се збирни бројеви све ређе мењају у говору и делима писаца (Стевановић 1970: 323). У граматичи Станојчић/Поповић (2007) пише да се збирни бројеви у савременом српском језику углавном употребљавају у основном облику, непромењеном (105), а исто се тврди и у граматичи Р. Симића (2001: 168). Када је реч о нормативној препоруци, предност се даје говорном (и писаном) обичају већине, у којем преовладава одсуство промене ове бројне врсте (уп. Пипер/Клајн 2014: 144). А. Стефановић (2017: 215) износи оцену да се у савременом српском језику не може потврдити постојање деклинираних бројева *двоје* и *обоје*. Сматрамо да се за први поменути пример изнета оцена не може без резерве прихватити, јер се промена броја *двоје* у текстовима аутора који држе до књижевноезичке правилности и стила може наћи у немалом броју примера.

лежи у питању множинских придевских облика, односно питање постојања бројних придева као посебне врсте бројева (уп. Зељић 2016: 27). Примећено је, међутим, да се, нарочито у последње време, и сам појмовни садржај термина *бројни придев* такође сужава у литератури, па се, тако, код једног броја аутора употреба бројног придева ограничава само на случајеве слагања (конгруенције) са именицама *pluralia tantum*, односно на именице којима се означава пар нечега (уп. нпр. Кликовац 2002: 89; Ломпар 2016: 288; Пипер/Клајн 2013: 138). Грађа коју смо прикупили за ово истраживање, међутим, показује да облици јединице и множине узети скупа употпуњују лексичко-граматичку структуру збирних бројева у целини, што ћемо, уз одабране примере, показати уопштавањем њихових значења:

1. (јд.) **а.** „збирни број долази уз збирне именице, обично оне које означавају збир младих бића, људи или животиња”. – Мајка која има двоје мале дјеце ... чека сина да се врати из устанка (Дуч. Ј., РСАНУ, под двоје). Вићентије посла те дотераше деветоро говеда (Мил. М. Ђ., РСАНУ, под деветоро). **б.** „кад се заједно броји мушка и женска особа”. – Ће двоје дише, треће се пише (Нар. посл., Вук);

2. (мн.) **а.** „уз именице код којих се као јединка узима збирни појам у значењу скупа, групе, врсте нечега или као појам који се исказује само обликом множине”. – Целокупној радњи ... служе поглавито: мозак ... даље дванаестори живци великога мозга (Куј., РСАНУ, под дванаесторо). Обукао си се у седмора небеса; скрио си се предубоко од свих очију (Велимировић 2003б: 34), Још је требало проћи двоја велика двокрилна врата (Гавр. А., РСАНУ). **б.** „уз именице којима се означава збир који се исказује обичном множином”. – Они [коњи] су бољи него његови парадни, који сваки дан једу зоб и служе их десеторе слуге (НПр Чајк., РСАНУ, под десеторо). Њу ми просе сватови, | Деветори банови (НП Вук, РСАНУ, под деветоро). Изабрана [је] мати Југовића, деветорих синова који су најугледнији витези косовски (Поп. П., РСАНУ, под деветоро);

3. (самостално у јд., само за бројеве *двоје* и *троје*) „две/три чињенице, ствари, две/три различите чињенице, ствари”. – На Истоку, нарочито у Средњем истоку, „бити” је јаче наглашено него „радити” ... Савршенство лежи у јединству овога двога (Велимировић 2003а: 6). Наука наших дана бави се испитивањем три неслућена открића у физичкој природи. То су: атомска енергија, невидљива светлост и нечујни гласови. Ниједно од овога трога није доступно људским чулима (Велимировић 2003а: 6).

Лексичко-граматичка структура збирних бројева коју смо овде представили и примери којима смо издвојена значења илустровали показују да у категорији бројева преовладава граматичко значење над лексичким. Да је реч о превасходно граматичким значењима, говори чињеница да се под истом дефиницијом могу скупа подвести појединачни збирни бројеви. Ипак, разлика између збирних бројева употребљених у јединици (именичка форма средњег рода) и оних у множини (придевска форма у мушком, женском и средњем роду) може се у одређеним случајевима сагледати и из угла лексичке семантике: у јединици збирни бројеви долазе уз именице које означавају збир младих бића или особе мушког и женског пола узете у збиру, а у множини долазе

1) уз именице које означавају збирни појам (од два или више ентитета), где се њихов лексички садржај може интерпретирати као тачан број скупова, група или врста нечега, односно 2) уз именице у обичној множини.

У наслову есеја И. Секулић, који гласи *Чудан сусрет двојих писаца*, употребљен је придевски множински облик *двоји*, док је у самом чланку у сличном контексту употребљен основни број *два*: Преко текста у једном француском часопису дошло је до врло жива изроњавања једнога сећања, и онда, до сусрета између два писца који се никада нису видели, и неће (Секулић 2001: 360). Разлог због којег је ауторка баш у наслову чланка употребила број *двоји*, а не број *два*, који је у тексту после употребљавала, лежи у семантици, а не у граматички. Реч је о сусрету писаца који припадају културно и језички различитим народима – у питању је сусрет И. Секулић и америчког писца Џона Штајнбека – па се овај наслов уз употребу множинског облика *двоји* семантички може интерпретирати као сусрет двају народа, двеју култура, двеју књижевности итд. Употреба броја *двоји* у синтагми *двоји писци* наглашава да су у питању писци различитих народа, књижевности, језика и културе – дакле две ВРСТЕ писаца.

Навешћемо још један пример из дела И. Секулић: *Балкански ратови, кажемо, донели су сјајне победе над двојим непријатељима, чаша поноса била је пуна, задовољство безмерно, освета Косова слатка* (Секулић 2003, 276). Употреба збирног броја у множинском облику *двоји* уз именицу *непријатељ* означава да су у питању две непријатељске војске (дакле, умножена збирност) са којима је Србија ратовала у Првом и Другом балканском рату.

У примеру из *Охридског пролога* Светог владике Николаја: *Имају троји св. Врачи по имену Козма и Дамјан. Једни се мирно упокојише 1. новембра, други беше каменовани у Риму 1. јула, а ови трећи беху из Арабије* (Велимировић 2008: 762), осим описном конструкцијом, збирни број у множинском придевском облику ниједним другим бројем није замењив. Реч је, дакле, о три пара свете браће, која су, сваки у своје време и у својим земљама, под истим именима, исцељивали болеснике именом Господа Исуса Христа. Једни се славе 1/14. јула, други 17/30. октобра, а трећи 1/14. новембра.

Слојевитост лексичко-граматичке структуре збирних бројева и, посебно, условљеност употребе морфолошког (граматичког) облика одређеном семантиком, разлог је постојања и очувања (негде мање, а негде више) двеју граматичких категорија (именичке и придевске), по нашем уверењу исте класе збирних бројева у српском језику.

4. Збирни бројеви у описним речницима српског језика (приказ лексикографског заглавља збирних бројева)

Главна карактеристика по којој се разликује приступ и обрада збирних бројева у трима речницима савременог српског језика јесте начин на који се представљају и описују њихови множински облици – почев од успостављања

одреднице и граматичког описа речи, тј. броја, па до структуре речничког чланка и употребе граматичких термина.⁶

Речник САНУ

Лексикографски најдетаљније збирни бројеви су представљени у Речнику САНУ. Одредничку реч збирног броја чини број у основном облику једнине, а у лемагском делу дати су граматички (морфолошки) подаци о облицима (једнина и множина) и њиховој промени, што се може илустровати следећим примерима узетих из Речника:

двоје (у јд. обично с) (ген. двога ... мн. двоји, двојих, двојим(а)) [двоје јарића, двоје мале дјеце, двоје гаће, двоја врата, двоје стубе, двоји сватови],

деветоро (у јд. непром.; мн. деветори, -е, -а) [деветоро браће, деветоро деце, деветоро говеда, деветори банови, деветори синови; у вечери деветора биља; отворена врата деветора; отворио ... деветоро очи, деветоре очи],

десеторо (у јд. непром.; мн. десетори, -е, -а) [десеторо момака и девојака; десеторо магараци; десеторо браће; с десеторо телади; десеторо деце; десеторе слуге; десеторе очи; десеторе стајаће хаљине; десеторе новине] итд.

Речник МС

У Речнику МС збирни бројеви су представљени на сличан начин као у Речнику САНУ. Одредничку реч збирног броја представља број у основном облику једнине, док се међу примерима наводе и облици у једнини и облици у множини. Множински облици збирних бројева издвојени су као одреднице, али оне нису посебно дефинисане (упућују на основни облик у једнини), нити су означене као друга врста бројева у односу на облике једнине. Издвајање множинских облика као посебних одредничких речи уз упућивање на основне облике у једнини није доследно спроведено у Речнику (издвојене су, на пример, *петори*, *десетори*, а нису *осмори*, *троји*, *четвори*).

Речник српскога језика

У Речнику српскога језика МС примењен је другачији поступак него у претходним двама речницима. Множински облици бројева на *-оји*, *-ори* издвојени су као посебне одреднице, које су описно и самостално дефинисане. У речничким дефиницијама множинских облика бројева није указано на морфолошки однос према облицима збирних бројева у једнини, што ћемо илустровати следећим примерима:

двоји, -е, -а мн. „бројни придев према основном броју два који се употребљава уз именице које имају само облике множине или означавају пар или две истоврсне групе

⁶ Због уштеде простора примере из наведених речника нећемо давати у целости, већ у спојевима у којима се бројеви налазе.

означене именицом у множини: ~ *наочари*, ~ *врата*, ~ *кола*, ~ *чарапе*, ~ *просиоци*, ~ *сватови*”,

десетори, -е, -а мн. „бројни придев према броју десет, који се употребљава уз именице које имају само облик множине или уз именице које означавају парне појмове: ~ *врата*, ~ *чарапе*”,

осмори, -е, -а „бројни придев према основном броју осам који се употребљава уз именице које имају само облике множине или означавају пар: ~ *врата*, ~ *рукавице*”,

петори, -е, -а мн. „бројни придев према основном броју пет који се употребљава уз именице које имају само облике множине или означавају пар: ~ *кола*, ~ *панталоне*, ~ *ципеле*”,

троји, е, -а мн. „бројни придев према основном броју три који се употребљава уз именице које имају само облике множине или означавају пар или три истоврсне групе означене именицом у множини: ~ *чарапе*, ~ *виле*, ~ *кола*, ~ *просиоци*” итд.

Пада у очи то да је у дефиницијама бројева *двоји* и *троји* дата могућност да бројеви стоје уз именице које означавају и „истоврсне групе означене именицом у множини”, док је код других бројева то значење у дефиницији изостало, упркос потврдама датим у Речнику САНУ, као и њиховом опису у литератури.⁷

5. Закључак

На основу спроведене анализе збирних бројева и увида у релевантне граматике и литературу посвећену овој теми, дошли смо до следећих закључака.

Збирни бројеви на *-оро/-ори* и *-оје/-оји* у облицима једнине и множине представљају једну лексичко-граматичку класу бројева засновану на семантичкој компоненти збирности, као и заједничком делу основе *-ој-* и *-ор-*.

Збирни бројеви у једнини долазе уз именице које означавају збир младих бића (људи, животиња) или особе мушког и женског пола узете у збиру, а у множини стоје уз именице које означавају збирни појам (од два или више ентитета) или појам који се исказује само обликом множине, односно уз именице којима се означава збир који се исказује обичном множином.

Множински придевски облици бројева који долазе уз именице са значењем више ентитета узетих као целина (нпр. *троји* Свети врач Козма и Дамјан) и уз именице којима се исказује обична множина (*двоји* писци, *троји* непријатељи итд.) данас готово сасвим изостају у описима бројева у граматикама и приручницима, без обзира на то да ли је реч о облицима који се посматрају као део збирних бројева или као независна класа под називом бројних придева. Сматрамо да множинске облике бројева на *-ори*, *-оји* у по-

⁷ Уп. нпр. следеће дефиниције: „Збирни бројеви у множини употребљавају се: а) уз именице које имају само множину: двоја врата, троје маказе, десетора кола; б) уз именице у множини, кад има неколико група таквих предмета у множини: троји нудиоци (= три групе нудилаца), петоре присталице (= пет група или врста присталица) и сл.” (Белић 2000а: 274–275) и опис бројних придева изнет у раду Љ. Поповића (1979), где се за њих каже да се поред употребе уз именице плуралија тантум они употребљавају и уз именице за означавање парова, група и сл., дакле и тамо где се „иначе уз њих употребљавају основни бројеви” (15).

менути граматичким и семантичким функцијама не треба изостављати из нормативних граматичких описа и дефиниција бројева, будући да примери којима смо илустровали њихову употребу још увек припадају савременом књижевнојезичком стваралаштву.

Предлажемо да се множински облици на *-оји*, *-ори* не издвајају као посебна класа бројева истога ранга уз основне, збирне, редне и др. бројеве. Сматрамо да назив бројни придеви за означавање посебне врсте бројева није погодан ни из угла терминологије (притом, наглашавамо да овде мислимо само на назив врсте, а не као термин у другој употреби, где се *бројни придев* деценијама уназад употребљава). Име поменуте врсте садржи морфолошку ознаку у своме називу (придеви), чиме се нарушава семантичко класификационо начело које важи за именовање осталих врста (уп. колико има чега у *збиру?*, који је или које је што по *реду?* итд.).

Лексикографски најцеловитије и најдетаљније збирни бројеви су обрађени у Речнику САНУ, заједно са облицима једнине (у именичкој форми средњег рода) и множине (у придевској форми за сва три рода) као једном лексичко-граматичком класом збирних бројева. На тај начин у Речнику је приказана њихова заједничка лексичко-граматичка структура, чиме је показана у одређеној мери међусобна веза између употребе јединског, односно множинског облика збирног броја и значења које број у споју са именицом доноси.

ИЗВОРИ

- Велимировић 2003а:** Владика Николај, *О Богу и људима*, Ваљево: Глас Цркве.
Велимировић 2003б: Владика Николај, *Молитве на језеру*, Ваљево: Глас Цркве.
Велимировић 2008: Владика Николај Велимировић, *Охридски пролог*, Ваљево: Епархија ваљевска, Манастир Лелић.
Нар. посл., Вук: *Српске народне пословице ...* скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић (државно издање), Београд, 1900.
Речник МС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска – Матица хрватска (I–III), Матица српска (IV–VI), Нови Сад – Загреб, 1967–1976.
Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–, Београд: САНУ, 1959–.
РСЈ: *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007.
Секулић 2001: И. Секулић, *Језик и култура*, Нови Сад: Stylos.

ЛИТЕРАТУРА

- Барић и др. 1997:** Е. Barić i dr., *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
Белић 2000а: А. Белић, *Историја српскохрватског језика (предавања др Александра Белића)* у: Александар Младеновић (прир.), *Историја срп-*

- ског језика, Изабрана дела Александра Белића, 4. том, Београд: Завод за уџбенике, 153–486.
- Белић 2000б:** А. Белић, *Грамматика српскохрватског језика (за други разред средњих и стручних школа)* [1934] у: Даринка Гортан-Премк (прир.), *Грамматике. О грамматикама*, Изабрана дела Александра Белића, 12. том, Београд: Завод за уџбенике, 95–178.
- Зелић 2016:** Г. Зелић, *Морфолошко-семантичке карактеристике бројева у српском језику*, Београд: Учитељски факултет.
- Једличка 1977–1979:** *Slovník slovanské lingvistické terminologie / Словарь славянской лингвистической терминологии / Dictionary of Slavonic Linguistic Terminology I–II*, Alois Jedlička (red.), Academia Praha.
- Јовановић 2017:** В. Јовановић, Вредан прилог српској граматици (приказ књиге: Г. Зелић, *Морфолошко-семантичке карактеристике бројева у српском језику*, Београд: Учитељски факултет, 2016), *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 65, св. 1, Нови Сад, 295–299.
- Кликовац 2002:** Д. Кликовац, *Грамматика српског језика за основну школу*, Београд: Српска школска књига.
- Лалевић 1951:** М. С. Лалевић, *Синтакса српског језика*, Скрипта за студенте ВПШ, Београд.
- Ломпар 2016:** В. Ломпар, *Врсте речи и граматичка пракса (од Вука до данас)*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Маретић 1963:** Т. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Treće nepromijenjeno izdanje*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Мразовић 2009:** Pavica Mrazović, *Gramatika srpskog jezika za strance, drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje*, Sr. Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Пипер/Клајн 2013/2014:** П. Пипер, И. Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Поповић 1979:** Љ. Поповић, Употреба кардиналних бројева у српскохрватском језику, *Југословенски семинар за стране слависте*, 30, Београд, 3–24.
- Радовић Тешић 2011:** М. Радовић-Тешић, *Грамматички и лингвистички појмовник*, Београд: Учитељски факултет Универзитета у Београду.
- Симић 2001:** Р. Симић, *Српска граматика*, I, Београд: МХ Актуел.
- Станојчић/Пецо 1972:** *Енциклопедијски лексикон. Српскохрватски језик*, ред. Ж. Станојчић и А. Пецо, Београд: Интерпрес.
- Станојчић/Поповић 1997:** Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Грамматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Станојчић 2008:** Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Грамматика српског језика*, једанаесто, прерађено издање, Београд: Завод за уџбенике.
- Стевановић 1970:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I, Београд: Научна књига.
- Стефановић 2017:** А. Стефановић, Деклинација збирних бројева и бројних придева, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 46/1, Београд, 213–224.

СТИЈОВИЋ 2013: Р. Стијовић, Колебања у употреби збирних бројева у светлу развоја књижевнојезичке норме, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 42/1, Београд, 229–237.

ТАФРА 1989: В. Tafra, *Što su brojevi?* (gramatički i leksikografski problem), *Raspreda ZJ*, sv. 15, Zagreb, 219–237.

Владан З. Јовановић

СОБИРАТЕЛЬНЫЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ В ГРАММАТИКЕ И ЛЕКСИКОГРАФИИ

Резюме

В статье анализируются собирательные числительные как один из типов в классификации числительных в сербской грамматике. Принимая во внимание тот факт, что в грамматической литературе и толковых словарях сербского языка класс собирательных числительных не описан одинаково, в этой статье внимание посвящено понятным, терминологическим и классификационным вопросам собирательных числительных в системе категории числительных в сербской языковой науке. Собирательные числительные в этой статье рассматриваются как один лексикограмматический класс числительных на *-oje* (*-oju*) и *-oro* (*-ori*), которые связаны с семантической собирательной компонентой и частью основы *-oj-* и *-op-*. Анализ проводился в следующих областях: 1) собирательные числительные в грамматической литературе; 2) грамматический и семантический анализ собирательных числительных, 3) обработка и представления собирательных числительных в толковых словарях сербского языка.

Ключевые слова: имя числительные, собирательные числительные, классификация, грамматика, „бројни придев”, лексико-грамматический анализ, лексикография, сербский язык.

Миланка Ј. БАБИЋ*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

Оригинални научни рад
Примљен: 05. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ГРАМАТИЧКО-ПРАГМАТИЧКА ВРИЈЕДНОСТ ЛЕКСЕМЕ А У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

У раду се, на основу извора које представљају рјечници српског језика, посматра статус лексеме А у савременом српском језику. Будући да је та лексема специфична по вишеструкој категоријалној хомонимији, њеним морфолошким статусом у оквиру везника, партикула и узвика детерминисане су и њене функционално-синтаксичке вриједности, па се структурално-дескриптивном методом изводи синтаксичко-семантичка и прагматичко-синтаксичка анализа теоријских аспеката који условљавају њену класификацију и употребну вриједност.

Кључне ријечи: везници, узвици, партикуле, прагматичка синтакса, емфатичке функције.

1. Увод

Као хомоформна језичка јединица, А функционише на свим нивоима лингвистичке анализе – од фонолошког, морфолошког и лексичког до комуникативносинтаксичког, али у раду се нећемо бавити фонетско-фонолошким нити морфолошко-дериватолошким могућностима те јединице као форманта или основе, него њеним лексичким и граматичко-прагматичким вриједностима. Будући да проучавање функционисања лексеме А на корпусу који представљају рјечници (савременог) српског језика залази у морфологију врста ријечи, и наша анализа нужно залази у ту област, посебно у оним аспектима у којима се савремена синтаксичка литература супротставља разноврсним подацима и примјерима којима се класификовање ове лексеме поткрепљује у рјечницима, у којима, као хомоним, има морфолошки статус најчешће у

* rasovaca@yahoo.com

** Рад је урађен у оквиру пројекта 178014: *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

оквиру трију врста ријечи – везника, ријечци и узвика. Тако је одређена у *Речнику* Матице српске (РСЈ 2007: 15), док се у *Речнику* САНУ томе додаје и њена прилошка, па и приједлошка улога у језику (РСАНУ 1959/1: 3–5). За припадност категорији прилога наводи се „у прилошкој служби за начин (удвојено а...а): час...час, сад...сад; син. *ђа...ђа*. – Њих четворица зачаврљаше молитве, помијерајући се а лијево, а десно...” (РСАНУ 1959/1: 5), при чему се прилошко значење преноси са прилошких ријечи *лијево* и *десно* и на везничко-дисјунктивно значење лексеме А, док се за приједлошку употребу наводи само један примјер: „Пет комада оловака а 10 динара (Ред.)”, који се карактерише као „трговачки варваризам” (из француског језика), у коме се лексеми А даје статус дистрибутивног значења приједлога *по* (РСАНУ 1959/1: 3). У Московљевићевом *Речнику* А се одређује као „прилог при набрајању: прво”, као везник – супротни, саставни, раставни и „за појачавање (у погодбеним и допусним реченицама): Ако нећеш, а ти пољуби па остави:...””, те као узвик за различита значења (Московљевић 2000: 1). И у *Обратном речнику* М. Николића А спада, осим у везнике и узвике, и у прилоге (Николић 2000: 3). Будући да се у савременом језику не може наћи примјера који потврђују приједлошку вриједност А, те да је и наведени из *Речника* САНУ измишљен од стране приређивача, као и да јој је прилошки статус приписан на основу њене синонимичности са прилошко-везничким ријечима, предмет анализе статуса лексеме А у савременом српском језику сводимо на њено троврсно функционисање – као узвика, партикуле и везника.

У оквиру тих врста ова лексема је, мање-више слично, класификована и у граматикама српског језика и у лексичко-граматички мотивисаној литератури. Тако нпр. А. Белић убраја А у супротне „свезице” (Белић 1059: 175), али и у „стереотипне узвике” за изражавање позитивних расположења (Белић 1059: 179). И у *Нормативној граматици српског језика* сврстава се у супротне просте везнике, „једнократне” по томе што се не мора „поновити у истој реченици” (Пипер/Клајн 2013: 210) или у „просте узвике” експресивног карактера, „који могу изражавати различите емоције, зависно од контекста” (Пипер/Клајн 2013: 217), док ту ријеч П. Мразовић, осим у „супротне конјункторе” (или супротне везнике), који „повезују све врсте равноправних елемената” (Мразовић 2009: 421) сврстава и у „конверзационе партикуле”, којима се отвара комуникација у упитним, изјавним и исказима реторичког питања (Мразовић 2009: 486). У лексиколошким истраживањима С. Ристић лексема А нема статус конверзационе, него модалне партикуле „истицања (идентификације, појачавања, експресивности)”, која је у морфолошком смислу, као и већина других, „на периферији тог система”, јер се процесом „транспозиције” или конверзије, „променом функције врсте речи” уврштава у партикуле (в. Ристић/Дугоњић 1999: 97–99). Тиме се упућује на њен примарно везнички карактер, па се као централно у анализи поставља питање везничког статуса А у различитим типовима независнослужених и зависнослужених синтаксичких конструкција, с обзиром на изражену синонимију конструкција повезаних везником А и другим типовима независних и зависних везника, тј. с обзиром на њихову семантичку еквивалентност. Осим у

оквиру синтаксе везника, проучавање функционисања ове лексеме на ширем плану залази и у област прагматичке синтаксе будући да се хомонимијским раслојавањем, неоптерећено десигнативно-денотативним карактеристикама ознаке, А сврстава и у прагматичке врсте ријечи – у партикуле и узвике.

Анализи семантичко-функционалног потенцијала лексеме А у савременом српском језику прилазимо од претпоставке да примарна значења и функције језичких јединица стоје у темељу језичке логике и организације језичких структура, без обзира на то колико их у самом развоју језика – у усложњавању његовог функционалностилског потенцијала – од њих удаљава категоријална хомонимија или унутаркатегоријална полисемија. Посматрано на лексичко-семантичком плану, иако без јасног појмовног значења, ипак се неке семантичке компоненте морају везати за А да би та јединица могла функционисати као језички знак и укључивати се у семантичко-граматичке категорије. Сматрамо да је А обиљежено семантичким компонентама иницијалности, почетка и мање или више изненадне промјене постојећег стања. Да је А на почетку, односно маркирано семантиком почетка – потврђује и прво мјесто у рјечницима, а и значења фразеолошких конструкција у којима је А једна од компонената. Тако „од а до ш” значи од почетка до краја, а „не рећи ни а” значи „не рећи ништа”, „не проговорити”, што у семантички садржај фразема укључује компоненту иницијалности.

2. Лексема А као партикула

Ако имамо у виду издвојене семантичке компоненте које су имплицитне лексеми А и на основу којих се она укључује у логичко-појмовну структуру комуникације, јасно је зашто се А на плану исказа најчешће јавља као конверзациона партикула за отварање комуникације, тј. за започињање исказа, при чему, да би се употријебила, семантичком компонентом промјене постојећег стања нужно укључује и претходни саговорнички контекст, двогласје или укључени говор. Не можемо употријебити А као конверзациону партикулу ако није било претходног садржаја који је изговорио саговорник или који подразумева неко претходно знање о саговорнику. Партикула А уноси компоненту промјене у односу на претходни садржај – било да је у питању садржај појмовно-логичког, било емфатичког карактера. Та компонента омогућује да се њоме појача или формира питање, па као конверзациона партикула долази и на почетку упитног исказа (*А како си?*) или на његовом крају, чиме се формира тзв. наводеће или допунско питање (*Јеси ли се удала, а?*) или функционише као придодати маркер интерогативности уз изјавну реченицу (*Удала си се, а?*). Употребљава се и као самостални упитни исказ или, пошто је и питање упућено на саговорника, комбиновано са вокативом (*А, стара? Добро си прошла*). У том контексту се не може у уско морфолошком смислу подвести под везник, али може под текстуалне конекторе, што је на одређени начин описом те функције и сугерисано у Матичином једнотомни-

ку (РСЈ 2007: 15), гдје под тачком 2. в. стоји да је то везник „за повезивање с претходно изложеним (у причању, дијалогу, у питањима, при преласку на нову мисао”, са примјерима „А гдје ти је мама? А ко је крив ако он није?” и сл., чиме се потврђује као конверзациона партикула. Партикула је и у функцији појачавања значења појединих ријечи или конструкција, па се тако не може сматрати „везником за појачавање (у погодбеним и допусним реченицама)” – како се одређује уз скоро исте примјере и у *Речнику* Матице српске (РСЈ 2007: 15, под 3. а) и у *Речнику* САНУ (РСАНУ 1959/1: 4, под 4. б) и у Московљевићевом – уз примјере „Ако нећеш, а ти пољуби и остави. – Ако си ме и родила, а ти ме не смеш убити” (Московљевић 2000: 1). Будући да је функција везника у зависној клаузи попуњена везником АКО, а да управна клауза нема везника, тј. не постоји корелациони везник АКО – А, не може се говорити о везничком карактеру А, него се партикулом А наглашава императивно значење управне клаузе, значење наређења или забране усмјерене на субјекат саговорничког другог лица. У редулицираном облику А има и значење одричне партикуле (А-а! = Не) када се изговара са краткосилазним акцентом на другом члану, а потврдне када је изговор продужен (А-аа), али је у рјечницима у тим значењима ова форма сврстана углавном у узвике.

3. Прагматичке вриједности узвика А

Невезаност за појмовно значење и категоријална флексибилност не ограничавају дистрибуцију лексеме А на прагматичкосинтаксичком плану, што јој даје стаус прагмеме у различитим типовима комуникативних чинова. На прагматичком плану – не утичући на синтаксичке односе – осим као партикула, А је врло често и узвик који актуализује емфатичку компоненту изненађења, односно емоционалне реакције говорника на позитивно или негативно маркиране стимулусе. Као ни остали узвици емоционалних стања, ни узвик А није везан за одређено значење, па може да се употребљава за исказивање разноврсних емоционалних стања или ставова:

„2. а. *при одобравању или негодовању, при чуђењу, дивљењу, изненађењу и сл* – А! То је сасвим добро. А! То је неправда. А! Честитам. А! То си ти, оче. б. *за изражавање злурадости*. – А, тако ти и треба. 3. а. *при присећању*. – А, ти си то био” (РСЈ 2007: 15) и сл.

Као узвик са директивним значењем, комбинован најчешће са вокативом, А се употребљава у контекстима у којима се саговорник подстиче на неку акцију: „Кад им је Омер био потребан, викали су: А Омере! А Соколе! – а сад су од Омера окренули главу” (РСАНУ 1959/1: 5).

Када изражава неартикулисана психофизиолошка стања организма, зијевање нпр. или када је имитациони узвик вике, граје облички је нефиксиран – може да се мултиплицира. У свим тим значењима карактерише га разноврсна, слободно успостављена форма: „А-а-а-а – заграјаше ђаци...; Сви обратише погледе на мене заграјавши: а-а-а! ево му колеге ...; ... па онда дуго и задовољно зеваше: -аааа! а!” (РСАНУ; 1959/1: 5).

У свакој од тих употреба узвик А је средство непосредног говора и експресивности живе ријечи у којој дезактуализује комуникативну у корист емфатичке функције.

4. Статус везника А у координацији и субординацији

За синтаксу српског језика много је значајнији везнички статус лексеме А, а посебно за разграничавање односа координације и субординације, будући да се неријетко исти значењски односи могу исказати и паратаксичким и хипотаксичким односима, па се као синонимне у истом значењу јављају клаузе са независним и зависним везницима, због чега често у литератури долази до мијешања тих двају система.

Везник А по свим критеријумима за разграничавање независни је везник, примарно адверзативног односа чланова независносложене синтагме или клауза у независносложеној реченици. Правила његове дистрибуције у оквиру адверзативних конструкција упућују на његову употребу за изражавање појмовних контраста, тј. за изражавање грамаичке неподударности као супротности (нпр. *Ја учим хемију, а Ана учи физику. Ја пишем задаћу, а мама кува ручак*), при чему није супституентан другим супротним везницима, па ни везником али који се употребљава за обележававање пропозиционалне супротности, тј. супротности засноване на супротности садржаја предиката (нпр. *Хтјели су да оду, али нису отишли*).

Лексичко-семантичка неспецификованост ове лексеме омогућује да се употребљава и као општекоординацијски везник у другим формално-семантичким типовима координације. У оквиру саставних односа преузима функцију везника И када се уз њега нађе хомоформна интензификаторска партикула, као средство разједначавања исте језичке форме (*Она зна да кува а и лијепо пјева* < Она зна да кува и и лијепо пјева), при чему А преузима функцију саставног везника, а И интензификаторске партикуле. У том значењу функционише и самостално када сажима та два значења хомоформне јединице И (*Она је висока а лијепа* < Она је висока а и лијепа < Она је висока и и лијепа). Семантика контрастирања, супротстављености једног садржаја другом, промјене постојеће ситуације, грамаикализује семантику адверзативности и у структури сложеног градационог везника, па се у некорелационом градационом везнику нужно јавља А (*а камоли, а некамоли: Није ни завршила рад а камоли да га је објавила*), што се у корелационим везницима тога типа изражава у такође обавезној компоненти адверзативности реализованој у другој клаузи *него* или *већ* (Она зна *не само* да кува *већ* и лијепо пјева). У везничком споју *а камоли (а некамоли)* компонента А наглашава и супротставља садржај клаузе коју уводи градациони везник као комуникативно битнији од садржаја претходне клаузе. У рјечницима се наводе и примјери везивања раставних реченица или синтагми везником А, углавном из језика писаца 19. и првих деценија 20. вијека, који се у савременом језику могу

сматрати архаичним формама, односно стилистички евокативног карактера, нпр. „Пођи лево а десно, све ти је једно ... Мењао он карте а играо на исте, увек добијаше” (РСАНУ 1959: 4) или „А дошао данас, а сутра, све ти је једно” (Московљевић 2000: 1).

Различити други семантички односи несагласности садржаја клауза или односи изненадне промјене садржаја или ситуације једне клаузе у односу на другу, омогућују трансформацију субординираних клауза координираним адверзативним. Тако се као семантички синонимни у различитом типу синтаксичког односа координације и субординације могу наћи допусни везници и везник А (Положио је испит ИАКО/А није ништа учио), јер категорија концесивности нужно подразумејева категорију супротности. Уколико су у супротној реченици укључени и конкретизатори допусног значења (*ипак, упркос томе, и поред тога, без обзира на то*), супротна реченица представља семантички подтип концесивности (*Радила је много, а ипак није напредовала у послу*). И временски везник КАД и супротно А могу се замијенити у реченицама у којима се изражава тзв. темпорална адверзативност, односно у којима је неким прилошким маркером као што је *тек, таман, још, већ* наглашена временска блискост клауза, а њихов однос манифестује изненадни преокрет ситуације, што је логичка подлога за значење супротности (*Тек је био заспао КАД/А она врисну. Још се нисмо били ни распоредили по рововима КАД/А груну граната*). Садржаји уведени адверзативним везником А нису очекивани, него представљају изненађујућу или наглу промјену. Овај временски однос клауза представља се као неочекивано измијењен, па је зато А врло подесан супституцијски везник који преводи те конструкције из субординације у координацију, а садржи и компоненту интензификаторског значења. У још једном типу временског односа клауза функционише А као везник, али његова природа је ту нешто друкчијег карактера од примарно адверзативног. То значење А у рјеченицама се подводи под прилошко (Николић 2000: 3), јер његов прилошко-везнички карактер омогућује синонимију са везницима прилошког карактера *тек* (Николић 2000: 905) и *чим* (Николић 2000: 957), на чему је заснована и њихова синонимија у везивању зависне реченице са значењем урањености, односно непосредне реализације радње главне клаузе након радње зависне (нпр. *ЧИМ/ТЕК ШТО/А је схватио питање, пожурио је да одговори*). Објашњавајући примјере овог типа („А паде на узнак, људи га прихватише” – Стевановић 1969: 100), Стевановић наводи да је за разлику од неакцентованог адверзативног везника А, ово А краткосилазно, па се и акцентом одваја од адверзативног везника. Његов друкчији карактер потврђује и један од основних критеријума за класификацију везника на зависне и независне, јер ово А, као и везници зависних реченица припада структури зависне клаузе – ако је клауза у инверзији и везник је заједно са њом, тј. премјешта се заједно са клаузом коју уводи. У савременом језику оваква употреба везника А у временској реченици није уобичајена, односно може се сматрати дијалекатском формом, чак и у живом говору дијалекта застарјелом. И једна и друга врста наведених реченица са темпоралним значењем и везником А, тј. и ова и претходна адверзативна, у савременом језику су типичне за нара-

тивни дискурс, односно, како је некоћ сматрала Ксенија Милошевић, „њихови коријени су у усменој нарацији” (Милошевић 1982: 476), а њихов статус у савременом језику упућује на процес развоја везничког система, његовог мијењања и устаљивања у синтаксички категоризованим односима језичких конструкција.

Да семантичка категорија супротности не може одредити статус везника, показује и однос везника А и ДОК у синонимној употреби, при чему сваки од њих остаје у оквиру различитих везничких система координације и субординације. Независни везник А и зависни временски везник ДОК могу бити супституентни у истом контексту (*Ја спремам испит из физике ДОК/А она учи хемију*), због чега се ДОК некритеријално врло често убраја у супротне везнике. Те двије на семантичком плану синонимне реченице такође због статуса самог везника спадају у различите структурне типове зависносложених и независносложених реченица. Будући да припада систему зависних везника, везник ДОК у таквој реченици у којој је супституентан на семантичком плану везником А – везује зависне реченицама са контрастном клаузом (в. Ковачевић 1998: 151–157), док А повезује адверзативне независносложене реченице са односом семантичке неподударности грамаичких позиција, односно супротстављености садржаја њихових реченичних чланова.

Захваљујући своме интензификаторском значењу и компоненти која подразумијева увођење промјене садржаја, везник А је најчешће и везник координираних објаснидбено-релативних клауза накнадног коментара, као што су (*Он је у том дијалогу, а није га могао избјећи, изгубио много у очима јавности.*). Синонимна варијанта независној клаузи са везником А јесте зависна односна клауза са релативним везником, КОЈИ, ЧИЈИ, КАКАВ, ГДЈЕ и сл. (*Он је у том дијалогу, који није могао избјећи, изгубио много у очима јавности.*). Ту супституцију омогућује сама структура клаузе са везником А која се односи на супстантивни елеменат као и односне, апозитивне реченице. Пошто везник А не може реализовати односно значење, супстантивни антецедент понавља се или реализује у прономиналном или замјеничко-прилошком облику у структури клаузе са везником А. Супституцијом везника А релативним везником тај елеменат се губи, јер везник А и прономинални супституент антецедента ГА изједначавају се са везником КОЈИ (*Он је у том дијалогу, А није ГА могао избјећи, изгубио много у очима јавности* > *Он је у том дијалогу, КОЈИ није могао избјећи, изгубио много у очима јавности*), чиме се мијења и статус реченице, добија се зависносложена апозитивна реченица (в. Ковачевић 1998: 223–233).

Често се А комбинује и са конструкцијама ДА + НЕ (*Слага, а да и не трепну*), гдје уводи клаузу која има пропратнооколносно или начинско значење. Уз модалне глаголе типа (*не*)моћи – та конструкција добија статус сложеног глаголског предиката, прије него што би се могло рећи да је употребијелбена у „допусним, изјавним реченицама са негацијом”, како је показано на примјеру из *Речника* Матице српске, у примјерима као што је: „Не могу а да не поменем ваше заслуге” (РСЈ 2007: 15). У оба случаја та је веза између А и везника ДА врло лабава, али не на исти начин. У примјеру уз модал-

ни глагол изостављава је компонента А као интензификаторска партикула, али не и ДА, јер уводи презентску форму којом супституише инфинитив. У пропратнооколноним или начинским сложеним реченицама изостављава је свака од компонента А ДА И. Уколико се изостави А као компонента интензификаторско-адверзативне партикуле (*Слага, да и не трепну*), конструкција је субординативна, а уколико се изостави ДА, однос је координативности (*Слага, а и не трепну*). Такође је све сводљиво и на сам везник И (*Слага и не трепну*), с тим што се губи богатство семантичких нијанси које у конструкцију уносе редуковане компоненте.

5. Закључак

Специфичност А као језичког знака који се, неоптерећен десигнативно-денотативним карактеристикама ознаке, хомонимијски раслојава у оквиру различитих врста ријечи као што су везници, узвици и партикуле, манифестује се на лексичко-граматичким нивоима значења и употребе језичких јединица, односно у граматичкој и прагматичкој синтакси, па се и анализа статуса лексеме А најуже тиче управо синтаксе везника, а у ширем смислу и учешћа партикуле или узвика А у обликовању различитих експресивних и/или когнитивних говорних чинова. Анализа показују да се у оквиру прагматичке синтаксе уочавају врло разноврсне комуникативне функције партикуле А, међу којима су најфреквентније контактано-конверзациона и интерогативна, док се узвиком А дезактуализују комуникативне у корист емфатичких функција изражавања различитих емоционалних стања или узбуђеног говорења, какво представља имитација граје или различитих психофизиолошких стања говорника. На граматичко-синтаксичком плану многоструке су могућности структурно-семантичке комбинаторике везника А, а њиме повезане сложене реченице развијају врло разноврсну мрежу синонимних форми на семантичком плану. Та варијабилност у односима семантичких категорија у литератури српског језика врло често води до неиздиференцираности синтаксичких категорија, што упућује на неопходност синтаксичке диференцијације везника, а преко њих и разграничавања синтаксичких модела координације и субординације, при чему се везник А недвосмислено мора смјестити у систем координацијских везника.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1959: А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју*, књ. II, Београд: Научно дело.

Ковачевић 1998: Милош Ковачевић, *Синтакса сложене реченице*, Београд: Рашка школа.

- Милошевић 1982:** Ксенија Милошевић, Један функционално неиздиференцирани (комбиновани) тип односа у сложеној реченици у српскохрватском језику, *Македонски језик, XXXII–XXXIII*, Скопље: Институт за македонски језик „Крсте Мисирков”, 465–476.
- Московљевић 2000:** Милош Московљевић, *Речник савременог српског књижевног језика са језичким саветником*, Београд: Гутембергова галаксија.
- Мразовић 2009:** П. Мразовић, *Грамматика српског језика за странце*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића – Добра вест.
- Николић 2000:** Мирослав Николић, *Обратни речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за српски језик САНУ, Палчић.
- Пипер/Клајн 2013:** П. Пипер, И. Клајн, *Нормативна грамматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Ристић/Дугоњић 1999:** С. Ристић, Когнитивни и интегрални приступ лексичком значењу, у: С. Ристић, М. Радић-Дугоњић, *Реч. Смисао. Сазнање*, Београд: Филолошки факултет, 93–117.
- РСЈ 2007:** *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ 1959/1:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. 1, Београд: Институт за српскохрватски језик Српске академије наука и уметности.
- Стевановић 1969:** Михаило Стевановић, Карактер значења везника као спољних знакова унутарње везе међу реченицама, *Јужнословенски филолог*, XXVIII/1–2, 75–105.

Milanka J. Babić

GRAMMATICAL AND PRAGMATIC VALUE OF LEXEMES
A IN THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

The specific features of “A” as a linguistic sign which, not being burdened by designative and denotative characteristics, is being homonymously layered within the frame of different word classes such as conjunctions, interjections and particles, and is manifested on lexicogrammatical levels of meaning and use of linguistic units, namely in grammatical and pragmatic syntax, therefore the analysis of the status of the lexeme “A” is closely related to the syntax of conjunctions and, broadly speaking, is also related to the role of the particles or the interjection “A” in the shaping of various expressive and/or cognitive speech acts. The analysis shows that, within the borders of pragmatic syntax, various communicative functions of the particle “A” are noticed, among which contact, conversational and interrogative ones are most frequent, while the interjection “A” lessens the impact of the communicative ones on behalf of the emphatic functions that serve to express different emotional states or excited ways of speaking, such as imitation of noise or various psychophysiological states of the speaker.

On the grammatical syntactic level the conjunction “A” has got multiple structural and semantic combinatory potentials, so that complex sentences it joins together are capable of developing a varied and complex net of synonymous forms on the semantic level. Such variability when it comes to relationships of between semantic categories in the literature of the Serbian language very often leads to the absence of clear differentiation between semantic categories, which points out to the necessity of

the differentiation among conjunctions, and via these to the differentiation of among syntactic models of coordination and subordination, in the process of which the conjunction “А” undoubtedly needs to assume the status of a coordinating conjunction.

Key words: conjunctions, interjections, particles, pragmatic syntax, emphatic functions.

Бојана С. МИЛОСАВЉЕВИЋ*
Универзитет у Београду
Учитељски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 31. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ПЕРФОРМАТИВНЕ ФОРМЕ ГОВОРНЕ ЕТИКЕЦИЈЕ У ЛЕКСИКОГРАФСКОМ ОПИСУ**

У раду се са лексикографског становишта описују перформативне форме говорне етикетије – форме које садрже перформативне глаголе као експлицитне показатеље говорног чина, нпр. *захваљујем (ти/Вам)(се)* – форма захваљивања, *извињавам (ти/Вам) се* – форма извињења, *молим (те/Вас)*, *преклињам (те/Вас)* – форме за исказивање молбе, *поздрављам (те/Вас)* – поздравна форма, (покр.) *сажаљевам (случај)*, одн. *саучествујем у болу* – форме за исказивање саучешћа, *честитам (ти/Вам)* – форма честитања, *благодарим (ти/Вам)* – архаична форма захваљивања. На првом месту пажња се обраћа на то да ли се оне региструју у речницима (Речник САНУ, шестотомни Речник МС и једнотомни Речник МС), и ако се региструју, на који начин се то чини будући да су у питању облици перформативних глагола. Сходно томе разматрају се и два могућа модела њиховог бележења у речницима, зависно од тога да ли се на њих гледа само као на облике перформативне употребе глагола или као на изразе, фразе које у језику имају статус дискурсних формула.

Кључне речи: (перформативне) форме говорне етикетије, перформативни глаголи, квалификатор перформатив, дискурсне формуле, лексикографски метајезик, Речник САНУ.

У систему лексичких јединица, форме говорне етикетије (поздрави, форме ословљавања, захваљивања и др.), иако су бројно ограничене, представљају посебан и карактеристичан лексички слој. Њихова посебност и специфичност огледа се на формалном и на семантичко-прагматичком плану. На формалном плану карактеристичним их чини устаљени облик. На семантичко-прагматичком плану специфичне су по томе што се у комуникацији

*bojana.303@gmail.com

**Истраживање у раду спроводи се у оквиру пројекта бр. 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство просвете и науке, а изводи се у Институту за српски језик САНУ.

ситуационо појављују сходно медијуму комуникације (писана или усмена), сходно односу међу саговорницима (дистанциран или недистанциран) и сходно стилу комуникације (формалан или неформалан). Отуда се лингвистичка истраживања ових лексичких јединица не могу ослањати само на лексичко-семантичка испитивања, већ се морају базирати на комуникативно-прагматичким и функционалностилским истраживањима. У првом плану тих истраживања налази се управо њихова употреба у језику, а значење се посматра с аспекта говорникове намере.

То је и разлог због чега домаће граматике традиционалног приступа не помињу овај тип језичких јединица будући да се оне у опису језичких јединица држе махом њихове формалне стране и синтаксичке семантике. Таква ситуација са граматичким описом ових лексичких јединица разумљива је будући да су дескриптивне граматике пре свега у служби стицања граматичке компетенције, а у доста мањој мери у служби стицања прагматичке компетенције. Изузетак би у том смислу била *Грамматика* П. Мразовић и З. Вукадиновић, намењена странцима, односно учењу српског језика као страног, која, с обзиром на своју сврху, у граматички опис укључује и прагматички, комуникативни план, те се о перформативним формама и уопште о формама говорне етикеције говори у оквиру говорних чинова и њихових изражајних могућности (уп. Мразовић и Вукадиновић 2009: 677–724). И новије граматике посвећују пажњу прагматичком плану језика, па говоре о комуникативним функцијама језика и о говорним чиновима (уп. Поповић Људ. 2005: 983–1059).

Дескриптивни речници српског језика, за разлику од наших традиционалних граматика, иако се заснивају на њима, представљају форме говорне етикеције релативно добро изграђеним метајезиком (Миросављевић 2008: 149). Но, без обзира на то, метајезик наше дескриптивне лексикографије потребно је додатно испитивати и изучавати како би се лексикографски поступци и начини унапредили и учинили експлицитнијим у семантичким назначавањима и у техничким обележавањима оних језичких феномена који су у фокусу новијих лингвистичких истраживања. Један од тих феномена који тражи адекватније и експлицитније представљање у лексикографским описима, а тиче се и говорне етикеције, јесте и лексичко-граматичка категорија перформативности. У центру те категорије налазе се перформативни глаголи чије је основно семантичко-прагматичко обележје еквивалентност, тј. говорење је чињење.

Стога се овом приликом са лексикографског становишта посматрају перформативне форме говорне етикеције – форме које садрже перформативне глаголе као експлицитне показатеље говорног чина – *захваљујем (ти/Вам) (се)* – форма захваљивања, *извињавам (ти/Вам) се* – форма извињења, *молим (те/Вас)* – форма за исказивање молбе, *поздрављам (те/Вас)* – поздравна форма, (покр.) *сажаљевам (случај)*, одн. *саучествујем у болу* – форме за исказивање саучешћа, *честитам (ти/Вам)* – форма честитања, *благодарим (ти/Вам)* – форма захваљивања архаичног призвука. Један од циљева посматрања је описати њихов статус у нашим дескриптивним речницима (Речник

САНУ, шестотомни Речник МС и једнотомни Речник МС), где се на првом месту пажња обраћа на то да ли се ове форме региструју у речницима, и ако се региструју, на који начин се то чини будући да су у питању перформативни облици глагола, док се у раду у мањој мери обраћа пажња на то како се оне дефинишу, односно како се семантички описују. Други циљ је и предложити начин њиховог бележења у речнику дескриптивног типа имајући у виду, с једне стране, језичку природу ових форми и, с друге стране, њихов комуникативни значај.

Ево шта можемо рећи о томе какав статус имају наведене форме говорне етикеције у нашим описним речницима.

1) Ни у једном речнику се ове форме не издвајају као одреднице. Разлог је јасан. У питању су презентски облици за 1. лице, а морфолошко-синтаксички облици речи не успостављају се као одреднице осим ако нису лексикализовани. Иако се у речницима српског језика ове форме не дају као одреднице, неке од њих се јављају у опису других форми говорне етикеције. Тако се форма за захваљивање *хвала ти* у речницима дефинише перформативом *захваљујем ти* (РМС и РСЈ, под *хвала изр*). У једнотомном Речнику МС перформативом *преклињем те* дефинише се експресивни израз *кумим те богом*, којим се у комуникацији интензивира молба (РСЈ, под *кумити*). У шестотомном Речнику МС форма *жао ми је*, којом се изражава жаљење, извињење, дефинише се, између осталог, и као *жалим, сажалевам (некога, нешто)* (РМС, под *жао*). Дакле, у наведеним примерима перформативни облици јављају се у семантичким дефиницијама датих израза као њихови синоними, добијајући тако статус лексикализованих облика.

2) Поменути израз *кумим те богом* занимљив је и с друге стране. У једнотомном Речнику МС овај израз се издваја као посебан, и то у овом облику – дакле, у облику перформатива. У шестотомном Речнику МС пак издваја се у инфинитивном облику као *кумити богом*, док се у Речнику САНУ ова форма уопште не издваја засебно, али се значење гл. *кумити* 'усрдно молити; заклињући молити, преклињати' илуструје примерима (Л. Лазаревића и Б. Нушића) у којима је овај израз дат у перформативном облику. Међу лексикографима очигледно постоји двоумљење око тога како ову дискурну формулу из реда перформативних форми успоставити у речнику – да ли у инфинитивном или у перформативном облику.

3) Што се тиче навођења примера којима се илуструје перформативна употреба глагола, може се рећи да се у Речнику САНУ они спорадично наводе. Принцип којег се лексикографи првенствено држе при одабирању примера јесте тај да се бележе примери од добрих писаца и да буду из разних раздобља и разних крајева да би се што јасније и што потпуније показало значење, као и временска и просторна употреба речи. Води се рачуна и о томе да примери потврђују и различите синтагматске и синтаксичке везе међу речима (нпр. колокације, рекција и др.). Отуда су се код глагола *кумити* у Речнику САНУ нашли примери Л. Лазаревића и Б. Нушића, а код глагола *захваљивати (се)* као примери његове перформативне употребе нашли су се примери из Вуковог дела и из Конавала (и то у оба примера дијал. облик

захваљувам). Међутим, примећујемо да се у Речнику САНУ глагол *извињавати се* у значењу 'молити да се нешто не узме за зло, тражити опроштај; оправдавати се, изговарати се, испричавати се' илуструје великим бројем примера – чак једанаест примера је дато, али ниједан не илуструје перформативну употребу овог глагола.

4) У систему српске говорне етикеције перформативно се употребљавају и перифрастичне конструкције, и то обично с глаголом *исказивати, изражавати, изјављивати* (нпр. *изражавам жаљење, изражавам захвалност* и др.), односно с глаголом *обраћати се* (*обраћам Вам се с молбом*), с глаголом *упућивати* (*упућујем саучешће, упућујем честитике*). У речницима се пак ове перифрастичне конструкције не региструју као форме устаљеног облика формулаичког значења и ситуационе употребе. Изузетак чини *изјавити, исказати саучешће* која се у инфинитивном облику као израз издваја у Речнику МС (РМС, под *саучешће*).

Према ономе што налазимо у нашој лексикографској пракси у вези с представљањем форми говорне етикеције које садрже перформативне глаголе, сматрамо да је потребно наћи систематско решење у начину њиховог регистровања, описивања и илустровања. Међутим, поставља се питање да ли на њих гледати само као на перформативно употребљене глаголе или као на идиоматизоване перформативне облике тих глагола који на плану комуникације функционишу као дискурсне формуле – као типски искази који у комуникацији упућују на отпочињање и на завршавање разговора, на тему разговора, на медијум комуникације и на друге елементе комуникације. У зависности од тога како се гледа на њих, и њихово бележење и представљање у речницима ће се битно разликовати. Ево и на који начин.

Ако се форме *захваљујем (ти/Вам) се, извињавам (ти/Вам) се, честитам (ти/Вам)* и др. виде само као перформативно употребљени глаголи *захваљувати се, извињавати се, честитати* и др., онда се њихово лексикографско описивање не би умногоме разликовало од оног које је већ у литератури, домаћој и иностраној, дато као предлог за описивање свих глагола говорења који се могу перформативно употребљавати.

Наиме, Ј. Д. Аפרесјан је међу првима указао на то да се у речницима код сваке глаголске лексеме, односно глаголског израза, који се у неком од својих значења могу перформативно употребити, то и назначи. Свака таква глаголска лексема мора се најпре описати с лексичкосемантичког аспекта, а потом, у посебном делу речничког чланка, у тзв. прагматичкој зони чланка, представити и као перформатив. У ту сврху, по њему, користио би се квалификатор са значењем перформатив, одн. перформативност – *перформ.* (Апресјан 1995: 214). Такав став је у складу са његовим залагањем за интегралним описом лексичких јединица, под којим се подразумева системско описивање лексике, односно израђивање лексикографских портрета лексема с циљем да се представе заједничка својства лексеме с другим лексемама (унификација), али и она својства по којима се дата лексема разликује од друге лексеме (индивидуализација). Речнички чланак би тако чинило више зона описа, а једна од тих зона је и зона прагматике (Апресјан 1995: 135–153; Ристић/Радић Дугоњић 1999: 29, Ристић 1999: 128).

Пратећи Апресјанова залагања у том правцу, у нашој лингвистичкој средини о перформативним глаголима из угла лексикографије писао је Д. Војводић. На материјалу српског, руског и пољског језика, Војводић је разматрао основне типове синтаксичко-семантичке валентности перформативних глагола. Овај аутор је истакао да се обележје перформативности, без обзира на тип валентности глагола, мора одразити у лексикографском опису перформативног глагола (Војводић 1999: 89). Перформативна употреба глагола у речницима општега типа, по њему, треба да се издвоји као посебно значење у оквиру семантичке структуре глагола. Да би на конкретном примеру то и показао, Д. Војводић је из једног речника савременог руског језика¹ навео опис глагола *проситъ*, који је он, за потребе илустрације, допунио описом перформативне употребе овог глагола. Погледајмо и како:

ПРОСИТЬ, прошу, просишь; прошенный; *несов.* 1. о ком-о чем, кого-чего, кого-что (с конкретн. суш. разг.), с *неопр.* или с союзом „чтобы”. Обращаться к кому-н. с просьбой о чем-н. II. о помощи (помощ, помочь, чтобы помочь). II. пощады. Сын просит купить велосипед или просит велосипед. [...] 7. перформ. (употр. только 1. л. ед. ч. нас. вр.) *Прошу тебя покинуть зал.* (к 1. знач.).

У предложеном моделу, као што се примећује, Д. Војводић је перформативну употребу глагола у његовој семантичкој структури издвојио као последње значење, седмо. На њега је указао на два начина: и квалификатором *перформ.* и граматичким описом, тј. назнаком датом у загради да се овај глагол као перформатив употребљава само у 1. л. једн. презента. Перформативну употребу, као што се из модела види, није дефинисао, већ ју је само потврдио одговарајућим примером, и упућивањем на прво значење глагола *проситъ* повезао ју је са његовим примарним значењем – ’обраћати се некоме са молбом за нешто’².

У којој мери се предложени модел може прихватити и у нашем случају?

Предложеног квалификатора *перформ.* са значењем ’перформатив, перформативност’ у лексикографском метајезику наше дескриптивне лексикографије још увек нема. Сматрамо да би се његовим увођењем у систем лексикографских ознака технички, а и семантички обухватили сви видови перформативне парадигме глагола будући да се под перформативном парадигмом глагола не подразумева само његова експлицитно-перформативна формула – тј. облик 1. лица једн. апсолутног презента (нпр. *Молим те/Вас...*, *Поздрављам те/Вас*). Подразумевају се и његови транспоновани облици у којима се значење глагола везује за говорно лице, али није обавезно исказано првим лицем једн. апсолутног презента (нпр. *Поздравља те, Весна* (у потпису), *Моли те твоја мајка* или *Буди ми поздрављена, Весна* (у потпису)), а главна одлика им је еквиакционалност. Такође, квалификатором са значењем

¹ Ожегов С. И. *Словарь русского языка*, 23-е изд., испр. (под ред. Н. Ю. Шведовой), М.: Русский язык, 1990.

² Д. Војводић у свом раду предлаже и лексикографски модел описа перформативних глагола у речницима посебних намена, пре свега у реџијском речнику глагола, који ми овде нећемо разматрати будући да нас занима лексикографски опис перформатива у општем дескриптивном речнику.

перформатив, одн. перформативност обухватили би се и сви други глаголски облици који илокутивно могу заменити експлицитни перформатив, нпр. потенцијал и футур I (*Молила бих те..., Молићу Вас ...*), којим се уноси допунски тон учтивости и др. (Поповић 2005: 984, 1003).

Међутим, увођење квалификатора *перформ.* у лексикографски метајезик наше традиционалне лексикографије наилази на извесне тешкоће. Прво, сам термин *перформатив* је страног порекла и нема одговарајући домаћи еквивалент у нашој лингвистичкој терминологији те би стога одступао од домаће лексикографске праксе. У нашим општим дескриптивним речницима се пак настоји да квалификатори граматичких термина и термина уопште буду домаће речи. Примера ради, за обележавање глаголског вида користе се квалификатори *свр.(шени)* и *несвр.(шени)*, а не ознаке латинског порекла са значењем имперфективност, односно перфективност. Додуше, има и оних ознака које су страног порекла, нпр. *неол.(огизам)*, али таквим ознакама се прибегава онда када у лингвистичкој терминологији нема одговарајуће домаће замене, а поред тога термин страног порекла је познат и изван науке. Предност се ипак даје домаћим ознакама, будући да се има у виду шири круг корисника речника и њихово скромно лингвистичко знање, па је потребно да граматичке и друге информације које се дају у речницима читаоцима буду и разумљиве. Друго, увођење квалификатора *перформ.* у лексикографски метајезик наше опште дескриптивне лексикографије захтевао би и прагматичку дефиницију глагола, која би се морала издвојити као посебно (под)значење, а тиме би се у великој мери одступило од дасадашњег начина лексичкосемантичког описа глагола. Но, квалификатор *перформ.* свакако би био неопходан у речницима специјализованих намена, пре свега у оним синтаксичког и прагматичког карактера (нпр. у рекцијском речнику, у речнику говорне етикеције и др.). А када је у питању општи описни речник тезаурусног типа, какав је Речник САНУ, по нашем мишљењу, компромисно решење огледало би се у следећем.

Перформативност глагола, као његово синтаксичко-семантичко својство, уместо квалификатора *перформ.* могло би се описно представити формулацијом – *често у 1. л. обично једнине*, датом у глоси испред значења, где би се перформативност глагола обавезно потврђивала одговарајућим примерима. У глосама би се нашле и информације о рекцији глагола и о другим синтаксичким условима под којима се остварује дата употреба глагола. Такво лексикографско решење није непознато нашој лексикографској пракси. Нагазимо га у Речнику САНУ код глагола *молити*, тачније код његовог тзв. окамењеног перформативног облика *молим те/Вас*, који у комуникацији, зависно од ситуације, остварује различита комуникативно-прагматичка значења:

3. (у 1. л. најчешће јл., обично у непотпуним или елиптичним реченицама) а. *учтиво захтевати (нешто), позивати, предлагати, да се нешто учини.* – Тишину молим (Змај). б. *у учтивом обраћању, у ословљавању.* – Молим, молим госпон докторе (В. Петровић). в. *са избледелим значењем, у чуђењу (са узвичном интонацијом).* – Гле, молим те, овим се мастило скида с перета (К. Руварац). г. *са упитном интонацијом, када се показује да се саговорникове речи нису добро чуле или када се очекују даље саговорникове речи.* – Хоћу нешто да ти кажем. – Молим? (Ред.) (РСАНУ, под *молити*).

По узору на ово решење, у општем дескриптивном речнику перформативност глагола из домена говорне етикеције *захваљивати (се)*, *извињавати се*, *честитати*, *поздрављати* и др. назначавала би се на предложени начин и илустровала примерима који то потврђују; дакле, поред примера који потврђују дескриптивну употребу глагола, нашли би се и они који потврђују перформативну употребу. Глаголи *захваљивати (се)*, *поздрављати* и *честитати*, сходно овом предлогу, описивали би се овако:

захваљивати [...] несвр. **I.** (често у 1. л. обично јд.) **I.** (без допуне, некоме, некоме на нечему, некоме за нешто) *исказивати, изражавати захвалност, одавати признање.* – (1) За успешно лечење мајке захваљивао је свим лекарима. (2) Захваљујем Вам на указаном поверењу. (3) Изволите. – Ох, захваљујем!

2. (на нечему) *учтиво одбијати понуђено.* – Кафу и воду ћу узети, а на осталоме захваљујем.

II. ~ **се** (често у 1. л. обично јд.) *в. захваљивати (I).* – (1) Снаха се захваљивала на помоћи. (2) Је ли по вољи мало хладна печења? Вина? Он се захваљивао. – Не могу да једем. (3) Захваљујем Вам се на поклону.

поздрављати [...] несвр. **I.** (често у 1. л. обично јд.) (некога) **I.** *говорити, чинити некоме поздрав (у обраћању већем броју лица при сусрету или расстанку, као завршну поздрав у писаном обраћању).* – (1) Учитељ најпре поздравља ђаке, па их тек онда прозива. (2) Поздрављам све присутне и желим Вам успешан рад. (3) Мила моја ... поздрављам те и с нестрпљењем ишчекујем твоје писмо.

честитати [...] свр. и несвр. (често у 1. л. обично јд.) (без допуне, некоме, некоме нешто, некоме на нечему) *изразити, изражавати осећање задовољства, среће и сл. поводом каквог радосног или значајног догађаја и (за)желети срећу.* – (1) На дан свадбе честита му само жицом, и то беше све. (2) Честитам ти рођење кћерке.

Овај начин лексикографског представљања перформативности био би примењив и у опису других глагола који се могу перформативно употребљавати (нпр. *клетити се*, *гарантовати*, *обећавати*, *слагати се*), не само у опису оних из реда говорне етикеције, које смо ми овде узели у разматрање.

Ако се пак на форме *захваљујем (ти/Вам) се*, *извињавам (ти/Вам) се*, *честитам (ти/Вам)* и др. гледа као на идиоматизоване облике перформативно употребљених глагола који на формалном, на семантичком и на комуникативно-прагматичком плану функционишу као дискурсне формуле, требало би их у речнику третирали као и све друге дискурсне формуле. У том случају би се издвајале као пододреднице, тј. као засебне лексичке јединице у делу где се бележе изрази, фразе. Добиле би тако статус идиома и могућност да се дефинишу сходно својој употреби, тј. у складу са својим прагматичким значењем, где би се у дефиницији истицали елементи важни за комуникативну ситуацију (формални или неформални стил, однос говорника, медијум комуникације, остварени говорни чин и др.). Отуда би се језичке форме из реда говорне етикеције *захваљујем (ти/Вам) (се)*, *поздрављам (те/Вас)*, *честитам (ти/Вам)* и др. у речнику српског језика код датог глагола представљале као изрази, с одговарајућом прагматичком дефиницијом и с илустративним примерима. За модел дајемо описе форми *захваљујем (ти/Вам) (се)*, *поздрављам (те/Вас)* и *честитам (ти/Вам)*:

захваљујем(о) (ти/Вам итд.) (се) а. *уобичајена формула захваљивања у писаном и усменом обраћању.* – (1) Захваљујем Вам на указаном поверењу. (2) Изволите. – Ох, за-

хваљујем! (3) Захваљујем Вам се на поклону. **б. формула којом се на учтив начин одбија каква понуда.** – Кафу и воду ћу узети, а на осталоме захваљујем (као израз код гл. *захваљивати (се)*).

поздрављам(о) (те/ Вас итд.) (пуно) поздрав у усменом обраћању већем броју лица при сусрету или растанку, често као завршни поздрав у писаном обраћању. – (1) Поздрављам све присутне и желим Вам успешан рад. (2) Мила моја ... поздрављам те пуно и с нестрпљењем ишчекујем твоје писмо (као израз код гл. *поздрављати*).

честитам(о) (ти/Вам итд.) (искрено, од срца и сл.) уобичајена формула честитања у писаном и усменом обраћању. – (1) Честитамо вам рођење кћерке. (2) Од срца ти честитам! (као израз код гл. *честитати*).

Ово лексикографско решење отвара могућност да се и перифрастичне форме говорне етикеције, које се такође перформативно употребљавају, региструју као изрази код именица које садрже. На пример, форма честитања *упућујем честитке* која се јавља у формалној комуникацији, писаној и усменој, у речнику би се као израз код именице *честитка* представила на следећи начин:

упућујем(о) (искрене, најискреније и др.) честитке (некоме) формула честитања у званичном, обично писаном обраћању. – У име Владе Републике Србије и у своје лично име упућујем вам најискреније честитке поводом 6. августа, Дана рудара Србије.

По сличном моделу би се могле описати и форме *изражавам захвалност и обраћам Вам се са молбом*:

изражавам(о) (исказујем(о)) (искрену, дубоку) захвалност формула захваљивања у званичном писменом или усменом обраћању. – Изражавамо искрену захвалност Великој Британији што је одговорила на наш позив да помогне у спасавању морнара (као израз код им. *захвалност*).

обраћам(о) Вам се с молбом формула у званичном писменом обраћању меродавној особи, органу, установи и сл. када се тражи решење, одобрење неког захтева и сл. – Обраћам Вам се с молбом да ми се у складу с новим Правилником о издавачкој делатности исплати ауторски хонорар (као израз код им. *молба*).

Оваквим лексикографским описом на бољи начин би се представила комуникативна природа ових форми, а то је њихов формулаички израз и ситуациона употреба. С друге стране, као дискурсне формуле, биле би видљивије у речничком тексту и могле би се и нормирати с обзиром на сферу употребе. На пример, форма *обраћам Вам се с молбом* маркирала би се као форма карактеристична за административни стил и др.

И овај начин лексикографског описа перформативних форми говорне етикеције ослањао би се на нашу речничку праксу. Формулаички израз *кулим те богом*, као што смо раније у тексту навели, у једнотомном Речнику МС се представља у перформативном, а не у инфинитивном облику. Иначе, једнотомни Речник МС, за разлику од других речника, бележи и већи број дискурсних формула, показујући тако склоност ка томе да из комуникације идиоматизоване језичке јединице, фразе бележи засебно као лексикализоване облике. У том смислу и видимо оправданост оваквог представљања перформативних форми говорне етикеције.

Несумњиво је да се и једним и другим предложеним лексикографским моделом обраде перформативних форми говорне етикеције семантичка

структура речи усложњава будући да се у граматичком опису речи даје већи број синтаксичких информација, издвајају се нови изрази, нова значења речи, а и њихова употреба се нормира с обзиром на то да се могу давати и прескриптивна правила употребе у језику. Тиме се свакако превазилази минималистичка концепција у обради лексичких јединица и чини се значајан напредак на прелазу од традиционалног приступа језичким феноменима ка савременијим, где се прате актуелна сазнања и новије тенденције како у областима лексикографије и лексикологије тако и у областима других лингвистичких дисциплина.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресјан 1995:** Ю. Д. Апресјан, *Изабранные труды, том II: Интегральное описание языка и системная лексикография*, Москва: Школа „Языки русской культуры”.
- Војводић 1999:** Д. Войводић, О валентности перформативних глаголов в славянских языках, *Зборник Матице српске за славистику*, 56–57, 71–94.
- Милосављевић 2008:** Б. Милосављевић, Лексикографски поступци при представљању форми говорне етикеције у српским дескриптивним речницима, у: (ур. Б. Остојић), *Седми лингвистички скуп „Бошковићеви дани”*, Подгорица: ЦАНУ, 137–151.
- Мразовић/Вукадиновић 2009:** Р. Mrazović, Z. Vukadinović, *Gramatika srpskog jezika za strance*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Поповић 2005:** Људ. Поповић, Комуникативне функције просте реченице, у: *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*, (ред. М. Ивић), Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига–Нови Сад: Матица српска, 983–1059.
- Речник МС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српске 1967–1976.
- Речник САНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XIX, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Ристић 1999:** С. Ристић, Партикула *само* у светлу теорије интегралног описа, у: С. Ристић, М. Радић-Дугоњић, *Реч. Смисао. Сазнање*, Београд: Филолошки факултет, 128–139.
- Ристић/Радић Дугоњић 1999:** С. Ристић, М. Радић-Дугоњић, Интегрални опис лексичких јединица и системска лексикографија, у: С. Ристић, М. Радић-Дугоњић, *Реч. Смисао. Сазнање*, Београд: Филолошки факултет, 28–32.
- РСЈ:** *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.

Bojana S. Milosavljević

THE LEXICOGRAPHIC TREATMENT OF SERBIAN POLITE FORMS
WITH PERFORMATIVE VERBS

Summary

In this article we have analyzed lexicographic treatment of Serbian polite forms with performative verbs, such as: *захвалујем (ти/Вам)(се)* – the gratitude form, *извинјавам (ти/Вам) се* – the form of apology, *молим (те/Вас)* – the form of requests, *поздрављам (те/Вас)* – the greeting form, *сажаљевам (случај)*, *саучествујем у болу* – the forms of condolences, *честитам (ти/Вам)* – the form of congratulations. Our aim was to find a lexicographic model to represent them in descriptive dictionary of Serbian language. In our opinion, these performative forms could be described in two ways: 1) like verb lexical units marked by qualifier performativ and 2) like idiomatic lexical units as discourse formulas.

Key words: polite forms with performative verbs, performative verbs, qualifier performativ, discourse formulas, lexicographic metalanguage, descriptive dictionary.

Александра М. МАРКОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 20. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ЗНАЧАЈ НЕКИХ КОЛИГАЦИОНИХ СКЛОНОСТИ ГЛАГОЛСКИХ СУБЛЕКСЕМА ЗА СЕМАНТИКУ И СИНТАКСУ (НА ГРАЂИ ИЗ ОПИСНИХ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА)**

У раду је представљена анализа глаголских сублексема (и неколико фразеологизама с глаголском компонентом) чије се значење обично реализује уз извесна дистрибутивна ограничења. Циљ је био да се утврди да ли се на основу колигационих склоности и ограничења могу донети закључци од значаја за семантику и синтаксу. Анализа је вршена на грађи из вишетомих описних речника српског језика, и то у два корака. Најпре су издвојене сублексема код којих се експлицитно наводе колигациона ограничења и склоности и дате сублексема класификоване су у неколико семантичких класа. Затим су, на основу значења датих сублексема, у речницима пронађене и потврде код којих се таква ограничења и склоности експлицитно (у глосама) не наводе, али се могу уочити имплицитно (у илустративним примерима).

Већ и сама чињеница да се лексема код којих постоје ограничења овог типа могу сврстати у неколико мање-више хомогених семантичких класа указује на важност бележења различитих колигационих склоности и ограничења у описним речницима, као и на значај који њихово посматрање може имати у теоријским истраживањима.

Кључне речи: колигација, колигационе склоности, колигациона ограничења, негативни поларитет, српски језик.

1. Колигација – пољовно-терминолошко објашњење. Термин *колигација* асоцира на термин *колокација*, који је општепознат и у широкој је употреби и у светској и у домаћој лингвистици.¹ Већина речника лингвистичких термина дефинише оба појма, с мање или више разлика у појмовно-терминолошком смислу. Колокација се, према *Речнику лингвистике и фонетике* Д. Кристала,

* aleksandra.markovic@isj.sanu.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника савременог српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ О првој забележеној употреби термина *колокација* и *колигација* в. Хои 2005: 2–3, 42–43.

односи на **убичајено заједничко појављивање** посебних лексичких јединица (Кристал 2008, под *collocation*) (нпр. именица *писмо* колоцирана је са придевом *ћириличко*). О. С. Ахманова колокацију дефинише као лексичко-фразеолошки условљену спојивост речи у говору, која настаје као резултат полисемије. Термин *колокација* добро је адаптиран у терминолошком систему српског језика и од њега постоје бројне изведенице: *колокат*, *колокабилност*, *колоцирати* и др.

Д. Кристал истиче да је појам *колигација* често супротстављен појму *колокација* због тога што се односи на груписање речи на основу сличности у ступању у одређене граматичке односе. Нпр. за скуп глагола који се допуњавају конструкцијом *to+infinitive* у енглеском језику каже се да је у колигацији са том конструкцијом, а да није у колигацији са облицима на *-ing* (Кристал 2008, под *colligation*). Ахманова колигацију дефинише као морфосинтаксички условљену спојивост речи у говору, која настаје као последица њихове полисемије, нпр. спојивост глагола с правим или неправим објектом (рус. судить кого-л., судить о ком-л.) (Ахманова 1966, под *коллигация*).²

Што се тиче појма *колигација*, мање је познат, бар у српској лингвистици. Колигације помиње Прћић (1997: 119), називајући их *граматичким колокацијама*, али се њима детаљније не бави. Колигације као граматичке колокације помиње и Ј. Дражић, класификујући их „према врсти речи колоката које их сачињавају” (2014: 141) на именичке (2014: 143), оне с придевима (2014: 156) и глаголске (2014: 165).

Као што смо рекли, термин *колигација* користи се у више значења. Овај појам заузима посебно значајно место у теорији лексичког примовања британског лингвисте М. Хоија. Хои, дакле, колигације дефинише на следећи начин: 1. као граматичко окружење које нека реч фаворизује или избегава; 2. као фаворизоване или избегаване граматичке функције у којима се јавља нека реч;³ 3. као фаворизовано или нежељено место у низу речи (реченици, параграфу, тексту као целини) (Хои 2005: 43).

Оба појма односе се, дакле, на дистрибутивне особине језичких јединица у језичкој употреби, прецизније на вероватноћу заједничког појављивања двеју (или више) лексичких јединица или граматичких категорија (Лехецка 2015: 1). На теоријско-методолошком нивоу резултати колигационе и колокационе анализе указују на то да различити облици исте лексеме имају уочљиво различите дистрибуционе моделе (Лехецка 2015: 7).

2. Због чега су колигације значајне за лексикографију? Како истиче М. Хои, колокације и колигације појединих значења вишезначних речи међусобно се разликују.⁴ Другим речима, различити колокациони и колигациони модели указују на различите употребе исте речи (Хои 2005: 81).

² Р. Симеон у свом *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva* преузима дефиниције колокације и колигације из речника О. С. Ахманове, па их нећемо наводити (Симеон 1969, под *koligacija, kolokacija*).

³ “Every word is primed to occur in (or avoid) certain grammatical positions, and to occur in (or avoid) certain grammatical functions; these are its colligations” (Хои 2005: 13).

⁴ “When a word is polysemous, the collocations ... and colligations of one sense of the word differ from those of its other senses” (Хои 2005: 13).

На значај Хоијевих истраживања за лексикографију указали су С. Еткинс и М. Рандел. Ови аутори указују и на то колико је за колигације важно везати појам *склоности* (од Хоија преузимају синтагму *colligational preference*) (Хои 2005: 47), будући да се не може говорити о чврстим правилима, већ о измеривим нормама (Еткинс/Рандел 2008: 305). Норме се могу установити на основу великих корпуса.

Ови аутори истичу да се под колигације могу подвести следећи случајеви *уочљивих склоности* речи појединих врста:

1. за *глаголе* према неком облику, нпр. према трпном придеву, императиву и сл.;
2. за *именице* према облику јединине/множине или према одређивању других именица;
3. за *придеве* према атрибутској или предикативној функцији или према неком од облика поређења (за словенске језике овде треба навести и склоност ка одређеном/неодређеном придевском виду);
4. за *све врсте речи* према одређеној позицији у реченици или клаузи;
5. за *све врсте речи* према јављању у одричним конструкцијама;
6. за *све врсте речи* снажна тенденција ка избегавању било ког облика, конструкције или позиције.

Еткинсова и Рандел истичу да уочљиве колигационе склоности могу бити додатни доказ приликом идентификације појединих значења вишезначних речи (2008: 305).

3. Бележење колигационих склоности у описним речницима српског језика. Као што смо поменули, у српској лингвистици нема радова посвећених испитивању колигационих склоности, бар колико је нама познато. Иако се о колигационим склоностима (суб)лексема не говори експлицитно, оне се бележе у описним речницима српског језика. Могли бисмо рећи да о њима постоји свест у лексикографији. Ми говоримо о колигацијама у једном свом раду у којем смо представили колигационе склоности које бележи Речник САНУ, као и начин на који се то чини. Закључили смо да се у овом описном речнику српског језика бележе колигационе склоности које се односе на везаност појединих значења за неки облик или конструкцију, док се оне везане за позициона ограничења не помињу (Марковић 2014: 86–89).

Укратко ћемо се осврнути на напомене о колигационим склоностима у Речнику САНУ и Речнику МС.⁵ Те напомене дају се најчешће у виду глоса у загради, пре дефиниције.⁶ На основу потврда за поједино значење или лексему може се стећи увид у то да ли је дата сублексема/лексема везана у већем броју потврда за неки из скупа расположивих облика из парадигме (уколико је реч променљива), за неку конструкцију или за одређену позицију у реченици. У таквим случајевима лексикограф може да употреби глосе

⁵ Тако ћемо уједно илустровати неке колигационе склоности и представити начин на који се оне бележе у нашим речницима.

⁶ Кажемо најчешће, будући да није необично да се у великим описним речницима наилази и на мање или веће неурједначености, па се дате глосе некад наводе и у загради после дефиниције.

типа: *обично/често у имп.(еративу)/трп.(ном придеву)*, чиме се указује на то да се у потврдама дате (суб)лексема налази више примера у поменутом облику од примера у другим могућим облицима, али и оне типа: *само у комп.(аративу)/мн.*, чиме се указује на то да се дато значење реализује искључиво у одређеном облику (у том случају реч је о колигационим *ограничењима*). На основу претраге Речника САНУ и Речника МС закључујемо да се колигационе склоности (суб)лексема бележе, али да то бележење није систематично и да је резултат лексикографске интуиције пре него одраз примене одређених металексикографских знања. Сматрамо да би систематично навођење колигационих склоности било врло значајно за семантику и синтаксу.

4. ЗБОГ ЧЕГА ЈЕ УВИД У КОЛИГАЦИОНЕ СКЛОНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА (СУБ)ЛЕКСЕМА ЗНАЧАЈАН ЗА СЕМАНТИКУ И СИНТАКСУ? В. Аפרесјан и Н. Микулин (2016: 224) говоре о могућности употребе речника за језичка истраживања. Уколико се у речнику пружају информације које су структуриране на систематичан начин, та истраживања је лакше спровести. Информације које се пружају у речницима активног типа су богате и пружене у мери која се сматра неопходном како би се нека реч могла користити правилно.⁷ У току је преобликовање *Активног речника руског језика* у претраживу базу података. Једна од могућности за претраживање јесте и она по такозваним зонама (зона у овом речнику има 13, а неке од њих су: пример, дефиниција, коментар, реакцијски модел, конструкција, колокације и др.). У зони коментара налазе се глосе везане за колигационе склоности, типа: *користи се у одричним реченицама* (Аפרесјан/Микулин 2016: 227).

Аפרесјанова и Микулин указују на начин на који претрага речника може помоћи у ширењу теоријских знања о некој појави. Како истичу ови аутори, феномен негативног поларитета⁸ много је шири него што се мислило, а добар увид у то пружа једноставна претрага речника, чиме се стиче увид у чињеницу да многе лексичке јединице могу да развију значења негативног поларитета. Претрагом речника по задатом критеријуму (помоћу глосе *користи се у одричним реченицама*) добијају се семантичке класе речи које настоје да развију таква значења – глаголи кретања и они са семом физичког утицаја. Аפרесјанова и Микулин (2016: 230) сматрају да објашњење ове појаве лежи у чињеници да ови глаголи и у основним и у секундарним значењима указују на тешкоћу или препреку која се мора савладати: “This indication of effort seems to be a factor that plays a role in negative polarization. Indeed, it is quite logical that actions requiring greater effort are less controllable and therefore less likely to succeed than actions that are easy to perform. These semantic compo-

⁷ Више о томе в. у Аפרесјан и др. (2014: 6).

⁸ Према новијим истраживањима, јединице негативног поларитета јесу оне које су ограничене на употребу у тзв. неверидикалним (енгл. *non-veridical*) контекстима (упитним, одричним и условним реченицама) (Аפרесјан/Микулин 2016: 229). Према дефиницији А. Јанакиду, неверидикални су они контексти у којима је истинитосна вредност неке пропозиције *p* отворена (није пресупонирана): питања, модални глаголи и модалне речи, императив, будуће време и др. Одрични контексти су подврста неверидикалних: не *p* не мора да значи *p*, па се дати контексти називају и антиверидикалним (Јанакиду 2013: 18).

nents are preserved and even strengthened in metaphorical meanings, thus, it is only natural that verbs that develop such meanings are more likely to appear in negative and other non-veridical contexts than in indicative ones.”

Уочена семантичка тенденција дозвољава, како аутори кажу, не само да се објасни већ и да се предвиди које ће речи развити значења негативног поларитета.

5. Анализа колигација у српским описним речницима. Иако Апресјанова и Микулин не говоре експлицитно о колигацијама, појава коју испитују тиче се управо њих. Размишљања ових аутора навела су нас на идеју да претражимо Речник САНУ и Речник МС и испитамо појаву уочену у руском језику. Напомене које се тичу везе одређених глаголских сублексема с појавом у одричном облику или одричним реченицама⁹ не налазимо код великог броја глаголских сублексема – налазимо их код њих четрдесетак.

Дате сублексема класификовали смо у неколико мање-више хомогених семантичких класа, од којих су најбројније следеће четири: 1. *обратити/обраћати пажњу, обазирати се, водити рачуна*; 2. *разумети, схватити*; 3. *подносити, трпети*; 4. *допадати се, волети, желети*.¹⁰

Затим смо направили истраживање у обратном смеру. Претражили смо речничке дефиниције у којима се налазе наведена глаголска значења, дословно или у парафрази, и закључили да се дате колигационе склоности јављају бар код још тридесетак глаголских сублексема и фразеологизама с глаголском компонентом, иако нису биле експлицитно забележене.

Представићемо издвојене класе и сваку сублексема поткрепити по једним примером. У оквиру сваке класе најпре ћемо наводити сублексема код којих се експлицитно наводе колигационе склоности, а затим оне код којих то није случај:¹¹

5.1. *обратити/обраћати пажњу, обазирати се, водити рачуна*

бренувати 3. (обично у одричном облику) *обзирати се* (на некога или нешто), *водити рачуна* (о некоме или нечему). — Немој да зврцаш много, јер ја твоје паре не бренујем (Шуб. 3, 309).

зарезати I. 5. в. (обично одрич.) *обратити пажњу* [...], *придати важност*. — Кара-Сима није ни зарезао обећани хонорар [...] (Андрић М., БК 1898, 294).

зарезивати I. 3. (обично одрич.) *обраћати пажњу* [...], *придавати важност, ценити, марити*. — Није много зарезивао обичне критике (Матош 1, 84).

марити I. 1. а. (обично одрич. или у конструкцијама одричног значења) *води рачуна* [...], *обраћати пажњу* [...]. — Понеки људи не маре ни за породицу, ни за љубав супружанску (Марк. Св. 9, 16).

обазирати II. 2. б. (обично у негираном облику) *обраћати пажњу* [...], *придавати важност* [...]. — Остала чељад, навикла свакидањим доласцима, шета се обалом и не обазираше се на пристаниште (Ћип. 2, 3).

⁹ У питању су глосе типа: *обично у одричном облику, обично одрич. или у конструкцијама одричног значења, обично у негираном облику, при порицању, обично/често у негацији и сл.*

¹⁰ Издвојили смо и мање бројне класе: 5. *одговарати, приличити, доликовати*; 6. *успети*; 7. *померити/померати се*, али их у овом раду, због просторног ограничења, нећемо представити.

¹¹ Због просторног ограничења нећемо наводити ни видске ознаке, као ни квалификаторе. Глосе подвлачимо ради истацања.

обазрети се 2. в. (обично у негираном облику, при порицању) *обратити, придати пажњу* [...]. — Напоље! викнуо сам на њих ... Нико се није ни обазро на моје ријечи [...] (Чол. 3, 147).

окретати 4. а. (обично негирано) *полукружним покретом усмеравати у одређеном правцу (главу) обично показујући заинтересованост, узимајући у обзир нечије речи, обазирати се*. — Марко слуша, ништа не говори, | На шатора не окреће главу (НП Вук 2, 194).¹²

* * *

гледати 1. б. *обраћати пажњу, обзирати се, водити рачуна* [...]. — Залуд њојзи сва лепота њена, | Кад Алага и не гледа на њу (НП Вук 1, 281).

марити 11. 2. б. *обраћати пажњу* [...]. — Ђед ... ће гођ дође ... ругају му се ... Но то се њему ништа не мари (СЛ 1880, 52/3).

обазирати 11. 2. а. *водити рачуна* [...]. — Војни суд није могао судити грађанским лицима, али се на то није обазирало (Прод. 2, 415).

5.2. разумети, схватити

замислити свр. 1. 1. б. (обично у негацији и питањима) *логично претпоставити, схватити, прихватити као нормалну ствар*. — Рад Вука Караџића није могуће замислити без велике сарадње Јернеја Копитара (Скерл. 9, 246).

наслутити 3. б. (*чешће одрич.*) *добити, стећи неку (макар нејасну, неодређену) представу о нечем*. — Ко га није изближе познавао не може ни наслутити какав је то губитак, говорио је везир (Андрић 5, 231).

* * *

анлаасати *разумети, схватити, схватати*. — Те рачуне, како ја видим, ти не анлајишеш (Андрић 7, 125).

докучити 1. 1. в. *доћи размишљањем, расуђивањем до нечега* [...], *успети разумети, схватити*. — Ја не могу докучити за што не треба тако писати (Дан. Ђ. 4, 40).

допрети 3. *докучити, разумети, схватити, појмити*. — Ну ово ми је чудо, кога не могу да допрем (Вод. 3, 82).

доумити 11. ~ се 1. *досетити се, домислити се*. — Али ни из далека није се могао јаду да доуми (Јавор 1874, 1130).

разумети 1. 3. *схватати нечије побуде, мотиве, преокупације, уочавати њихову оправданост*. — Има мужа који је не разуме (Срем., РМС).

сварити 2. б. *прихватити, поднети, схватити*. — Наша генерација ... не може никако да [их] свари, зато су нам ... ближи Станковић, Домановић (Скерл., РМС).

5.3. подносити, трпети

гледати 1. 2. в. (обично уз одричне облике глагола „моћи“ [...]) (*не*) *трпети, (не) подносити*. — Ја тога човика одавна нисам могао гледати (Рељк. 2, 69).

мирисати 1. 4. (обично у негацији) **а.** *осећати наклоност, симпатију* [...], *трпети, подносити* [...]. — Од онда још ја њу не миришем, кад смо обадве биле у Темишвару (Срем. 11, 376).

моћи 7. (обично одрич.) **б.** *трпети, подносити (некога)*. — Она га не може (Јуркић 1, 120).

¹² Исто значење у Речнику САНУ приписано је и изразу **главе (главу) не окретати (окренути, обрнути и сл.) (на некога, на нешто) нимало не марити** [...], *не водити рачуна* [...]. — За оно што треба ... црквама, ни главу не окреће (Нов. 23, 169) (в. Речник САНУ, под *глава* изр.).

подносити I. 3. б. (често у негацији) *трпети, толерисати* [...]. — Напоље, јер вас ја више не подносим (Радић Д. б, 199).

трпети 2. (обично одрич.) *подносити кога (ко је непожељан).* — Снаху не трпи јер ју је син узео против њене воље (ЛМС 1951, РМС).

* * *

поднеги¹³ **I. б.** (обично уз глагол „моћи“) **а.** *уважити, истрпети.* — Не, не могу да га поднесем (Макс. Р. 1, 143).

не може га ~ (не може да га замисли и сл.)¹⁴ *не подноси га, не трпи га, мрзи га.* — [Гроф] се канда нада да ће њену милост задобити тиме, што је засипа драгим камењем: но она не може ни да га замисли (Цар, Дима-Син А., Госпођа с камелијама, Бгд. 1923, 65).

не могу да га смислим *узречица којом се жели истаћи велика несношљивост и одвратност према некоме или нечему.* — Ја, ето, не волим пиво. Не могу да га смислим (Давичо, РМС).¹⁵

5.4. допадати се, воleti, желети

дати I. 16. в. (у безл. конструкцији са „се“, са логичким субјектом у дативу) 3) (*само одрич.*) *немати воље, не желети, не хтети.* — Разлијенио се, не да му се почети (Ћип. 9, 82).

марити I. 1. б. (често одрич.) *осећати наклоност (према особи другог пола), воleti; имати углавном позитиван став (према некоме), подносити, трпети (некога).* — Давна није марио травничке Јевреје (Андрић 5, 44).

подносити I. 3. в. (обично у негацији) *уживати у нечему, воleti, трпети.* — Канаринаца није било; Баторић их није подносио (Ђал. 6, 48).

шмекати 2. (обично одрич.) *показивати наклоност према некоме [...].* — У последње доба није ме „шмекао“ (Матош, РМС).

* * *

бегенисати I. б. *воleti, марити, имати у вољи нешто, допадати се [...].* — Па се ондар окрену нама, те и нам честита нову годину, онако на сухо — без љубљења, јер ... се не бегенисаше с нама љубити (Вул. С. 2, 118).

допадати се I. бити по вољи, свиђати се. — Не допадају ми се таква дјеца (Прер. П. 2, 102).

марити I. 1. в. *осећати вољу за неким јелом или пићем, радо јести или пити.* — Знам ... ви не марите бело месо (Вас. Д. 2, 106).

6. Закључак

Већ и сама чињеница да се (суб)лексема са колигационим ограничењима и склоностима одређеног типа (у нашем случају према јављању у одричним облицима и конструкцијама) могу разврстати у неколико семантичких класа јесте индикативна – говори о томе да постоји веза између њихове семантике и негативног поларитета.

¹³ Глагол *поднеги* у овом значењу не бележи Речник МС. Дато значење преузели смо из секције П-49 Речника САНУ, на којој смо радили помоћну редакцију; његов несвршени парњак преузет је из секције П-50, на којој смо радили редакцију.

¹⁴ Дато значење у Речнику САНУ представљено је као фразеолошко (в. Речник САНУ, под *замислити* изр.).

¹⁵ В. Речник МС (под *смислити* изр.).

Због ограниченог простора у овом раду нисмо могли детаљно да се позабавимо том везом. Како закључују Апресјанова и Микулин, семе којима се указује на напор могле би бити кључне за негативну поларизацију. Класе које смо посматрали индиректно нам указују и на неке појаве везане за људску психологију – напор нам представљају настојања да некога уважимо, поднесемо или да нешто истрпимо, да на некога или нешто обратимо пажњу, да некога или нешто разумемо. Могуће је да неки од разлога за негативну поларизацију леже и у информативности – мање је редундантно рећи да некога или нешто не волимо него обратно.

Представљена анализа требало би да послужи као подстицај за даља истраживања. Сматрамо да је навођење експлицитних информација о различитим колигационим склоностима и ограничењима веома значајно за теоријску и практичну лексикографију. Значајно је и за теоријска истраживања будући да се на основу таквих напомена могу вршити различите семантичко-синтаксичке анализе.

ИЗВОРИ

- Речник МС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- Речник САНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XIX, Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик, 1959–.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресјан и др. 2014:** *Активный словарь русского языка*, Том 1 (А–Б), В. Ю. Апресян, Ю. Д. Апресян, Е. Э. Бабаева, О. Ю. Богуславская, И. В. Галактионова, М. Я. Гловинская, Б. Л. Иомдин, Т. В. Крылова, И. Б. Левонтина, А. А. Лопухина, А. В. Птенцова, А. В. Санников, Е. В. Урысон; Отв. ред. Ю. Д. Апресян, Москва: Языки славянской культуры.
- Апресјан/Микулин 2016:** V. Apresjan, N. Mikulin, *Dictionary as an Instrument of Linguistic Research*, у: Т. Margalitadze, G. Meladze (ред.), *Proceedings of the XVII EURALEX International Congress. Lexicography and Linguistic Diversity (6 – 10 September, 2016)*, Tbilisi: Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, 224–231.
- Ахманова 1966:** О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва: Издательство „Советская энциклопедия”.
- Дражић 2014:** Ј. Дражић, *Лексичке и граматичке колокације у српском језику*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Еткинс/Рандел 2008:** В. Т. Sue Atkins and Michael Rundell, *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, Oxford University Press.

- Јанакиду 2013:** A. Giannakidou, (Non)veridicality, evaluation, and event actualization: evidence from the subjunctive in relative clauses, у: M. Taboada, R. Trnavaц (ред.), *Nonveridicality and Evaluation. Theoretical, Computational and Corpus Approaches*, Brill.
- Кристал 2008:** David Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell Publishing.
- Лехецка 2015:** Lehecka, T. Collocation and colligation, у: J.-O. Östman, J. Verschueren (Eds.), *Handbook of Pragmatics Online*. <<http://pubman.mpg.de/pubman/item/escidoc:2304786:2/component/escidoc:2304785/Colligation%20and%20colligation.pdf>>. 5. 4. 2017.
- Марковић 2014:** Александра Марковић, Граматика у српским речницима, у: Р. Драгићевић (ред.), *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси (колективна монографија)*, Београд: Филолошки факултет, 69–91.
- Прћић 1997:** Т. Прћић, *Semantika i pragmatika reči*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Симеон 1969:** Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Хои 2005:** Michael Hoey, *Lexical Priming: A new theory of words and language*, London and New York: Routledge.
- Хои/О’Донел 2008:** Michael Hoey and Matthew Brook O’Donnell, Lexicography, Grammar, and Textual Position, *International Journal of Lexicography*, Vol. 21, No. 3, 293–309.

Aleksandra M. Marković

THE SEMANTIC AND SYNTACTIC IMPORTANCE OF SOME COLLIGATIONAL PREFERENCES OF VERBAL SUBLEXEMES (VERBAL LEXICAL UNITS)

Summary

This paper deals with the analysis of the verbal sublexemes (verbal lexical units) whose meanings are usually realized with some distributional restrictions (colligations). The aim of the paper was to determine the importance of colligational preferences and restrictions for the domains of semantics and syntax. The analysis was realized in two steps: firstly, we searched for lexical units which were explicitly marked with glosses like “only/frequently in negative constructions”. These lexical units were classified into several semantic classes. Secondly, these semantic classes were used for finding new sublexemes, which weren’t overtly marked (but the colligational preferences/restrictions were obvious from the illustrative examples). These findings made it possible for us to make several conclusions: it is very important to mark colligational preferences/restrictions in dictionaries, because such marks give the means for developing easier generalizations in the field of theoretical linguistics and, at the same time, they can lead to better dictionaries.

Key words: colligation, colligational preferences, colligational restrictions, negative polarity, Serbian language.

Славко Ж. СТАНОЈЧИЋ*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 20. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ГОВОРНИКОВ ЈЕЗИЧКИ КОД И КОНКРЕТНА ДИСКУРСНА СИТУАЦИЈА У КОДИФИКОВАЊУ КЊИЖЕВНОГ (СТАНДАРДНОГ) ЈЕЗИКА

Рад – на поставкама наших лингвиста Белићеве школе, као и са дискурсне стране, на основама ставова лингвиста-семантичара, одн. проучавалаца из области дискурс-анализе (Сапир, Лајонс, одн. Половина, Ферклаф, Вордоу) – указује на прагматику наше дескриптивно-нормативне граматике и нормативне лексикографије, које кодификују или не кодификују са рангом комуникативног нивоа творевине типа *белодан*, *-а*, *-о*, *белорук*, *-а*, *-о*, *брзоног*, *-а*, *-о*, *злогук*, *-а*, *-о*, *злоћуд*, *-а*, *-о*, *медоуст*, *-а*, *-о*, *многoврх*, *-а*, *-о*, међу којима су у традиционалној лексикографији многи маркирани ознаком „(књишки)” и „(индив. [идуално], ков. [аница], необ. [ично], покр. [ајински])” као ограничавајућом ознаком и опонирани придевима који имају директан корен у народном језику (вуковског типа), тј. не стављају их у исти ред са оним истог типа образовања а са формантом *-(а)н/-ни* типа: *бесмртни*, *беспрекорни*, *богородни*, *брзоноги*, *громогласни*, *-на*, *-но*, *злосрећни*, *-а*, *-о*, *злоћудни*, *-дна*, *-дно*, *медоносни*, *-на*, *-но*, *медопражни*, *-на*, *-но*, *медоустан*, *-сна*, *-сно*.

Аутор усваја поставке оних лингвиста који налазе да су тако изведене речи потпуно у оквирима српских творбених законитости. Такође, аутор додаје своју теоријску претпоставку да је главни фактор који уводи овај творбени тип придева у употребу у комуникативном језику – феномен језичких дублета у којима су чланови обе форме, оне са суфиксом *-ø* форме са суфиксом *-ан/-ни*, у све јачој динамици мешања дискурса у различитим језичким функционалним стилевима на нивоу језичке прагматике, која је стварни катализатор процеса творбе речи базиране на синтаксичким структурама.

Кључне речи: изведене речи, творба речи, српски књижевни језик, ниво прагматике, однос синтакса : творба речи, синтаксичка адхезија, придеви, суфикси *-ø* и *-(а)н/-ни*, означавање ознаком „(књишки)” и ознаком „(индивид. [уално], ков. [аница], необ. [ично], покр. [ајински], песн. [ички])”, дискурс, контекст, катализатор.

1. Треба узети као аксиом да је језик – како каже социолингвистика – заједничка својина, да појединци из дате језичко-друштвене заједнице имају приступ тој заједничкој својини и то доказују стално тиме што су способни да језик употребљавају на начин који је адекватан датој ситуацији.

* slstanojcic@gmail.com

цији. А, природно – у свакодневном животу једног друштва број ситуација је бескрајно велик, оне су од најразличитије врсте и основно је питање у односу говорника и саговорника – како језички систем (који носимо у себи) „употребљавати на одговарајући начин”. Поготово што сваки говорни акт подразумева широко поље активности у датом друштву (Вордоу 2006: 2 и Радовановић 1979: 28–29).

Овде ћемо на само неколико примера из *Речника Матице српске* (2011), *Речника САНУ III* (1965) и *Речника Његошева језика* (1983) показати једну од ситуација у којој се налази лексикограф – у својству говорника у социолингвистичком смислу – и у којој је потребно да дефинише статус речи на један врло категорички начин. При томе, полазимо од става да је он, *sine conditio*, управо „апсолутни власник” језичког система дате језичке заједнице, тј. да је говорник – највише језичке компетенције.

2. (а) На пример, у *Речнику Матице српске* (2011) налазимо придеве – формиране на основу синтагми – као што су: *белорук, злогук, злоуки, кравоок, -а, -о, медорухи, многоврх, -а, -о, ружопрст, -а, -о, сребролуки, трострук, четвострук*. У њему налазимо и исти модел придева који је, међутим, уобличен суфиксом *-(а)н/ -ни, -на*: *бесмртни, -на, -но, беспрекорни, -на, -но, богородни, -на, -но, громогласни, -на, -но, злосрећни, -а, -о, злоћудни, -дна, -дно*. Наравно, ма колико нам за језичко осећање појединачног говорника обично или необично звучали, многе од тих придева реализованих по првом моделу грађења речи – лексикографи најчешће – врло оправдано, уосталом – врло опрезно подвргавају маркирању ознаком „*(индив.[идуално], ков.[аница], необ.[ично], покр.[ајински], песн.[ички])*”, што има функцију лимитирајуће ознаке у језичкој употреби. Теоријски (и прагматички), уобичајеност сваке од ових конкретних лексема само је питање учесталости (фреквенције) у дискурсу оних функционалнојезичких стилова који су у свакодневном (или бар у врло честом) оптицају.

Сама перцепција, међутим, осигурана је кодом језичке заједнице којој припадамо (Фишман 1978: 24–25, 232–233, 242). Као доказ за то можемо узети чињеницу да би било доста необично да се у истом том речнику савременог стандарног језика нађе тип придева *злоћуд, -а, -о* као потпуно напоредан (дакле као апсолутни синоним) са *злоћудан, -дна, -дно*, или тип придева *медоуст, -а, -о* – као напоредан са *медоустан, -сна, -сно*. По *Речнику МС* (2011), на првом месту је значење „1. *који има медна уста, уп. медан*” [„а. *који је у вези с добијањем, држањем и сл. меда...*, б. *који обилује медом...*”], а на другом месту значење „2. *слаткоречив*”. Међутим, ниједан од тих модела није означен као „*(индив.[идуално], ков.[аница], необ.[ично], покр.[ајински], песн.[ички])*”.

Међутим, колико је та перцепција субјективна (чак и код „тренираног” лексикографа!) показује чињеница да у *Речнику САНУ* (на чијим основама је касније рађен и *Речник МС* 2011) исти тип придевских образовања у многим случајевима има лимитирајуће ознаке. У његовој III књизи (1965), на пример, налазимо:

„**главоједан,-дна,-дно покр**. 1. а. који је склон убијању, крвожедан... 2. незасит, прождрљив“; „**главојешан,-шна,-шно покр**. в. главоједан“; „**градописни,-сна,-сно индив.** који садржи опис града, градова“; „**густорун,-а,-о песн.** Који има густо руно“;

да би пример придева истог типа образовања, као што је: „**густогрив и густогриван, -на, -но** који је густе гриве, који је са густом гривом” – био без било које од лимитирајућих ознака.¹

3. Изгледа да апсолутно неупитну напоредност налазимо само код типа деривата *савремен*, -а, -о. То јест – типа чија је творбена мотивисаност, стицајем морфонолошких фактора у самој структури тога придева, потпуно избледела: *савремен* (< *са+време[-н-ом]) и који као прво значење у српском стандардном језику – како каже Речник МС (2011) – има значење: „1. који се односи на садашње време, садашњи, данашњи; модеран: ~ машина; ~ дизајн”, а тек као друго значење: „2. који се односи на време о коме се говори, тадашњи, ондашњи, истодобан. – Вук је имао врло танано осећање за све преливе савременог му језика”.

Чињеница да је у данашњем нашем језику примарно прво значење које даје овај речник јасна је и из ситуације да би у реченици потпуно сличној са овом коју за друго значење даје овај речник, али у другом контексту придев *савремен* употребљен у конструкцији без личне заменице (у овом случају – датива *му*), у најмању руку, могао бити нејасан.

Рецимо у дискурсу као што би био: *Наши књижевни језик, трудом многих генерација добрих писаца, сада је савремен* – овај придев имаће несумњиво значење „модеран”.

Али да је употребљен у дискурсу као што би био: *Савремени књижевни језик се развија радом добрих писаца* – могао би имати и значење (а) „модерни” књижевни језик, али и значење (б) „истовремен с нама” књижевни језик, „садашњи” књижевни језик, „савремени нам” књижевни језик.

Овај тип придева је најчешће заступљен у свакодневном дискурсу културне комуникације. Можда и управо због своје морфолошке структуре, коју налазимо у многим лексичким јединицама ове граматичке врсте чији је завршни формант *-(а)н/-ни*, као што су: *сагласан, -сна, -сно; сажалан, -лна, -лно* и други изведени по овом моделу, или по девербативном моделу творбе, наравно опет – на структури синтагме). Они најчешће у речницима које смо узели као изворе грађе – немају лимитирајуће ознаке.

Тачност ове констатације, као и многих сличних које појединачни истраживач језика даје, наравно, могла би се доказати само уз помоћ истраживачких метода корпусне лингвистике, на шта, уосталом, код нас врло одређено указује проф. В. Половина у својој књизи „Семантика и текстлингвистика” (в. Половина 1999: 101–111, 113–124).

4. (б) У истоме смислу смо недавно и писали (Станојчић С. 2017: 45–52) – дословно – да су, на пример, и најкомпетентнији проучаваоци Његошевог јези-

¹ С тим што треба нагласити да је велики Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ – дескриптивно-нормативни речник, као и да даје опис – како и у његовом називу стоји – не само књижевног него и народног језика, што укључује и дијалекте, па тиме и дијалектизме, регионализме и сл.

ка, као језика уклопљеног (хронолошки и идејно) у прву фазу епохе модерног српског књижевног језика (вуковског), наводили овај тип придева: *лакокрил*, *-а, -о*, са дефиницијом базираном на синтаксичкој структури – „*који је лаких крила, ... – Лакокрила божествена шћери...*” Баш као што исту шему имплицирају и у навођењу придева изведених на синтагматској бази нултим суфиксом (*-∅*) *безакон*, *-а, -о*; *златостоп*, *-а, -о*; *златотрон*, *-а, -о* (за које сматрају да су формирани према црквеноруском, одн. руском); придева *бездан*, *-а, -о*, већ стереотипно у народном језику придева *златокрил*, *-а, -о*, али и оних придева који су са формантом *-(а)н/-ни*, као што су *безглаван*, *-на, -но*; *безочан*, *-на, -но*; *безрачан*, *-на, -но*; *безуман*, *-на, -но*; *бесмртан*, *-на, -но*; *злосрећан*, *-на, -но* и др. (в. Речник Његошева језика 1983), а формирани су или на бази атрибутско-именичке синтагме (*злосрећан*, *-на, -но* < *зле среће), или на бази предлошко-падежне конструкције (*безочан*, *-на, -но* < *без ока). Са аспекта прагматичког нивоа језика, значајно је да су ванјезички фактор истицали и лингвисти-филолози традиционалног усмерења, на свој начин – констатацијом да је Његош „један од твораца нашег књижевног језика”, да он „иде међу писце... који су за основицу свог књижевног језика узели народни” (за који се залагао његов савременик – Вук Стеф. Караџић), те, што је нарочито значајно – да „Његошев језик није био само народни него богатији од народног, а у сваком случају знатно шире основе; он је укључивао у себе и извесне творачке елементе дотадашњег језика наших књижевности” (Стевановић 1983: VIII).

5. Другим речима, тумачењима ранијих лингвиста који су ову материју анализирали у наведеноме додали смо нашу хипотезу да највероватније увек постоји могућност да многи од по томе моделу изведених придева може и мати и свој дублет са формантом *-(а)н/-ни*, заправо – фактор који и придеве без тога форманта учвршћује као уобичајене у језику културне комуникације. Да ли ће то они заиста и бити, зависи од ванјезичког фактора – од (у социолингвистичком домену) учесталости њихове употребе у дискурсу најзаступљенијих функционалнојезичких слојева, говореном и писаном. А то чини да је и фактор дискурса као јединице језика у употреби (језичког нивоа прагматике) потенцијална сила у формирању лексичких јединица датог типа. Или је бар у том деривационом процесу – први, најнепосреднији катализатор у чијој се сфери унутарјезички процеси врше.

Опет узето у облику претпоставке, лексикографија, која је и (активни) чинилац у стварању (колективног) кбда, нагласили смо у поменутоме раду – описује *реализоване* лексеме. Али смо нагласили и да граматика, са своје стране, има задатак не само да опише, него и да открије и дефинише *потенцијалне* творбене моделе по којима се могу генерисати и нове лексичке јединице датог типа (Ароноф 1975: 18–20).

То ће учинити тако – рекли смо – што ће указати и на укрштање творбених структура лексичких јединица, онакво какво се налази у типичном односу јединица које налазимо у морфолошком, али не и у семантичком дублету *злоћуд*, *-а, -о* и *злоћудан*, *-на, -но* и, наравно, многим сличним, онога типа који смо горе узели као материју разматрања комплексног укрштања унутарјезичких и ванјезичких фактора стварања (и употребе) датих творбених модела.

У овим унутар- и вањјезичким процесима, дакле, фактор језика у употреби са својом јединицом „омеђени дискурс/текст”, повезаном најчешће са појмом и термином „ситуација” (Половина 1999: 129–134), мора се посматрати као одлучујући. Наиме, уз прецизно одређивање „омеђеног дискурса” („ситуације”) В. Половине, и Ферклафово сасвим уопштено одређивање дискурса као „начина репрезентације видова света – процеса, односа и структура материјалног свијета, ’менталног света’ мисли, осећања, веровања, као и друштвеног света” (Ферклаф 2003: 124; превод Сл. Ст.), можемо и на примеру лексикографовог поступка, управо врло јасно, видети постојање утицаја конкретног дискурса на значење „дублета” *злоћуд*, *-а*, *-о* и *злоћудан*, *-на*, *-но*.

Наиме, Речник српскога језика МС (2011) у истој одредници „**злоћуд**, **-а**, **-о** и **злоћудан**, **-на**, **-но**” заправо даје три дискурсне ситуације, из којих је јасно да и једна и друга форма је су облици савременог језика, али да су и носиоци различитог значења.

Лексикограф примерима у контексту тачно одређује њихово значење у три различите дискурсне ситуације, тако што пише:

- за *злоћуд*, *-а*, *-о* и *злоћудан*, *-на*, *-но*: „1. који је зле ћуди, зле нарави, зао; који одражава такву нарав: ~ старац, ~ око. 2. јогунаст, ћудљив (о коњу и сл. који уједа), љут, бесан (о псу)”
- за *злоћудан*, *-на*, *-но*: „3. (злоћудан) који се не може излечити, малигни (о тумору)”

Из тога како је груписао примере реченица, јасно је да сматра да се у (а) првом случају могу употребити у датим дискурсима – обе форме дублетног пара, а да се у (б) другом случају може употребити – само форма са суфиксом *-ан/-ни*, *-на*, *-но*.

Са своје стране, исти придев *злоћудни*, *-дна*, *-дно* „Корпус савременог српског језика” ПМФ (Д. Витас: <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/korpus.php>) даје највише као ексцерпиран из дискурса медицине (~ тумор, ~ холестерол), али даје и понеки пример узет из политичког дискурса, као што су примери: „последњих 10 година ствара *злоћудни* облик глобализације...”; „Корупција је *злоћудни* тумор који се мора...” и сл. (где је придев *злоћудни*, на пример, у другој наведеној реченици, опет атрибут именици *тумор*, који су, оба – ипак само метафоре базиране на дискурсу медицине).

У дискурс-анализи, и у овом домену, иначе чисто дериватолошком домену, морамо се ослонити и на Лајонсову перспективу, која за полазну тачку има – најширу контекстуалну ситуацију која окружује конкретан дискурс и у њему језички детаљ. То је код А. Белића, на пример, усредсређено првенствено на унутарјезичке процесе стварања језичких јединица. Код Лајонса, који јесте лингвиста, али – примарно и семантичар – основни предмет његових истраживања јесте, у ствари – текст/дискурс као јединица на нивоу језичке прагматике. Како смо раније, са много више детаља, констатовали (Станојчић 2016: 109–110, 111), његова перспектива полази од утицаја текста/дискурса. Он узима у обзир још два фактора: (а) контекст, и

(б) говорникове психоллингвистичке способности. То он налази у појму „култура”, као и у спољашњем односу лексеме и са контекстом, другим речима – са конкретним дискурсом, који исказује говорников однос према културној ситуацији у којој се налази заједно са саговорником (в. Лајонс 1990: 521–534, 534–550).

6. У наведеном чланку указујемо и на лингвистичку заснованост Бошковићевог постављања синтаксе на централно место у процесима генерисања нових речи. И то тако што се каже да је – „реч о једном од творбених модела придева који су свакако у категорији оних језичких јединица које проф. Бошковић описује као јединице у домену ’конструкција и обрта типичних за књижевни језик’, као много шта ’што књижевни језик има и мора имати’. То су придеви типа (а) *белобрад* (ијек. *бјелобрад*), *-а, -о*; (б) *дубокодуман, -мна, -мно*; (с) *дрволик, -а, -о*; и (д) *бистродуман, -мна, -мно*, они које је, у унутарјезичком аспекту, Белићева школа дефинисала, с пуно оправдања, као творбену категорију есоцентричног типа, а које је, у њиховом екстралингвистичком аспекту – управо зато што припадају томе моделу творбе – с мање оправданости, у доброј мери, бар имплицитно, инхибирала” (Станојчић 2003: 14).

Р. Бошковић говорећи о А. Белићу каже: „И није случајно – што *синтакса, душа језика* [курзив – Сл. Ст.], остаје целог Белићева живота у центру његова научног интересовања” (Бошковић 1978: 189–190)², па се зато у лингвистичкој литератури исцрпно наводи управо мишљење компаративисте Радосава Бошковића, по којем у формирању *књижевног језика* сваког народа, па тиме и нашега, на прво место долази синтакса, са подразумевањем да је она база највећег броја модела и у грађењу речи, као што је она база и комплетне форме књижевног језика, његове, како се сликовито он изражавао – потпуне физиономије (в. Станојчић 2003: 9–17). А то сигурно није далеко и од врло давних констатација Едварда Сапира о томе да „речи и остали елементи, када су једном употребљени у извесном поретку, теже не само да заснују неку врсту међусобног односа, него се и привлаче међусобно у већем или мањем степену. Тај степен већег или мањег [привлачења – допунио Сл. Ст.] оно је што коначно води чврсто утврђеним групама чинилаца које проучавамо као сложене речи / изведене речи (*complex words*)”³. Природно, ми под Сапировим уопштеним изразом „речи и остали елементи” подразумевамо чиниоце и продукте деривације, као што и његов термин *complex words* у англосаксонској лингвистици обухвата и појам *compound (word)*, и појам *derived (word)*. А и наша традиционална лингвистика сагледавала је значај односа различитих језичких нивоа у генерисању творбених модела. Тако, наши лингвисти утврђују да и најистакнутији теоретичари у домену дерива-

² А додаћемо општепознату чињеницу да је, уосталом, целокупно Белићево учење о деривацији у грађењу речи и засновано на синтаксичким односима, и – као на детаљ у томе учењу – упутити на одговарајућа поглавља у делу А. Белића, *Општа лингвистика – О језичкој природи и језичком развоју I*, 1998: 128–131, 172–176, 177–188.

³ “Words and elements, then, once they are listed in a certain order, tend not only to establish some kind of relation among themselves but are attracted to each other in a greater or in less degree. It is presumably this very greater or less that ultimately leads to those firmly solidified groups of elements... that we have studied as complex words” (Sapir 1970: 111).

тологије на прво место у реализацији одређених модела грађења нових речи стављају – синтаксу.

7. По ауторима чија тумачења у овом реферату наводимо, сви ови примери говоре о генеративној вези синтаксичких и творбених структура. У овоме типу изведених речи (конкретно – *придева*), како истиче литература на коју се овде позивамо (в. Станојчић 1984–85: 727–732) – дериват се формира баш оним принципом генерисања који Сапир назива *синтаксичка адхезија* (syntactic adhesion) (в. Сапир 1970: 111–112).

Све ово су унутарјезички чиниоци и потенцијалних, и реализованих лексичких јединица – како су лингвисти које смо овде цитирали већ и констатовали – и сви ти чиниоци и јесу основа за систематичније маркирање припадности лексема овога типа различитим језичким слојевима у нормативној лексикографији. Са чињеницом да се у модерној културној комуникацији стандардни (књижевни) језик усложњава, и његова основа шири, брзим комбинавањем дискурса који припадају тим слојевима језика, па и – традиционално речено – разним функционалнојезичким стиловима⁴, садашње маркирање врло је чест узрок дилема при употреби јединица овог творбеног модела на нивоу језичке прагматике.

Посматрано и са аспекта текстлингвистике (дискурс-анализе), закључићемо да су све анализирани лексичке јединице несумњиво адекватно средство презентације и социолингвистичког и културолошког идентитета говорника/писца у тренутку формирања поруке слушаоцу/читаоцу. То имплицира, природно, и чињеницу да је слушалац/читалац на говорниковом/пишчевом нивоу сазнања о стварности у којој комуницирају одређеном дискурсном јединицом.

ИЗВОРИ

Речник Матице српске 2011: *Речник српскога језика* (ур. Мирослав Николић), Нови Сад: Матица српска.

Речник Његошева језика 1983: *Речник језика Петра II Петровића Његоша*, I–II, (ур. академик Михаило Стевановић), САНУ – ЦАНУ et al., Београд.

⁴И у нашој „традиционалној” литератури (која је ипак базирана на учењима непревазиђене Прашке лингвистичке школе кад је у питању појам раслојавања књижевног језика) налазимо и раније дефиниције тога процеса, као што је Тошовићева: „U procesu nastajanja F-(unkcionalni) stilovi se ne usmjeravaju na mogućeg primaoca, nego na realnog primaoca”..., (Тошовић 1988: 134–135), што резултира „експлицитним ознакама” текстова који се намјењују специфичном читаоцу. Управо онако како то и савремена текстлингвистика дефинише, рецимо, Ферклафовим ставом да „анализа текста није само лингвистичка анализа”, да она садржи и оно што је назвао „интердискурсивном анализом”, то јест – „виђењем текстова у терминима различитих дискурса, жанрова и стилова које ти текстови концентришу око себе и исказују их у заједништву”, те ставом да се у његовој књизи „текстови сагледавају као делови друштвених догађања”, у којима могу „људи међусобно деловати говором или писањем”, чему он посвећује цело 2. поглавље своје књиге (Ферклаф 2003: 3, 21–38; превод Сл. Ст.).

Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, III, САНУ–Институт за српскохрватски језик, Београд, 1965.

Корпус српског језика ПМФ: Д. Витас: <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/korpus.php>

ЛИТЕРАТУРА

Ароноф 1975: M. Aronoff, *Word Formation in Generative Grammar*, Cambridge, Massachusetts and London: The MIT Press.

Белић 1998: А. Белић, *Општа лингвистика – О језичкој природи и језичком развоју I*, у: *Изабрана дела I*, Београд.

Бошковић 1978: Р. Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, Титоград.

Лајонс⁸1990: J. Lyons, *Semantics*, 2, Cambridge – New York.

Половина 1999: В. Половина, *Семантика и текстлингвистика*, Београд: Чигоја штампа.

Радовановић 1979: М. Radovanović, *Sociolingvistika*, Beograd: BIGZ.

Сапир 1970: Е. Sapir, *Language*, London: A Harvest Book.

Станојчић 1984–85: Ж. Станојчић, Есоцентричне придевске сложенице у српскохрватском књижевном језику, *Зборник МС за филологију и лингвистику*, XXVII–XXVIII, 727–732.

Станојчић 2003: Ж. Станојчић, Неке синтаксичке јединице у изградњи језичког израза, *Пети лингвистички скуп „Бошковићеви дани”*, ЦАНУ, Научни скупови, књ. 61, Одјељење умјетности, књ. 22, Подгорица, 9–17.

Станојчић С. 2016: С. Станојчић, Однос лексеме и њеног окружења : на примерима два различита типа дискурса, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 45/1, 105–113.

Станојчић С. 2017: С. Станојчић, Синтаксичка структура као база изведене речи – дискурсни аспекти у нормирању језика, *Гласник Одјељења хуманистичких наука*, књ. 3, уред. академик Н. Мартиновић, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 45–52.

Стевановић 1983: М. Стевановић, Предговор: Сврха и начин израде овога дела, у: *Речник језика Петра II Петровића Његоша*, Београд: САНУ – ЦАНУ et al., VII–XXIX.

Тошовић 1988: В. Тошковић, *Funkcionalni stilovi*, Sarajevo: „Svjetlost”.

Ферклаф 2003: Norman Fairclough, *Analysing Discourse*, London – New York.

Фишман 1978: Joshua A. Fishman, *Sociologija jezika*, Sarajevo: „Svjetlost”.

Вордоу 2006: R. Wardhaugh, *An Introduction to Sociolinguistics*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 2.

Slavko Ž. Stanojčić

THE SPEAKER'S CODE AND A CONCRETE DISCOURSE SITUATION IN THE
CODIFICATION OF LITERARY (STANDARD) LANGUAGE

Summary

On the stances of our linguists belonging to the A. Belic's school, as well as from the aspect of discourse analysis (text-linguistics) – on the stances of linguists-semanticists, alternatively researchers in the field of discourse-analysis (Sapir, Lyons, alt. Polovina, Fairclough, Wardclough) – the paper is directing attention to the pragmatics of our descriptive-standardizing grammars and particularly of standardizing lexicography, which codify or do not codify with the rank of the communicative level the word-formational types as *белодан*, -а, -о, *белорук*, -а, -о, *брзоног*, -а, -о, *злогук*, -а, -о, *злоћуд*, -а, -о, *медоуст*, -а, -о, *многоврх*, -а, -о, among which in the traditional lexicography many are marked as “(bookish)” and „(individ.[ual], coin.[age], unus.[ual], reg.[ional])” as a mark of limitation and opposing to the adjectives stemming “directly” from the folklore language (of Vukovian type) i.e. do not place them into the same order with those of the same word-formational type but having the formant -(a)n/-ни as type: *бесмртни*, *беспрекорни*, *богородни*, *брзоноги*, *громогласни*, -на, -но, *злосрећни*, -а, -о, *злоћудни*, -дна, -дно, *медоносни*, -на, -но, *медопражни*, *медоустан*, -сна, -сно.

Author is sharing the opinion of those researchers and theoreticians who find that such derived words are absolutely in the frames of Serbian word-formational rules. Also he adds his theoretical presumption that the main factor that introduces this word-formational type of adjectives into the common language usage is – the phenomenon of language doublets in which members are both forms, those with suffix -ø and forms with -ан/-ни suffix, in the stronger and stronger dynamics of discourse mixture in different functional language styles at the level of language pragmatics, which is the real catalyser of processes of word-formation based on syntactic structures.

Key words: derived words, word-formation, Serbian literary language, level of pragmatics, relationship syntax : word-formation, syntactical adhesion, adjectives, suffixes -ø and -(a)n/-ни, marking by sign “bookish” and sign „(individ.[ual], coin.[age], unus.[ual], reg.[ional], poet.[is])”, discourse, context, catalyzer.

Виктор Д. САВИЋ*
Универзитет у Београду – Филолошки факултет
Институт за српски језик САНУ

Оригинални научни рад
Примљен: 25. 01. 2018.
Прихваћен: 23. 04. 2018.

ДАНИЧИЋЕВ ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПОСТУПАК У РЈЕЧНИКУ ИЗ КЊИЖЕВНИХ СТАРИНА СРПСКИХ**

У раду се говори о Даничићу као лексикографу, који је у лексичку систематизацију српског историјског корпуса ушао с изузетним искуством у раду на Вукову Рјечнику и као сарадник на оба издања Миклошичева Лексикона. Сагледава се место Даничићева Рјечника из књижевних старина српских међу другим сличним речницима тога времена. Испитују се Даничићеве поступци на главним нивоима лексикографске обраде „старина српских“.

Кључне речи: Ђуро Даничић, историјски речник српског језика, лексикографија.

Запитамо ли се шта је то што спаја неке од најзначајнијих лексикографских остварења у славистици XIX века – Миклошичев Лексикон из 1850. и 1862–1865 (оба издања), Вуков Српски рјечник из 1852 (друго издање), Рјечник из књижевних старина српских и Рјечник ЈАЗУ, одговор је једноставан: Ђуро Даничић (1825–1882).¹

Даничићев Рјечник из књижевних старина српских први је историјски речник неког словенског народа (Толстој 1976: 498). У његово време постојали су само црквенословенски речници; и једно и друго, велика су достигнућа за науку. Од црквенословенских су речника најпознатији и актуелни у време док је Даничић писао свој речник, Миклошичев (1850) и Востоковљев речник (1858–1861). Даничићев Рјечник више од столећа ће остати једини завршен темељан историјски речник једног словенског народа из круга *Slavia orthodoxa* (Толстој 1976: 501). Одмах по изласку првог Миклошичева речника Даничић га је приказао (1850, Стојановић 1925: XV, 129–130). Никита

* viktor.savic@isj.sanu.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта „Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције“ (Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, бр. 178030).

¹ О Даничићеву уделу и делу в. Миклошич 1850: IX, Вук 1852: XI, Даничић I–III, Миклошич 1865: III, Рјечник ЈАЗУ I–II.

Иљич Толстој својевремено је претпоставио „да се Даничић у своме раду могао користити” само овим издањем Миклошичева речника јер је друго издање изашло из штампе када је Даничићев рад „био у суштини окончан” (Толстој 1976: 499). Ту се запажају и крупне разлике између Даничићева и Миклошичева, односно Востоковљева лексикографског поступка, али и њихових полазишта и укупних резултата. Најкрупнија је у намери старијих лексикографа да израде приручне речнике са сведеном еквиваленцијом између старословенских речи и грчких и латинских, односно руских корелата, без нарочитог задржавања на примерима. То подсећа на данашње приручне двојезичне и вишејезичне речнике. Даничићев поступак томе оштро опонира (Толстој 1976: 500).

Приказујући Миклошичев *Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti*, Даничић је уочио да већи део његова корпуса чине стари српски споменици (Стојановић 1925: 129, уп. Савић 2017: 82). То ће му, без сумње, уз властита истраживања и уз праћење едиционе праксе, бити јасан сигнал да у старом српском корпусу има довољно материјала за један историјски речник. Први Миклошичев речник више изгледа као списак речи, на пример: „властитель ѣрховъ princeps” (s. v., etc.), обично с лоцирањем потврда (скраћене ознаке извора и ретко пагинација): „исходъ ѣξοδοϝ exitus. *ant.*”, понекад и с примером проширеним одредницама (у Востокова је то чешће): „вапа ѣδωρ aqua. е сопјектура чѣтаннѣ повлѣкъше вапою отъ чѣла до носа. *pat.* 210. такоже вапы и лоуѣжа нан кѣзера. *ioann. exarch.* 67. / обавити проξενεῖν procurare. *ioann. exarch. cod. sup. georg. mon.* – сѣ διαφεύγειν vitare. *pat.* 247. 270. 279. обавидѣ сѣ пѣшь и свиннѣн бѣлѣваѣштнѣ sic videtur esse vertendum. / хапати -плѣж δάκνειν mordere. *cod. bulg. gal.* 5.15. *cod. supr. georg. mon. pat. prol.* λαμβάνειν capere. хапаѣште вѣ плѣнѣ. *acad.*” Поређењем изложених обрада с Даничићевим речником, може се закључити да је Даничић у своме раду пошао од оваква обрасца. Његов младалачки елан, ширина и дубина захвата, с особеним решењима, доследност и систематичност, високо ће надмашити прве Миклошичеве резултате. Ипак, једновремено с Даничићем, и његов ће учитељ израдити најзначајније лексикографско остварење за историју словенских језика, друго издање речника, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum* (1862–1865). Миклошичев речник броји око 40.000 двостубачно сложених речи на 1171 страни. Различита су бројања за Даничићев речник; по једном преко 16.000 речи (Трифунковић 1975: 626), на 1638 страна мањег формата у три књиге. Ни до данас нема завршеног црквенословенског речника који би лексиком и ширином захвата надмашио Миклошичево дело, настало у његовим зрелим годинама.² Исто тако ни до данас нема другог српског историјског речника.

² Најцеловитији речник старословенског језика и основног споменичког корпуса у појединим редакцијама јесте тзв. Прашки старословенски речник (СЈС). Он, међутим, нема толико лексичко богатство као Миклошичев Лексикон, али лексикографска начела по којима је рађен, значајно су другачија и дуго неће застарети. У њему се не иде на лексичку исцрпност него на семантичку и егземпларну изнијансираност само оних текстова за које се верује да су настали у Великој Моравској и Панонији.

Даничићев метод је једноставан, чист, и врло ефикасан. Он је поставио јасне циљеве, изградио продуктиван образац који у основи има провидну структуру, и у кратком временском периоду завршио (1861) и објавио речник (свеске су излазиле 1862–1864), упркос неочекиваним препрекама у Друштву српске словесности, чији је до тога времена био секретар (1861).³

Као и код сваког речника, и овде се обраћа пажња на неколика основна питања.

I. Корпус: истраживање и избор. У време почетка рада на речнику (1858) прошло је само неколико деценија од упознавања научне јавности са српским језичким старинама, у чему су посебан допринос, поред страних слависта, дали Вук и Даничић. У време изласка Миклошичева првог речника Даничић се укључио у активно праћење резултата у истраживању језичке прошлости, пре свега издавање споменика. За разумевање Даничићева избора, важан је његов критичко-приказивачки рад у Српским новинама, шта је привлачило његову пажњу и какву је оцену добијало (в. Савић 2017: 82–83; за приказе в. Стојановић 1925). С преласком у Београд и у сусрету с рукописним збиркама Народне библиотеке и Друштва српске словесности, у чијем настајању је и сам учествовао, Даничић почиње властити археографски рад (1857). Наредних година, упоредо с припремама речника, објавиће више истраживачких прилога, које ће крунисати обимним и антологијским издањем Теодосијева Житија св. Саве, важним за његов подухват (в. Савић 2017: 79–81, 83–85; уп. Белић 1925–1926: 12).⁴ Нажалост, изван његова корпуса остаће значајна издања која је касније приредио (Доментијан 1865, архиепископ Данило, 1866). Даничић је рано направио пресек солидних и употребљивих издања на чијој подлози ће писати речник. Осим сопствених, то су издања Вука Караџића, А. Ф. Гилфердинга, П. Ј. Шафарика, Ф. Миклошича, М. Пуџића, Д. Аврамовића и неколике књиге из којих се могла извући одговарајућа лексика (Даничић I: VII–X). У самом називу речника оцртан је и његов корпус: „књижевне старине српске”. Он у себи не запрема све што је расположиво из српске књижевнојезичке прошлости, него само оно што, по Даничићу, иако се он о томе изравно не изјашњава, суштински одсликава стари српски дух, оно што је везано за реалне историјске садржаје (средњовековни списи пословног, приповедачко-историјског и приповедачко-уметничког карактера, Толстој 1976: 499). Нема места за свештене и црквене богослужбене књиге зато што су наслеђене из старословенске старине, и настале су превођењем, у својеврсном калкирању и семантичкој транспозицији, уопште у хибридној језичкој продукцији. Запажено је да Даничић са списка искључује и преводне на српски, оригиналну црквену поезију, записе или делове записа који не одговарају постављеним критеријима (Трифунуовић 1975: 621–625). Даничић оваквом селекцијом искључује „редакцијски” удео у корпусу, а задржава поглавито нижи слој „српскословенског” фонда и наравно, најнижи слој,

³ Опширније о времену писања и објављивања Рјечника, као и о разлозима Даничићева доношења оставке у Друштву српске словесности в. Трифунуовић 1975: 634.

⁴ У припреми овога издања Даничић је још мислио да се ради о Доментијану (1860); грешку ће ускоро исправити (1865).

„народни” (постоји и високи слој). Даничић суштински понавља Вуков поступак у сабирању грађе за Српски рјечник. На пример, Вук се у исто време служио једном лексиком у својим радовима (јер није било друге у области терминологије), а у речницима доносио другу, из живог говора и усмене књижевности. Тиме је исцртаван минимални опсег националног лексичког фонда, који је даље требало надограђивати, и сам Вук га је надограђивао својим каснијим радовима. А Даничић је, уз Вука, главни актер на утврђивању норме савременог српског књижевног језика. Није ли логично да тај посао настави на историјском делу српског корпуса (уп. Толстој 1976: 497), не би ли га, руковођен истим замислима, заокружио као природну целину? Стога, колико је могуће, Даничић избегава „књишки слој”, а сабира и обликује „писани”, другим речима „књижевни”. Оваквим сабирањем корпуса Даничић утврђује шта је репрезентативно за стари српски писани језик када функционише сам по себи.⁵

II. Ексерпција. – Даничић у потпуности ексерпира целине или сегменте које је одабрао за рад, а у исписивању листића му је, изгледа, помагао Стојан Новаковић (Даничић I: 1863: XI). Даничић не прави вештачке поделе између књижевног и народног дела корпуса, како их ми данас описујемо, него прати властите изворе. Стари писани језик генетски је неуједначен благодарећи хомогеној диглосији која је стварала те унутрашње разлике још од првих времена. Зато Даничић више-мање равноправно даје „дублетне” форме проистекле из различитих језичких система, комуникацијски обједињених у истим текстовима: „соумѣждѣнникъ, confinis: [...] cf. соумѣльнникъ.” / „соумѣльнникъ, confinis: [...] cf. соумѣждѣнникъ”. Нису, међутим, овакви ликови семантички увек истоветни, што препознаје Даничић: „оутврѣжденне, firmitas: [...] cf. оутврѣлленне.” / „оутврѣлленне, constitutum: [...] firmitas: итд.” Постоје разлике у творбеној продуктивности: „црѣковънь, ecclesiae: [...]” → „црѣковънникъ, ἐκκλησιαστικὸς sacerdos: [...]” / „црѣкъвънь, ecclesiae: [...]” → ∅. Кроз методолошки постављен филтер, овде се јавља и редакцијска црквенословенска лексика (уколико се нашла у анализираним повељама или житијима), на пример: тоуждестранъствовати, оумръщвлѣвати, оусръдство, оутрѣжденне, ходатанствовати, цѣлооудрие, четвередъневънь, тоудотворенне, шьствънникъ итд. Ту је и јудео-хришћанска ономастика, као и домаћа, врло богато заступљена у речнику. Међу примерима, занимљиво је, појављују се и они који су забележени латиницом: „рота, jusjurandum: [...] obitamo se nasom virom i rotom. M. 279. [...] chleh se rotom i dusom mogiom. M. 385. итд.”

III. Анализа сакупљене грађе.

1. Критичка анализа. Иако је Даничић радио на штампаним изворима, он се није задовољавао готовим текстовима, него их је, када би био у прилици, проверавао, о чему оставља белешке (уп. Трифунуовић 1975: 625–626), на пример: „странънь, peregrinus: [...] погрѣшка: странно. M. 131. мјесто чега у пријепису који је у народној библиотеци у Биограду и с којера је по свој

⁵ Карактеристичну селекцију он је спроводио и у корпусу за Рјечник ЈАЗУ (Малић 1980–1981: 124–126) и приликом писања студије о чакавском, односно хрватском језику (1857), уочи рада на српском историјском речнику (в. Савић 2017: 89).

прилици први пут штампано добро стоји *странодъ*. cf. *странѣрь*.” Даничић, такође, упозорава када с цитатом нешто није у реду. Уз то, он настоји да понуди стварно читање или изворно стање пре преписивања, на пример: „*послѣдънь*, *ultimus*: [...]. писарске мислим да су погрјешке *послѣлни* и *послѣгни*, на које је навраћало писаре меко њ. погрјешка мислим да је мјесто *покладни*: *разлогъ* *посладни*. П. б. 100. cf. *разлогъ*.”

2. Лексичко-семантичка анализа. Даничић разврстава целокупну грађу по носећим облицима, прецизно јој утврђујући смисао на основу контекста и ширег знања, уз семантичку сегментацију. Лексику коју није успео одгнетнути или дефинисати до краја, Даничић је поштено наводио, пазећи тако на целовитост система који је изградио: „*ставнльць*, *дворанин* некаки: итд.” / „*страторъ*, у манастиру неки старјешина, ваља да над војском, од *отратѣс*: итд.” / „*фѣланъ*, не знам што је, итд.”

IV. Формирање одредница; склапање речника. На првом месту искрсава питање језичке и правописне нормализације одредничких речи. И овде Даничић иступа као учесник у нормирању српског језичког корпуса, поред савременог, још и историјског. Његов је, стога, задатак да те системе, раздвојене протоком времена и графијом с ортографијом, повеже у један.

1. На гласовном плану Даничић у заглављу реконструише старије језичко стање, почетно у његовој замисли, другачије од старословенског или прасловенског. Период на који се таква пројекција односи, омеђен је начелно и тачно; његов је *terminus ante quem* „пре Немање и светога Саве” (Трифунуовић 1975: 627). Даничић, дакле, архаизира као и Вук у зрелој стваралачкој фази. На то га приморавају и практични разлози: само тако може подвести историјско шаренило облика под један, сводни облик. У такву схватању, без обзира на конкретне потврде, у заглављу се држи првобитни штокавски и српскословенски гласовни систем, с толерисаним разликама у консонантском (шт, жд < *t', d'), па и вокалском систему (нпр. о, е < њ, в), на плану дистрибуције (нпр. *объштъ* поред *объѣни*; *правѣдънь*). Даничић допушта постојање старословенских (источнојужнословенских) рефлекса зато што их и вуковски језик познаје (нпр. лексикализовано општи (у Срему), *праведан*, Вук 1852: 467, 563), управо преко српске књижевнојезичке историје, а овде су њихова сведочанства. Ту је резервоар одомаћених форми, насупрот „славенским”, тј. рускословенским с чијим присуством Вук и Даничић нису сагласни. На плану морфологије, где су мање уочљиве разлике у навођеним облицима, Даничић се држи потврђених облика. Добро је то видљиво код придева, на пример у избору одређеног или неодређеног вида: „*скнтъскын*, *scythicus*: итд.” / „*царьскъ*, *imperatorius*: итд.” Код именица се даје млађе стање, с извршеним променама: „*тысоушта*, *mille*, cf. *тысоуѣа*” (-ā < -ī).

2. У погледу правописа Даничић не иде доследно ни за једним историјским правописом, већ изграђује сопствени (тзв. „Даничићев правопис”). Иако овај јотацијом највише подсећа на рашки, по среди је, ипак, његова поједностављена и преиначена верзија. Као и Вук 1818. Даничић стреми транскрипцији, али с традицијом условљеним ограничењима. То се огледа у сведености графијског инвентара (елиминисани су дублети и грчка слова)

и у увођењу штокавског пара африката, с новим граfiјским решењем: ʔ [h], x [h], и писање разложеног шт, уместо у домаћим изворима јединог, лигатурног щ.⁶ Остварена правописна нормализација у корелацији је с Вуковом ћирилицом, али треба претпоставити да се Даничић руководио и стањем у двама поједностављеним системима: хумско-босанској писмености старијих времена и рукописима с посрбљеним правописом (XVII–XVIII в.). Оба ова стања добро су му позната (прво преко властитих издања, до тога времена Никољског јеванђеља, друго преко Вукова издања „примера“, 1857: 52–73). Из старог правописа задржано је чување сувишног ь у slabим позицијама, на крају речи и на морфемским границама, али и системска употреба прејотованих вокалских лигатура, и неке друге појединости. Даничић на уобичајен начин узбучава одреднице, осим што му додата слова долазе на крају: x, па ʔ.

3. На формалном плану важна је још структура речничких одредница. Рекли смо већ да је у своме раду, технички посматрано, Даничић консултовао најразвијеније одреднице из првог Миклошичева речника, с тим што је властиту структуру јасније обележавао. Његов основни модел има заглавље и егземплификацију. Заглавље је одвојено двема тачкама које најављују потврде, а сваки сегмент у другом делу одељен је обичном тачком (равноправна сепарација). Унутар заглавља, одредничка реч је одвојена запетом од семантичке идентификације. У случају апелативне лексике, ту је интернационални преводни еквивалент на неком од класичних језика (1), у случају ономастике, објашњење (2). У другом делу наводи се макар један пример, сачињен од цитата и ознаке извора с адресом. За разумевање ономастичких јединица није неопходан контекст, па примери могу бити редуковани, без пуног навођења: (1) „въздѡухъ, аѣг: въздѡуѣи съжегоуи раздрѡушѣтъ се. Са. 14.“ / (2) „живька, име женско: слушкиња Петра Јамомета. П. 173.“ Формулација може бити таква да је уклоњена подела међу деловима одреднице, с примером укљученим у заглавље: „арьгнропоуловъ, међу земљама цркве трескавачке била је и стас аргнропоулова у Кривогаштанима. Г. XIII. 372.“

Даничић даје, ако сматра да је довољно, само основни облик. Косе облике важне за уочавање парадигматских односа и граматичке податке он не наводи јер се подразумевају, осим када је то неопходно: „стѣпанъ, глѣдај стѣфанъ.“ / „стѣпанъ, -ня, Stephani, cf. стѣпанъ: [...] итд.“ // „съписати, -саю, conscribere: [...]“ / „съписати, -пишоу, conscribere: [...]“

Мада ретко, Даничић истиче и постојање устаљених веза међу речима, али недовољно прегледно: „сѡуднь, -ня, judicii, днь, dies extremi judicii: [...]“

Уколико је реч о позајмљеници, испред интернационалног еквивалента у заглављу је уведена изворна реч из језика даваоца: „сфѡунъгѡто, нвг. сфѡунъгѡтов, placenta ex ovis costa: [...]“ То се, наравно, ограничава на латински, средњелатински, италијански, немачки, грчки и новогрчки. Турски изворник се не наводи, само се даје објашњење у које је укључен превод: „ага, у Турака dominus: [...]“ Када је јасно порекло из неког класичног језика,

⁶ О Даничићеву раду на правопису у издањима и речнику в. Трифуновић 1975: 627–630, Трифуновић 1981: 165–171.

у идентификацији се остаје на лику из тога језика: „אַבְבָּא, ἄββᾶ: [...]” Даничић није до краја доследан, посебно када се ради о властитим хришћанским именима, где је довољан само изворни лик. Није јасно зашто се некада у истом делу корпуса одлучује за латински, а некада за грчки изворник, када се зна да су та имена већином грчкога порекла, на пример: „θεοδωρ, Theodorus: [...]” / „теокџнствъ, Θεοδοῦτος: [...]” Посесивност онимског материјала представљена је комбиновано, употребом грчких чланова у генитиву и домаће мотивне речи: „рабѣньскыи, тоѣ рабѣнь: [...] / рабѣньскыи, τῆς рабѣи: [...]”

Техничка разлика у односу на Миклошичев речник јесте у одсуству курзива и у раширеној употреби српског језика и ћирилице. Ознаке извора су, такође, у основи својој ћириличке, с почетним великим словом, уз додатно маркирање у тексту. Код Миклошича, такође, постоји ситна недоследност у редоследу излагања сигли и адреса. Као и код Миклошича, код Даничића се примери нижу, само у много већем броју, простим додавањем. Примери се сортирају хронолошким редом, од најстаријих ка најмлађим. Насупрот Миклошичу, и у првом и у другом издању, Даничић развија своје примере несметано, без ограничења у броју, желећи да систематски изложи српски историјски корпус. И ту је највеће Даничићево богатство уз беспрекорну граматичку тачност на коју се можемо ослонити. И резултати његове семантичке анализе неретко су пионирски у тумачењу домаћег лексикона. Овом развијеношћу другог дела одреднице, без обзира на физичку сегментацију, Даничићев речник подсећа на Вуков речник који је рудник података о народном животу и народним схватањима.

Велики је број развијених и нараслих одредница у којима примери говоре за себе и у којима вреде сами по себи: „свобоѣнь, liber: [...]” / „о҃тиннѣи, facere: [...]” / „члѣкѣк, homo: [...]” итд.” Даничић, посматрано из овога угла, не пише речничке чланке него чланке о речима. Његово семантичко раслојавање, али и разумевање синтаксичких односа видно је на много места, на пример: „тъ, iste: [...]” у дативу јед. сред. род. с предлогом къ осим обичнога значења још је *ad hoc, praeterea*: [...]. тако с ријечју и у титулама кад се набрајају земље од којих је ко господар па се не кажу све, *et cetera*: [...]. у инструменталу јед. сред. род. у пријелазу с једне реченице на другу, *itaque*: [...]. у средњем роду у ном. јед. кондиционалној реченици веже дијелове: [...]. у локалу с предлогом по заборавља се да значи све што треба, те му се као предлогу додаје још један пут у генитиву, *cf. съ*: [...]. итд.” Где постоји могућност, Даничић кондензацију постиже упућивањем на литературу, махом на своју синтаксу: „съ, праер. cum instr. cum (гледај у мојој синтакси 596–609): [...]” итд.”

Народни језик Даничићевих објашњења још није профилисан у посебан лексикографски израз. И даље је то жив наративни стил, а негде и прави библијски, „даничићевски” (тек касније кратиће се израз): „маѣоуѣць, краљ је Стефан Дечански дао Дечанима преко 20 људи у два села да им буду маѣоуѣци. М. 97. ваља да су били људи који су давали манастиру хљеб. Миклошић у својем рјечнику уз ову ријеч има *μάγκυψ*, срл. *mancers, pistor*.” Иако у објашњењима и даље преопширан, Даничић свој израз сабија, задржавајући питкост: „ре, гледај же, од којег је и постало претворивши ж у р: *воже ре ти дан*

здравне М. 25. додано ријечима да би постале релативне: куре, кынре, какоре, које види, утврђујући негацију: ннкакоре, ннкынре, ннконе, ннкџоре, ннџџоре, ннџнре, ннџдаре, ннџџре, које види; утврђујући демонстративне ријечи: онакынре, такоре, које види; долази и окрњено без крајњег ε: ннкакорь, ннкџорь, ннџкорь, ннџџорь, ннџдарь, ннџџрь, које види; – на једном мјесту растављено од ннџн другом ријечју: за ннџю колю ре. М. 323.”

У допунским објашњењима Даничић је слободан, што је данашњој лексикографији страна. Тако, он може навести и садржај своје преписке с колегама: „адрьфато, praebenda: [...] „nach langem grübeln ist mir das griech. ἀδελφάτεν eingefallen” писа ми љубазно Ф. Миклошић 19 дек. 1859 кад му се потужих како се не могу да довијем како би та очевидно грчка ријеч гласила у грчком језику.” У том смислу мање је необично интерполирање подразумеваних речи или смисла у заграду – усред цитата, где се осети да је потребно: „слоужьба, officium: [...] видѣвь правѣ слоужьбѣ нхѣ (дубровчана) кралеѣвствѣ цн. М. 198. итд.”

Пошто од Даничића почиње систематско проучавање српске средњовековне лексике, нема речника домаћег језика на које би се он ослонио. Стога сви његови поступци, нарочито тумачење лексичког блага, имају изузетну вредност. Велика је срећа за српску науку што је у скоро истом времену објављен и Миклошичев речник у којем је немали део тог корпуса такође дефинисан, независно од првога.

Даничић обилатим навођењем примера показује да је исцрпао свој корпус. Са савременим језиком који сви говорници носе у унутрашњем осећању лексикограф мора поступати рационалније, ограничавајући потврде. С мртвим језиком је другачије, сваки је пример користан и они на извештајан начин замењују саме изворе. Рјечник из књижевних старина српских и више је од историјског речника српског језика. У њему се утврђује стара српска изговорна, морфолошка, синтаксичка и лексичка норма, и формира се језички корпус. Он је и ономастички, терминолошки, у ограниченој мери и етимолошки речник (на срећу Даничић се овде још није упустио у етимолошке реконструкције).

Даничић је свестан да, радећи на овој књизи, ради на једном ширем националном пројекту. Њиме је учињен пробој у великом броју медијевистичких дисциплина, захваљујући ауторовим научним и стручним квалитетима који су дошли до изражаја, од којих су само неки лексикографски: сабирање и разврставање историјског блага, филолошка прецизност (у граматичкој и семантичкој обради, потом и лексикографска вештина и висока доследност), историографско-географска информативност – корпус се лоцира у простору и времену и везује се за живе учеснике историјских збивања (уп. Новаковић 1878: 182–183). Задивљујућа је густина ексцерпције која је, упркос релативно малом броју извора, довела до обимног и садржајног речника, блиског форми речника-индекса.⁷ У раду на Рјечнику Даничић није само лексикограф и није обичан лексикограф.

⁷ У исцрпности ексцерпције Н. И. Толстој види предност Даничићева приступа у односу на Востоковљев и Миклошичев; Даничић обрађује око 30 основних извора, Востоков више од једне стотине, а Миклошич у другом издању више од 400 (1976: 499).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1925–1926:** А. Белић, Ђура Даничић, Јужнословенски филолог, V, Београд, 1–26.
- Востоковъ I–II:** А. Х. Востоковъ, *Словарь церковно-славянскаго языка*, I–II, Санктпетербургъ 1858–1861.
- Вук 1852:** В. С. Караџић, Српски рјечник, истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима, Беч.
- Вук 1857:** В. С. Караџић, Примјери српско-славенскога језика, Беч.
- Даничић I–III:** Ђ. Даничић, Рјечник из књижевних старина српских, I–III, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1975 [1863–1864].
- Даничић 1864:** Ђ. Даничић, Никољско јеванђеље, Биоград.
- Доментијан 1865:** Ђ. Даничић, Живот Светога Симеуна и Светога Саве, написао Доментијан, Биоград.
- Ивић 1981:** П. Ивић, Даничићево место међу историчарима српскохрватског језика, Зборник о Ђури Даничићу, Београд – Загреб: САНУ – ЈАЗУ, 347–358.
- Малић 1980–1981:** D. Malić, Akademijin rječnik i njegove dopune, *Rasprave zavoda za jezik*, 6–7, Zagreb, 121–139.
- Миклошич 1850:** F. Miklosich, *Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti*, München 1970 [Vindobonae 1850].
- Миклошич 1865:** F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Emendatum auctum, Aalen: Scientia Verlag 1963 [Vindobonae, 1862–1865].
- Новаковић 1878:** Glasovi o „Ogledu rječnika”. IV. Pismo S. Novakovića predsjedniku, *Rad JAZU*, XLIV, Zagreb, 165–213.
- Рјечник ЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, u Zagrebu: JAZU, 1880–1976.
- Савић 2017:** В. Савић, Даничићев рад на историји језика у Друштву српске словесности (1857–1861), Књижевност и језик у Друштву српске словесности, Београд: САНУ, 77–93.
- СЈС:** *Slovník jazyka staroslověnského*, 1–52, Praha: Slovanský ústav Československé akademie věd (České akademie věd), 1958–1997.
- Стојановић 1925:** Ситнији списи Ђ. Даничића, I. Критика, полемика и историја књижевности, приредио Љ. Стојановић, Сремски Карловци: СКА.
- Теодосије 1860:** Ђ. Даничић, Живот Светога Саве, написао Доментијан [= Теодосије], Биоград.
- Толстој 1976:** Н. И. Толстој, Ђура Даничић као историјски лексикограф и руска лексикографија XIX века, Научни састанак слависта у Вукове дане, 5, 495–503.
- Трифуновић 1975:** Ђ. Трифуновић, О Даничићевом Рјечнику из књижевних старина српских, Даничић III: 619–646.
- Трифуновић 1981:** Ђ. Трифуновић, Даничићева издања старих ћирилских текстова, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд – Загреб: САНУ – ЈАЗУ, 165–174.

Viktor D. Savić

ĐURO DANIČIĆ'S LEXICOGRAPHIC METHOD IN THE *RJEČNIK IZ
KNJIŽEVNIH STARINA SRPSKIH*

Summary

The paper deals with Đuro Daničić as a lexicographer, a very talented Serbian philologist, the leading Serbian 19th-century linguist and a scholar who efficiently carried out the ideas of Vuk Karadžić in linguistic practice. Although young, he undertook the lexical systematization of the Serbian language with huge experience gained in compiling Vuk Karadžić's *Srpski rječnik* (1852) and both editions of the *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum* by Franz Miklosich (1850, 1862–1865). The paper seeks to place Daničić's *Rječnik iz književnih starina srpskih* in the context of other comparable works of the time. It reconstructs the model that served as the basis for Daničić's work and was built upon through his further development. The major issues relating to the lexicographic method of Đuro Daničić are highlighted: the formation of the corpus, detailed extraction of terms, the analysis of lexicographic materials and shaping lexicographic entries. While working on the *Rječnik* Daničić did not act merely as a lexicographer and he was by no means an ordinary lexicographer. He extended his historical mission through the study and cultivation of the Serbian language, regardless of the period. His idea was to create a systematic and convincing historical perspective for the modern literary language.

Key words: Đuro Daničić, historical dictionary of the Serbian language, lexicography.

Ненад Б. ИВАНОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 26. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПОСТУПАК У ОБРАДИ ПРЕФИКСИРАНИХ ГЛАГОЛА У ЈЕДНОМ ИСТОРИЈСКОМ РЕЧНИКУ 19. ВЕКА**

У раду се анализира обрада префиксираних глагола у историјском речнику српског језика, са циљем реконструкције научних принципа који су заслужни за организацију тог речника као лингвистичког дела. Анализа се спроводи на материјалу *Скупа ређи 'српски' речи и изреченија* (око 1830), рукописног речника непознатог аутора који се чува у Архиву Српске академије наука и уметности. На основу поступака у речничкој обради префиксираних глагола реконструишу се творбено-семантички типови уз помоћ којих аутор речника организује лексичку грађу у оквиру речничког чланка глаголских одредница. Реконструисани творбени типови се затим пореде са Вуковим категоријама које су дате у спису *Творба глагола* (1832).

Кључне речи: лексикографска историографија, лексикографска теорија, лексикографски поступак, српски историјски речници у 19. веку.

1. Увод

1.1. *Задатак и предмет рада.* Задатак овог рада је да истражи лексикографске поступке у 19. веку и да каже нешто више о значају тих поступака за развој српске лингвистичке мисли у датом периоду. Анализа се спроводи на материјалу једног рукописног речника из прве половине 19. века. Реч је о *Скупу ређи 'српски' речи и изреченија*, који се чува у Архиву САНУ у Београду (у даљем тексту: „Скуп...”).

* nenad.ivanovic@isj.sanu.ac.rs

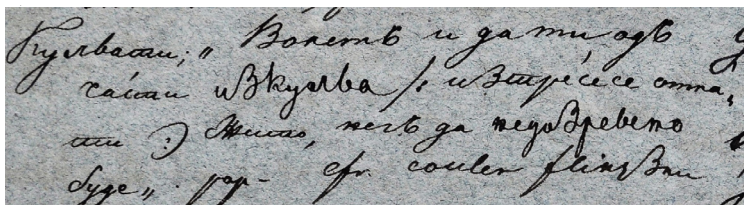
** Рад је израђен у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Овај рад део је ширег истраживања под насловом *Лексикографски поступак у историјским речницима 19. века као извор за реконструкцију српске лингвистичке мисли*, под којим је изворно пријављен за излагање на 47. Научном састанку слависта у Вукове дане.

Одлике овог речника детаљно су описане у раду Ивановић 2017 (стр. 78–87), а у закључку истог рада образложен је и значај речника за историју српске лексикографије (стр. 87). Укратко понављамо тамо изложене налазе: 1) спис под пуним називом *Скуп рећи српски речи и изречења, понајвише непосредно [непосредно] из разговетни простака уста* [уста простака] бржжно и разумно прибављен представља рукописни речник непознатог аутора од 58 страна текста и око 1800 лексичких уноса. 2) У речнику су излистане речи и изрази са дефиницијама, квалификаторима и примерима. 3) Речник је настао око 1830. године на простору Војводине. 4) У речнику се примарно региструју и описују (раз)говорни изрази који чине део свакодневног живота „обичних, простих” људи са почетка 19. века, а секундарно појмови у енциклопедијском контексту, као и одређени број термина. 5) Обрада лексике у речнику показује високо развијен лексикографски (семантички, творбени, прагматички...) приступ грађи.

1.2. *Преглед истраживања.* У раду смо анализирали лексикографски поступак у обради префиксираних глагола у „Скпу...”. Обрада ових глагола у речнику се разматра у контексту њихове семантичке и творбене анализе. На основу те анализе утврђена су начела издвајања творбених типова префиксираних глагола. Поменути глаголи су затим смештени у контекст српске лингвистичке мисли прве половине 19. века.

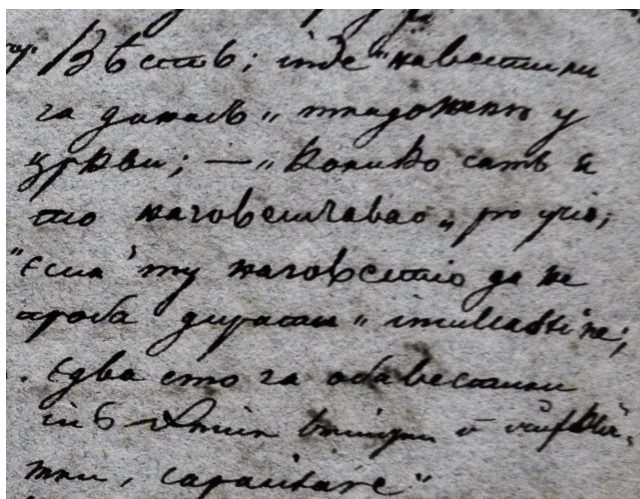
2. У обради префиксираних глагола у „Скпу...” комбинују се два лексикографска поступка.

2.1.1. Први поступак подразумева то да се на левој страни речничког чланка као одредница наведе мотивна основа префиксираниог глагола, док се у наставку наводе „изречења” (типични контексти употребе речи) са глаголима који су изведени од те основе. Тако се, нпр., под словом „К” на одговарајућем месту у речнику наводи глагол *куљати* са „изречењем” „Воле и да ми од части искуља (и објашњењем: истресе се, омлати [се]) жито, нег да незозревето буде”. Приказ овог поступка дајемо на следећој слици:

Сл. 1. Обрада префиксираниог глагола *искуљати* у „Скпу...”

2.1.2. Поред глагола, као мотивна основа у оквиру истог поступка у речнику је на месту одреднице давана и именица (за префиксално-суфиксалне творенице). Тако је нпр. мотивна реч *вест* дата као основа три глагола: *навестити* („изречење” „навестили ... младожењу у цркви”); *наговестити* („изречење” „јеси ли му наговестио да не треба дирати”) са имперфективизованом варијантом *наговештавати*; и *обавестити* („изречење” „једва смо га обавестили”). Приказ овог типа обраде дат је на следећој слици:

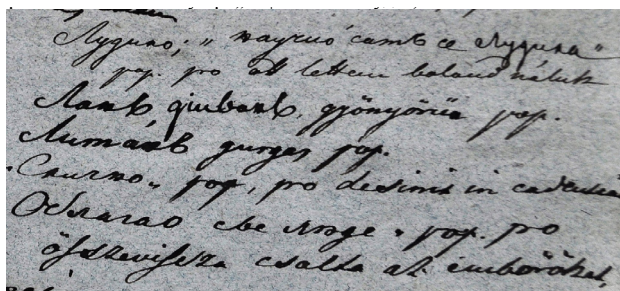
Сл. 2. Обрада префиксално-суфиксалних глагола са мотивном основом *вест* у „Скупу...”

2.1.3. Формална структура одреднице која је обрађена првим поступком дата је у следећој табели:

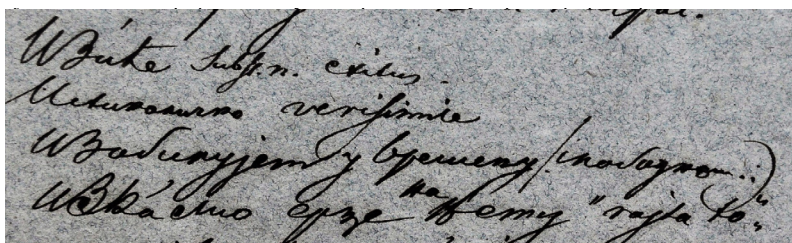
Структура одреднице							
Поступак 1	лематски унос	„изреченије” 1					
	Гл. основа	преф. 1 из-	основа -куљати				
	Куљати,	„Волењ и да ми одъ части изкуља /изтресе се, омлати:) жито, негъ да незозре-вено буде” рор. (...)					
	лематски унос	„изреченије” 1			„изреченије” 2		
	Им. основа	преф. 1 на-	основа -вест-	суф. -ити	преф. 2 об-а-	осн. -вест-	суф. -ити
	Вѣсть	„навестили га данасъ” младоженю у цркви; —			„едва смо га обавестили”		

2.2. Други поступак подразумева то да се на левој страни речничког уноса као одредница наведе цео префиксирани глагол за којим у наставку следи „изреченије” у коме се тај глагол користи. Овај поступак има два подтипа.

2.2.1. У првом подтипу глагол се узбучава према првом слову мотивне основе (као у пр. глагола *облагати* у пр. „Облагао све људе”).

Сл. 3. Унос и обрада глагола *облагати* у „Скупу...”

2.2.2. У другом подтипу глагол се узбучава према првом слову префикса (као у пр. гл. *искалити*: „Искалио срце на њему”). Овај други тип, разумљиво, има вредност само као један од лексикографских поступака примењених у обради префиксираних глагола.

Сл. 4. Унос и обрада глагола *искалити* у „Скупу...”

2.2.3. Формалну структуру одреднице обрађене другим поступком дајемо у следећој табели:

Структура одреднице		
Поступак 2	2. 1. глаголи узбучени према основи	
	префикс об-	основа -лагати
	(Л) Об Лагао	
	све људе	
	2. 2. глаголи узбучени према префиксу	
префикс ис-	основа -калити	
(И) Изкалио		
срце на њему		

2.3. Овакав однос аутора „Скупа...” према префиксираним глаголима доста говори о његовом лингвистичком предзнању. У оба поступка лексикограф препознаје префикс као творбено средство за перфектизацију глаго-

ла. Са друге стране, сама примена два поступка у обради (који се доследно спроводе кроз грађу) указује на то да је лексикограф сматрао да префикс нема увек исти однос према мотивној речи са којом долази у везу, што даље значи да речи изведене на овај начин немају исти статус у речнику. У случају првог поступка префиксирани глагол представља варијацију мотивне речи у контексту „изреченија”. У случају другог поступка изведеном глаголу се признаје статус засебне лексеме. Та лексема задржава везу са мотивном осном (као у пр. гл. *облагати*) или се развија у засебну, лексичку реч (као у пр. гл. *искалити*).

3.1. Имајући све ово у виду поставља се питање: постоје ли, и, ако постоје, у чему су разлике између глагола који се обрађују првим и другим поступком? Да бисмо то утврдили извели смо следећу анализу. Из „Скупа...” смо издвојили све префиксираних глагола који се обрађују првим, односно другим поступком. Затим смо ове глаголе груписали према префиксима. Преглед префикса који су активни у творби глагола једне и друге групе дајемо у следећој табели:

Префикс	Глаголи обрађени првим поступком (41)	Глаголи обрађени другим поступком (65)
до-	<i>долагати</i>	<i>досегнути</i>
за-	<i>зацакати</i>	<i>заварати</i>
из-	<i>искуљати</i>	<i>искалити</i>
на-	<i>навестити</i>	<i>намерити се</i>
над-	<i>надвиривати</i>	
о-	<i>омедљати (руке)</i>	<i>оштрвити се</i>
об-		<i>облагати</i>
од-		<i>одмеравати</i>
по-	<i>покрпљати</i>	<i>повладити</i>
пре-		<i>преодолети</i>
при-	<i>придржати</i>	<i>привредити</i>
про-	<i>прогањати</i>	<i>прозлити се</i>
раз-	<i>раскокати се</i>	<i>разлишити</i>
с-	<i>сјахати</i>	<i>свабити</i>
у-	<i>упетљати</i>	<i>увргнути</i>
уз-	<i>узјашити</i>	<i>узрогобатити</i>

3.2. Из табеле је видљиво да је већина префикса активна у творби глагола обе групе. Разлика је у префиксу **над-** који се јавља само у првој групи, односно, у префиксима **об-**, **од-** и **пре-** који су присутни само у другој. Разлика у значењу ових префикса може послужити као основ за претпоставку о разликама између глагола прве и друге групе, засновану на опису наведених префикса код неких савремених аутора. Тако нпр. према речима И. Грицкат (1966), префикс **над-** у творби глагола представља средство чисте (граматичке) перфективизације (стр. 202), што је у грађи потврђено глаголом *надвиривати* (имперфективизована варијанта гл. *надвирити* од основе *вирити*). Са друге стране, семантика префикса **об-** и **пре-**, према истој ауторки, пријемчивија је за развој засебних семантичких варијетета глагола (стр. 204–205; 215). Такви варијетети су нпр. у „Скupu...” забележени примери *преодолеми* (од основе гл. *одолеми*, са екцесивним значењем), или *облагати* (са фактитивним значењем). Према томе, првим поступком у „Скupu...” били би обрађени глаголи који префиксалном перфективизацијом чувају значење основе, а другим поступком глаголи који је овом перфективизацијом мењају.

4. Ову претпоставку проверили смо упоредном анализом глагола који су обрађени једним и другим поступком. За потребе овог излагања анализирали смо глаголе који се граде префиксима **за-** и **раз-**.

4.1.1. **Префикс за-**. У „Скupu...” се налазе следећи случајеви обраде глагола са префиксом **за-**:

Поступак 1

Цакати „Зацакали сте децо” (...); Зацакала деца
 Метнути – измето се на оца, заметла се кавга
 Јазъ – „других се тамо зязио” рор. рго увалио, уврго у добро.

Поступак 2

(Г) За|Горчати, рор. „и ово ће загорчати” рго присешће намъ /:трговина:)
 (В) За|варали ий /:у рату:) уч. (...)
 (М) „За|метнути зло”
 (Н) За|Новетати ... ни је јоште снео снопове /:на њиви у Стави:) рор.
 (П) За|премити, и За|премати место рор. „што Запремаш место”, *idem* мало места запрема осурат fr. *remere*
 (П) За|пети, „ту мораш запети ту ствар” рор. (...)
 (Т) За|тећи се, рор. „ја се ту затекао” рго *qui*us нашо, трефио сам бити.

4.1.2. У творби глагола, префикс **за-** има два значења која се обично повезују са перфективизацијом као граматичком функцијом: ЗАЛАЖЕЊЕ ИЗА ОБЈЕКТА ОЗНАЧЕНОГ ГЛАГОЛОМ, и ЗАУСТАВЉАЊЕ, ОДН. ФИКСИРАЊЕ НЕКОГ СТАЊА (Грицкат 1966: 208–209). Друго значење (са компонентом почетносвршености) присутно је код глагола **прве групе**: *зацакати* (од основе *цакати* у два „изреченија”) и *заметнути се* (од основе глагола *метнути* у значењу „денути се”). Појачана резултативност присутна је у значењу глагола *зајазити се*, који представља префиксално-суфиксалну твореницу у значењу „задовољити се, заситити се” добијену метафоричним проширивањем основе *јаз* у значењу *отвор, зев* (в. *јаз* у РСАНУ 6.).

4.1.3. Карактеристично за део глагола **друге групе** јесте то да у процесу префиксације добијају резултативно значење. Тако нпр. гл. *загорчати*, од глагола промене укуса, обогаћује своје значење компонентом узроковања која се може формулисати као учинити (нешто) тешким, неподношљивим („и ово ће загорчати”). Узрочна компонента УПОТРЕБОМ ЛУКАВСТВА СПРЕЧИТИ, ОМЕСТИ НЕКОГА У НАМЕРАМА (РСАНУ 3.) пристуна је код глагола *заварати* као типичног глагола узроковања интелектуалних, менталних процеса („заварали их у рату”). Код глагола *заметнути* у споју са именицом *зло* као допуном присутна је компонента ИЗАЗИВАЊЕ СУКОБА. Будући да се глагол *заметнути* јавља у обе групе, у вези са његовом обрадом у „Скupu...” треба споменути још нешто важно. Запажамо да лексикограф првим поступком обрађује овај глагол у деагентизованој употреби и пасивном значењу, док другим поступком обрађује глагол који је транзитиван и има активно значење. Ово упућује на претпоставку да лексикограф као критеријум за процену врсте перфективизације глагола узима контекст његове реализације, односно, да сматра како је употреба глагола *заметнути* обичнија у пасивном (*заметнути се* у значењу НАСТАТИ) него у агентивном и транзитивном контексту (*заметнути нешто* у значењу ИЗАЗВАТИ НЕШТО).

4.1.4. У оквиру другог поступка у речнику се обрађују глаголи код којих је везу између мотивне речи и изведенице могуће утврдити само етимолошки. Такви су глаголи „везане основе”¹ *зановетати* (према *Етимолошком речнику* П. Скока, од основе *новет* у значењу „завој, кривудање”) и *запремати* (према истом извору, од основе предлога *према*) (Скок 1971–1974, в. те одр.). Ни код глагола *запети* (од основе глагола *пети*) и *затећи се* (од основе глагола *тећи*) не постоји системско значење префикса (тако за глагол *затећи* И. Клајн тврди да се не може сврстати ни у једну категорију глагола са *за-* у савременом језику) (Клајн 2003¹: 254).

4.1.5. Обрада глагола са *за-* у „Скupu...” према типовима поступака може се формализовати следећом табелом:

	глагол	основа	системско значење
	глаголи који не модификују значење основе		
Поступак 1	зацакати	(Ц) цакаати	фиксирање новог стања – почетносвр.
	заметнути се	(М) метнути	фиксирање новог стања – почетносвр.
	зајазити се (негде, на неком месту)	(Ј) јазити	резултат – заврш-носвр.

¹ О термину „везана основа” и његовој рецепцији у српској лингвистици в. у раду Р. Драгићевић (2015).

Поступак 2	глаголи који модификују значење основе		
	(Г) за горчати (некоме нешто)	горчати	узроковање догађаја
	(В) за варати (некога)	варати	узроковање интелект. процеса
	(М) за метнути (зло)	метнути	узроковање догађаја
	етимолошки мотивисани глаголи		
	(Н) за новетати	-новет- („завој, криву- дање”, Скок)	
	(П) за премати	-прем- (предлог „пре- ма”, Скок)	
	(П) за пети	пети (Скок)	
	(Т) за тећи се	тећи (Скок)	

4.2.1. Префикс **раз-**. У „Скupu...” се налазе следећи случајеви обраде глагола са префиксом **раз-**:

Поступак 1

Кокати се, „и ти си се нешто мало разкокао” (...)

Пачати се; „непачай се у то” (...) idem „разпачао сва своја добра” (...)

Поступак 2

2.1.

(Д) Раз|дручкаћу те, disuxicam

(Г) Раз|годити idem разгађати рор; покварити и кварити

(Ј) Раз|Лишити свой дуг рор. pro deputare abs(olutum?)

(М) Раз|Макни те потоше рор. dimove magis

(Х) Раз|халакала се деца” рор. pro разпустила, обезобразила

(М) Раз|матрати рор. ... disquirere

2.2.

(Р) Разговорити v. rasu кога гођ –

(Р) Разборити, рго разљутити, разјарити човека

(Р) Разчупаће те Јела док чује; (...)

(...)

4.2.2. У творби глагола **раз-** представља продуктиван префикс. По речима Д. Кликовац, овај префикс сигнализује прелазак објекта из почетног, компактног у завршно, растављено стање, и прецизира оно што се са њим у међувремену догађа. То је његово централно или прототипско значење (Кли-

ковац 1998: 155). У складу са овим, код глагола обрађених **првим поступком** префиксација не утиче у већој мери на значење творбене основе, већ га прилагођава прототипском значењу префикса. Тако глагол прве групе *раскокати се* од основе *кокати* има значење СИМЕТРИЧНОГ ПОВЕЋАЊА ОБИМА ОБЈЕКТА, ДОК глагол *распачати се* од основе *пачати* (у значењу „делити”) има значење ПРАВИЛНЕ ДИСПЕРЗИЈЕ ОБЈЕКТА (имовине).

4.2.3. Код прве подгрупе глагола који су обрађени **другим поступком**, префикс знатније мења значење творбене основе. Тако глагол *раздрузгати* од основе *друзгати* („дробити”) има значење РАЗБИЈАЊА ОБЈЕКТА НА ВИШЕ НЕПРАВИЛНИХ ДЕЛОВА. Даље, глагол *разгодити* од основе *годити* („погађати посао”, РСАНУ 3.) има значење ТРАЈНОГ ДЕФОРМИСАЊА ИЛИ УНИШТЕЊА НЕКЕ ЦЕЛИНЕ (уз поништавање значења основе). Глагол *разлишити* од основе *лишити* („ослободити”) има значење ШИРЕЊА ИЛИ ПОЈАЧАВАЊА ОБИМА ОСНОВЕ („разлишити ... дуг”), док глагол *размакнути* има значење ДЕЉЕЊА ОБЈЕКТА НА ДВЕ СИМЕТРИЧНЕ ЦЕЛИНЕ. Значење глагола *разхалакати се* од основе (*х*)*алакати* може се идентификовати као ДИСПЕРЗИЈА ЗВУКА; а значење глагола *разматрати*, изведеног (по П. Скоку) од основе гл. *мотрити*, као ЛОГИЧКО РАШЧЛАЊИВАЊЕ НЕКЕ ЦЕЛИНЕ.

4.2.4. У другој подгрупи глагола обрађених **другим поступком** у речнику се налазе глаголи на **раз-** узбучени према префиксу: *разговорити* (*некога*) (у значењу ИЗАЗИВАЊЕ РАДЊЕ); *разборити* (*некога*) (у значењу ДОВОЂЕЊЕ У АФЕКТИВНО СТАЊЕ); *рашчупати* (*некога*) (у значењу ДОВОЂЕЊЕ ДО ПРОМЕНА ФИЗИЧКОГ СТАЊА). Примери њихове употребе показују да ови глаголи деле једну заједничку одлику, а то је својство каузативне алтернације у самом процесу префиксације.² У њиховој основи налазе се глаголи *говорити*, *борити* (*се*) и *чупати* који префиксацијом мењају своје контекстуално и рекцијско окружење и постају прелазни перфективни глаголи са компонентом ’узроковање радње’. Префикс **раз-**, за лексикографа, не служи само као средство перфектизације глагола, већ и као средство промене њихове аргументске структуре и носилац узрочне семантичке компоненте, што се наглашава поступком њихове обраде. Начин узбучавања глагола овог типа у „Скupu...” сугерише да лексикограф сматра да наведене промене значења и аргументске структуре мотивне основе, када су интегрисане у процес префиксације, предствљају уствари и начин лексикализације.

4.2.5. Обрада глагола са **раз-** у „Скupu...” према типовима поступака може се формализовати следећом табелом:

² О каузативној алтернацији као виду семантичке творбе в. у раду Ружин Ивановић 2015 (76–83) и у тамо приложеној литератури.

	глагол	основа	системско значење
Поступак 1	глаголи који не модификују значење основе		
	раскопати се	(К) копати	повећање обима целине
	распачати	(П) пачати	правилна дисперзија целине
Поступак 2	Подгрупа 1 (уазбучени према основи)		
	глаголи који модификују значење основе		
	(Д) раз друзгати	друзгати	дисперзија целине на неправилне делове / експр.
	(Г) раз годити	годити	трајно деформисање целине
	(Ј) раз лишити	лишити	ширење обима целине
	(М) раз макнути	макнути	дељење целине (на два једнака дела)
	(Х) раз халакати се	халакати	дисперзија звука
	етимолошки мотивисани глаголи		
	(М) раз матрати	-матра- (→ мотри-) (Скок)	рашчлањивање целине (логичко)
Поступак 2	Подгрупа 2 (по азбучном реду префикса)		
	глаголи као резултат каузативне алтернације		
	(Р) разговорити (некога)	говорити	узроковање радње
	(Р) разборити (некога)	борити	узроковање афективног стања
	(Р) рашчупати (некога)	чупати	узроковање промене

4.3.1. На основу анализе обраде глагола на **за-** и **раз-** у „Скупу...” можемо извести следеће опште закључке. Класификација префиксираних глагола у „Скупу...” заснива се на односу између изведене речи и њене творбене основе, а секундарно (код глагола *заметнути*) и на контексту употребе глаголске лексеме у активу или пасиву. Глаголи у овом речнику се деле на две главне групе – глаголи који префиксацијом мењају вид, а не и значење (први поступак) и глаголи код којих се префиксацијом модификује значење основе (други поступак). Даље, у оквиру првог поступка се формално одвајају префиксално-суфиксалне творенице, а у оквиру другог поступка се групишу глаголи који у процесу префиксације мењају значење основе и глаголи

који су сачували још само етимолошку везу између префикса и основе, што сугерише да их аутор посматра као део историјског континуума у префиксалној творби. Обрада ових глагола у савременој лексикографији, описној као и етимолошкој, углавном потврђује тачност анализе у оквиру наведених критеријума.

4.3.2. И друго. Уз регистровање и анализу префиксираних глагола, у „Скупу...” се јавља и лексикографска процена степена њихове лексикализације у односу на категорију у којој се налазе. Најмање лексичким речима сматрају се глаголи који при префиксацији не модификују значење основе. Са друге стране, потпуно лексикализованим речима сматрају се глаголи који током префиксације мењају своју аргументску структуру и значење. Између ова два краја скале (како показује пример глагола *заметнути*) налазе се глаголи који префиксацијом модификују значење основе.

4.3.3. Све што је изложено може се резимирати следећом табелом:

Поступак 1 1. глаголи изведени из основе
– Глаголи који не модификују значење основе (<i>цакати – зацакати</i>)
– Префиксално-суфиксалне творенице (<i>јаз – зајазити се</i>)
Поступак 2 2.1. глаголи узбучени према основи
– Глаголи који модификују значење основе (<i>заварати, разгодити</i>) – Етимолошки мотивисани глаголи (<i>запети, разматрати</i>)
Поступак 2 2.2. глаголи узбучени према префиксу
– Глаголи настали каузативном алтернацијом (<i>разборити (некога)</i>)

5. *Лексикографски поступак у „Скупу...” у контексту лингвистичке мисли прве половине 19. века.* Издвојеним категоријама и начелима њихове организације, „Скуп...” стоји у одређеном односу према другом важном спису о творби речи из прве половине 19. века. Реч је о „Творби глагола” В. С. Караџића из 1832. (који је, као и „Скуп...”, остао у рукопису).³

5.1. О овом Вуковом спису из дериватолошке перспективе писано је у радовима В. Бојић (1977: 168–171) и Б. Ћорића (1988: 196–198). Класификација префиксираних глагола у Вуковом спису заснива се на формалним

³ Спис „Творба глагола” В. С. Караџића настао је средином 1832. године, готово у исто време када и „Скуп...”. У рукопису је остао до 1984. године, када је објављен у другој књизи Вукових списа о језику и књижевности (Вук 1832 [1986]: 363–431 и 577–581).

(морфолошким) и семантичким критеријумима. Семантички критеријум обухвата начело творбене мотивисаности глагола, а формални критеријум врсту речи из које је изведен глагол, као и његов флективни наставак (Бојић 1977: 169–170).

5.2. Сажет преглед категоризације префиксираних глагола у спису „Творба глагола” В. С. Карацића дајемо у следећој табели:

„Глаголи сложени с једним предлогом”
1. „који се и прости говоре”
– (молити – измолити; слобода – ослободити)
2. „који се само сложени говоре”
– Глаголи „изведени од корена (<i>приклопити</i>)
– Глаголи „изведени ... од слогова који сами слабо шта значе” (<i>увалити</i>)
– Глаголи „изведени од именица” (<i>зауларити, укоренити</i>)
– Глаголи „изведени од придева” (<i>потуђити се, углачати</i>)
3. „који су најпре постали сложени па онда прости”
– Глаголи „изведени од именица” (<i>оженити</i>)
– Глаголи „изведени од придева” (<i>огрубети</i>)

6. Упоредни преглед односа према класификацији префиксираних глагола у „Скупу...” непознатог аутора (1830) и „Творби глагола” В. С. Карацића (1832) мотивише нас на следећа запажања. У оба списка видљиво је настојање да се глаголи примарно класификују према односу између изведене речи и њене творбене основе. Међутим, док је у „Скупу...” та подела изведена са становишта дијахронијске творбе, као и употребе речи у контексту „изреченија”; у Вуковом спису „Творба глагола” она је спроведена са становишта синхронијске творбе речи. Тако нпр. аутор „Скупа...” из прве групе (глаголи изведени из основе) лексикографским поступком посебно издваја префиксално-суфиксалне творенице, док су код Вука оне дате као део једне општије групе глагола „који се и прости [и сложени] говоре” (Вук 1832 [1986]: 423). Даље, у „Скупу...” је друга група (глаголи узбучени према префиксу) обрађена као једна формална целина састављена од две подгрупе (глаголи који модификују значење основе и етимолошки мотивисани глаголи). Са друге стране, из комплементарне Вукове групе глагола „који се само сложени говоре” (Вук 1832 [1986]: 425–429) и формално се издвајају префиксално-суфиксалне творенице од придева и од именица (*потуђити се, зауларити* и др.). Разлика у приступу грађи код оба аутора најочљивија је у трећој групи (у „Скупу...”: глаголи настали алтернацијом; код Вука: глаголи „који су најпре постали сложени па онда прости”), будући да ту постоји јасно непоклапање критеријума за класификацију: у првом случају („Скуп...”) реч је о модифи-

кацији семантике до које долази услед промене рекције; а у другом („Творба глагола”) о претпоставци да је префиксирани глагол дуже у употреби него непрефиксирани (нпр. *закиселити*, *продужити* и сл.).

7. Поменути разликама, сагледаним у контексту историјског развоја лингвистичких идеја у српској науци о језику 19. века, требало би посветити даља истраживања.

ИЗВОРИ

„Скуп...” (око 1830): Непознати аутор, *Скуп рећи ’Српски речи и изреченија, онајвише несредствено из разговетни ’простака уста брижно и разумно прибављен*, рукопис, Архив САНУ у Београду.

Вук 1832 [1986]: Вук Стефановић Караџић, „Творба глагола”, у: Павић, М. (прир.), *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13 (О језику и књижевности II), Београд: Просвета. 362–431 (спис); 577–581 (о спису).

ЛИТЕРАТУРА

Бојић 1977: Vera Bojić, Jacob Grimm und Vuk Karadzic: ein Vergleich ihrer Sprachauffassungen und ihre Zusammenarbeit auf dem Gebiet der serbischen Grammatik, Munchen: Verlag Otto Sagner.

Грицкат 1966–1967: Ирена Грицкат, Префиксација као средство граматичке (чисте) перфективизације (начелна разматрања и савремена српскохрватска грађа), *Јужнословенски филолог*, XXVII/1–2, 185–221.

Драгићевић 2015: Рајна Драгићевић, Улога префикса у очувању или потискивању неких прасловенских глагола у савременом српском језику, *Српски језик*, XIX, 235–249.

Ивановић 2017: Ненад Ивановић, Траговима српске лексикографске културе (анализа једног рукописног речника из прве половине XIX века), *Књижевност и језик*, LXIV/1–2, 77–89.

Клајн 2003¹: Иван Клајн, *Творба речи у српском језику (слагање и префиксација)*, Београд: Институт за српски језик.

Кликовац 1998: Душка Кликовац, О значењу српског глаголског префикса раз-: когнитивнолингвистички приступ, *Наш језик*, 32/3–4, 153–167.

Ружин Ивановић 2015: Тајјана Ружин-Ивановић, *Глаголи узроковања у енглеском и српском језику* (необјављена докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду).

Скок 1971–1974: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: JAZU.

Ђорић 1988: Божо Ђорић, Вук и творба речи, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 17/1, 193–198.

Nenad B. Ivanović

LEXICOGRAPHICAL PROCEDURES IN PROCESSING VERBS
WITH PREFIXES FOUND IN ONE MANUSCRIPT DICTIONARY
IN 19TH CENTURY

Summary

In this paper we analyze procedures in processing verbs with prefixes in the manuscript dictionary entitled *A Collection of Rarer Serbian Words and Phrases* (which is kept in the Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts).

Јелисавета К. МИЛОЈЕВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 27. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

СТО ГОДИНА СРПСКЕ ДВОЈЕЗИЧНЕ ЛЕКСИКОГРАФСКЕ ПРАКСЕ: ЕНГЛЕСКО-СРПСКИ, И СРПСКО-ЕНГЛЕСКИ РЕЧНИЦИ ОД 1908. ДО ДАНАС

Рад се бави историјом српске (српскохрватске) двојезичне лексикографије на примеру енглеско-српских и српско-енглеских речника објављеним током последњих сто година. Обухваћени су и први билингвални речници Срба у дијаспори. У разматрање је укључена и најновија лексикографска пракса, у електронском облику доступна на Интернету и у андроид апликацијама. Предмет пажње су само општи речници, изузети су речници појединих струка. Преглед је информативног и критичког карактера. Описују се и пореде концепције речника и лексикографска решења у вези са компилирањем грађе и презентовањем одредница на више језичких нивоа: фонетском, морфолошком, синтаксичком, семантичком, стилском. Размишљање о домету домаће лексикографске праксе ставља се у контекст савремених тенденција у свету.

Кључне речи: лексикографија, двојезична лексикографија, општи речници.

Рад започињемо прегледом двојезичних, општих речника: енглеско-српских и српско-енглеских почевши са годином 1908. Избор речника који су приказани покрива период од сто година. Циљ рада, међутим, није историографски – одабирани су речници са различитих временских пресека, у илустративне сврхе – и истраживачка амбиција и намера није да се да исцрпан инвентар, попис, укупне лексикографске двојезичне продукције, већ да се сагледају и упореде различите концепције и лексикографска решења у вези са одабиром и презентовањем грађе и да се прегледу да критички карактер, где реч *критика* узимамо у њеном изворном значењу: *критиковати* значи правилно расуђивати (од грчког: *критике техне* критикѝ [τέχνη] : вештина

*jelce@eunet.rs

просуђивања; в. Филиповић 1965, 223); испитивати ваљаност основних поставки. *Критика* у ширем смислу узимамо да значи способност човека, која га, као моћ разумности, чува од варки и заблуда. Речи *критика* и *критиковати* не узимамо у њиховом, данас од извора удаљеном и помодном значењу: износити негативне стране нечега.

Подаци који се дају у овом приказу потичу из више извора: самих речника у које смо директно имали увид, као и из пратећих докумената и књига објављених заједно са речницима на које се односе, такође и пописа – библиографија – које су сачинили други истраживачи. Један такав извор, на пример, била је библиографија: *Важни стручни приручници на енглеском језику* аутора Љиљане Станић (Станић: 1983). Први по реду речник који ћемо поменути јесте *Pocket Dictionary of the English and Serbian Languages with the Pronunciation in Both Languages* (1908, Chicago: Књиžара Душана Поповића). Овај *Цепни речник енглескога и српскога језика са изговором*, у издању Књижаре Душана Поповића и објављен у Чикагу, 1908. године, јесте први речник Срба у емиграцији у Сједињеним Америчким Државама. Речник је настао као израз потребе српских исељеника у Америци за једним добрим српско-енглеским речником. Аутор предговора каже: „Познато је свакоме да је човек без језика нијем [...] Ми Срби у Америци смо заостали за другим народима. Скоро све народности у овој земљи боље од нас говоре енглески, а све због тога што имају своје и енглеске рјечнике”. Импресионира дирљиво написани предговор а речнику додељујемо дужну пажњу јер је то први двојезични речник Срба у Америци и што представља драгоцену грађу за етнографске студије и изучавање везе између језика и културе.

Поменимо још један српско-енглески и енглеско-српски речник с почетка двадесетог века: *Serbian-English and English-Serbian Pocket Dictionary* (L. Cahen 1916) Луија Кајена, објављен у Лондону, 1916. Оба дела речника су подједнаког обима. У предговору аутор каже да је речник предвиђен за употребу углавном у источном делу српскохрватске језичке територије. Других објашњења у вези са српскохрватским језичким материјалом нема, а у вези с енглеским (варијантама, евентуалним опредељењем за једну варијанту, начином одбира и обраде енглеске језичке грађе, као и о начину представљања грађе у речнику) нема никаквог објашњења. Методологија израде речника није дата па је и критичка оцена речника немогућа. Примедба да речнику не претходе никаква релевантна објашњења има мању тежину него иста примедба која се односи и на много веће, амбициозне и претенциозне речнике (уп. *Enciklopedijski englesko-srpskohrvatski rečnik* Ristića, Simića i Popovića, 1974).

New English and Serbo-Croatian and Serbo-Croatian English Dictionary with Correct Pronunciation and Appendix. Chicago: Pilandech's Publishing House, s. a. *Novi srpsko-hrvatski-englесki i englesko-srpsko-hrvatski rečnik sa tačnim izgovorom i pridodatkom* представља двојезични речник енглеског и српскохрватског језика у оба смера. У речнику не постоји податак о аутору и години издања. На основу предговора, по лексици и стилу, могло би се закључити да је речник старијег датума. Не постоји податак о броју речи у речнику. Уз наведене речи није дата врста речи а ни примери за њихову

употребу. На почетку су дата кратка општа упутства о изговору, док касније, у самом речнику, није дат изговор уз поједине речи. У делу српскохрватско-енглеског речника дат је и изговор. Међу преводне еквиваленте укључени су и синоними. О основама израде речника и о изворима не дају се никакви подаци.

Bogadek, F. A. *New English-Croatian and Croatian-English Dictionary*. New York: G.E. Stechert & Co, 1944 (second edition). Прво издање овог речника је изашло 1926. године. Из предговора се види да аутор сматра да је његов речник први те врсте, дакле да не зна за речник који је издала Књижара Душана Поповића 1908. Одреднице у овом речнику не садрже примере за поједина значења речи и није се, на пример, бавио фразним глаголима. У додатку речнику дата је кратка граматика енглеског језика, а затим и преглед најчешћих погрешака у говору и изразима, правописна правила, преглед страних речи, преглед фраза и попис личних имена. О изворима речничке грађе се не каже ништа.

Овај речник, као и све претходно приказане, повезује изразита прагматичност, оријентација на употребно, уз одсуство дисциплине у замисли и остварењу и ненавођење основних података који би речницима, као алату од значајне вредности, давао кредибилитет. Као што смо видели, изоставља се чак и име састављача, такође и година издања. Запажамо да и многим примерима из савремене речничке продукције – арсенала електронских лексикографских ресурса – недостаје декларација: одговори на елементарна, *sine qua non*, питања: ко, кад, како и зашто. Прегледом речника из електронских извора, доступних путем веб портала, џепних електронских речника и апликација намењених средствима мобилне комуникације, запажа се да су они *no-name*, тј. да се аутор/аутори/уредници не наводе, некад се крију иза речи „тим”, на пример: „Тим сајта srpskijezik.com обећава да ће се у току 2017. године на сајту наћи *Граматика српскога језика* са сто двадесет хиљада речи и њихових комплетно обрађених облика” (види: *Srpski jezik. Rečnici i alati na webu*). Поменути сајт, по сопственим речима, тежи томе да постане бесплатни јавни језички сервис. Двојезични енглеско-српски и српско-енглески речници које смо прегледали, урађени као апликације за мобилне телефоне, такође су безимени у смислу да се не појављују имена аутора, а у најбољем случају каже се само да је речник, на пример, произведен у Русији (*developed in Russia*) или у Холандији (*developed in Netherlands*). Посебно смо обрадили пажњу на речнике који су доступни без новчане накнаде јер је претпоставка да ће управо за њих владати највеће интересовање па ће учинити и највећу штету уколико се покаже да нису добри у стручном смислу. Речници које смо прегледали: један, бесплатни, чији је фонд четрдесет хиљада речи преузело је петнаест хиљада корисника, а други, такође бесплатни, обима педесет девет хиљада двеста речи преузело је десет хиљада корисника. Грешке које смо затекли насумичним прегледом биле су елементарне. Податке о методологији – одговор на питање како? нисмо нашли. У вези са временским одређењем настанка речника само каткад налазимо на годину и датум.

Milan Drvodelić: *Englesko-hrvatski rječnik*. Zagreb: St. Kugli, 1946; Milan Drvodelić: *Hrvatsko ili srpsko-engleski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga, 1982 (prvo izdanje 1953). Садржај речника из 1946. је следећи: предговор (једна страна), речник, правописне промене, кратка граматика, властита и географска имена, скраћенице, енглеске мере и новац. У предговору се на каже ништа о изворима из којих је црпена грађа, о начину скупљања грађе, не излаже се било каква концепција речника и не образлаже методологија. О речнику је, стога, веома тешко изрећи оцену. Наредни речник истог аутора, из 1953, и остала његова издања све до 1982, не разликују се суштински од речника из 1946. Разлике су, што се начина презентације грађе тиче, малобројне и маргиналне.

Ratimir Cvetanović: *Rečnik englesko-srpskohrvatski i srpskohrvatsko-engleski sa engleskom gramatikom*. Sarajevo: Džepna knjiga, 1954 (treće izdanje). Речник је први пут издат у Београду 1938. године. У иностранству су до 1954. године објављена још четири издања овог речника, и то у Лондону – два комплетна и једно скраћено издање (само енглеско-српски део) и у Њујорку једно комплетно издање. Заснован је на познатим енглеским речницима и на речницима домаћих аутора: Лохмера и Петровића. Цветановићев речник је један од првих цепних речника. Писан је једноставно, тако да му је и употреба једноставна. Изговор енглеских речи је дат врло упрошћено. У речник нису унесене многе речи које су изведене од исте основе додавањем разних наставака. Очекује се да корисници речника знају поједине продуктивне наставке и њихова значења. Овакво очекивање писца овог речника сматрамо нереалним и изостављање великог броја изведених речи крупним недостатком. Речник садржи и граматички део. Не дају се подаци о броју речи. Уочава се да је српскохрватско-енглески део речника за око трећину мањи од енглеско-српскохрватског.

Rudolf Filipović: *Englesko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Zora, 1955. Десето издање овог речника изашло је 1980. године под називом *Englesko hrvatski ili srpski rječnik*. У речнику нема података о начину ексцерпиранија лексичке грађе ни о концепцији њене обраде. О квалитету речника се индуктивно тешко може са озбиљношћу судити. Уколико је, међутим, судити по броју издања, онда се са сигурношћу може рећи да овај речник има публику и да га она сматра добрим и корисним.

Milovan Antunović-Kobliška: *Srpsko-hrvatsko-engleski rečnik*. Beograd: Naučna knjiga, 1957. Речник садржи тридесет пет хиљада речи и израза општеговорног и делимично стручног језика из разних области. Један је од ретких речника који даје попис грађе на којој се темељи.

Мортон Бенсон (Morton Benson) је саставио три речника: *Englesko-srpsko-hrvatski rečnik*, *Srpskohrvatsko-engleski rečnik* и *Engleko-srpskohrvatski i srpsko-hrvatsko-engleski rečnik*. Сва три речника су заједнички објавили Pennsylvania University Press и београдска Просвета, неке у више издања. Трећи наведени речник представља скраћену верзију двају речника истог аутора. У овај једнотомни речник, који у скраћеној верзији удружује претходна два, унета је и кратка граматика енглеског језика. Речницима претходи предговор, затим

следи увод (општи део и начин обраде одредница) и то на енглеском и, паралелно, на српскохрватском језику, затим библиографија, листа скраћеница, речник и додатак. Израду ових речника су финансирале америчке институције. Рад на речницима је обављен на Универзитету у Пенсилванији. Истакла бих, овом приликом, чињеницу вредну пажње, а која се не помиње, а та је да је речнике саставио Мортон Бенсон у, истичем, сарадњи са Биљаном Шљивић-Шимшић, што јасно стоји на унутрашњој корици речника, истакнуто равноправно великим словима ("Morton Benson with the collaboration of Biljana Šljivić-Šimšić"). Б. Шљивић-Шимшић рођена је 1933. у Београду, дипломирала је у Београду, докторирала на Харварду (Harvard University) и радила као доцент на Универзитету Илиној (University of Illinois, Chicago), у Чикагу, Одељењу за словенске језике. Она лично је саставила следећи двојезични речник: *Srpskohrvatsko-Engleski Serbocroatian-English words* у обиму од 337 страна. Мислим да смо јој дужни указати достојно поштовање.

Светомир Ристић, Живојин Симић и Владета Поповић су аутори Енциклопедијског енглеско-српскохрватског речника (*Enciklopedijski englesko-srpskohrvatski rečnik*, Београд: Prosveta, 1955). Речнику претходи предговор у којем се само побрајају сарадници на изради речника, напомиње чињеница да је Владету Поповића смрт омела да испуни свој задатак, те да сву одговорност преузимају на себе Ристић и Симић. Костатује се, такође, да постоји потреба за енциклопедијским речником, као и то да је овај речник најобимнији речник са једног страног језика на српскохрватски. Аутори су очекивали да ће овај речник допринети јачању културних веза између Југославије и земаља у којима је у употреби енглески језик. У предговору је дат избор од неколико енглеских речника који су коришћени у компилацији. Исцрпне листе извора нема. О методологији примењеној при изради речника нема помена. Речник је оптерећен баластом речи које су застареле или ретко употребљаване. Српскохрватска лексика коришћена у преводу такође је, у неретким случајевима, стара и идиосинкратична. У речнику има низ техничких пропуста, изостављених страна и редова. Фонетска транскрипција је упрошћена и садржи четири знака српскохрватске латинице: š, č, ž и dž. Ристић и Симић су такође аутори *Englesko-srpskohrvatskog rečnika*, који је 1975. године издала београдска Просвета. И овај је речник лишен било каквих објашњења у вези са начином израде.

Željko Bujas, *Hrvatsko ili srpsko-engleski enciklopedijski rječnik A-Lj*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1983; *Hrvatsko ili srpsko-engleski enciklopedijski rječnik M-O*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1989. Рад на речнику је започет 1967. године, дакле деценију после изласка из штампе Енциклопедијског речника Ристића, Симића и Поповића. Сакупљена је лексикографска грађа од близу девет стотина хиљада јединица. Циљ рада је био да се изради до тада најобимнији речник, већи од енциклопедијског речника Ристића, Симића и Поповића, опсега сто педесет хиљада лексичких јединица, опште намене, али са добро заступљеним стручним и научним појмовима. Циљ је такође био да се изради речник, по речима аутора, „истински савремен и дескриптиван (дакле непрескриптиван)”. Осим његове енциклопедијске концепције,

за овај су речник значајне и неке иновације у лексикографској техници: напомене у вези са творбом речи, повремени цивилизацијски коментари уз поједине речничке јединице, упозоравање на лажне парове, итд. Британски енглески и амерички енглески су третирани као равноправни. Овај речник скрупулозно обележава американизме и бритицизме. Речи које припадају општем фонду енглеске лексике нису посебно обележаване. У израду овог речника Жељко Бујас је уградио своје експертско знање и искуство у области рачунарске лингвистике, у којој је докторирао, као и у областима контрастивне лингвистике и стилистике. Бујасов властити пројекат хрватско-енглеског енциклопедијског речника је остао недовршен. Посмртно су, 1999. године, објављени његови речници: *Veliki englesko-hrvatski rječnik* и *Veliki hrvatsko-engleski rječnik*, Zagreb: Stylos Art. За свој укупан рад одликован је наградом за животно дело.

Борис Хлебец, *Основни речник енглеско-српски српско-енглески (Essential Dictionary English-Serbian Serbian-English)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003. Консултант на изради речника је била Владислава Фелбабов. У предговору аутор каже да је одабрао *тридесет шест хиљада најчешћих речи енглеског и српског језика и њихова најчешћа значења*. Нема података о изворима лексичке грађе, базама података и о евентуалним фреквенцијским листама на основу којих и са којих су се преузимале најчешће речи, такође ни о начину и евентуалним објективним критеријумима за установљивање фреквенције и избор најчешћих речи. Корисник речника се суочава само са излазним подацима, а шта је на улазу – не зна иако би требало да зна. Аутор надаље каже да је речник намењен широком кругу корисника – од почетника до оних који имају солидно предзнање – првенствено средњошколцима и одраслим особама које уче енглески језик, такође и студентима енглеског језика. За овај речник аутор каже да „представља оквирни минимум лексичког фонда којим би требало да влада дипломирани студент англистике”. У предговору овом речнику може се наћи и тврдња да су две главне карактеристике по којима се овај речник разликује од својих претходника: оптималан избор еквивалената и обиље граматичко-колокацијских података. Било би драгоцено за лексикографску праксу ако би аутор предочио објективне, ригорозне критеријуме који стоје иза одређења: *најчешћи* и *оптималан*. Речник је штампан у пет хиљада примерака.

Борис Хлебец, *Стандардни речник српско-енглески*, Београд: Завод за уџбенике, 2006. Консултант Александар Перић. По речима аутора, овај речник чува све одлике и предности *Основног речника* (додајем: „и недостатке”) у свом српско-енглеском делу, са једином разликом што садржи знатно више одредница, скоро педесет хиљада. Надаље, у предговору аутор каже да је речник прилагођен потребама како домаћих корисника тако и оних којима је енглески матерњи или други језик.

Борис Хлебец, *Енциклопедијски речник српско-енглески (Comprehensive Dictionary Serbian-English)*, Београд: Завод за уџбенике, 2010. Консултант Смиљка Стојановић. Издајам неколико карактеристичних навода из ауторовог предговора. Речник садржи „досад непревазиђен број одредница – око сто

хиљада”. „Свеукупни фонд речи српског језика знатно премашује број оних које су ушле у корпус речника. Може се слободно узети да свеукупни фонд обухвата на стотине хиљада, па и читав милион лексема. Само назива биљака и инсеката има више стотина хиљада.” Ако су ове бројке тачне, излази да половину речничког фонда српског језика чине називи за биљке и инсекте. Ако додамо и називе за животиње, онда, рачунам, само један микрон српске лексике изражава активност ума и душе говорника српског језика и на располагању му је ако преводи, на пример, Хегела или Шекспира. По мишљењу аутора, израженом у предговору, овај, *Енциклопедијски речник*, „задржава битне одлике претходних речника: истанчаност у избору еквивалената, јасно разлучење значења, вођење рачуна о стилским разликама, конотацији и преливима.” Издвајам и цитат који се тиче навођења извора и литературе коришћене при састављању овог речника и, нарочито, део где се дају разлози због којих је декларација извора изостала: „Извори за речник оваквог обима морали би бити бројни. Списак свих коришћених приручника (једнојезичних и двојезичних речника, глосара, лексикона, енциклопедија, термилошких спискова) заузео би десетак страница. Осим тога, сакупљена је и прављена и властита грађа на основу књижевних, стручних и новинских текстова, а преузета је често проверавана будући да се и међу најпоузданијим речницима поткраде понека грешка.” Аутор, дакле, сматра да би десетак страница „декларације” било непотребно, просторно и финансијско, оптерећење за речник чији је обим, без тог додатка, 1320 страна. Ако корисник речника, као ја, на пример, жели да зна које то речнике аутор сматра, како сам каже, *најпоузданијим* и на основу којих критеријума, остаје без одговора и начина да то сазна. Образложење методологије израде речника не постоји, такође ни листа са именима сарадника, ако су такви постојали. База података је интелектуални центар пројекта на изради речника и њен интегритет је гаранција квалитета речника, те с правом очекујемо да она буде јасно представљена.

Борис Хлебец, *Енглеско-српски / Српско-енглески речник сленга*, Београд: Београдска књига, 2006 (друго, допуњено издање). Рецензент је Драгослав Андрић – и сам аутор речника жаргона (Драгослав Андрић, *Двосмерни речник српског жаргона*, 1976), такође и један од основних извора Хлебцевог речника, што се види из списка наведене основне литературе који садржи осам референци. Очигледно да је речник наишао на добар пријем код корисника те смо сведоци његовог другог издања.

Прегледом двојезичних двосмерних речника није тешко закључити да је ова врста лексикографске праксе код нас веома заступљена. Сведоци смо огромног улагања материјалних и људских ресурса у речничку продукцију. Ова чињеница, сама по себи за похвалу, није увек праћена и адекватним, самерљивим, резултатом: базе података остају неименоване, аутори и сарадници некад непоменути, методологија недефинисана или дефинисана *ad hoc*. Фундаментално новог двојезичног речника нисмо сведоци. Примери квалитетне и узора вредне лексикографске праксе, гледано шире, у светским оквирима, постоје, само остаје да се академским интегритетом и жељом стане уз њих. Ово, разумемо, није лако јер захтева максималну флексибилност или,

чак, радикалну ревизију лексикографског хабитуса. Грешке које су неоспорно наше требало би исправити. Навела бих један речник за који мислим да је урађен *lege artis*: *Collins COBUILD English Language Dictionary*, London & Glasgow: Collins, 1987. Главни и одговорни уредник професор Џон Синклер (John McH. Sinclair). Уреднички тим и сарадници су седам година радили само на методолошкој припреми за израду речника а поставке су изложили, на 182 стране, у књизи *Looking Up. An account of the COBUILD Project in lexical computing and the development of the Collins COBUILD English Language Dictionary*. London & Glasgow: Collins ELT, 1987. Овај речник је био лучоноша у лексикографији двадесетог века и њега издвајамо као узор. Како треба да изгледа речник у будућности говори Џон Синклер у беседи, објављеној под насловом: 'The Dictionary of the Future' (John Sinclair, 1987). Нови пробој, у овом – двадесет првом веку – радикално одвајање од актуелне праксе – чини *Вордник* (*Wordnik Project*), у светским размерама највећи онлајн (online) речник енглеског језика. Идејни творци овог пројекта су Ерин МекКин, Грант Берет и Орајен Монтоја (Erin McKean, Grant Barrett, Orion Montoya). Оба поменута речника, у својој замисли и реализацији, имају велики потенцијал да утичу на актуелну и будућу лексикографску праксу – без обзира на то да ли је једнојезична или двојезична – и чињеница да такви речници постоје мора се озбиљно узети у обзир, а остаје нам нада да ће тако и бити.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић 1976:** Драгослав Андрић, *Двосмерни речник српског жаргона*, Београд: БИГЗ.
- Антуновић-Коблишка 1957:** Milovan Antunović-Kobliška, *Srpsko-hrvatsko-engleski rečnik*. Beograd: Naučna knjiga.
- Бенсон 1970:** Morton Benson, *Englesko-srpskohrvatski rečnik*, Beograd: Prosveta.
- Бенсон 1970:** Morton Benson, *Srpskohrvatsko-engleski rečnik*, Beograd: Prosveta.
- Бенсон 1970:** Morton Benson, *Englesko-srpskohrvatski i srpskohrvatsko-engleski rečnik*, Beograd: Prosveta.
- Богатек 1944:** F. A. Bogadek, *New English-Croatian and Croatian-English Dictionary*, New York: G.E. Stechert & Co, 1944 (second edition); прво издање 1926.
- Бујас 1983:** Željko Bujas, *Hrvatsko ili srpsko-engleski enciklopedijski rječnik A-Lj*, Zagreb: Grafički zavod Hratske.
- Бујас 1989:** Željko Bujas, *Hrvatsko ili srpsko-engleski enciklopedijski rječnik M-O*, Zagreb: Grafički zavod Hratske.
- Бујас 1999:** Željko Bujas, *Veliki englesko-hrvatski rječnik*, Zagreb: Stylos Art.
- Бујас 1999:** Željko Bujas, *Veliki hrvatsko-engleski rječnik*, Zagreb: Stylos Art.
- Васић и Васић 2004:** Смиљка Васић и Драгољуб Васић, *Фреквенцијски речник савременог српског језика*, Београд: Институт за педагошка истраживања.

- Визентели 1925:** F. H. Vizentelly, *The Practical Standard Dictionary of the English Language*, New York.
- Дрвodelић 1946:** Milan Drvodelić, *Englesko-hrvatski rječnik*, Zagreb: St. Kugli.
- Дрвodelић 1982:** Milan Drvodelić, *Hrvatsko ili srpsko-engleski rječnik*, Zagreb: Školska knjiga; прво издање 1953.
- Кајен 1916:** L. Cahen, *Serbian-English and English-Serbian Pocket Dictionary*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- Лохмер 1906:** Šandor Lochmer, *Englesko-hrvatski rječnik*, Senta.
- Oxford English-Serbian Student's Dictionary** (*Englesko-srpski rečnik sa srpsko-engleskim indeksom*), Oxford University Press, 2006.
- Петровић 1951:** Пија М. Petrović, *Praktičan englesko-srpski rečnik*, Beograd: Prosveta, 1951 (друго издање); прво издање 1933.
- Ристић/Симић/Поповић 1974:** S. Ristić, Ž. Simić, V. Popović, *Enciklopedijski englesko-srpskohrvatski rečnik*, Beograd: Prosveta.
- Ристић/Симић 1975:** Svetimir Ristić i Živojin Simić, *Englesko-srpskohrvatski rečnik*, Beograd: Prosveta.
- Srpski jezik. Rečnici i alati na webu.** Доступно на адреси: https://www.google.rs/search?site=&source=hp&q=re%C4%8Dnici+na+webu&oq=re%C4%8D&gs_l=psy-ab.1.0.35i39k1j0l3.3050.3396.0.7089.4.3.0.0.0.116.319.0j3.3.0...0...1.1.64.psy-ab..1.3.315.0..0i131k1.aTmSfNA6jTE Приступљено 30. јула 2017.
- Синклер 1987:** John Sinclair (ed.), *Looking Up. An account of the COBUILD Project in lexical computing and the development of the Collins COBUILD English Language Dictionary*, London & Glasgow: Collins ELT.
- Синклер 1987:** John Sinclair, 'The Dictionary of the Future'. Collins English Dictionary Annual Lecture Given at the University of Strathclyde, 6 May 1987, Collins Dictionaries in association with the University of Strathclyde.
- Станић 1983:** Љиљана Станић, Важни стручни приручници на енглеском језику, *Преводилац*, 1/83, Београд, 77–88.
- Филиповић 1955:** Rudolf Filipović, *Englesko-hrvatski rječnik*, Zagreb: Zora.
- Филиповић 1965:** V. Filipović, *Filozofijski rječnik*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Хлебeц 2003:** Борис Хлебeц, *Основни речник енглеско-српски српско-енглески (Essential Dictionary English-Serbian Serbian-English)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Хлебeц 2006:** Борис Хлебeц, *Стандардни речник српско-енглески*, Београд: Завод за уџбенике.
- Хлебeц 2006:** Борис Хлебeц, *Енглеско-српски / Српско-енглески речник сленга*, Београд: Београдска књига (друго, допуњено издање).
- Хлебeц 2010:** Борис Хлебeц, *Енциклопедијски речник српско-енглески (Comprehensive Dictionary Serbian-English)*, Београд: Завод за уџбенике.
- Цветановић 1954:** Ratimir Cvetanović, *Rečnik englesko-srpskohrvatski i srpskohrvatsko-engleski sa engleskom gramatikom*, Sarajevo: Džepna knjiga, (треће издање).

Collins COBUILD English Language Dictionary, London & Glasgow: Collins, 1987.

Webster's New International Dictionary of the English Language, Springfield, 1921.

Jelisaveta K. Milojević

ONE HUNDRED YEARS OF BILINGUAL LEXICOGRAPHICAL PRACTICE:
ENGLISH-SERBIAN AND SERBIAN-ENGLISH DICTIONARIES FROM 1908
TO TODAY

Summary

This work deals with the history of Serbian bilingual lexicography through the example of English-Serbian and Serbian-English dictionaries published in the past century. The overview encompasses the first bilingual dictionaries that were written for the Serbian diaspora as well as the latest electronic lexicographical resources that are available via dictionary web portals and pocket electronic dictionaries, or as applications and downloads for mobile devices. Exclusive consideration is given to general, not specialized, dictionaries. As an informative, critical overview, this work describes and compares the macro- and micro- structures of the dictionaries with regard to the stratum/strata and scope of the vocabulary from which lemmas are selected and the principles underlying their ordering, the categories of the grammatical information provided for each lemma in individual entries, their lexicographic solutions, and the phonetic, morphological, semantic, syntactic, and stylistic information they offer. Serbian lexicographical practice is considered within the context of contemporary global trends.

Key words: lexicography, bilingual lexicography, general dictionaries.

Персида С. ЛАЗАРЕВИЋ DI GIACOMO*
Università degli Studi "G. d'Annunzio"
Chieti-Pescara

Оригинални научни рад
Примљен: 14. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

О ЕКСЦЕРПЦИЈИ ЗА „ИЛИРСКИ” РЕЧНИК (ГКС – 4°) К. Ф. ТЕМЛЕРА

У овом раду се анализира ексерпција коју је за свој „илирски” речник (ГКС – 4°) обавио дански функционер Кристијан Фридрих Темлер (Christian Friedrich Temler, 1717–1781). Као узорак је узета у обзир грађа која је сакупљана и консултована за прва три слова азбуке. На основу парцијалне анализе, могуће је уочити тенденције ка енциклопедизацији која је типична за Темлерово време и која карактерише и његов речник, као и Темлеров приступ „илирском” језику који му је служио, између осталог, и да објасни разне топониме од Балтика до Јадрана. Такође је веома значајно да нам грађа коју је Темлер користио говори да је почео писати свој речник после 1776. године те да га је смрт омела да приведе крају дефинитивну верзију.

Кључне речи: Кристијан Фридрих Темлер, илирски речник ГКС – 4°, ексерпција.

У овом раду се, на примеру прва три слова азбуке, анализира парцијални процес прикупљања релевантних информација у грађи коју је за свој „илирски” речник обавио Кристијан Фридрих Темлер (Christian Friedrich Temler, 1717–1781), дански функционер и колекционар књига (Брика: 1903: 123–124; Њуеруп 1782: 189).

Речник се налази у рукопису у Краљевској библиотеци у Копенхагену (ГКС – 4°), написан је латиницом и ћирилицом (укључујући и њену западну варијанту, тзв. „босанчицу”, у уводним одредницама и дефиницијама). Недатиран је и није опремљен паратекстовима осим списка језика које је аутор користио у дефиницијама одредница. У каталогу је Темлеров речник означен као „*C. F. Temleri Dictionarium Slavonicum, autogr. habet pagg. 1103; cum explicatione notarum et initio alterius vocabularii ejusdem argumenti*”. У литератури се помиње као „*Dictionarium slavonicum (rectus serbicum)*” (Путанец 1962: 505), „*Dictionarium Slauonicum*” (Ериксен 1786) или једноставно „*Glossarium illyricum*” (Добровски 1814: 230–231; Шафарик 1865: 372), дакле „илирски

* persida.lazarevic@unich.it; persida.lazarevic@gmail.com

речник” (Сване 1968: 275; Сване 1993: 69–70). Није искључено да су постојала два Темлерова илирска/словенска речника, па је стога бркање назива и разумљиво (Лазаревић Ди Ђакомо 2015: 469–470), али чињеница је да Темлеров рукопис не садржи насловну страну. У Темлеровој бележници која је остала такође у рукопису, „*Collectanea om adskillige slaviske Sprog*” (ЊКС 175 – 4°), међутим, налази се хипотетичка насловна страна речника која гласи: „*Glossarium Illyricum sive dalmaticum, cum harmonia caeterarum, quae Slavonicae Originis set Cognationis sunt, XIV. Lingvarum viz. Bohemicae, Polonicae, Lithuanicae, Soarbico-Vindicae, Carniolanae, Carinthicae, Croaticae, Bosnicae, Bulgaricae, Valachicae, Servianae (seu Rascicae) Russicae, Letticae, nec non Epiroticae, Tauricae Precopensis, Hungaricae, Aesthonicae, Finnicae, Laponicae, Turcicae, Armenicae, Persicae, Neo-Graecae, Ibericae, item Cambro-Britannicae, Aremoricae, Cantabricaе, Caledonicae, Hibernicae, Islandicae, reliquariumque Septentrionalium, cum Annotanionibus Philologicis, Auctore*”. Овај наслов већ сам указује на Темлеров амбициозан пројекат енциклопедијског карактера, а који потврђује и ексерпција. Сам Темлер не наводи експлицитно шта подразумева под „илирским”, али је присутна одредница за „Илиријанску државу” у чијој дефиницији стоји „земља словинска, *Illyricum, Dalmatia*”. Највероватније је Темлер у Далмацији идентификовао Илирију која је могла да одговара његовим филолошким прохтевима. Чињеница је да улазне одреднице наводи на ијекавском, икавском и екавском изговору па би могло да се претпостави да је на источној обали Јадрана уочио могућност етимолошких разрешења бројних лингвистичких феномена северне Европе. Темлер је био родом из Цербста тј. Србишта (Саксонија-Анхалт), северноисточно од Лабје, где су бројни топоними словенског порекла, те је у речнику настојао да објасни етимологију тих места управо позивајући се на „илирски” језик (Лазаревић Ди Ђакомо 2017).

Као „*vir eruditissimus, Philologusque summus*” (Њуеруп 1782: 189) и велики библиофил и колекционар књига (Јовановић 1961: 265; Богенг 2011: 71; Аноним. 2011: 8–9), Темлер је у процесу прикупљања грађе за свој речник имао увид у богату литературу која је до тада била на располагању.

С обзиром на то да сваки речник није независан у односу на претходну грађу јер носи у себи лексикографску прошлост одређене културне средине и наслеђује и преузима доста тога од речника који су му претходили, такав је случај био и са Темлеровим речником. То је делимично већ наговештено у литератури иако недостаје компаративна анализа између Темлеровог и претходних илирских речника. Проучаваоци су указали на речнике на које се Темлер највероватније угледао. Г. Сване (1968: 275) је сугерисао да „Најпре треба испитати Темлеров рукопис у односу на тадашње штампане ‘илирске’ речнике како би се испоставило да ли је рукопис само једна компилација или можда потпуно оригиналан лексикографски рад.” У том смислу је П. Јакобсен упоредио Темлеров речник са речником Јакова Микаље, *Благо језика словинскога* (Лорето 1649), са тројезичним речником Јаворског-Краснополског (Москва 1704), као и са речником Андрије Јамбрешића, *Lexicon latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica* (Загреб 1742). Јакобсен (1970:

259) је закључио да лексика у Темлеровом речнику није оригинална, али је Темлеров циљ био свакако другачији од његових претходника. Темлер је несумњиво желео да обухвати целокупно српскохрватско језичко подручје те да истражи однос између „илирског” и словенских језика, али и других индо-европских језика. И другом приликом је Јакобсен (1984: 63) поновио те своје ставове:

Ја сам у свом чланку о Темлеровом речнику установио да је Јаков Микаља, чији је речник „*Благо језика Словинскога*” или „*Thesaurus Linguae Illyricae*” из 1648. толико пута био узор и извор каснијих лексикографских радова, био врело из којег је Темлер у главном ексцерпирео материјал за свој речник, поред тога што се користио и другим речницима 18. века. Он је, на пример, у својој библиотеци, поред Микалиног речника, имао црквено-словенски речник Јаворског и Краснополског, Јамбрешићев речник, Хабделићев речник, Белостенчев речник и трагове свих тих речника налазимо у његовом речнику. Његов лексикографски рад надовезује се тако на дугу традицију хрватских лексикографа који су, већ од ренесансе, остављали за собом низ објављених и рукописних лексикона и речника.

О грађи коју је Темлер користио говори и његова горе наведена бележница (ЊКС 175 – 4^о; в. Лазаревић Ди Ђакомо 2015). Ова свешчица, написана латиницом, ћирилицом и њеном западном варијантом, босанчицом, и за коју Г. Сване (1968: 275) каже да „сведочи о његовом [Темлеровом] интересу за словенске језике и о његовој љубави према српскохрватском”, састављена је од 12 „поглавља” која се односе на словенске народе и језике и која садрже махом библиографске јединице уз извесна додатна Темлерова објашњења. Тако у одељку *Sclavonische Sprache* Темлер наводи, између осталог, следеће:

Adami Bohorizh de Latino – Cariolana literatura, unde Moshoviticae, Rutenicae, Polonicae, Boemicae et Lusaticae Linguae cum Dalmatica et Cromatica cognatio deprehenditur. Witteberg. 1584. 8^о.

Grammatica Slavonica. Vilnae, 1516. 8^о. [...] Hyde

Cat. Bbth. Bodlej. P. II. p. 150. a.

Lexicon Symponium pro ling. Graec. Lat. Germ. Et Slavonica. Basil. 1537. 4^о. Hyde Bbth. Bodlej. P. I. p. 398. b.

Hieron. Megiseri Dictionarium W. Linguarum, viz. Germanicae, Lat. Illyriciae (quae vulgo Slavonica appellatur) et Italicarum. Graecii, 1592. 8^о. Draudii Bbth. Lat. p. 979. Hyde Cat. Bbth. Bodlej. P. I. p. 398. b.

Dictionarium Linguae Latinae, Italicarum, Germ. Dalmaticarum et Ungaricarum. Venet. 1595. 8^о. *maj. recusus ibid. sub tit. Dictionarium quinque nobilissimarum Europae Linguarum, Latinae, Italicarum, Germ. Dalmaticarum et Ungaricarum. 1597. 4^о. Draud. lic. pag. 977.

*Hyde Cat. Bbth. Bodlej. P. I. p. 399. b. (vidi librum)

Petri Lodereckeri Dictionarium VII. Linguarum, Lat. Ital. Dalmat. Bohem. Polon. German. et Ungaricarum, cum cujuslibet Linguae repertorio. Prag. 1605. 4^о. Draud. I. c.

[...]

Abrahami Frencelii de Originibus Linguae Sorabicae Liber I. † Budissin. 1693. 4^о pagg. 238.

*in quo vocabula Strabica, quae materialiter et formaliter Ebraca sunt, exponunb[...].r.

Овакав систем преузимања података из грађе Темлер примењује и у самом речнику и у дефиницијама за одреднице учестало наводи изворе и референције на које се позива. Иако услед повремене нечиткости рукописа није у потпуности могуће препознати библиографске јединице, може се ипак рећи да се ради о великом броју извора, и то из разних области: из антике, филологије, лингвистике, повести појединих словенских народа, историје Цркве,

цивилизација, лексикографије. Многа од ових дела су енциклопедијског карактера.

Није чудо, дакле, да се Темлер позива у свом речнику управо на списе античких аутора као што су Плиније, Плаут, Херодот и др. Но пажњу привлаче пре свега лексикографски извори па тако два пута налазимо референцу која потврђује наведену претпоставку П. Јакобсена да је Темлер користио *Лексикон трејезични* који је саставио Фјодор Поликарпович Поликарпов-Орлов (око 1660–1731), а у чијем су састављању учествовали руски архиепископ Стефан Јаворски (1658–1722), браћа Јоаникије (1633–1717) и Софроније Лихуд (1653–1730) те епископ, архимандрит и ректор Законоспаске академије Рафаил Краснопољски (1668–1711). Други тројезични речник на који се Темлер позива је *Dictionarium trium linguarum in usum studiosae juventutis* (Вилњус 1619), тј. први пољско-латинско-литвански речник проповедника и лексикографа Константина Сирвидаса (Konstantinas Sirvydas, 1579–1631), који се сматра каменом темељцем нормирања литванског језика. Такође је консултовао први тројезични речник англосаксонског, *Dictionarium saxonico-latino-anglicum* (Менстон 1659) Вилијама Сомнера (William Somner, 1598–1669), који је коришћен на универзитету у Оксфорду. Значајан лексикографски извор за Темлера био је и *Originum Gallicarum liber* (Амстердам 1654), постхумно објављено дело холандског професора Маркуса Цуеријуса ван Боксхорна (Marcus Zuerius van Boxhorn, 1612–1653). Боксхорн је био познат по томе што је открио сличности међу индоевропским језицима и претпоставио је постојање једног заједничког „скитског” језика који је обухватао холандски, грчки, латински, персијски, немачки те словенске, келтске и балтичке језике. Овом делу је додао адаптацију велшко-латинског лексикона Џона Дејвиса (*Cui accedit antiquae linguae Britannicae lexicon Britannico-Latinum*), чиме је негирао Дејвисову (John Davies, око 1567–1644) теорију да келтски потиче од јеврејског. Темлер је имао увида и у *Gothicum Glossarium* (Дордрехт 1664) немачког филолога Францискуса Јунијуса (Franciscus Junius / François du Jon, 1591–1677), односно речник готског језика који се налази у рукопису из VI века *Codex Argenteus*, како и гласи у наслову: *quo Argentii Codicis Vocabula explicantur*. Дански службеник је консултовао још и *Gemma Gemmarum, seu Nomenclatoris Hadr. Iunii epitome* (Витенберг 1578–1610), латински речник са упоредним грчким и немачким еквивалентима, Адама Теодора Сибера (Adam Theodor Siber, 1563–1616), реторичара и лингвисте, ректора у Фрајбергу и Халеу. Овде треба додати и *Idioticon Osnabrugense* (Лајпциг 1756), речник вестфалског дијалекта Оснабрика у Доњој Саксонији, прави пионирски рад из дијалектологије немачког језика филолога Јохана Кристофа Штротмана (Johann Christoph Strodtmann, 1717–1756), који се бавио и компаративном религијом.

Није сигурно које је издање првог модерног европског речника са дефиницијама, *Il memoriale della lingua italiana* (Венеција, I изд. 1602) Ђакома Пергаминија (Giacomo Pergamini, 1531–1615) прелиставао Темлер. Пергамини је настојао да речник учини корисним читаоцима па је у одредницама стављао акценте, управо како је то урадио и Темлер у свом речнику. Исто

тако је у дефиницијама одредница обележено о ком се регистру ради, о дијалектима и регионалним варијантама. Очигледно је да је овај речник имао практичну и функционалну намену, намењен не само стручним читаоцима.

Темлер је, међутим, прикупљао информације и из стручних речника, пре свега из правног речника *Vocabularium juris utriusque ex variis ante editis* (Лозана 1759) професора права Филипа Викаа (*Béat-Philippe Vicat*), који је предавао на Академији у Лозани и био тамо директор библиотеке, али му је био користан и *Glossarium archaiologicum continens latinobarbara, peregrina, obsoleta, & novatae significationis vocabula* (Лондон 1664) Хенрија Спелмана (*Henry Spelman*, око 1562–1641), који представља претечу правне лексикографије (Hutton 2016: 180). Исто тако стручни извор за Темлера било је тротомно дело које садржи опис људског тела, *Aenigmatum libri tres: cum solutionibus* (Херборн 1605) лекара и ректора Универзитета у Марбургу, Јохана Пинцијера (*Johann Pincier*, 1556–1624). Темлер је, затим, читао за свој речник и *Relation du voyage fait en Egypte par le sieur Granger: En l'année 1730* (Париз 1745) француског лекара и путописца Гранжеа или Туртшоа (*Tourtechot*, око 1680–1734), који се интересовао за природну историју. У немачком преводу је овај путопис објављен 1751. године.

Овог данског службеника пореклом из области са центром у Магдебургу, коју је карактерисало присуство словенског становништва, посебно је занимала лингвистика и лексикографија Лужичких Срба те се веома учестало у свом речнику позива на речник лужичкосрпског сорабисте Абрахама Френцела (*Abraham Frenzel*, 1656–1740), *De originibus linguae sorabicae* (Будишин 1693). Са овим речником, који садржи паралелне речи на немачком, грчком, латинском и сорабском, Френцел је намеравао да начини један једини лужичкосрпски језик. Значајно је да други том представља покушај да се начини етимолошки речник на основу компаративне грађе из разних словенских и других индоевропских језика (Станкјевич 1984: 61). Друго Френцелово дело које је Темлер консултовао јесте *Lusatiae utriusque nomenclator*, уврштено у делу *Scriptores rerum Lusaticarum* (Лајпциг и Будишин 1719) Кристијана Готфрида Хофмана (*Christian Gottfried Hoffmann*).

Такође значајно дело из којег је Темлер преузимао грађу јесте *Index lingvæ veteris scytho-scandicæ, sive Gothicæ* (Упсала 1691) шведског историчара Олофа / Олауса Верелијуса (*Olof / Olaus Verelius*, 1618–1682). А с обзиром да је и сам у речнику наводио етимолошке дефиниције, Темлер је проучио и *Collectanea etymologica* (Хановер 1717) Готфрида Вилхелма Лајбница, у коме се види важност Лајбницових проучавања дијалеката (Консидајн 2014: 201). Намера је Лајбницова била да изради компаративну лингвистику и етимологију, у потражњи за изворним Адамовим језиком (Ден Бестен 2010: 281). Други значајан етимолошки извор за Темлера је био *Etymologiarum sive Originum libri XX* архиепископа Исидора Севилског, енциклопедијски речник у којем су обрађене бројне науке и у себи чува знања средњег века. Међу темама које ова енциклопедија обрађује налазимо и оне о језицима, народима, граматици, итд. То је прва велика средњовековна енциклопедија у којој је грађа поређана по терминима почев од њихове етимологије (*secundum naturam* или

secundum propositum). Садржи бројне бројне референце и изводе из разних данас изгубљених античких дела.

Да је Темлер имао сличне енциклопедијске намере, показују његове друге референце, пре свега историјска дела, као *Chronica Slavorum* из XII в. саксонског историчара Хелмолда из Босауа (Helmold von Bosau). Овде је Хелмолд изложио повест освајања Полапских Словена од времена Карла Великог до 1171. и намера му је била да покаже ширење немачког утицаја међу Вендима. У овом смислу је значајно да је Темлер користио и дело немачког историчара и школског ректора Давида Франка (David Franck / Francke, 1682–1756), *Alt- und Neues Mecklenburg* (Гистров и Лајпциг 1753–1758), али и списе такође немачког историчара Јакоба Паула фон Гундлинга (Jakob Paul von Gundling, 1673–1731), као нпр. *Geschichten und Thaten Käyser Heinrichs* (Хале 1719). Гундлинг је био одговоран за стварање мапе Русије, па је између 1713–1715. путовао око Бранденбурга и описао тамошње стање, укључујући и чињенице које су се односиле на Словене у тој области. И даље, за германофонске области насељене Словенима у прошлости важно је и дело *Thuringia sacra sive Historia monasteriorum, quae olim in Thuringia floruerunt* (Франкфурт 1737) правника и историчара Ота Хајнриха Фридриха (Heinrich Friedrich Otto, 1692–1730) и такође историчара Јохана Мартина Шамела (Johann Martin Schamel, 1668–1742). Из XV в. је, пак, један други извор Темлерове грађе: *Chronica regni Gothorum* шведског историчара и теолога Ерика Олаја (Ericus Olai, ?–1486) из Упсале.

О прошлости Пољске Темлер је проучавао дело холандско-немачког картографа Андреаса Целаријуса (Andreas Cellarius, око 1596–1665), *Regni Poloniae* (Амстердам 1659) те *Chronica Polonorum* професора Јагелонског Универзитета Матвеја Меховског (*Maciej z Miechowa* 1457–1523), дело које је Темлер очигледно консултовао у рукопису јер је објављено тек 1919. године. Често у речнику Темлерову пажњу привлачи и *Legatio Polono-Lithuanica in Moscoviam Potentissimi Poloniae Regis* (1689) Бернарда Леополда Франтишкека Танера (Bernard Leopold František Tanner, 1654–?).

О повести Чеха Темлер се информисао из дела *Historia bohémica* (Ханау 1602) епископа Оломоуца у Моравској, Јана Дубравујуса (Jo[h]annes Dubravius (1486–1553)), а о хуситском покрету из списка папе Пија II (Enea Silvio Piccolomini, 1405–1464), *Historia Bohémica* (1458).

Бавећи се језицима који се говоре на Балкану, Темлер није заобишао изворе који су у вези са Османским царством као дело немачког историчара и оријенталисте Јоханеса Левенклауа (Johannes Löwenklau, 1541–1594), *Historiae Musulmanae Turcoru. De Monumentis Ipsorum Exscriptae, Libri XVIII* (Франкфурт на Мајни 1591) које садржи турске изворе, или пак спис фламанског писца и дипломате Ожјеа Гилена де Бизбека (Ogier Ghiselin de Busbecq, 1522–1592), *Turcicae epistolae* (Франкфурт на Мајни 1595), а које је прво било објављено 1581. под називом *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum* о његовом боравку у Отоманском царству док је био амбасадор.

Веома често Темлер цитира енциклопедијско дело *Antiquitates Italicae Medii Aevi* (Милано 1738–1742) историчара, писца и нумизматичара Лудовика

Антонија Мураторија (Ludovico Antonio Muratori, 1672–1750). Муратори је желео да изложи обичаје Италије од пада Римског царства до 1500, писао је дакле о законима, уговорима, о црквеним аспектима, о болницама, новцима, феудима, чиме је начинио једну праву културну историју Италије средњег века.

У свом речнику Темлер није наравно могао да прескочи Библију, на коју се често позива, али ни *Evangelienbuch*-а из IX в. монаха Отфрида од Вајсенбурга (Otfrid von Weissenburg). Бројни су извори и који се односе на повест Цркве и на црквена питања па је могуће наћи референце на спис француско-енглеског филолога Исака Казобона (Isaac Casaubon, 1559–1614), *De rebus sacris et ecclesiasticis exercitationes XVI* (Франкфурт 1615), у коме је аутор напао италијанског историчара и кардинала Чезара Баронија (Cesare Baronio, 1538–1607) и оптужио га за недостатак извора и за недовољно знање из области лингвистике. Остале црквене историје присутне у речнику јесу *Nucleus historiae Ecclesiasticae exhibitus in historia Arianorum* (Келн 1676) немачког писца Кристофа Санда (Christoph Sand, 1644–1680), једног од највернијих Спинозиних ученика, затим *Slavoniae Reformatae, continentes Historiam Ecclesiasticam Ecclesiarum Slavonicarum* (Амстердам 1679) Анджеја Венгијерског (Andrzej Węgierski / *Andreas Wengerscius*, 1600–1649), ректора школе у Лешну, где излаже историју калвинистичке и аријанске *ecclesia major*, те *Tractatus De Paschate, Altero Veteris Testamenti Sacramento* (Франкфурт на Мајни 1685?) протестантског теолога Себастијана Шмита (Sebastian Schmidt, 1617–1696). Кад је ексцерпирео грађу Темлер, није заобишао ни богумиле па је консултовао *Historia Bogomilorum* (Витенберг 1712) немачког полихистора Јохана Кристофа Волфа Лудвика (Johann Christoph Wolf, 1683–1739).

Занимљиво је да у оквиру прва три слова азбуке Темлер наводи само три дела која су на неки начин у директној вези са Балканом: неколико пута помиње као извор *Зарцало духовно* (Венеција 1614) Дубровчанина Мавра Орбинија (средина XVI в.–1614). Иако је реч о преради једног од најчитанијих дела у Италији XVI века (Карњони и др. 2002: 426), *Specchio spirituale del principio e fine della vita humana* (Бреша 1595), чији је аутор био фрањевац Анђело Ели (Angelo Elli, ?–1617), чињеница је да Темлер цитира управо Орбинијев превод. Други спис који Темлер консултује јесте о старини и распрострањености илирског језика, *De Illyricae linguae vetustate et amplitudine Dissertatio historico-chronologico-critica* (Венеција 1754) дубровачког биографа Себастијана Сладе Долчија (Sebastiano Dolci, 1699–1777). Ово дело је требало да покаже како је „илирски” језик настао још у старозаветна времена и као такво представља „тешко [...] проходну шуму” (Пантић 1957: 173). *De Illyricae linguae vetustate et amplitudine* је, међутим, имало великог (често не позитивног) одјека у научном свету, па се на овај начин и Темлер укључује у рецепцију Сладеовог контроверзног списа (176–181). Но дело које је у суштини највише привлачило Темлерову пажњу јесте *Пут по Далмацију* (*Viaggio in Dalmazia*, Венеција 1774) падованског литерате и геолога Алберта Фортиса (Alberto Fortis, 1741–1803). Темлер га наводи искључиво у немачком преводу, *Reise in Dalmatien* (Берн 1776). Познат је одјек овог дела у западној

Европи, као највећа књижевна сензација XVIII в. која је дошла из Италије, и Темлер се, као у случају са Сладеовим делом о старини илирског језика, укључује у активну европску рецепцију Фортисовог дела.

На основу горе наведених података ексерпције грађе за „илирски” речник Кристијана Фридриха Темлера могуће је закључити пре свега да се тенденција ка енциклопедизацији која карактерише Темлерово време и дела која је он консултовао, како њему савремена тако и она која су му претходила, одсликава и у његовом речнику, што због великог броја библиографских јединица које наводи, то и због броја језика на којима је давао дефиниције одредница. Реч је дакле о правој илирској енциклопедији, по много чему јединственој.

Немогуће је не приметити да се Темлер учестало позива на оне списе који се баве управо Словенима, пре свега Лужичким Србима. Као што је већ речено (Лазаревић Ди Ђакомо 2017), Темлер, који је био пореклом из Цербста у близини Магдебурга, настојао је у свом речнику да пружи етимологију бројних словенских топонима на немачкој територији и у ту сврху му је био користан илирски језик, којим је објашњавао порекло њему познатих места.

Чак и овакав парцијални преглед ексерпције коју је Темлер обавио за свој речник доноси нам и један важан податак у вези са периодом стварања овог дела. На другом месту смо претпоставили да је Темлер свој речник састављао од 1766–1769. године (уп. Лазаревић Ди Ђакомо 2015: 471). Но, с обзиром да Темлер константно цитира Фортиса, и то искључиво немачки превод већ од првих страница свог речника, то значи да, супротно нашој претходној претпоставци, овај Темлеров речник није могао да буде састављен, па чак ни започет, пре 1776. године.

ЛИТЕРАТУРА

- Аноним. 2011:** *Samlere fra Denmark*, Memphis: Books LLC.
- Богенг 2011:** G. A. E. Bogeng, *Die großen Bibliophilen: Geschichte der Büchersammler und ihrer Sammlungen. III*, Leipzig: Verlag von E. A. Seemann.
- Брика 1903:** C. F. Bricka, *Dansk biografisk lexicon: tillige omfattende Norge for tidsrummet 1537–1814. Bind XVII. Svend Tveskjæg – Tøxen*, Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandels Forlag.
- ГКС – 4°:** C. F. Temleri *Dictionarium Slavonicum, autogr. habet pagg. 1103; cum explicatione notarum et initio alterius vocabularii ejusdem argumenti*, Det Kongelige Bibliotek, Gammel kongelig Samling 2071 – 4°.
- Ден Бестен 2010:** H. den Besten, A Badly harvest field: The growth of linguistic knowledge and the Dutch Cape colony until 1796, у: S. Huigen, J.L. De Jong, E. Kolfin (ed.), *The Dutch Trading Companies As Knowledge Networks*, Leiden, Boston: Brill, 267–296.
- Добровски 1814:** J. Dobrowsky, *Slovanka*, Prag: In der Herrlichen Buchhandlung.

- Ериксен 1786:** J. Erichsen, *Udsigt over den gamle Manuscript-Samling i der store Kongelige Bibliothek (Kiöbenhavn 1786)*, Kiöbenhavn: Møller.
- Јакобсен 1970:** P. Jacobsen, F. Temlers illyrische Wörterbuch in der Kgl. Bibliothek in Kopenhagen, *Scandoslavica*, XVI, 251–259.
- Јакобсен 1984:** П. Јакобсен, Српскохрватска лексикографија и рад на српскохрватској морфологији у Данској у 18. веку, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 14, 61–68.
- Јовановић 1961:** Љ. Јовановић, Каталог књига библиотеке Christian-a Friedrich-a Temler-a, *Библиотекар*, 13/4, 263–274.
- Карњони и др. 2002:** C. Cagnoni, A. Gentili, M. Regazzoni, P. Zovatto, *Storia della spiritualità italiana*, Roma: Città Nuova Editrice.
- Консидајн 2014:** J. Considine, *Academy Dictionaries: 1600–1800*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Лазаревић Ди Ђакомо 2015:** P. Lazarević Di Giacomo, C.F. Temler i njegova beležnica (NKS 175-4^о), *Croatica et Slavica Iadertina*, XI/II, 463–495.
- Лазаревић Ди Ђакомо 2017:** P. Lazarević Di Giacomo, L'etimologia toponomastica anhaltino-servestana secondo Temler, *Merope* (у штампи).
- ЊКС 175 – 4^о:** *Collectanea om adskillige slaviske Sprog*, Det Kongelige Bibliothek, Ny kongelig Samling 175 – 4^о.
- Њуеруп 1782:** E. Nyerup, *Spicilegii bibliographici specimen primum exhibens ex Bibliotheca Regia Havniensi supplementum annalium Maitairianorum et quidem primitiarum artis typographicæ decades duas*, Havniæ: Sumtibus Christ. Gottl. Proftii.
- Пантић 1957:** М. Пантић, *Себастијан Сладе Долчи. Дубровачки биограф XVIII века*, Београд: САН.
- Путанец 1962:** V. Putanec, Leksikografija kod Hrvata, Srba i Crnogoraca, у: *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb: Leksikografski zavod, 503–513.
- Сване 1968:** G. Svane, *Slavonic Manuscripts in The Royal Library: A Catalogue*, Copenhagen: The Royal Library.
- Станкјевич 1984:** E. Stankiewicz, *Grammars and Dictionaries of the Slavic Languages from the Middle Ages up to 1850: An Annotated Bibliography*, Berlin, New York, Amsterdam: Mouton Publishers.
- Хатон 2016:** Ch. Hutton, Defining Ordinary Words for Mundane Objects: Legal Lexicography, Ordinary Language and the Word Vehicle, у: М. Маc Aodha (ed.), *Legal Lexicography: A Comparative Perspective*, London, New York: Routledge, 177–200.
- Шафарик 1865:** P. J. Šafařík, *Geschichte des Serbischen Schrifthums*, Prag: Verlag von Friedrich Tempsky.

Persida Lazarević Di Giacomo

ON EXCERPTION FOR CH. F. TEMLER'S "ILLYRIAN" DICTIONARY

Summary

In this paper, some aspects of the excerpts that Danish State official Christian Friedrich Temler (1717–1781) used in his "Illyrian" dictionary (GKS – 4°) are analyzed. In particular, the material that Temler collected and consulted for the entries for the first three letters of the (Bosnian) Cyrillic alphabet has been examined. Based on a partial analysis, it is possible to conclude that the tendency towards encyclopaedisation typical of Temler's time was also a feature characteristic of Temler's work, and that the "Illyrian" language of his dictionary is actually a kind of protolanguage used to explain linguistic phenomena present from the Adriatic to the Baltic. The material Temler employed also confirms that he began to write his dictionary after 1776 and that his death interrupted his plans for what was originally conceived as a much longer and more comprehensive project.

Љиљана М. БАЊАНИН*
Dipartimento di Lingue e Letterature
Straniere e Culture Moderne
Torino

Оригинални научни рад
Примљен: 01. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ЈЕДАН НЕПОЗНАТИ ИТАЛИЈАНСКО-СРПСКО-ХРВАТСКИ РЕЧНИК

Италијанска лексикографија од 16. века систематски и организовано посвећује велику пажњу изради и публикавању речника и енциклопедија, али се, паралелно с неговањем италијанског језика, већ од 18. века јављају први специјализовани, стручни речници. Ова традиција наставља се и у 20. столећу: предмет овог рада је стручни италијанско-српско-хрватски речник војне терминологије (*Dizionario militare italiano-serbo-croato*) чији је аутор генерал Ђовани Ферери.

Циљ рада је да се прикаже овај непознати речник, да се опише његова макро- и микроструктура, почев од увода, пропратних објашњења, упутстава о коришћењу, па до додатака и прилога, као и да се утврди значај који је ова публикација имала у времену и контексту у којем је настала.

Кључне речи: лексикографија, војни речници, војна терминологија, Ђовани Ферери.

1. Термин лексикографија односи се, на првом месту, на онај део науке о језику који се теоријски и практично бави изучавањем речника, обухвата лексикографску литературу (штампане и рукописне радове и речнике) али и конкретно састављање и објављивање речника (Драгићевић 2014). Италијанска лексикографска традиција овако постављена датира из 15. века, када су настали први монолингвални речници италијанске Вулгате, по узору на регистре латинског језика. Мада су ти први речници – чији су аутори били хуманисти (Љуиђи Пулчи, Леонардо да Винчи, Никола Вала)¹ – осциловали између спискова и регистара, и показивали методолошке несигурности у навођењу речи, већ 1612. излази у Венецији речник престижне фирентинске Академије Круска *Vocabolario degli Accademici della Crusca*, који представља

* ljliljana.banjanin@unito.it

¹ Уп. Дела Вале 2005: 20–23. О историјском прегледу италијанске лексикографије уп. Марело 1989: 6–16.

велики помак: био је састављен на теоријски стабилним и кохерентним основама, по узору на европске моделе. Ово издање, као и сва наредна, објављена између 1729. и 1738, била су, у периодима интензивне лексикографске активности који су уследили, полазиште за састављање бројних речника, тако да је, нпр., 19. век у италијанској литератури дефинисан као „век речника” – *secolo dei vocabolari* (Дела Вале 2005: 33), чиме су постављени темељи савремене лексикографије 20. века.

1.1. Пијемонт се већ од 18. века истиче веома интензивном лексикографском активношћу, публиковањем многобројних речника – било да је реч о специјализованим / стручним дијалектолошким, речницима класичних језика, или енциклопедијским – што је било у складу са целокупном издавачком делатношћу, а што поткрепљује и податак да је крајем 19. века у Торину и у Пијемонту регистровано седамнаест издавача који су у својим каталозима имали бар по један речник (Марело 2005: 182–183).

Може се, дакле, утврдити да Пијемонт у овоме периоду предњачи у односу на остале покрајине, а међу бројним публикацијама ове врсте, као што подвлачи Марело (2005: 188), посебно се истичу валидни војни речници – последица дуге војне традиције ове италијанске покрајине. Континуитет издавања и штампања војних речника у торинским штампаријама и малим издавачким кућама илуструје неколико примера: Ђузепе Граси (Giuseppe Grassi) објављује 1817. прво двотомно издање свог *Италијанског војног речника (Dizionario militare italiano)*, док друго, проширено, излази 1833. Пешадијски официр Пио Бози (Pio Bosi) 1869. у једној торинској типографији штампа енциклопедијски војни речник импозантног обима, на 679 страна, а 1875. прикључује му додатак од 90 страна. И Грегорио Карбоне (Gregorio Carbone), артиљеријски генерал и директор Војне библиотеке у Торину, објавио је 1863, код престижног торинског издавача Верчелина, свој војни речник (*Dizionario militare*), с посветом италијанском краљу Виктору Емануелу II (уп. Марело 2005: 188–190).

2. Војну традицију и такву вокацију града Торина, која се овако манифестовала кроз издавачку активност, поткрепљују и подаци о постојању војних школа, чији је циљ био формирање војног и официрског кадра. Већ 1793. краљ Карло Емануеле III основао је школу за практичну и теоријску обуку артиљераца, а 1863. је, краљевским указом, основана једна од најбољих институција за војну обуку, Војна академија (*Scuole d'Applicazioni delle Armi e del Genio*) – обновљена 1892, која ради и данас; од 1867. постоји и Виша школа за (трогодишњу) обуку официра (*Scuola Superiore di Guerra*). Због сталног присуства великог броја војника и официра, али и због своје карактеристичне архитектонске структуре „четвртасог” града, сличног римском полигону и гарнизону, Торино је подсећао на град касарну (уп. Бањанин 2013: 182).

2.1. У једној од ових војних институција се, по свој прилици, формирао и Ђовани Ферери (Giovanni Ferreri), аутор речника који је предмет овога рада. О Ферерију нема информација у биографским речницима и енциклопедијама; реконструкција његове биографије могућа је једино преко његове војне каријере, на основу података из војних архива, али и праћењем инте-

ресовања за наш језик, што представља само један део његовог списатељског опуса.

Ферери је био пореклом из Барбаније у Пијемонту, на шта указује и његово презиме, распрострањено у овој северној италијанској области. Рођен је у Риму 1878, али је извесно да је, и поред мобилности коју намеће војничка служба, велики део живота провео у Торину, у чијој је близини – у месту Панкаљери – и умро 1964.² На основу података из војне документације сазнаје се да је 1928. добио звање професора, а највероватније је радио и у торинској Војној академији. Током свог дугога живота прошао је све степенике војне каријере: године 1896. је војник-добровољац, а затим, преко чина наредника, потпоручника и поручника у инжењеријској бригади, па капетана, заробљеника у Првом светском рату, долази до чина пуковника и генерала. У документу о пензионисању, 1954. године, стоји да му је униформа остављена на располагању у знак почести и поштовања за војне заслуге.³ Током војне каријере Ферери је – како је документовано у војној књижици – више пута награђиван: 1926. орденом кавалера Реда Св. Мауриција и Лазара краљевске куће Савоја, 1933. титулом комендатора Краљевине Италије, а 1938. високим државним признањем као аутор уџбеника и речника српско-хрватског језика. У пропратној ноти државног секретара Министарства за рат стоји да је реч о књигама које су „практичне” и „изузетно корисне” у „војне сврхе”.⁴

2.2. Бројне публикације које је Ферери објављивао, почев већ од двадесетих година, тематски се могу сврстати у две групе: прву чине текстови културолошко-историјског типа посвећени делу Пијемонта из ког потиче његова породица, а друга обухвата публикације са војном тематиком. На овом другом пољу он делује као практичар али и као стратег, који изучава теоријске аспекте војне науке.⁵ У томе контексту може се тумачити и његово интересовање за наш језик, мада је немогуће утврдити разлоге због којих је почео да се бави њиме, као и околности под којима га је учио и научио, јер у документима о томе нема трага.

Ферери је, најпре, аутор три уџбеника/приручника српско-хрватског језика, објављена раних тридесетих; мада они нису предмет овога рада, на њих указујемо зато што претходе изради речника и несумњиво су у тесној вези с њим, као нека врста припреме. У хронолошки првом, у наслову се подвлачи термин „југословенски језик” а приручник се представља као „увод” у граматику, читање и конверзацију „фигуративном методом”: *Avviamento allo studio*

² Податке о боравишту и смрти добили смо од анаграфске службе општине Панкаљери (Servizio Anagrafico Comune di Pancalieri).

³ Уп. документат: D. M. li 2. 7. 1954 reg. 27 – foglio 210. До података везаних за Фереријеву војну каријеру дошли смо преко архивске службе италијанског Министарства одбране у Торину и Риму (Ministero della Difesa, Direzione generale per il personale, V reparto, XII divisione. Documentazione esercito).

⁴ Уп. документат / диспозицију Министарства бр. 1087 од 22. октобра 1938 – XVI: „Encomiato da S. E. Il Sottosegretario di Stato per la Guerra per la praticità veramente utile, di un manuale e dizionario della lingua serbo-croata pubblicato a cura del ai fini militari [...]”

⁵ Уп. G. Ferreri, *Ricoveri di montagna*, Torino, 1923; G. Ferreri, *Dati pratici sulla sistemazione delle posizioni nella guerra campale, con annesse tabelle, schizzi e figure (scuola di Guerra)*, Torino, 1925; G. Ferreri, *Guida pratica per la protezione antiaerea*, Torino, 1935.

della lingua jugoslava: grammatica, letture, conversazione col metodo figurato (1930). Следеће, недатирано дело, највероватније из 1931, насловљено је као „приручник” – *Manuale di lingua serbo-croata, 2. ed. riveduta ed accresciuta* – и већ у наслову измењен је и прецизиран званични назив језика (*lingua serbo-croata*). У трећој књизи, *Manuale pratico di lingua serbo-croata / A dispense* из 1932, акценат је на „практичној” употреби приручника – дата је у облику свезака са текстовима и илустрацијама за читање, превођење, конверзацију и, што је веома занимљиво, садржи прилог са 20 табли са ћириличним текстовима. Овде се такође већ у наслову прецизира да је приручник намењен првенствено војним школама. Сва три уџбеника објављена су код истог торинског издавача, типографа Алфреда Клука, код кога је Ферери и раније објављивао своје текстове и код кога је публикован и речник.

3. Мада без ознаке године, може се прихватити да је Фереријев војни речник штампан тридесетих година, сасвим сигурно између 1932. и 1938. Ова последња година наводи се у каталозима торинских библиотека, у којима су и сачувани једини примерци речника,⁶ као највероватнија година штампања. Наводи је и Кронија – он се није бавио Фереријем већ га само узгредно спомиње међу ауторима антологија и речника из прве половине 20. века (Кронија 1958: 673). Да је сасвим исправно као годину публикавања означити 1938, потврђује и податак о награди Министарства за рат, која је аутору додељена управо те године.⁷ На корицама се, уз ауторово име, наводи и војни чин генерала, и даје двојезични наслов *Dizionario militare italiano-serbo-croato / Vojni rečnik italijansko-srpsko-hrvatski*, уз податак да садржи око 2.000 речи.⁸

3.1. На плану макроструктуре посматрано, речник је, као свако озбиљно дело те врсте, опскрбљен очекиваним пропратним елементима (предговор, скраћенице, објашњења). Они су овде дати билингвално, најпре на италијанском а затим на српско-хрватском, латиничним писмом и екавским наречјем. У предговору се експлицитно прецизира функција речника: треба да послужи „официру”, дакле вишем и образованијем слоју војне популације, као „подсетник / вадемекум”, „то јест као приручна књижица која ће му олакшати аутодидактично учење. Он ће тако изградити платформу продубљеног познавања војних израза италијанског и српско-хрватског језика” (Ферери 1938: б. с.). Следи и ауторово објашњење да је италијанске изразе превео „дословно”, те да је „означио односно у загради и са звездicom (*) изразе српско-хрватске терминологије” и додао стране речи у употреби. Одељак *Skraćenice* (*Abbreviazioni*) садржи знаке који олакшавају сналажење и употребу (знаци за понављање, еквиваленти, напомене за комплементарну употребу цртежа, фразеологије и дијалога из другог издања ауторовог приручника српско-хрватског језика, при чему је највероватније реч о издању из 1931. Кратко по-

⁶ Војни речник чува се у следећим торинским библиотекама: Biblioteca della Fondazione Luigi Einaudi, Biblioteca del Seminario Arcivescovile, Biblioteca del Centro italiano documentazione azione studi.

⁷ Уп. напомену б.

⁸ Уп. Ферери [1938]. Сви цитати и примери дати су према овоме издању.

главље са *Objašnjenjima* (*Spiegazioni*) садржи заправо ознаке за скраћенице и информације као нпр.: *agg.* > *aggettivo* – pridev; *art.* > *artiglieria* – артиљерија; *coll.* > *collettivo* – збирна именица; *f. pl.* > *femmini le plurale* – множина женскога рода; *m. pl.* > *maschile plurale* – множина мушкога рода. У овом делу су и ознаке за падеже за које се у италијанском даје латински назив (*nominativo, genitivo, dativo...*) док за српско-хрватски стоји први, други, трећи итд. падеж. Следи табела са ћириличним писаним и штампаним словима („Велика / мала / штампана азбука”), као и словима, ћирилицом, исписани бројеви од један до десет. У завршном делу (стр. XXVI–XXVII) дате су *Vojničke skraćenice* (*Abbreviazioni militari*) поређане абecedним редом, при чему је занимљиво да се на првом месту налази српско-хрватска скраћеница, па пуни облик, а тек затим италијански еквивалент, на пример: **bar. punj.** *barutno punjenje* – *carica di polvere*; **K. P.** *Komanda pešadije* – *comando di fanteria*, **niš. lin.** *nišanska linija* – *linea di mira* итд.

3.2. Микроструктура речника тј. скуп оних елемената који су саставни део сваке речничке јединице (фонетска транскрипција, слогови, изговор, графичке варијанте, морфолошке информације, граматичка категорија, род, етимологија, употребни маркери, дефиниција, фразеологија и стилски квалификатори) овде су мањкави, или су сасвим изостали. Ово се објашњава природом и адресатима речника – што ћемо илустровати са неколико примера.⁹

Глаголи су бројчано веома добро заступљени и, заједно с именицама, чине главни корпус речника. Италијанске лексеме визуелно су истакнуте болдом (тј. масним словима), у неким је инфинитивни наставак одвојен од основе, али то није консеквентно спроведено. Облици српско-хрватских глагола сви су у екавском облику; у доста примера понуђен је само превод, с тим што је он у неким случајевима непотпун или мањкав:

Accampa-re *logorovati*;
Defilare *defilovati*;
Indica-re *označiti, obeležiti*;
Minare *minirati*.

У највећем броју примера наводе се глаголски видски парови без специфичних објашњења о природи облика, и то тако што се на основу глагола додају наставци – по правилу, најпре се наводи перфективни, а затим имперфективни глагол:

Esam-inare *ispit-ati-ivati*;
Intossica-re (*avvelenare*) *(o)trovati*;
Occultare *prikri-ti-vati*;
Restr-ing-ere *su-ziti-zavati, ste-gnuti-zati*;
Vinc-ere *pobe-diti-đivati*;
Limi-tare *ograničiti, opredeliti*;
Spiana-re (*distru-gere*) *rušiti, uništiti* – у овом случају без аспекатских парова.

⁹ Сви наведени примери су у облику у коме се јављају у италијанском оригиналу.

У неким другим случајевима дати су и граматички маркери (предлошке рекције уз глаголе), некада без примера а некада допуњени изразима типичним за војну употребу. На пример:

Dispo-rre 1. raspolagati (L.); raspore-diti-divati;
Esten-dere (a) prote-gnuti-zati na (A.);
Fronteggiare (*il pericolo*) prkositi (D.) opasnosti;
Provv-edere snabd-eti-evati, opskrbeti (L.), nabaviti.

Врло чести су идиоми и устаљени изрази везани искључиво за војну терминологију:

Abbandonare (*una posizione*) napu-stiti-štati položaj; ~(*il servizio*) ostaviti službu;
Accerchiare (*il nemico*) opkol-iti-javati neprijatelja;
Nuotare plivati; ~*nel sangue* biti sav krvav; ~*contro corrente* (*nel senso d. corrente*) plivati uzvodu (nizvodu);
Scoppi-are pu-ći-cati, rasprsnuti se (eksplodirati); ~*in aria* eksplodirati u vazduhu; ~(*a guerra*) planuti (rat).

Пример комплетне речничке јединице могао би да буде следећи:

Punta-re 1. (*dirigersi su*) uprav-iti-ljati k (D.), nastup-iti-ati 2. (*un'arma*) nišaniti na (A.) 3. (*mirare*) ciljati na (A.) // **-mento** (*in direzione*) nišanje po pravcu // **-tore** nišandžija.

Уз италијанску лексему **Individuare** понуђена је и идиоматска употреба која се односи на уочавање објектива (*individuare > obiettivi*), елемент који је изостао у облику уоћ-iti-avati, који је допуњен туђицом *reperisati*.

Као куриозитет може да се наведе пример глагола чија се употреба ограничава на једно једино, основно значење:

Trad-urre dall'italiano in serbo-croato prev-esti-oditi s italijanskog jezika na srpsko-hrvatski

док су изостала нека друга: „2. sprovести; ~*tradurre in atto* sprovести u delo, ostvariti; ~*qn* (kanc.) stražarno sprovести koga; 3. predati, preneti” (Klajn 1996: 878).

У Фереријевом војном речнику јављају се и неке данас неуобичајене форме, које су ипак регистроване у речнику САНУ. Тако се за глагол „fuggire” као перфективни корелат даје „побећи” а за имперфективни „побежати”, а слично је и код глагола „proteggere” > „заштићавати”. Као пример може да послужи и глагол „spezzare slomiti, razbiti” за који налазимо и облик „~*in più pezzi* isprelamiti”. Слично је и са глаголом „appiedare” чији имперфективни корелат гласи „сјаживати”, док се за израз „appiedando per il combattimento a piedi” даје партиципни облик „сјажујући za borbu пешке”. За глагол „appoggiare (*aiutare*)” јавља се само итеративни облик „potpomagati”, а не и имперфективни „помагати”.

У организовању именичких лексема аутор је следио сличан модел, с тим што јединице варирају од сасвим једноставних до сложенијих, при чему се запажа да нигде није наведен граматички род српско-хрватских именица:

Accesso (a) pristup, prilaz k (D.);
Affusto lafet; *sotto*~donji lafet;

Arma 1. Oružje (solo al sing.); ~ *bianca* hladno oružje // 2. (fant., art., ecc.), rod vojske – овде се дају и изведенице као **armamento** наоруžанје, **armistizio** примирје, **armata** армија;
Baionetta bajonet, nož; *attacco alla* ~ napad bajonetom;
Bomba bomba; ~ **a mano** ručna bomba // ~ *da fucile* pucana bomba // **bombardare** bombardovati // **-rdamento diurno** дневно bombardovanje; ~ **notturmo** ноћно bombardovanje;
Bombarda bacač mina;
Calma 1. (*nelle operazioni*) zatišје; (*sangue freddo*) hladnokrvnost;
Fucile пушка; ~ *mitragliatore* пушко-митралјез;
Fuoco ватра; ~ *d'infilata, incrociato, radente* уздужна, unakrsna, brišuća ватра; *esercitazione a* ~ ватрено вежбање; *fuoco!* palјba!
Lancia-bombe bacači mina // **-fiamme** bacači plamena // **-messaggi** bacanje izveštaja;
Min-a mina; *fornello da* ~ komora mine; *foro da* ~ мински канал; *collocare una* ~ položiti minu; *far brillare una* ~ rasprs-nuti-kavati minu // **-atore** miner // **-erale** ruda // **-iera** rudnik;
Mitragliatrice [mrt.] митралјез;
Razzo (*illuminante*) svetleća raketla;
Spada mač; *a ferro e fuoco* ognjem i mačem.

Адјективске или партиципске лексеме организоване су према истом моделу, као што показују примери:

Anzia-no stariji // *per* ~ **nità** po starešinstvu;
Ausiliario pomoćni // *armi* ~ pomoćni rodovi vojske;
Identi-co istovetan, jednak (identičan);
Idone-o (*di servizio*) sposoban za službu;
Illeso neoštećen;
Immun-e (*esente*) oslobođen (G.);
Imperforabil-e neprobojan;
Imperbeabile (*agg.*) neprokišљiv (nepromočan); (*sost.*) kišni plašt (kaput koji ne propušta vodu);
Inferiore potčinjen; *uff.* ~ niži oficir;
Invincibile nepobedљiv, nepobedan;
Micidiale (*fuoco*) ubistvena (ubitačna) ватра;
Minimo najmanji, najniži (minimalan);
Tassativo (*chiaro*) јasan; (*esplicito*) izrečen; (*formale*) formalan;
Urgen-te (*agg.*) hitan; *soccorso* ~ (*pronto soccorso*) hitna pomoć;
Vuoto (*agg.*) prazan, šupalј; *sezione vuota* (*art.*) ispražњeno odeljenje.

Придеви и прилози заступљени су у знатно мањем броју у односу на глаголе и именице и, као што може да се види, навођење није уједначено, па се некада уз облик додаје граматички маркер (као у последњим случајевима), мада је већином изостављен.

4. Да закључимо: формат, обим и структура речника указују да је реч о редукованом једносмерном билингвалном речнику ограниченом искључиво на војно поље. То, у формалном погледу, има неколико предности, али и недостатака. Наиме, овакав сужени формат поједностављује унутрашњу организацију и олакшава консултовање речника, што је и разумљиво с обзиром на намену, тј. чињеницу да је речник намењен војном кадру. Даље, понуђен је мањи број одредница и, у односу на друге врсте речника, његова унутрашња организација је симплификована: не наводе се нијансе значења; не дају се мање фреквентне конструкције, идиоматски изрази често су елиминисани – тако да овакав речник јесте лакши за коришћење, али је зато и мање информативан. Дакле, ограничен број одредница олакшава коришћење и потрагу за појединим речима, али, с друге стране, онемогућава прецизност – која у овом

случају и није била ауторова интенција: речник је требало да има практичну комуникативну функцију тј. није био осмишљен као помагало у превођењу. Редукована форма условила је изостанак граматичких маркера чија је функција да у оквиру леме на „економичан начин представе све релевантне граматичке карактеристике лексема” (Ристић 2014: 115), док се квалификатори подразумевају јер је у уводу објашњено да је реч о војном речнику.

И поред многих недостатака и мањкавости овај Фереријев речник је иновативан и јединствен с обзиром на време објављивања, на његову природу и намену, која је највероватније била одраз ауторовог интересовања за српско-хрватски језик, *summa* његових лингвистичких компетенција, али и одраз времена. Италијанско друштво тридесетих година 20. века било је обележено империјалистичким и територијалним претензијама према словенском југоистоку. У том смислу може се тумачити и награда која је аутору додељена 1938, за заслуге на овом пољу. Овај особени војни речник отвара многа занимљива питања за нова продубљивања теме и нова истраживања. Једно од њих тиче се моделâ којима се аутор руководио у састављању свога речника: са италијанског становишта ово је прави раритет, за који су му као узор највероватније послужили не само италијански претходници него и речници на српском језику.

У овом раду изнели смо до сада непознате податке везане за биографију и војну каријеру аутора речника, изузетно занимљиве, готово мистериозне личности Ђованија Ферерија, генерала-писца и заљубљеника у српско-хрватски језик, али би било веома корисно открити и како је дошао у контакт са нашим језиком, када га је и под којим околностима учио и научио, као и какве је везе, и с ким, сасвим сигурно имао у Краљевини Југославији.

ИЗБОР

Ферери [1938]: G. Ferreri, *Dizionario militare italiano-serbo-croato. Vojni rečnik italijansko-srpsko-hrvatski*, Torino: Tipografia A. Kluc.

ЛИТЕРАТУРА

Бањанин 2013: Lj. Banjanin, Dal viaggio all’esilio: voci straniere a Torino (Antunović, Tommaseo, Tkalac), in: *L’Unità d’Italia nell’occhio dell’Europa*, a cura di E. Kanceff, I, 107, Moncalieri: C. I. R. V. I., 175–188.

Дела Вале 2005: V. Della Valle, *Dizionari italiani: storia, tipi, struttura*, Roma: Carocci editore.

Драгићевић 2014: Р. Драгићевић, Развој практичне и теоријске лексико-графије, у: *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, ур. Р. Драгићевић, Београд: Чикоја, 9–26.

Клајн 1996: I. Klajn, *Italijansko-srpski rečnik*, Beograd: Nolit.

- Кронија 1958:** A. Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millenio*, Padova: Officine Grafiche Stediv.
- Марело 1989:** C. Marelo, *Dizionari bilingui con schede sui dizionari italiani per francese, inglese, spagnolo, tedesco*, Bologna: Zanichelli.
- Марело 2005:** C. Marelo, Stampare e scrivere dizionari in Piemonte, in: *La lessicografia a Torino dal Tommaseo al Battaglia*. Atti del Convegno (Torino – Vercelli, 7–9 novembre 2002), a cura di G. L. Beccaria, E. Soletti, Alessandria: Edizioni dell’Orso, 179–204.
- Ристић 2014:** С. Ристић, Квалификатори у српској лексикографији, у: *Са времена српска лексикографија у теорији и пракси*, ур. Р. Драгићевић, Београд: Чигоја, 113–130.

Ljiljana M. Banjanin

AN UNKNOWN ITALIAN-SERBO-CROAT DICTIONARY

Summary

The 16th century saw Italian lexicographers begin to devote considerable attention to dictionaries and encyclopedias in the Italian language. By the 19th century they were engaged in a parallel activity of editing and publishing the first specialist dictionaries, a tradition which would continue over time.

The focus of this article is an unknown Italian-Serbo-Croat military dictionary written by General Giovanni Ferreri, while its aim are: to date as accurately as possible its publication; to reconstruct the author’s biography; to provide both an analysis of the dictionary’s macro and micro-structure and examples illustrating its contents; and, given that it is now a rarity, to examine the circumstances of its production and publication.

Tomasz KWOKA*
Instytut Filologii Słowiańskiej
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

Оригинални научни рад
Примљен: 20. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

РУКОПИСНИ РЕЧНИК СТРАНИХ РЕЧИ КЊАЖЕСКЕ
КАНЦЕЛАРИЈЕ 1815–1839 ПРОФЕСОРА
ВЕЛИМИРА МИХАЈЛОВИЋА КАО ТРАГ
ЈЕДНОГ ВРЕМЕНА И ЊЕГОВОГ ЈЕЗИКА

Остављен у рукопису, речник професора Велимира Михајловића са Новосадског универзитета *Речник страних речи Књажеске канцеларије 1815–1839*, обухвата фонд страних речи ексцерпираних из докумената Књажеске канцеларије. Током својих лексичких истраживања проф. Михајловић са тимом сарадника објавио је два двотомна речника лексике 18. и 19. века, док је овај трећи остао само у рукопису. У оквиру пројекта *Прилози за речник страних речи (са етимолошким белешкама) српске Књажеске канцеларије* у Магици српској, речник је дигитализован, допуњен лексичким, етимолошким и теоријским материјалом те, заједно са професором Матом Пижурцом, припреман за објављивање. Лексичка грађа речника приказује структуру позајмљеница у управној терминологији нових државних институција и изворе позајмљивања у том периоду, пресудном по историју нововековне Србије.

Кључне речи: Велимир Михајловић, Књажеска канцеларија, славеносрпски, позајмљенице, Србија.

1. Професор Велимир Михајловић и његов рад

Професор Велимир Михајловић рођен је 1928. године у Београду, а умро је 1994. После завршетка студија, радио је у Историјском архиву САП Војводине у Сремским Карловцима и вероватно је тај рад архиватора утицао на његово интересовање за тежак и марљив рад лексикографа и етимолога. После Архива, од 1969. радио је у Институту за лингвистику у Новом Саду, где је држао предмет *Упоредна граматика словенских језика*, од 1985. као редовни професор. За то време објављивао је радове о етимолошким пи-

* tomasz.kwoka@uj.edu.pl

тањима, узајамним утицајима словенских и несловенских језика, додирима између словенских и балтичких језика. Бавио се лексикологијом из доба почетака српске државе, лексикографијом, ономастиком, патронимијом и другим сродним областима.

В. Михајловић је објавио преко 100 чланака, расправа и студија (Спасић Вукославић 1996: 267–274), самостално или као коаутор седам књига, а један речник је оставио у рукопису. Од књига вреди поменути: *Архивски фондови у Војводини* (1962), *Дримоними Фрушке горе* (1965), *Црквена архивска грађа у Војводини* (1970) те лексиконе и речнике: *Срскохрватски речник рибарства* (са Горданом Вуковић) (1977), *Име по заповести: императивни ономастикон српскохрватског језика* (1992), као и речнике историјске лексике. Први од њих је двотомни речник *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду* из 1972. и 1974, који је настао као споредни резултат пројекта *Фонетски и практични проблеми билингвизма у Војводини* и рада групе сарадника. Циљ тог речника је била ексцерпција лексике која потиче из периода пре Вукове реформе, јер та лексика није била (или је била слабо) обрађена у тадашњим речницима српскохрватског језика – у *Рјечнику ЈАЗУ* који је био на завршетку и *Речнику САНУ* који је тек почео да излази. Михајловић се определио за страну лексике несловенског порекла, јер је планирани пројекат *Речника славеносрпског језика* у Матици српској, започет тек 1981. под руководством професора Александра Младеновића, требало да обухвата славеносрпску, домаћу лексiku. Циљ пројекта и самог речника *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду* било је одређење времена уласка страних речи у административну терминологију новостваране српске државе. У речнику се наводи време прве потврде употребе такве лексике. Иако са доста грешака (на пример, у дефиницијама или нетачним датумима – в. приказе Славка Гавриловића: Гавриловић 1973 и Гавриловић 1976), речник допуњује празнину у лексиконима који приказују лексiku прве половине 19. века. Други интересантан речник је *Посрбице од Орфелина до Вука. Прилог проучавању наших пуризама 18. и 19. века* из 1982. и 1984. године, који приказује српске лексичке пуризме, понекад са интересантним и врло раним потврдама. Речник је интересантан и по питању истраживања и поређења са пуризмима у хрватском језику.

Све те књиге су јако важне за српску историјску лексикографију и проучавање лексичке баштине тог пресудног периода за државу, језик и културу. До тада, али и сада (иако се појавила, напoкон, огледна свеска *Речника славеносрпског језика* у издању Матице српске) те институције и њихов језик биле су слабо истражене и познате. Иако су ове две Михајловићеве књиге већ давно објављене, чини се да оне нису добиле одговарајући простор, јер су биле штампане у ограниченом тиражу и, у погледу технике, више у форми скрипти него правог речника.

О тим речницима пишу и аутори *Огледне свеске Речника славеносрпског језика*, да су „поред више радова [...] наведена два дела све што је до данас уопште штампано у форми речника књижевних језика славеносрпске епохе”

(ОС 2017: 10). То је само фрагментарна слика језика тог предстандардног периода у развоју српског језика.

Последњи у низу историјских речника јесте речник остављен у рукопису (остављен професору Мату Пижурици), који је насловљен *Речник страних речи Књажеске канцеларије 1815-1839* и обухвата фонд страних речи ексцерпираних из докумената *Књажеске канцеларије*. Рукопис је носио и поднаслов *Етимолошки речник*, али по садржају никако није личио на типичан и квалитетан етимолошки речник, јер му је недостајало много етимолошких објашњења порекла анализираних лексема. Већина одредница није имала ни основно етимолошко објашњење порекла, а један део ни дефиницију одреднице.

2. Књажеска канцеларија и њен рад

Основана 1815. године, за време Другог српског устанка, „Књажеска канцеларија, како се она у званичној преписци и званичим списима назива, представља личну канцеларију кнеза Милоша Обреновића за време његове прве владавине (1815–1839). Настала је не на основу неког законског акта, већ из потребе коју је сам живот наметао. Милош Обреновић је још 1815. год. као устанички вођ, издавао наређења и обављао преписку са народним старешинама” (Милић Грчић 1967: 9). Како пише иста ауторка, Књажеска канцеларија била је изнад свих државних установа, а из и преко ње кнез Милош управљао је својом земљом (Милић Грчић 1967: 11). Књажеска канцеларија била је увек уз кнеза Милоша, једно време чак је и путовала са њиме.

Заједно са развојем државе, канцеларија се развијала и добијала нове задатке, нове обавезе и надлежности, обављала све сложеније послове. Развијала се упоредо са развојем државног живота Србије. Њен рад је зависио и од појединих других установа које су ницале у Србији у том бурном моменту стицања све шире аутономије. О канцеларији је писала и Мирјана Маринковић: „Пошто је Народна канцеларија прерасла у Београдски суд, кнез Милош је тежиште државничког, судског и административног рада пренео на Књажеску канцеларију као личну канцеларију која се налазила тамо где је он боравио. Иако није основана формалним актом, она је као таква постојала све време кнежеве владавине. Како се у његовим рукама налазила целокупна власт, Канцеларија је отправљала све земаљске послове, одржавала преписку са страним и домаћим политичким чиниоцима, изрицала пресуде за кривична и грађанска дела, уколико то кнез није лично радио, издавала ‘настављенија’, прокламације, указе, дипломе и друга акта. [...] Књажеска канцеларија била је једна од ретких установа која осим честих промена није престајала да ради” (Маринковић 1999: 10).

Књажеска канцеларија је током постојања мењала називе. Од 1820. радила под именом Српска канцеларија, од 1821 – Канцеларија народна српска, те Магистрат крагујевачки или Суд општенородни српски. Од 1821.

кнез је препустио Канцеларији решавање мање значајних судских спорова. Сходно одредбама Сретењског устава, Канцеларија је 1835. именована Књажеским кабинетом, који је служио као посредник у преписци са Државним совјетом и страним лицима. Године 1837. преименован је опет у Придворну канцеларију (Маринковић 1999: 12). Године 1820. у саставу Канцеларије установљено је Инострано одељење, док је 1833. канцеларија кнеза Милоша била подељена на два одељења – Инострано и Внутрено (Маринковић 1999: 14). На основу члана 5. новог устава, 1839. доноси се ново решење рада и устројства Књажеске канцеларије – на месту шефа канцеларије се налазио књажески *мјестобљуститељ* који је истовремено био и попечитељ иностраних дела. Исте те године, незадовољан одредбама новог устава и смањењем овлашћења, Милош подноси оставку на престо и напушта земљу. Тиме је 1. јуна 1839. престао и рад његове канцеларије.

Прва половина 19. века била је период кад је славеносрпски језик у књижевности и администрацији још увек био жив, поготову у најближој околини кнеза Милоша. Период постојања Књажеске канцеларије је и почетни период Вукових реформи и првих покушаја увођења новог, реформисаног српског језика и правописа. Наравно, то ни у најмањој мери није утицало на језик двора Милоша Обреновића, који никако није био обожаватељ Вука и његових реформи. О писцима и запосленима у канцеларији могло би се рећи да су били невуковске оријентације. Током његове прве владавине издаване су и забране коришћења Вуковог језика и правописа: „За Вукову реформисану азбуку и фонолошки правопис, које је он употребљавао и препоручивао још од првог издања свога *Српског рјечника* (1818), Кнежевина Србија је показивала најмање наклоности. Зачетак тог односа неразумевања и одбацивања пада у време конституисања државних органа” (Луковић 1994: 32), а то је управо период кад је функционисала Књажеска канцеларија. Милош Луковић је писао о перипетијама Вуковог језика, „правилима о цензурисању књига ‘које би биле написане с писменима *љ, њ* и *ј* по ортографији познатог списатеља Вука Стефановића Карацића” те о опште познатом подругљивом односу самог кнеза према Вуку (Луковић 1994: 33).

Период почетака нове, младе српске државе пратио је и утицај аустријских Срба, који су долазили са севера и служили се славеносрпским језиком. Кад је у питању језик Књажеске канцеларије, много људи школованих северно од Дунава и Саве, који су радили као писари, вршило је утицај на језик и целу сферу јавног живота. Број чиновника је са 24 у 1815. порастао на 850 1839. године. Како пише М. Луковић, са њима се преноси и русификовани језик прекосавских вароши. Већину писара за време Првог српског устанка, њих стотињак, чинили су Срби из Угарске (Луковић 1994: 33). Но, упркос томе, како се може видети у Михајловићевом речнику, ипак највећи број позајмљеница у документима Књажеске канцеларије потиче из турског језика.

3. Речник страних речи Књажеске канцеларије 1815–1839 и наш рад

Макроструктура речника је корпус текстова из Кнежеве канцеларије, а у његовом оквиру фонд страних речи. У корпус текстова Михајловић је укључио изворе из Архива Србије. То су углавном *Збирка Мите Петровића, Тефтери Цариградске делегације* (1823–1837) те документи *Кнежеве канцеларије* (Обштемство београдско, Београдска нахија, Конзулат, Гургусовачка нахија, Крушевачка нахија, Смедеревска нахија) и судска документа (Суд општенародни српски у Крагујевцу, Протокол решења суда народног српског). Од штампаних извора, између осталог, користио је књиге: *Архивна грађа за насеља у Србији (1815–1839), Ваљевски окружни суд 1815–1865, Књажеска канцеларија, књига друга, Крагујевачка нахија 1815–1839, Књажеска канцеларија, књига прва, Нахија пожешка 1815–1839, Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824–1825*.

Прукупљена грађа у речнику укупно броји око 4300 одредница, од којих највише, њих око 1500, потиче из турског (оријентализми који потичу из турског или су стигли преко турског). Следи око 600 речи из немачког, око 230 из латинског (директно, или преко немачког; ту су и европеизми), око 180 из грчког, око 140 из француског (директно, или преко немачког), око 100 из мађарског, те око 60 из руског или рускословенског. Само неколико потиче из енглеског (*лорд*), шпанског (*армада*) и чешког. Од свих одредница, око 1200 одредница, тј. мало више од четвртине, поклапа се са материјалом прикупљеним у речнику *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*.

Лексичка грађа рукописног речника приказује структуру позајмљеница у управној терминологији нових државних институција и изворе позајмљивања уопште. То је јако интересантан период у политичкој, државној историји српске земље, јер показује утицаје разних језика на језик најближе околине двора кнеза Милоша. Из горе изложеног види се да ту доминирају турске, односно оријенталне, позајмљенице. Са једне стране то није чудно, с обзиром на историју саме територије Милошеве Србије. С друге стране, кад узмемо у обзир и тенденцију да је у управи у првој половини 19. века био велики број пречанских Срба са њиховим, средњоевропским позајмљеницама, однос турцизама и других језика може зачудити.

У погледу микроструктуре речника, структура његовог речничког чланка је следећа: одредница, основне граматичке информације (род именица, број и сл.), датум прве потврде у документима Књажеске канцеларије, дефиниција. После тога следе цитати са наводима о извору и датуму, контекст употребе лексичке јединице, те потврда са подацима о извору. Контекст, као и одреднице, транскрибован је и уређен према савременој азбуци српског језика. Контекстна употреба уписана је хронолошким редом – може се пратити колико дуго је била у употреби лексема. На крају се налази етимологија, порекло лексеме. Подаци о пореклу лексеме пружају увид у процес позајмљивања и правце позајмљивања у предстандарном периоду. Подаци о пореклу преузети су из других речника, једно- или вишејезичних.

Речник је остављен у рукопису, нажалост, са непотпуном етимолошком анализом порекла лексике, бројним празнинама или нетачним дефиницијама. Стога се редакцијски, допунски рад ослањао на бројне лексичке и етимолошке допуне. После дигитализације и редакције текста, одреднице су биле допуњаване дефиницијама и упоредним материјалом из *Грађе за речник страних речи у предвуковском периоду*. Остаје још питање: да ли свака одредница треба да се упореди и са другим, новијим речницима српског и српскохрватског језика (на пример, са Вуковим *Рјечником* или речницима ЈАЗУ, САНУ и МС)?

Редакцијски поступак најбоље се може видети у три примера одредница – без допуна и са допунама.

1. Пример одреднице без допуна:

агалари мн. (1821), ‘аге, прваци’.

Војвода призвао агаларе и заповедио им да се они ... не мешају (Арх.гр. 460); везир ... је дознао да Ђул-ага с 40 други босански агалара иде у Београд – 1823 (КК II, 785); прошеније агалара и спахија /да/ отпусте оног Арнаутина – 1824 (Прот. 163); У Сарајеву ... кажу да већи агалари чине честе састанке; босански агалари једнако очекују одговор – 1826 (Пож.нах. 209, 210); јављам да је пре неколико дана отуда један агалар ... к Нишу прошао – 1829 (Пож.нах. 256).

< тур. *ağa* ‘‘ + *lar* (ознака за множину).

аскер м. (1819), ‘војник; војска’.

Онај аскер што по мало доходи то је измена Арнаутина као што обично бива; ја сам до сад на таблу и на прочи аскер везиров сено давао; морамо ранити, како његове ... тако и целог аскера – 1820; треба обични таин на сав аскер везиров у сену и дрвима давати – 1824 (КК II, 151, 224, 1031); на одлазећи аскер да мотре (Прот. 455); сазвао је /везир/ сав аскер и овдашње ерлаге – 1825 (Бгд.суд 223).

< тур. *asker* ‘војник’.

2. Пример одреднице са допунама у виду поређења са речником *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*:

арамбаша м. (1816), ‘вођа хајдука’. [Грађа I = ‘хајдучки вођа, вођа одметника’]

Јучер овди /он/ познаде арамбу свога Алексу (ЗМП 705); овога арамбу на одмору код Белосавача у лугу изсече – 1827 (Чач. 115).

< тур. *harami bası* ‘‘. [Грађа I =]

аршин м. (1816), ‘лакат (мера за дужину)’. [Грађа I = ‘стара мера за дужину, између 65 и 75 см.’]

Молим да узмете 60 аршина чоје (ЗМП 180); у торбама /је/ било ... и 50 аршина пређе танке – 1817 (КК IV, 72); писато ... ради 8 греда по 10 аршина да су дугачке – 1822 (Вгд. суд 144).

< тур. *arşın* ‘‘. [Грађа I = ‘лакат (мера)’]

3. Пример одреднице са допунама у виду поређења са речником *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду* и додатим етимолошким белешкама:

асна ж. (1828), в. хасна. [Грађа I = ‘корист’]

Која асна што нас је од ига турска избавио (Чач. 124); велику ће асну од нас имати моћи – 1832; неће ни асне бити ни од твога мала – 1836 (Арх.гр. 129, 458).

[Грађа I < мађ. *haszon*] [мађ. ‘корист, ћар, фајда; добит, профит’]

атест м. (1837), ‘сведочанство’. [Грађа I = ‘сведоцба, уверење’]

Као што ваша светлост из приложена атеста доктора ... увидити може (Алекс. 404).

< нем. *Attest* ‘’ < лат. *attestari* ‘’ [лат. *attestor* ‘потврђивати, посведочити’, лат. *attestatio* ‘сведочанство, потврда’]. [Грађа I < лат. *attestari* ‘посведочити’].¹

Рукописни речник професора Велимира Михајловића са Универзитета у Новом Саду, *Речник страних речи Књажеске канцеларије 1815–1839*, обухвата фонд страних речи ексцерпираних из докумената Књажеске канцеларије. Током својих лексичких истраживања професор Михајловић са тимом сарадника објавио је два двотомна речника лексике 18. и 19 века, док је овај трећи остао само у рукопису. У оквиру пројекта *Прилози за речник страних речи (са етимолошким белешкама) српске Књажевске канцеларије* у Матици српској, речник је дигитализован, допуњен лексичким и теоријским метаријалом те, заједно са професором Матом Пижурицом, припреман за објављивање. Лексичка грађа речника приказује структуру позајмљеница у управној терминологији нових државних институција и изворе позајмљивања уопште.

Регистровање иностраног лексичког фонда и објављивање те грађе омогућило би читаоцу да види развој и утицаје страних језика у стварању савременог српског правног стила. Грађа речника била би јако важна и за будући *Речник славеносрпског језика*, чија је огледна свеска изашла ове године у издању Матице српске.

ЛИТЕРАТУРА

- Гавриловић 1973:** С. Гавриловић, Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду, I том, *Зборник за историју*, Нови Сад, 8, с. 8.
- Гавриловић 1976:** С. Гавриловић, Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду, II том, *Зборник за историју*, Нови Сад, 13, с. 13.
- Квока 2015:** Т. Kwoka, *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze*, Tom III. *Wojsko. Kościół. Świadczenia. Własność*, Kraków: WUJ.
- Луковић 1994:** М. Луковић, *Развој српскога правног стила. Прилог историји језика и права у Србији*, Београд: Службени гласник.
- Маринковић 1999:** М. Маринковић, *Турска канцеларија кнеза Милоша Обреновића*, Београд: Историјски институт САНУ.
- Милић Грчић 1967:** Ј. Милић-Грчић, *Књажевска канцеларија 1815–1839*, Београд: Архив Србије.
- Михајловић 1972–1974:** В. Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*, Нови Сад.
- Михајловић 1979:** В. Михајловић, *О неким међусловенским језичким паралелама*.

¹ Сви радови су рађени пре и у оквиру пројекта *Прилози за речник страних речи (са етимолошким белешкама) српске Књажевске канцеларије* у Матици српској.

- ОС 2017:** *Речник славеносрпског језика. Огледна свеска*, прир. И. Бјелаковић, И. Цветковић Теофиловић и А. Милановић, Нови Сад: Матица српска.
- Спасић Вукославовић 1996:** Љ. Спасић-Вукославовић, Професор др Велимир Михајловић, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 39/2, 267–274.

Tomasz Kwoka

HANDWRITTEN *DICTIONARY OF FOREIGN TERMS OF THE PRINCE'S CHANCELLERY*
1815–1839 BY PROFESSOR VELIMIR MIHAJLOVIĆ AS A TESTIMONY
TO A CERTAIN AGE AND ITS LANGUAGE

Summary

The *Dictionary of Foreign Terms of the Prince's Chancellery 1815–1839* by Professor Velimir Mihajlović from the University of Novi Sad is a manuscript containing over 4,000 words excerpted from documents from the Chancery of Prince Miloš Obrenović. During their lexical studies, Professor Mihajlović and his collaborators published two dictionaries of the 18th and 19th century lexis. The third dictionary remained a manuscript. Within the framework of the research project of Matica srpska *Linguistic data for the Dictionary of Foreign Terms of the Prince's Chancellery (with etymological notes)*, the dictionary was digitalised, supplemented with lexical and theoretical material and, in collaboration with Professor Mato Pižurica, prepared for publication.

The lexical material shows the structure of lexical borrowings in administrative terminology related to new state institutions and the sources of these borrowings in general.

Key words: Velimir Mihajlović, Prince Miloš Chancellery, Slavonic-serbian, lexical borrowings, Serbia, 19th century.

Радмило Н. МАРОЈЕВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 30. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

РЕЧНИК ЊЕГОШЕВА ЈЕЗИКА У РЕДАКЦИЈИ МИХАИЛА СТЕВАНОВИЋА (У СВЈЕТЛУ НОВИХ КРИТИЧКИХ ИЗДАЊА)

Предмет овог рада је разматрање концепције и остварених резултата лексикографског дјела које је саставио М. Стевановић са сарадницима. У раду се провјерава вокабулар и семантизација ријечи у свјетлу нових критичких издања Горског вијенца, Луче микрокозма и Његошеве Биљежнице, као и на основу открића оригинала пјесме Филозоф, астроном, појета (Петроград, 2004) и текстолошки адекватног читања пјесме Ноћ скупља вијека. Рад је замишљен као прилог за евентуалну израду новог, исправљеног и допуњеног издања овог значајног лексикографског дјела и за друга лексикографска издања.

Кључне ријечи: Речник Његошева језика (даље: РЊЈ), лексикографска концепција, вокабулар, семантизација, нова критичка издања.

1. ЛЕКСИКОГРАФСКА КОНЦЕПЦИЈА. – Из којих дјела састављачи РЊЈ узимају ријечи, како их прозодијски интерпретирају, како обрађују дифтонге и како читају Његошеве текстове, једном ријечју: какво им је полазиште – то су питања која ћемо најприје размотрити.

(1) За корпус РЊЈ састављачи су узели четврто издање Целокупних дела из 1975. године (а оно је фототипија трећег издања, из 1974. године), али уз једну допуну: узели су цјелокупну Биљежницу, наравно текстове на српском језику, а не само медитативну прозу, коју налазимо и у Целокупним делима, и то је добро. Али није добро што су изоставили Његошев Тестамент, чији је први дио, Духовно завјештање, један од Његошевих пјесничких врхова. Мало је оправдање што Тестамент нема ни у седмотомним Целокупним делима, а и у деветотомним Цјелокупним дјелима он је маргинализован: дат је само као прилог у коментару пропратног писма које Његош упућује Гагићу.

*radmilo@mail.ru

(2) За разлику од издања дјела, у којима се дужина означавала знаком за контракцију, у суштини знаком који се користио за дугосилазни акценат (типографски се од њега није још разликовао тзв. генитивни знак), гдје се Стевановић није могао изборити за нормалне прозодијске знаке пред силом едиционог узуса, у РНЈ коришћена су сва четири знака за акценте, као и знак за послјеакценатску дужину, и то је био добар помак. (Знак за послјеакценатску краткоћу није коришћен, вјероватно зато што је он редувантан, иако би понекад и он био користан да нагласи опозицију краткоће у односу на дужину код хомофона.)

У РНЈ Стевановић је оставио знак дугосилазног акцента само на дугом *ђе* „у његовој служби упитног прилога”, док на везницима *ē* (< е је), *mē* (< те је) и на дугом *ђе* (< ђе је) у везничкој служби ставља знак дужине, сматрајући да су наведени везници и везничка ријеч неакцентовани (Стевановић и др. 1983 I: XVII–XVIII /даље наводимо само том и страну/). А то већ није добро. Од својих претходника ми се разликујемо тиме што ортографски реконструирамо облике **ђе**, **те**, **е** а ортоепски дифтонг [e̞], при чему сматрамо да и везници и везничка ријеч имају, мада ослабљен, побочни акценат, који означавамо краткосилазним акцентом. Треба напоменути да и везници с побочним акцентом могу имати енклитике, а на енклитици може бити послјеакценатска дужина. Овдје треба нагласити да је Вук био на мојој страни: он акцентује граматичке ријечи, наравно кад имају тај ослабљени акценат, новији наши теоретичари и практичари полазе од тога да везник нема и не може имати акценат.

(3) Стевановић, у складу с филолошком школом којој је припадао, није ни разматрао могућност реконструкције дифтонга. С нашом реконструкцијом патроним (касније презиме) *Црнојевић* добија исти прозодијски лик у контрахованом [цр̑ноѿвић] и неконтрахованом облику [ц̑р̑нојевић]. У РНЈ сажети облик је добио два подједнако неаутентична акцента: **Ц̑р̑новић** и **Ц̑р̑новић** (II: 654). Стара школа ипак је полазила од дифтонга, али их је друкчије правописно уобличавала, на примјер: **Андриј**’ за [андри̑], **Алиј** за [али̑], додуше не и у овом случају.

(4) Транскрипција графеме *щ* из црквене и *ш* из грађанске ћирилице за даје велики проблем нашим србистима. Они је замјењују на карикатурални руски начин, са „шч”, па то чини и Стевановић, а тачније би било рећи да су то чинили приређивачи издања којим су се лексикографи служили. Хибридни црквенославенизам са секвенцом *шт* из српске рецензије и префиксом *вос-* из руске рецензије јесте именица у суфиксално неадаптираном *восхиштѣније* (МП 43) и у суфиксално адаптираном лику *восхиштѣње* (НСВ 56^а) и именица *сокрѡвиштница* (МП 15). У руском **восхищѣние** значи ‘занос, одушевљење, усхићење’, а **сокрѡвищница** – ‘ризница’. У рукопису у 43. медитацији у прози акузатив множине написан је са графемом *щ*: *восхщѣнїя* (л. 7), али треба имати у виду да је у славеносрпском периоду развоја српске писмености та графема имала гласовну вриједност ‘шт’, што нису знали састављачи РНЈ па наведеним примјером (и неким другим) илуструју именицу *восхишчѣније / *восхишчѣње (I: 99–100). Друга именица је са *шт* и написана (ген.) *сокрѡвиштница* (л. 4).

2. ПРОЗОДИЈА. – Размотрићемо: 1^о питање акцентуације изоловане ријечи (лексички план) и у синтагми (фразеолошки план), 2^о питање акцентуације силабички адаптираних русизама, 3^о прозодијско диференцирање сралица и аналитичких граматичких ријечи и 4^о прозодију ријечи у којима се може релизовати таувокалски дифтонг.

(1) По правилу (тј. најчешће) самостално употријебљена ријеч и та иста ријеч као компонента фразеологизма имају исти акценат. У лексикографским дјелима фразеологизми *за фајду*, *што за фајду*, *што је фајде* различито се прозодијски интерпретирају. У Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша именица има краткоузлазни акценат: **фајда** (Стевановић/Бошковић 1954/1957: 240), док се предлошко-падежна веза *за фајду* посматра као прилог у значењу ‘узалуд’ са краткосилазним акцентом на првом и дужином на другом слогу: **зафајду** (Стевановић/Бошковић 1954/1957: 55). У РНЈ именица има дугосилазни акценат: **фајда** (II: 461), а „прилог” – значење ‘узалуд, забадава’ и краткоузлазни акценат на другом слогу: **зафајду** (II: 461). Аутентичан је акценат именице у једнотомном, а предлошко-падежне везе у двотомном рјечнику. Прозодијски лик *зафајду појавио се по угледу на изговор адвербијализованог синонимичног облика *заљуду*.

Самостално употријебљена ријеч *Бог* има, међутим, дугосилазни акценат у номинативу (дужење је настало послје губљења финалног полугласника), док се у саставу фразеологизма *да те бог сачува* реализује краткосилазни акценат. Ова специфичност није одражена у анализираном Речнику – именица се даје с дугосилазним акцентом у номинативу, а облик у саставу фразеологизма не снабдијева се акцентом (I: 38, 40); у новом РНЈ на ову акценатску диференцијацију свакако би требало указати.

(2) Бошковић и Латковић опредјељују се за Решетареву текстологију: Иште свијет неко дјевствије; дјевствија напрежу духове (а не за Вушовићеву и приређивача издања браће Јовановића: дијејствије). Стевановић реконструише краткоузлазни акценат на другом слогу **дјевствије** у оба рјечника; у првом у загради појашњава: „у стиху мјесто дјевствије” (Стевановић/Бошковић 1954/1957: 40), у другом упућује на цркв[ено]-рус[ко] дѣйствиѣ (I: 161). Ми смо троструко кориговали досадашња тумачења. **О р т о г р а ф с к и**: ми из првог издања задржавамо графему „кратко и” (й), која у руском има фонетску вриједност неслоговног *и* (^и) – иначе је алофон фонеме *ј*; код Његоша је из силабичких разлога то неслоговно *и* вокализовано. Ортоепски: графички сегмент **дѣ** сматрамо ортографским русизмом (до 1917. писало се: дѣйствиѣ, послје тога се пише: действие), што значи да у првом слогу реконструишемо изговор [де]. Прозодијски: у руској ријечи је акценат на првом а не на другом слогу, што значи да се не може полазити од краткоузлазног акцента на вокалу *и* (у Његошевим стиховима *й* је добило слоговност, али не и акцентованост). На основу свега наведеног, анализирани стихове текстолошки презентирамо овако: Иште свијет неко действије [дѣйствије], (ГВ 2298); действија [дѣйствија] напрежу духове, (ГВ 2320). Четворосложни лик Његош је користио и у прози, па све примјере ове лексеме треба наводити под ријечју **дѣйствије**.

(3) Прозодијско диференцирање сраслица и аналитичких граматичких ријечи размотрићемо на примјеру прилога *када*, на примјер: Ти се Вуче када [када] са мнош ругаш: (ГВ 2068), и везе двају везника *ка да*, на примјер: Ко је оно [оно], ка да су [кадасу] махнити? (ГВ 1755).

У РНЈ наводи се ријеч *када* и интерпретира као прилог у значењу ‘канда, као да, изгледа (да)’, уз четири потврде из Шћепана Малог (I: 328–329). Не знамо откуда приређивачима дугосилазни акценат, осим ако га просто нису преузели из издања, а у издањима је он коришћен као знак за сажимање. Дугоузлазни акценат не само да потврђују црногорски говори херцеговачког типа него је он у складу с историјским развојем: *каџ да* > *ка да* (контракција вокала уз неутрализацију побочног акцента у поредбеном везнику) > *када* (преношење акцента на претходни дуги вокал). Срашћивањем двају везника, преинтеграцијом, од двије граматичке ријечи формирана је једна, а синтаксичка творба и адвербијализација праћене су биле прозодијском творбом или преакцентуацијом.

Друкчији је био развој синтагматске везе двају везника кад су они чували своју граматичку природу: *каџ да* > *каџ да* (неутрализација побочног акцента у намјерном везнику *да*, у књижевном језику) > *ка да* (прогресивна асимилација вокала у поредбеном везнику уз трансформацију краткоузлазног акцента у дугосилазни, у дијалекту).

Нема, рецимо и то, никакве разлике у граматичкој природи и значењу модалне ријечи *када* у Горском вијенцу и Шћепану Малом, само што је у издањима овог посљедњег дјела имала – више среће (види подробније у Маројевић 2005: 874–876).

(4) У српском језику, у говорима који чине најужу основицу књижевног језика, развио се нови оптаив: компонента *дако* + презент свршених глагола. Облик *дако* има дугосилазни акценат; секундарни псеудоантропоним *Дако* (Дако је најгори човјек) има дугоузлазни акценат.

Нови оптаив има значење жеље да се нешто деси и наде да ће се нешто десити. Прва компонента ове занимљиве граматичке иновације имала је сљедећи развој: 1° аналитичка фаза [дџако]; 2° синтетичка фаза [дџако]; 3° фаза с дифтоншким степеном контракције [дџако]; 4° фаза с вокалским степеном контракције [дџако].

Прва компонента оптаива у Горском вијенцу је посвједочена са тросложном структуром: **Да ако се низъ нџг’ помолите!** (с. 12); **Да ако ми лакше души буде.** (с. 89), а у Лучи микрокозма – са двосложном: **Да’ко дођу къ себи изгубници!** (с. 45). Поставља се питање: како треба наведене облике ортографски и ортоепски интерпретирати?

У претходним издањима Горског вијенца прва компонента оптаива пише се у облику двије ријечи, без прозодијске интерпретације: *да ако*, а у претходним издањима Луче микрокозма – као једна ријеч, обично с дугосилазним акцентом као знаком за сажимање: *дако*. Ми мислимо да је у Вијенцу одражена друга фаза у развоју конструкције, те да облик *дако* треба писати заједно и интерпретирати као једну лексичко-граматичку јединицу, док облик у Лучи представља трећу фазу, те треба реконструисати дифтонг с крат-

косилазним акцентом на првој компоненти (на контракцију *дџако* → *дџако* у првом издању указује апостроф: *да'ко*). У нашим издањима (Маројевић 2005, 2016) ортографска и ортоепска интерпретација гласе: *даако* се [дџа-косе] низ њег помолите (ГВ 326); *даако* ми [дџакоми] лакше души буде (ГВ 2171); „[...] *дџако* [дџако] дођу к себи изгубници.” [ЛМ 1100 (III 320)].

Наша интерпретација Његошевих стихова полази од становишта да су у Његошевом идиолекту могле постојати (и опстојати) само двије сусједне фазе у развоју оптаивне конструкције – синтетичка фаза с хетеросилабичким дифтонгом [џа] (види горе фазу 2°) и синтетичка фаза с таутосилабичким дифтонгом [џа] (види горе фазу 3°), а не почетна и завршна фаза, како произлази из досадашње издавачке праксе.

Нашу прозодијску интерпретацију: оптаив *дџако* – псеудоантропоним *Дџако* потврђује говор са непренесеном акцентуацијом: *дџако* – *Дџако* (Ђупић Д./Ђупић Ж. 1997: 72). Неки србисти из данашње источне Херцеговине (и из Пиве) рекоше ми да и оптаивну рјечцу *дако* изговарају с дугоузлазним акцентом. Пажљиво ослушкујући њихов изговор, закључио сам да они заправо изговарају дифтонг, са силазним тоном у другом елементу дифтонга, дакле [дџако], па се дифтоншки изговор с краткосилазним акцентом на првој компоненти акустички прима као дугоузлазни акценат. Овом акустичком варком објашњавамо алтернативни акценат **дџако* у РНЈ (I: 144–145), у којем се оптаивно *дџако* (двосложно) акцентује с дугосилазним акцентом, али и с дугоузлазним у загради (*дџако*), док се тросложни лик даје као аналитичка ријеч **да ако**, без акцента (I: 142), с назнаком „намерни везн. (у стиховима)”. Тросложни лик ријечи илуструје се не само 326. стихом Горског вијенца него и прозним текстом из другог чина Шћепана Малог (испред 1. стиха): Шаљу три посланика Турцима... да ако би како хитрином вратили Турке натраг. Ова друга потврда већ демантује лексикографе — није само „у стиховима”, и није због стихова. Двосложни лик ријечи **дџако** (дџако) снабдијева се назнаком „речца дијал.” и илуструје се једним примјером из Огледала србског, другим из писма, трећим из 320. стиха пјесне треће Луче микрокозма. Из писма Илији Гарашанину од 5. јула 1850. цитира се фрагмент, завршетак једне дуге реченице: „[...] после мјесец дана повратим се у родни ваздух којему сам привикао, дако се мало поокрепим да се могу у страниј земљи лечити” (Његош 1955: 438). Кићовић у *Биљешкама и објашњењима* пише: „Штампа се први пут према тексту који се налазио у архиви Илије Гарашанина” (Његош 1955: 607). На основу овог текста лексикографи су у РНЈ унијели глагол **лечити се** и **поокрепити се** само с овом потврдом (за први глагол Његош има *лијечити* и *лијечити се*, док других потврда за глагол *кријепити* и његове изведенице у Његошевим текстовима нема). Његош је и предлог и прилог, и у поезији и у прози (Маројевић 2017), писао с јатом **послџ**, што би се у прози могло читати и [пџслије] и [пџсл'јџ], а у поезији кад у стиху ријеч заузима два слога само [пџсл'јџ]. Лексикографи, поред исправног облика **послије**, наводе **посље**, што је Вушовићево (погрешно) читање наведене Његошеве графичке, и **после**, што је нетачна транскрипција Његошевог рукописа, као у наведеном примјеру. Па ако се у цитираном фрагменту откривају три несумњиве греш-

ке у транскрипцији, може се претпоставити да је лице које је преписивало Његошево писмо направило и четврту — умјесто вјероватног Његошевог **да ако** написало је *дако. Друга је ствар што је Симеон Милутиновић Сарајлија у 1100. стиху Луче микрокозма морао умјесто једног **а** ставити апостроф: **да'ко**.

Да закључимо. Оптативна конструкција с компонентом *дако* (и њеном претходницом *даако*) користи се обично у комбинацији с формом презента, и тада има значење индикатива, рјеђе у комбинацији с аористом помоћног глагола и радним глаголским придјевом, и тада има значење кондиционала. Та компонента није у једном случају, кад је тросложна, везник, без акцента, а у другом случају, кад је двосложна, рјечца, с акцентом, него је у оба случаја рјечца и у оба случаја с акцентом. Тросложна компонента није аналитичка ријеч састављена од везника *да* и везника *ако* него синтетичка ријеч у којој су двије морфеме срасле, преинтеграцијом дале једну морфему, јединствену партикулу која се даље не може морфемски растављати. То је један, и општи закључак.

Други закључак се тиче ауторске лексикографије, у конкретном случају РЊЈ. Све примјере оптативне рјечце треба давати у оквиру исте одреднице, по обрасцу: **д'ако** (и с дифт. д'ако). Упућивачка одредница може се дати на сљедећи начин: **д'ако** в. д'ако. (Графема с надредним знаком за дужину без означеног акцента може служити за обиљежавање тауовокалског дифтонга.)

3. ОРИГИНАЛ УМЈЕСТО ШТАМПАНЕ ВЕРЗИЈЕ. – Послије открића оригиналног рукописа Његошеве пјесме „Ко си ти? – Филозоф. Ко си ти? – Астроном. А ко ти? – Појета. Чудновата друштва!“ и нашег критичког издања пјесме заснованог на открићу оригинала (Маројевић 2004) испоставило се да оригинал у поређењу са штампаном верзијом коригује РЊЈ у три правца: три лексема базиране само на анализираној пјесми из Речника треба искључити, јер их оригинал не потврђује (1), пет лексема треба додати, јер их садржи само аутограф анализиране пјесме (2), двије лексема треба илустровати са по једном новом потврдом (3), у једном случају лексичке варијанте у РЊЈ треба замијенити јединственом лексемом (4).

(1) У РЊЈ наводе се ријечи које у пјесниковом језику нису потврђене.

1° У Његошевом језику није потврђен теоним (име божанства) у савременом књижевном лику *Амор, који се у РЊЈ наводи и илуструје само примјером из анализиране пјесме (II: 532, s. v. **Амор**), него у руском лику *Амѳр* [види даље први примјер у т. (2)].

2° У пјесниковом језику није посвједочена именица *статуја, која се у РЊЈ илуструје само примјером из анализиране пјесме (II: 343, s. v. **ста̀туја**). Оним дџеџама потврдама именице *ста̀туја*, којима се у Речнику илуструје одговарајућа одредница (II: 343, s. v. **ста̀туја** и **ста̀туја**) (ми ријеч реконструишемо с дугоузлазним акцентом), треба додати и трећу: Ти си ка статуа студена мрамора, (ФАП 5).

3° У пјесниковом језику није посвједочена ни именица *рођеџије, која се у РЊЈ илуструје само примјером из анализиране пјесме (II: 236, s. v. **рођеџије**).

(2) У РЊЈ не наводе се ријечи које су у пјесниковом језику потврђене.

1° У Његошевом језику потврђен је теоним (име божанства) у руском лику *Амѳр*: да храмове зијем вјетреном Амуру (ФАП 50).

2° Поред књижевне варијанте *кѡпља* (II: 341, s. v. **кѡпља**), у Његошевом језику је посвједочена и дијалекатска фонетска варијанта (са одраженом промјеном *пља > пја*) *кѡпја*, па стихом: Гледам море исто као капју воде, (ФАП 21) треба илустровати другу, а не прву лексему.

3° Поред адјективизираниог партиципа *мислѣћѣ* (I: 441, s. v. **мѣслѣћѣ**), који ми реконструирашемо с краткоузлазним акцентом на првом слогу, Његош има и адаптирани фонетски русизам *мислѣћѣ* (настао контаминацијом руског *мыслящий* и српског *мислѣћѣ*): склопјенијех очѣ [очѣ*], мислѣћега чела. (ФАП 6), који треба укључити у РЊЈ.

4° Уз посесив *пѡјетѣн* (II: 69, s. v. **пѡјетѣн**), који ми реконструирашемо с дужином суфиксалног вокала, Његошев језик карактерише и творбена база посесива, именица *пѡјета*: А ко ти? – Појета. / Чудновата друштва! (ФАП 2), коју треба укључити у РЊЈ.

5° У Његошевом језику бројним потврдама посвједочен је придјев *сјѡјнѣ* (неодређени вид *сјѡјан*) (II: 287–288, s. v. **сјѡјан** и **сјѡјан**). Новооткривени аутограф показује да је наш пјесник имао и варијанту са суфиксом *-њ-* (само у одређеном виду) *сјѡјнѣ*, коју треба укључити у његов рјечник и илустровати је стихом: да рођења дивна сја[ј]ње зоре појем, (ФАП 42).

(3) Још двије лексеме у РЊЈ треба илустровати са по још једном потврдом.

1° Именица *чудѣство* у Речнику има три потврде из Луче и једну из преписке (II: 508); њима треба додати и пету, из анализирание пјесме.

2° Именица *свѡѣство* илуструје се у Речнику једним примјером из друге пјесме (II: 273, s. v. **своѣство**), а придјев *свѡѣствен* – једном потврдом из треће пјесме (II: 273, s. v. **своѣствен**). Именицу треба поткријепити и другом потврдом, из анализирание пјесме: Дали су ми стакло смијешног своѣства [свѡѣства] (ФАП 26) (и у придјеву, и у именици реконструирашемо краткоузлазни акценат на првом слогу: пјесник је руској графѣми „и краткоѣ” у именици *свѡѣство* и њеној изведеници могао дати слоговност, али не и акценатованост).

(4) Именице *свѡјство* и *свѡѣство* нису имале среће с лексикографима новијим. Састављачи РЊЈ наводе као једну ријеч именицу **свѡјство** с два значења. Прво им је „одлика, обележје, карактеристична особина”, али то значење, тачније ту именицу, потврђује само примјер из Горског вијенца и примјер из пјесме Филозоф, астроном, појета (али у оригиналу који смо ми открили у Петрограду именица у овом посљедњем случају има облик *своѣство*, са слоговним *и*). Преостала четири примјера, по један из пјесама „Ко је оно на високом брду...” и Црногорац к свемогућѣму Богу и два примјера из пјесме Мисао, облици су друге именице, *свѡјство*, оне са значењем ‘сродство’ (II: 273). Друго им је значење „служба, функција; власт”, с примјером из прозе, из Житија Мрђена Несретњиковића: „Турчин који је код реис-ефендије у часово велико почитаније или у својство”, али је и то потврда ове

друге именице, у значењу ‘сродство’ (П: 274). И све би се то могло разумјети да ријеч није тачно семантизовао Радосав Бошковић у Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша (Стевановић/Бошковић 1954/1957: 192), три деценије раније. Он наводи именицу **својство** у значењу „сродство, сродништво” илуструјући је са двије потврде, из пјесме Црногорац к свемогућему Богу и из Луче микрокозма. Акценат не ставља јер у загради стоји: „(рус. свойство)”.

Поставља се питање: зашто у стиху: Дали су ми стакло смијешног својства [свџдства] (ФАП 26) сам пјесник није у придјеву замијенио скраћени наставак *смијешног* примарним *смијешнога како би у именици свој тросложни лик *својства* замијенио данашњим књижевним двосложним ликом *својства с обзиром на то да је у прози давао предност наставку *-ога* придјева (него је то неовлашћено учинио уредник часописа у којем је пјесма први пут објављена)? Одговор који данас можемо дати гласи: зато што је Његошу тросложни лик био основни, а двосложни, с дифтонгом [џ^н] у свом саставу, варијантни, кад су потребе стиха то захтијевале.

У Биљежници, у медитацији у прози, Његош користи тросложни лик ријечи: Када су прве [първѐ] зраке [зраке] пале на земљи и вјековите гњилости распириле и пречистиле [...] раскувате глибине, може бити да су из своје нечисте и топле утробе излегле породе животних, приличне својству овога шара (МП 31). У текстолошкој напомени у критичком издању Биљежнице стоји:

свџдству – дат. им. *свџдство* (савр. својство) у зн. ‘особина’, а не хомографа *свџјство у зн. ‘сродство’ [...], рук. свџнствѣ (л 6), изд. својству [...]

Ми смо, дакле, исправили облик из првог издања Биљежнице. Треба међутим, кориговати и текст критичког издања Горског вијенца:

Смијешна су својства [свџ^нства] наше Земље –
пунана је лудијех премјена:
(ГВ 2280–2281),

а у РЊЈ у одредници **свџјство** (с исправљеним акцентом) навести само примјере у којима именица значи ‘сродност’ а примјерима с тросложним ликом именице **свџдство** (с исправљеним акцентом) додати и двосложни лик из Горског вијенца, с прозодијском интерпретацијом у квадратној загради.

ЛИТЕРАТУРА

- Маројевић 2004:** Радмило Маројевић, Оригинални рукопис Његошеве пјесме *Ко си ти? – Филозоф. Ко си ти? – Астроном. / А ко ти? – Појета. Чудновата друштва!* (критичко издање и пјесничка структура текста), *Српски језик*, IX/1–2, 465–502. [Скраћеница: ФАП].
- Маројевић 2005:** Петар II Петровић-Његош, *Горски вијенац* (критичко издање, текстологија, редакција и коментар Радмило Маројевић), Подгорица: ЦИД. [Скраћеница: ГВ].

- Маројевић 2016:** Петар II Петровић-Његош, *Луча микрокосма* (критичко издање, текстологија, редакција и коментар Радмило Маројевић), Подгорица: ЦИД – Цетиње: Narodni muzej Srne Gore. [Скраћеница: ЈМ].
- Маројевић 2017:** Петар II Петровић-Његош. *Биљежница* (критичко издање, текстологија, редакција и коментар Радмило Маројевић), Подгорица: ЦИД. [Скраћенице: МП – Медитација у прози, НСВ – Ноћ скупља вијека].
- Његош 1955:** Петар Петровић Његош. *Писма III: 1843–1851* (за штампу приредио, биљешке и објашњења написао Мираш Киновић), Цјелокупна дјела П. П. Његоша, књ. 9, Београд: Просвета.
- Стевановић/Бошковић 1954/1957:** *Рјечник* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша], (Рјечник саставили Михаило Стевановић и Радосав Бошковић), Цјелокупна дјела П. П. Његоша, књ. 6, Београд: Просвета.
- Стевановић и др. 1983 I–II:** *Речник језика Петра II Петровића Његоша*, израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић (ур. Михаило Стевановић), књ. I–II, Београд–Титоград–Цетиње.
- Ћупић Д./Ћупић Ж. 1997:** Драго Ћупић – Желько Ћупић. *Речник говора Загараца*, Београд, Српски дијалектолошки зборник, XLIV.

Р. Н. Мароевич

„СЛОВАРЬ ЯЗЫКА НЕГОША”
(В СВЕТЕ НОВЫХ НАУЧНЫХ ИЗДАНИЙ)

Резюме

В настоящей работе рассматривается концепция лексикографического труда «Словарь языка Негоша» под ред. М. Стевановича в двух томах. Корпус «Словаря» охватывает произведения художественной литературы, «Записную книжку», избранные письма, но не и «Духовное завещание», первая часть которого шедевр творчества поэта, без которого нельзя до конца понять творчество и философию поэта.

В работе анализу подвергается словник и семантизация лексики в свете подготовленных автором и опубликованных научных изданий «Записной книжки» и поэм «Луч микрокосма», «Горный венец», открытия автором статьи автографа стихотворения «Философ, астроном, поэт» (в Санкт-Петербурге, в 2004-ом г.), а также текстологически верного прочтения стихотворения «Ночь дороже века».

Аналитическая часть работы касается указания на засвидетельствованные в текстах поэта, но не представленные в «Словаре языка Негоша» слова, на слова, которые в нем представлены, но их не подтверждают подлинны тексты поэта, а также на слова, неверно описанные или представленные в издании.

Работа представляет собой часть исследования, предпринятого в целях подготовки нового, исправленного и дополненного издания этого весьма важного лексикографического труда, а также дальнейших лексикографических изданий в рамках негошеведения как научной дисциплины.

Ключевые слова: «Словарь языка Негоша», лексикографическая установка, словник, семантизация, новые научные издания.

Јелица Р. СТОЈАНОВИЋ*
Универзитет Црне Горе
Филолошки факултет у Никшићу

Оригинални научни рад
Примљен: 29. 10. 2017.
Прихваћен: 29. 12. 2017.

СЛОЖЕНИЦЕ У ВУКОВОМ *РЈЕЧНИКУ*

Циљ рада је да сагледа сложенице у Вуковом Рјечнику, начин творбе, творбене моделе, компоненте са лексичким значењем, фреквенцију и типове сложеница, уз компарацију са стањем у српскословенском. Како анализирани корпус показује, ријечи са двије основе представљају значајан дио Рјечника: ексцерпирано је око 600 примјера. Ако се, начелно, направи поређење са српскословенским текстовима, могу се уочити бројне разлике, што значи да су у говору постојали модели за грађење сложеница, одлика су српског језика, а не књишки калкови.

Кључне ријечи: сложенице, сраслице, ријечи са двије основе, композиција, комбинавана творба, извођење, префикс, суфикс, интерфикс, лексичко значење, фреквенција.

1. У раду ћемо се бавити сложеницама¹ у Вуковом *Рјечнику* (1852), при чему ћемо се посебно посветити неким проблемима: 1) испитати продуктивност и бројност лексичких компонента које се налазе у првом дијелу сложене лексеме, 2) утврдити који су најчешћи творбени начини настанка сложеница, узимајући у обзир творбenu мотивацију и творбене елементе, као што су независни творбени форманти (префикси, суфикси, интерфикси / спојни вокали) и компоненте са лексичким значењем (основе пунозначних ријечи), 3) истражити продуктивност суфикса и спојних вокала, 4) сагледати фреквенцију и типове сложеница у Вуковом *Рјечнику* у ширем историјском контексту. Поређење ћемо, прије свега, вршити са српскословенским језичким типом.²

*jelicast@yahoo.com

¹ Постоје многи неријешени проблеми у вези са тим шта су сложенице, о њиховом односу према изведеним ријечима од сложеница, о односу сложеница и сраслица. Ми се у овом раду нећемо бавити свим неријешеним теоријским проблемима, акценат ћемо ставити на ријечи које у свом саставу имају двије основе, што је најважније у контексту задатог проблема.

² Поређење ћемо вршити на основу наших истраживања одређених српскословенских споменика (Стојановић 2008, 2009, 2013).

По страни ћемо оставити многа неријешена питања у вези са сложенацима: питање „спојног вокала” (именовање, функција, шта јесте „спојни вокал?”); подјела на ендоцентричне и егзоцентричне (да ли су ендоцентричне сложенаци у српском језику „погрешне” (Клајн 2002: 18), да ли уопште постоје у српском језику (Радић 2014: 29); какав је однос сложенаци и сраслица, итд. Проблеми су неријешени не само у приступима творби ријечи у савременом српском језику, већ и у дијахронији. У оквиру одређених модела у уџбеничкој литератури се по правилу наводе исти, углавном типични и недвосмислени примјери. Међутим, проблем се усложњава када се приступи анализи одређеног корпуса као цјелине, са циљем да се све потврде класификују према одговарајућим творбеним моделима. Управо се то показало и у нашем истраживању, али се ми у овоме раду не можемо исцрпније бавити теоријским проблемима, већ ћемо покушати да у оквиру одређених модела представимо сложенаци.

2. За словенске језике у литератури се, као опште мјесто, може срести мишљење да нијесу нарочито склони творби слагањем, те да словенски језици из прасловенског наслеђују релативно ограничен број ријечи састављених од двије основе. Савремена испитивања донекле, рекло би се, мијењају, или преиспитују, овакво традиционално мишљење јер, према новијим истраживања (и историјских и савремених словенских дијалеката), сложенаци нијесу стране словенским говорима.³ Недостају потпуније студије у вези са овом проблематиком, а ни дијалекатска лексика овог типа такође већином није сакупљена, испитана и обрађена. У прилог томе да словенским језицима у одређеним сферама именовања нијесу стране ријечи са двије основе, иде и то што су у „српском језику као називи родова и врста у животињском и биљном свету сразмерно честе сложенаци (исп. *биљојед*, *месождер*, *сваштојед*, *мравојед*, *белушка*, *медвед*, *кукувија*; *чуваркућа*, *милодух*, *гороцвет*, *драгољуб*; *виригон*, *вукодлак*)” (Радић 2014: 25).

За сагледавање ове проблематике може нам послужити и представљање ријечи од двије основе (сложенаци, изведених сложених ријечи, сраслица) у Вуковом *Рјечнику*, јер је он, прије свега, рађен на основу народних говора. Ексерпирана грађа показује да ријечи састављене од двије основе нијесу ријетке у *Рјечнику*. Напротив. Ексерпирали смо око 600 ријечи са двије основе различитог типа. Ми ћемо се, углавном, оријентисати на сложенаци, узимајући у обзир, када је у питању статистика, и све ријечи које у свом саставу имају двије основе.

3. Сложенаци смо класификовали у оквиру одговарајућих творбених категорија, и унутар тих категорија груписали смо их према начинима творбе и творбеним моделима. Посебну пажњу посветили смо лексичком саставу сложенаци, нарочито првој лексичкој компоненти. Наводићемо одређени број примјера, углавном репрезентативних и необичнијих са становишта савремене употребе.

³ Постоје и у староруским повељама XI–XIV вијека, и у савременим српским и бугарским дијалектима (Ћупић: 1997; Кочев: 1988; Вјалкина 1966: 156–195), гдје су могле бити наслијеђене и из давнина (према: Грковић Мејџор 2007: 397–398).

3.1. Највећи број сложеница су именичке сложенице (око 400 примјера), а углавном су настале композицијом и комбинацијом композиције и суфиксације.

Најфреквентнији тип је именичка основа + глаголска основа (забиљежено је око 130 примјера). Овај тип је и иначе познат као најфреквентнији. Представићемо дио корпуса:

зломшињеник (212), *злопамтило* (212), *злопаћење* (212), *злослутник* (212), *богојављеније*, *богомојство/богомољство* (33), *богомоља*, *богомољац* (33), *богоносац* (34), *богородник* (34), *богорођење* (34), *богословац* (34), *крволија* (300), *крволук* (300), *крволочник* (300), *крвометница* (300), *крвопија* (300), *крвопилац* (300), *крвопрлитник* (300), *крвопролиће* (300), *крвосер* (300), *крвоточина* (300), *водоваља* (69), *водокриће* (69), *миродар* (359), *дангубан* (110), *дангубица* (110), *говноваљ* (91), *говногризање* (91), *говноноша* (91), *виновес* (62), *винобер* (62), *вјетрогоња* (64), *воловодница* (70), *врбопуц* (74), *вукодржица* (79), *гузобоља* (106), *драмосер* („овако у Србији сељаци зову трговце варошане, који од тврђе на драмове све чине”, 138), *драмосерење* (138), *зимоморница* (210), *коломаз* (286), *коломат* (286), *кололет* (286), *колосук* (286), *колотуре* (286), *колотурићи* (286), *колотурице* (286), *коњобарка* („најсилнија вјештица која човјека с коња обара очима”, 289), *коњозобица* (289), *котлоноше* (294), *крајобер* (298), *мухосерина* (376), *славобочина* (690), *сокорджица* („сок – онај који пронађе лупежа који је што украо; да се не би омразио са њим пошале некога да му каже да неко зна да је он то и то украо... Човјек којега сок шаље лупежу, зове се сокодждица”), *студенклеп* (722), *тробоља* (746), *человоја* (821).

Следећи тип, с обзиром на фреквенцију, јесте тип: придјевска основа + именичка основа (77 примјера):

бјелојуг, *бјелокорац*, *бјелелик* (25), *бјелошљивача* („ракија од бјелошљиве”, 29), *црноглавац* (815), *црнокур* (815), *црноочић* (816), *голоигра* (93), *голокација* (93), *гологлавке* (93), *доброћуд* (126), *тердокорка* (734), *тердосан* (734), *тердоуст* (734), *суховрх* (727), *сухозид*, *сухоједица* (727), *дебелкоса* („некаква трава”, 114), *милодух* (357), *слаткогрм* („мало дрво које има црвени цијет лијепог мириса”, 691), *танковрх* (732).

Именичка основа + именичка основа (око 25):

винобој (62), *богородник* (34), *домадар* (130), *домазет* (130), *домазетство* (130), *волопаша* (71), *вуходлак* (79), *мирбожање* (359), *миродар* (359), *сјенокос* (684).

Придјевска основа / прилог⁴ + глаголска основа (16):

благодат, *благосливљење* (30), *добротвор* (126), *доброчинство* (126), *кривоклетник* (302), *мртвопухало* (372), *староковка* (713), *стрмоглед* (720), *стрмоглећа* (720), *стрмогред* (720), *сухоједица* (727), *танкопреља* (732), *црнокопац* (815).

Глаголска основа + именица (16):

плетикотарица („мајстор плетикотарица”, 507), *плетикрошиња* (507), *сврзибрада* (673, „човјек који један пут остави браду па је опет обрије”), *сврзимантија* (637, „дјак који збаци мантију”), *сврзислово* („онај који почне учити слово па остави”), *смрдибаба* (696, „некаква тица”), *смрдибуба* (696), *смрдиврана* (696), *смрдипоток* (696), *таригора* (732), *тарикамен* (732), *тарлабука* (732),

⁴Када је у првом дијелу прилог, у питању могу бити сраслице, гдје је -о саставни дио прилога.

Замјеничка основа + именичка основа (2): *оностранац* (460), *оностранка* (460).

Замјеничка основа + глаголска основа (2): *сваштознанац* (669), *свезналица* (699).

Фреквентан тип је и бројна основа + именичка основа (40):

двогоче (112), *двоколице* (113), *двокоска* (113), *дворог* (113), *петопрстац* (497), *тролијеска* (751), *тромађа* (750), *четвероножење* (823).

Бројна основа + глаголска основа (1): *тромирење* (тромирати, „јести трећи дан, нпр. за вријеме часног поста”).

Најфреквентнији тип је именичка основа + глаголска основа (око 130, иначе познат као најфреквентнији), потом: придјевска основа + именичка основа (77), бројна основа + именичка основа (40), именичка основа + именичка основа (30), итд. Тип са бројем у првом дијелу није фреквентан у црквенословенским текстовима.

Што се тиче лексичког састава првог дијела сложенице, далеко најфреквентнији тип је са *зло-* у првом дијелу (32 примјера), потом *бог-* (12); *крв-* (11); *бјел-* (10), *добр-* (9); *црн-* (8); *гол-* (7); *вод-* (8); *благ-* (6); *стар-* (5); *мир-* (4); *дан-* (4); *говно-* (3). У текстовима црквенословенске садржине (према нашим истраживањима) најфреквентнији тип је са *благ-* у првом дијелу, потом са *бог-*, *добро-*, што је условљено садржајем текстова, али и општим духовним преокупацијама.

Највећи број сложеница добијен је комбиновањем композиције и суфиксације. Према фреквенцији претежу примјери са нултим суфиксом (око 60: *вукодлак*, 79; *винобер*, 62; *вратолом*, 73; *говноваљ*, 91; *драмосер*, 138; *злослут*, 212; *колосук*, 286; *котлокрп*, 294; *крвосер*, 300; *мишомор*, 361; *студенклек*, 722; *челопек*, 821; *доброћуд*, 126; *тврдоуст*, 734; *црнокур*, 815; *брзоват*, 43; *шестопер*, 837; *брзолов*, 43. Потом слиједе примјери са суфиксима: *-а/-и/ја* (33: *водоваља*, 69; *водоноша*, 69; *водотија*, 69; *гузобоља*, 106; *злоглеђа*, 212; *глухопрђа*, 90; *стрмоглеђа*, 720); *-ц/-ац* (30: *божогробац*, 35; *црнокопац*, 815; *двогрошац*, 112); *-ица* (29: *вукодржица*, 79; *дангубица*, 110; *сухоједица*, 727; *троснопица*, 751). Примјера у којима је у другом дијелу именица има такође знатан број (23: *домадар*, 130; *домазет*, 130; *бјелојуг*, 30; *црнограб*, 815; *смрдибаба*, 696; *смрдиврана*, 696; *криводришка*, 302; *бјелошљива*, 29; *дебелкоса*); са суфиксом *-је/-ије* забиљежено је 26 примјера (*говногризање*, 91; *драмосерење*, 138; *мирбожање*, 359; *вратоломије*, 73); *-ак* (6: *виновесак*, 62; *црноглавак*, 815); *-ка* (7: *мекокорка*); *-ник/-ница* (17: *-крволочник*, 300; *кровопрлитник*, 300; *крвометница*, 300; *губодушница*, 106); *-к/-че* (*двогоче*, 112); *-ина* (13: *вододерина*, 69; *вукоједина*, 79); *-ство* (7: *старосватство*, 713); *-ост* (*злоћудност*, 212); *-ло* (3: *мртвопухало*, 372); *-ица* (2: *троснопица* „крстина од три снопа”, 751); *-ић* (*милобруковић*, 357); *-оња*: *вједогоња* (251), итд. Опет је примјетна разлика у односу на текстове црквене садржине, гдје је, према нама испитиваном корпусу далеко најфреквентнији суфикс *-ије* (готово половина свих); потом *-џь*; *-нца*; *-никь* (6); *-тељ* (3), док су примјери са нултим суфиксом спорадични.

Стиче се утисак да је Вук радо биљежио оне неубичајеније и мање присутне.

3.2. Придјевских сложеница забиљежено је 155.

Најфреквентнији тип је придјевска основа + именичка основа (74):

бјелонога (25), *голубрадаст* (93), *голдџран* (93), *голдгуз* (93), *голдкрак* (93), *голокуд-ни* (93), *голдтрб* (93), *кривдгуз* (302), *мекообразан* (352), *мекопут* („коњ који је толико слаб да му узда или колан одмах направи рану, 352), *танковрх* (732), *тврдоглав* (734), *тврдоуст* (734, коњ), *туђоземски* (754), *тупдглав*, а, о (755)...

Именичка основа + придјевска основа (11 примјера): *богодаван* (побо-жан, 33), *зимозелен* (210)...

Именичка основа + именичка основа (2): *виноградски* (65), *змијоглав* (213).

Именичка основа + глаголска основа (6): *водоплаван* (69), *дангубан* (110).

Прилог + именичка основа (придјев): *доњоземски* (132),

Придјевска основа/прилог + глаголска основа (22): *богобојазан* (33), *бо-гоносни* (34), *слабомоћан* (690)...

Придјевска основа/прилог + придјевска основа (8): *бјелорусо* (25), *зло-рад* (212), *мртвдускѣ* (372).

Замјеничка основа + глаголска основа (1): *свезнајни* (669).

Бројна основа + именичка основа (28): *двогуб* (112), *двожични* (112), *дво-катан* (113), *једнолик* (250), *трдбок*, а, о (750), *трдглав*, а, о (750), *трдкрак*, а, о (750), *тропол* (751: оплела трополу поњаву), *тропројан* (751, „онај који три проје може појести”, у приповијести), *четвороцијепан* (823), *шестоперни* (837).

Глаголска основа + глаголска основа (партицип): *вијоглав* (61).

Глагол + именица: *љубородан* (339).

Узвик + именица: *бућоглав* (50).

Најфреквентнији тип је придјевска основа + именичка основа (74), потом бројна основа + именичка основа (28), придјевска основа/прилог + глаголска основа (22), итд. Забиљежено је 29 сложенице са именицом у првом дијелу (код Вука знатно мање фреквентан тип него у црквеном језику, вјероватно због фреквентности од именице *бог-* у црквенословенском), 52 са придјевом/прилогом у првом дијелу; 13 са бројем, 4 са замјеницом и 2 са глаголом.

Највећи број примјера добијен је комбиновањем композиције и суфиксације. Међу примјерима придјевских сложеница највише је оних са суфиксима *-ан*, *-ни*, *-ен* и сл. (76 примјер: *богодаван*, 33; *зимозелен*, 210; *змајогњени*, 212; *дангубан*, 110; *добросретњи*, 125), са нултим суфиксом (43: *змијоглав*, 213; *тупдглав*, а, о, 755; *празнорук*, 564; *тврдоуст*, 734; *дугонокат*); *-ски* (5: *старосватски*, 713; *туђоземски*, 754); *-аст* (6: *слабодухаст*, 690; *танковијаст*, 731); *-ство* (*тврдоглавство*, 734); *-љив* (*зимогрижљив*, 210).

У црквенословенском језику далеко највећи број је са суфиксима *-њн*, *-њ*, *-нњ*, док примјера са нултим суфиксом у неким споменицима нема (*Горичком зборнику*), или су сасвим ријетки,

Када је ријеч о првој творбеној компоненти придјевских сложеница, најфреквентније су оне са *зл-* (13); *златн-* (9); *гол-* (8); *дуг-* (7); *добр-* (4); *бог-* (4); *тврд-* (8), *стар-* (8); са бојом у првом дијелу 15 (*црн-*, *бјел-*, *плав-*,

зелен-); са бројевима (30): *дв-* (10); *једн-* (3); *тр-* (9); *четвр-* (3); *шест-* (2); *седм-* (2).

У црквеним текстовима је другачија ситуација, најфреквентнији су примјери са *бог-* када је у питању именица у првом дијелу, а са придјевом *благ-*.

3.3. Глаголске сложенице

Како налазимо у славистичкој литератури, словенски језици нијесу склони грађењу глаголских сложеница: веома су ријетке у оригиналним дјелима, како у староруским (Вјалкина 1974: 156–195), тако и у старосрпским споменицима. И у савременом српском језику сложених глагола има веома мало када се упореде са овим творбеним типом у другим, несловенским језицима (Белић 1931: 23, Николић 1972–1973: 273).

У нашој грађи такође су ријетке (двадесетак примјера), иако се стиче утисак да их Вук није увијек ни записао, углавном су записане неке необичније: *благосиљати* / *благослиљати* (30), *злонатити* (212), *богородити* (34, „искати Бога ради”), *витоперити се* (64), *дволичити* (113), *двоумити* (113), *драмосерити* (138), *мимолазити* (358), *свјетломрцати* (670), *свјетломрцнути* (672), *старосватити* (713), *трнометати* (750), *тромирати*, „јести трећи дан, нпр. за вријеме часног поста”), *троносати* („тј. цркву: Троносаше царску Мансију”), 751...

3.4. Прилошких сложеница нема много (16 примјера): *бјелодано*, *бјелорусо* (25), *наочиглеце* (399), *оновечери* (460), *ономадашњи* (460), *ономлани*, *ономлањски* (460), *ончас* (460)...

4. Најчешћи начин грађења сложеница јесте помоћу интерфикса, што, како се наводи у литератури, представља традиционални индоевропски начин слагања. Александар Белић сложенице дијели на двије групе, од којих је једна новија по постанку (настала срastaњем), а друга старија (са спојним вокалом), тј. разликује „синтагматске спојеве новијег доба, у којима свака сложеница претставља део реченице, управо групу речи синтаксички (функцијом и значењем) повезане” и „сложенице синтагматске старијег доба или сложенице са спојним вокалом *о* (или *е*)” (Белић 2000: 109). Р. Маројевић говори о интерфиксу *о* и његовом аломорфу *е*, који могу бити замијењени нултим интерфиксом *ø* (Маројевић 2005: 695). Поставља се и питање да ли у „спојне вокале” „убројити *-и-* / *-у-* / *-ø-*, и када (Клајн 2002: 23–29; Барић 1980: 24, 26; Радић 2014: 27–49, Маројевић 2005: 691–697, итд.), „или су формације типа *богумил* сраслице (са падежним *у*), а оне типа *лезилебовић* императивне сложенице” (Радић 2014: 29). Овдје се мишљења такође разликују, а појединачни примјери траже посебна тумачења (Маројевић 2005: 691–697). Остављајући по страни ове спорове, ми ћемо представити наш корпус у цјелини, уз употребу термина и модела који нам се чине најпогоднији за класификацију примјера.

а) Најчешће налазимо интерфикс *-о-*. Код именских сложеница од 355 примјера, близу 340 је са овим интерфиксом; код придјевских од 155 примјера, само се код једне први дио сложенице не завршава на *-о*, нпр.: *домородац* (132), *дугорепица* (143), *криводришка* (302), *крвометница* (300), *голокудница* (93), *крвосер* (300), *глухопрђа* (90), *мухосерина* (376), *милобруковић* (357), *једномесечићи* (250); *мекообразан* (352), *доњоземски* (132), *староликаст* (713).

У преглашеној варијанти јавља се *-е-* у свега неколика примјера (као саставни дио првог дијела сложенице): *свемогући, свезнали, свезналица* (699).

Није мали број ни примјера гдје се *-о-* јавља (или може посматрати) као саставни дио прилога у првом дијелу сраслице, нпр.: *маловјечан* (343), *маловичан* (344), *малопређашњи* (344), *многознали* (365), *мимоући* (358), *мимоходац* (358), *маловијећник* (344).

в) Јавља се и један број сраслица које у првом дијелу имају падежне форме: *домадар* (130), *домазет* (130),

г) као и са нултим интерфиксом: *стрампутица* (718), *танкоса*, (732), *богмање* (33), *дебелкоса* („некакава трава”, 114); *дангубан* (110), *сланкаменац* (691), *дангубица* (110), *дангубљење* (110), *мирбожање* (359).

д) У првом дијелу може бити и императивна форма, или интерфикс *-и-*: *плетикоса, плетивотарица* (507), *плетикрошња* (507), *сврзибрада* (673), *сврзимантија* (637, ђак који збаци мантију), *таригора* (732, који гору таре), *тарикамен* (732); *смрдибаба, смрдибуба, смрдипоток, смрдиврана*.

5. Можемо закључити да су ријечи од двије основе фреквентне у Вуковом Рјечнику. С обзиром да је грађа, са незнатним изузецима када је Вук узимао форме из црквенословенског (при чему обично наглашава да „тако кажу у цркви”), из народних говора, то би говорило да су ријечи са двије основе биле обичне у српском језику. Највећи број настао је композицијом и комбинацијом композиције и суфиксације. Најфреквентније су именичке сложенице (око 400 примјера), потом придјевске, 155, док су остале ријетке. Од именичких сложеница, најфреквентнији тип је именичка основа + глаголска основа, потом придјевска основа + именичка основа (77), бројна основа + именичка основа (40), именичка основа + именичка основа (30), а од придјевских придјевска основа + именичка основа (74), потом бројна основа + именичка основа (28).

Ако се, начелно, направи поређење са српскословенским текстовима, могу се уочити бројне разлике, што значи да су у говору постојали модели за грађење сложеница, одлика су српског језика, а не књишки калкови. Тип са бројем у првом дијелу није фреквентан у црквенословенским текстовима, за разлику од Вукова Рјечника.

Разлика у односу на српскословенски огледа се и у лексичком саставу првог дијела сложенице. У Рјечнику је далеко нафреквентнији тип са *зло-* у првом дијелу (45 примјера), потом *бог-* (16), *крв-* (11), *бјел-* (15), *добр-* (13), *црн-* (14), *златн-* (9), *гол-* (8). У текстовима црквенословенске садржине (према нашим истраживањима) најфреквентнији тип је са *благ-* у првом дијелу, потом са *бог-*, *добро*, што је условљено садржајем текстова, а и и општим духовним преокупацијама.

Примијетна је разлика у односу на текстове црквене садржине и што се тиче примјера са нултим суфиксом. У Рјечнику код именичких сложеница претежу примјери са нултим суфиксом (а овај суфикс је чест и код придјевских сложеница), док је у црквенословенском риједак, или га нема у неким текстовима. У црквенословенском је далеко најфреквентнији суфикс *-ије* код именичких сложеница (готово половина свих), а код придјевских *-њн*, *-њ*, *-єњн*.

У *Рјечнику* претежу примјери са интерфиксом *-о-*. Код именичких сложеница од 355 примјера, близу 340 је са овим интерфиксом; код придјевских од 155 примјера, само се у једном примјеру први дио сложенице не завршава на *-о-*. За разлику од српскословенског, у *Рјечнику* је знатан број примјера и са нултим интерфиксом.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1931:** Александар Белић, *Српски језик (образовање речи – сложенице и суфикси)*, Београд.
- Белић 2000:** Александар Белић, *Савремени српскохрватски књижевни језик. Други део: Наука о грађењу речи у:* Александар Белић, *Изабрана дела*, 14, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вјалкина 1996:** Л. В. Вјалкина, *Словообразовательная структура сложных слов в древнерусском языке XI-XIV вв.*, Лексикология и словообразование древнерусского языка, Москва, Наука, 156–195.
- Грковић Мејџор 2007:** Јасмина Грковић-Мејџор, *Сложенице у роману Варлаам и Јоасаф (Хил. 422), Списи из историјске лингвистике*, Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 397–412.
- Грковић 2004:** Милица Грковић, *Историјски пут српског именослова*, у: *Предавања из историје језика*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Караџић 1852:** Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник, иступачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч: Штампарија јерменског манастира.
- Клајн 2002:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Део 1. Слагање и префиксација*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Кочев 1990:** Иван Кочев, Емилија Кочева, Лиљана Домусчиева, *О народной основе словообразовательных моделей сложных существительных в старобулгарском языке*, X међународен конгрес на славистите, Софија, 36.
- Маројевић 2005:** Радмило Маројевић, *Творба речи у савременом српском језику* Ивана Клајна (1), *Српски језик*, X/1–2, 685–781.
- Николић 1972–1973:** Берислав Николић, *Основни принципи творбе у речи у савременом српскохрватском књижевном језику*, *Наш језик*, XIX, св. 1, 7–20; св. 2–3, 142–154; св. 4–5, 273–286.
- Радић 2014:** Јованка Радић, *Спојни вокал: граматичка реалност или граматичарска конструкција, Традиција и иновације у савременом српском језику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, 25–42.
- Симић 2001:** Радоје Симић, *Српска граматика I*, Београд: МХ Актуел.
- Стевановић 1991:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.

- Станојчић/Поповић 1999:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стојановић 2008:** Јелица Стојановић, Неке лексичке особености рукописа ‘Грешних спасеније’, *Седми лингвистички скуп „Бошковићеви дани”*, ЦАНУ, Научни скупови, књига 90, Одјелење умјетности, књига 31, Подгорица, 73–80.
- Стојановић 2009:** Јелица Стојановић, Сложенице у ‘Врхобрезничком летопису’, *Зборник радова са Међународног научног скупа Српски језик у употреби*, књига I, Крагујевац, 63–71.
- Стојановић 2013:** Јелица Стојановић, Правопис ‘Горичког зборника’, *Тезингвистичка проучавања словенских језика*, Одбор за српски језик САНУ, књ. 5, Београд, 503–523.
- ЂупићД./Ђупић Ж. 1998:** Драго Ђупић, Жељко Ђупић, Речник говора Загараца, *Српски дијалектолошки зборник XLIV*.
- Цейтлин 1997:** Р. М. Цейтлин, *Лексика старославјанског језика*, Москва: Наука.

Jelica R. Stojanović

COMPOUNDS IN VUK'S *DICTIONARY*

Summary

The paper discusses compounds in Vuk's 1852 *Dictionary*. We classified compounds according to corresponding derivational categories, and grouped them within those categories according to manners of derivation and derivational models. We paid special attention to the lexical composition of the compounds, especially to the first lexical component, with a comparison with the state in Serbian Church Slavonic. The excerpted material demonstrates that words made up of two stems are not rare in the *Dictionary*. Our results comprising about 600 words with two different-class stems point to the contrary. If we make a principal comparison with Serbian Church Slavonic texts, numerous differences can be seen, which means that common speech provided compound-building models, that they are a feature of the Serbian language, not literary calques. The difference from Serbian Church Slavonic is also reflected in the linguistic composition of the first part of the compound, and there is a noticeable difference as well in comparison with the texts of religious content regarding suffixal use and linking vowels.

Keywords: compounds, coalescences, two-stem words, composition, combined derivation, derivation, prefix, suffix, interfix, lexical meaning, frequency.

Снежана П. ВУЧКОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ИСТОРИЈСКИ РЕЧНИЦИ И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ ЗА ИСТОРИЈСКОЛЕКСИКОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

У раду се представља једна од могућих типолошких класификација историјских речника, са навођењем њихових основних карактеристика, а онда се указује на значај који ови речници – као извори информација фонетског, морфолошког, семантичког, те историјско-културног језичког нивоа – имају за историјски усмерена лексиколошка истраживања.

Кључне речи: историјски речници, типолошка класификација речника, историјска лексикографија, историјска лексикологија.

I

1.1. Историјска лексикологија и лексикографија тесно су повезане, будући да рад са историјским речницима представља неодвојив део историјских лексиколошких проучавања, као што, са друге стране, управо ова проучавања чине део широког комплекса истраживачких предрадњи неопходних за писање одређене лексикографске одреднице.

Одговор на питање о томе шта су то историјски речници може се чинити и триуистичким, јер се под њима обично подразумевају они речници који бележе лексеме из одређеног круга писаних текстова који припадају неком периоду историје датог језика. Међутим, атрибут *историјски* не односи се само на хронолошки аспект лексике која се у њима представља, него и на разматрање њеног значења у *историјској перспективи*, кроз приказ промена на одређеној временској вертикали, оних које су обележене генерализацијом или специјализацијом лексичког значења, појавом нових значења, ограничавањем сфере употребе лексема, архаизацијом, изласком дате речи из употребе, итд. У том смислу, и у зависности од концепцијског устројства самог реч-

* snezanabaukvuckovic@gmail.com

ника, историјски речници понекад укључују и лексику савременог језика јер она – поред тога што садржи слојеве архаизама и историзама – представља и досегнуту етапу обличког и семантичког развитка неке лексеме без које би слика њеног историјског развитка била непотпуна.

1.2. Типови историјских речника зависе најпре од особености развитка дате књижевнојезичке традиције. Лексикографски извори лексике одређених језика одликују се различитом дубином описа, тј. почетак писаног периода у сваком од њих може бити другачији. Различито је и дељење на периоде у историјском развоју лексикона, а не морају се поклапати ни границе тих периода. Различит је и критеријум постављања њихове горње хронолошке границе.

Историјске речнике могли бисмо најпре поделити у три основна типа: *историјски речници у ужем смислу речи*, *дијалектолошки* и *етимолошки речници*. Подвајање историјских речника од етимолошких донекле је условно, будући да први од ових речника могу у структуру речничког чланка укључити и податке етимолошког реда. Ипак, већина ових речника за свој првенствени циљ има опис писане историје речи, а не разматрање њихове дописмене реконструкције. Дијалекатски речници такође се сврставају у засебан тип историјских речника будући да опис историје речи не може бити потпун без уважавања података које дијалекат – као веома важан историјски језички ресурс – чува.

Да бисмо представили могуће подтипове историјских језичких речника, ми смо у овом раду, у одељцима који даље следе, дали једну од могућих класификација њихове поделе према различитим критеријумима, са навођењем њихових најосновнијих карактеристика. Сама класификација, као и одређење појединих типова речника, дати су по угледу на оне представљене у некима од релевантних, тематски истородних радова (Герд 2010: 22–29; Богатова 2008: 80–85).

1. Историјски речници у ужем смислу речи

А. Критеријум *хронолошког периода* на који се речник односи:

а) *Еволутивни речници* – историјски речници у које улази лексичка грађа низа хоризонталних синхроних језичких пресека који хронолошки следе један за другим на дијахроној језичкој вертикали. Одликују се широко постављеним хронолошким рамовима. Будући да су еволутивног типа, у некој идеалној пројекцији они треба да представе историју речи забележених у најширем могућем кругу извора, од прве писане фиксације до неког одређеног периода у историји конкретног језика који се обично одређује применом ванјезичких критеријума.

б) Речници *одређеног историјског периода* – историјски речници једног, хронолошки уже омеђеног хоризонталног историјског језичког пресека (једног до два века), који репрезентују синхронију у дијахронији. У њима се обично више простора – него у претходно наведеним речницима – даје фор-

малној страни речи, фиксирају се различите граfiјске и обличке варијанте, региструју одлике парадигме, особености синтагматске и синтаксичке природе итд.

Б. Критеријум *обухвата лексичког материјала*:

а) *Општи (општефилолошки) дијакхронијски речници* – речници који доносе грађу из најширег круга језичких извора у које спадају: 1) сваки писани споменик, независно од његовог садржаја, жанра којем припада, као и од тога у којем је обиму сачуван; 2) извори који примарно постоје у усменој форми (фолклор); 3) дијалекатски речници и дијалекатске збирке речи; 4) сви други историјски и етимолошки речници;

б) *Диференцијални дијакхронијски речници* – речници који представљају лексичко-семантичке (тематске) групе лексема. То су обично историјски термилошки речници: правна и медицинска терминологија, називи оруђа, оружја, накита, ношње, називи мера и новца и сл.

в) *Идеографски речници* – речници за које је карактеристичан ономасиолошки приступ „од појма ка речи”. Обично подразумевају скуп студија распоређених у мање или веће семантичке целине које се тичу кључних појмова одређене културе разматраних са аспекта њиховог настанка и даљег историјског развитка.

В. Критеријум *подтипа језичког идиома*:

а) *Речници текстова одређеног жанра* – речници житија, повеља, летописа, поменика, путописа итд.;

б) *Речници језика одређеног писца*.

Речници овог типа су, поред осталог, веома значајни за истраживање сфере употребе лексема у вези са развитком типова, односно стилова књижевног језика.

Г. Критеријум *истраживачког аспекта* – према овом критеријуму можемо издвојити творбене, фреквенцијске, синонимијске, историјске речнике позајмљеница итд.

2. Дијалекатски речници

Дијалекатски речници имају прворазредан значај за историјска лексиколошка истраживања због тога што у дијалектима, који су неспутани књижевном нормом, могу бити посведочени језички наноси различите хронолошке дубине, забележени ретки рефлекси неког прајезичког корена или основе, фиксирана једна од етапа историјске промене значења лексема, сачувана архаична семантика неког корена, затим речи које нису посведочене или оне које су се у другачијем смеру семантички развиле у књижевном језику итд.

3. Етимолошки речници

Ову врсту историјских језичких речника такође смо (као и дијалекатске) издвојили у засебан тип, јер ни један други од горе представљених речника не сабира такву пуноћу информација о историји развитка значења одређене речи. То је зато што етимологија, у циљу својих истраживања, обједињује савремене податке, писану историју, дописмену реконструкцију, семантичку типологију итд. Они се даље могу делити на етимолошке речнике посебних језика и етимолошке речнике групе сродних језика.

II

Сви ови речници имају своју примену у историјсколексиколошким истраживањима најразличитијих усмерења. Који ће тип лексикографског извора бити консултован приликом решавања неког посебног питања у овим истраживањима, зависи од њиховог претпостављеног циља.

У оквиру речничког чланка неког историјског језичког речника могу бити положене различите информације – фонетске и морфофонолошке, граматичке и творбене, семантичке, етимолошке, синтаксичке, историјско-културне. Ми се користимо датим информацијама с циљем да утврдимо шта дати тип информације може говорити о семантичкој историји речи. Навешћемо неке примере из четири историјска језичка речника – московског *Старословенског речника* из 1994. године (*Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков*), *Рјечника из књижевних старина српских* Ђуре Даничића, *Рјечника хрватскога или српскога језика* ЈАЗУ и Вуковог *Српског рјечника* из 1852. године.

2.1. *Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков*, садржи искључиво грађу из старословенских канонских текстова насталих крајем X и почетком XI века. Он бележи приближно 10 000 речи, односно садржи све лексеме забележене у класичним стсл. споменицима – оне које су прасловенског порекла, грцизме, псеудогрцизме, те позајмљенице које су у ову грађу доспеле из народних словенских говора (турцизме, германизме, народне грцизме). У њему су навођена и сва забележена лична имена (антропоними, топоними, етнониими). У састав једног речничког чланка улазе подаци о лексичко-граматичким карактеристикама дате лексеме, фонетско-ортографским или творбеним варијантама, фреквенцији њене употребе, паралелама у грчким (или латинским) оригиналима. При анализи значења није бележено само основно значење речи, већ је представљена и опширним цитирањем контекста потврђена цела њена семантичка структура, са пренесеним значењима, случајевима специјалне употребе речи, констатовањем устаљених или фразеолошких израза, као и текстолошких дублета. На крају одреднице налазе се упућивања на речи из истог семантичког поља (СС: 3–12).

Значај старословенског језика за историјска проучавања словенских језика је у томе што је он први писано посведочени словенски језик, те је зато

у њему у великој мери одражена и позна етапа језичког развитка прасловенског језика из којег су се сви данашњи словенски језици развили. Лексика забележена у старословенским речницима, иако и квантитативно и тематски ограничена, веома је важна, зато што су у њој фиксирани и многе особености фонетског и морфолошког реда. Праћењем њиховог развитка ми можемо добити драгоцене информације о семантичкој историји речи будући да се она не може посматрати независно од њене обличке историје.

Тако су у старословенском лексичком материјалу забележени трагови бројних ранопрасловенских фонетских промена чије познавање омогућава не само реконструкцију гласовне структуре изворне прасловенске лексеме, него и установљење оних етимолошких веза које су током историје појединих словенских језика биле покидане. И поједине, данас деетимологизоване, српске лексеме можемо довести у везу по пореклу позивањем на њихове старословенске паралеле и осветљавањем оних историјских фонетских промена које су довеле до измене њихове морфемске структуре и до прекида етимолошких веза (упор. нпр. срп. *област* и *власт* – стсл. *oblast#* 1. „власт; моћ, сила, право”; 2. „област крај, територија” < псл. **ob-vlastь* : *vlasti* „владати”; *јестми* и *обед* – стсл. *%sti* < **jasti* < **j-ěsti* < **ēd-ti* и *obqdx* < **ob-ēdv*; стсл. *dxva na des=te* > **дванадесете* > срп. *дванаест*; срп. *невати* и *појати* – стсл. *pqti*, *po_* < псл. **pě-ti* < **poi -ti*, **po-j* < **poi -*) и сл.

Фонетски лик лексеме *nogxtx* „нокат”, забележен у старословенским речницима, потврђује етимолошко тумачење о генетској повезаности српских лексема *нога* и *нокат*. Етимолози су, наине, утврдили да је стари индоевропски корен **ped-* био у балто-словенској групи језика потиснут од стране корена **nog-* „животињско копито, папци” (упор. лит. *nagà*, *nāgas*) са доцнијом специјализацијом значења са животињског термина на људску ногу. У словенским језицима првобитно значење се сачувало у иновацији са суфиксом *-ьтъ*: **nogьтъ* „нокат” (ЭССЯ 25: 161–164). Уобличење гласовног лика српске лексеме *нокат* текло је по регуларним фонетским законима посведоченим на старословенском нивоу: у зависним падежима (ген. и дат.) дата лексема губи први полугласник јер се он нашао испред слога са пуним вокалом (*nogxt-a*), што је последично довело до једначења по звучности (*nogta* > *nokta*) и даљег аналошког уопштавања основе на *к-* у свим падежима.

За историјсколексиколошка истраживања значајни су и подаци творбено-морфолошког реда. На пример: деминутивно творбено значење стсл. суфикса *-ištъ* издвојено је на основу значења малобројне групе лексема са општим значењем „мало (младо) биће, младунче човека или животиње” (упор. *dqtiw#* : *dqti*, *grxli-iw#* : *grxlica*, *koz#liw#* : *koz#lx*, *mladeniw#* : *mladen#c#*, *pxtiw#* : *pxtica*, *robi-iw#* : *robx*) и представља основу за тумачење значења и порекла српског деминутивног (*дечкић*, *мостућ*, *листућ*, *лавић*) и патронимичког (*Николић*, *Алексић*, *Милетућ*) суфикса *-uћ*; познавање творбеног значења „заједнице, узајамности, напоредности” старословенског префикса *sъ(n)-*, односно његовог аломорфа *s-*, потврђеног и у стсл. твореницама (упор. *sxbor#nikx*, *sxpri~st#nikx*, *s*pr#nikx*, *s*pr#r#*) –

олакшава етимолошку реконструкцију српског деетимологизованог деривата *супруг* (: стсл. *s*pr*gx* „јарам” : **s -pregn ti* „заједно упрегнути”), итд.

2.2. Историјско изучавање лексике српског језика почиње са лексикографским описом лексике српских средњовековних споменика Ђуре Даничића. *Рјечник из књижевних старина српских* (1863–1864) даје опис лексике оригиналних старих српских текстова,¹ међу којима су и тако значајна дела српске писмености као што је *Житије Св. Саве*, *Житије Св. Симеона*, *Законик Стефана Душана*, затим бројне повеље, летописи, итд. Важна карактеристика речника је укључење ономастичког материјала и терминолошке лексике из области привреде, друштвених и феудалних односа, права итд. (Трифунковић 1975: 619–646).

За српску историјску лексикологију и лексикографију овај речник је веома значајан јер је у њему први пут лексика српскословенског језика била предметом лингвистичке и лексикографске обраде. Константовање њеног фонетског састава, морфолошке и творбене структуре, опис њеног значења, те представљање функционисања дате речи у текстуалним контекстима који одражавају и многе одлике националне културе Срба тог доба – имало је, те и данас има, веома велики значај за српску историјску лексикологију. На основу Даничићевог речника ми стичемо увид не само у основне слојеве лексике српскословенског језика, њена семантичка поља, унутарсистемске односе, податке лингвокултуролошког реда, већ је она полазиште за многа друга историјска лексиколошка трагања, како она која се тичу реконструкције њених прајезичких изворишта, тако и она која су усмерена на токове њеног даљег историјског развитака, јер се неки од ових лексичких слојева, упоредо са непресахлим струјама живог народног језика, чувају у српском језику и данас.

Дајући опис семантичке структуре речи Даничић није наводио податке о њеном изворном (историјско-етимолошком, номинационом) значењу и на овим основама није формулисао схеме даљег семантичког развитака. Међутим, он је веома прилежно бележио све особености њеног, на средњовековном српском нивоу досегнутог постноминационог развитака, као и особености њеног функционисања у језику.

Многозначне лексеме се, тако, предочавају у континуираном излагању семантичких факата датих у веома развијеним илустративним текстуалним контекстима. Навешћемо један пример. За лексему *ot#rok#* Даничић наводи најпре значење *puer*, посведочено у само једном употребном контексту (упор. *rodi sego svetago ...troka*²), а затим и контекстима много издашније представљено друго значење *servus* (упор. *koi su otroci s# kon#mu, da im# &st# zakon#, k#gi pohodi ikonom# kral\$ ili na ktoru godq rabotu, a oni s nim# na koneh#...; ...troke, ~to ima\$ vlastele, da im# su u bawinu, i nxjih# dqca u bawinu vq~nu da su...*) праћено Даничићевим комен-

¹ Преводну литературу тј. значајне српске средњовековне преводе теолошког, богослужбеног и белетристичког карактера Даничић није укључивао.

² Даничић као засебне одреднице наводи и деривате ове лексеме: *otro~e, ot#ro~ina, otro~iw#* (PKC II: 257).

тарима о положају овог социјалног слоја у српском средњовековном феудалном друштву (РКС II: 256–257). Иако Даничић, како смо већ рекли, не даје никакву нотацију етимолошког реда, нити изводи какву, на њој засновану класификацију значења, већ сама посведоченост оба значења ове лексеме на нивоу српског XIII, односно XIV века, допушта да се методама упоредне лексикологије одреде извори и особености употребе те лексеме у словенским језицима на почетку њиховог писаног периода.

Најстарију потврду те речи налазимо у старословенским споменицима који сведоче о томе да су у њеној семантици била присутна оба доцнија историјски потврђена значења, као и да је значење „слуга” било праћено указивањем да је у питању „млади слуга, дечак слуга” (упор. пример из Зографског јеванђеља: *nx txkmo rci slovo. i icqlqetx otrokx moi* Мт 8, 8; у истом контексту Савина књига наводи лексему *sluga*, СС: 424). Дублетна, лексички варијантна стсл. лексема *otro*~= „дете” (СС: 424) изведена основним суфиксом **-el/*-et* посведочава примарност овог значења и у лексеми *ot#rokx*, будући да су се у овом типу старословенских именичких основа налазиле само лексеме са општим значењем „младо, младунче човека или животиње” (упор. стсл. *tel*=, *kozl*=, *osl*= итд.). Већина етимолога полази од тумачења да је семантички развитак ове лексеме полазио од примарног значења „дете” (које је дато у службу властелинима или војним заповедницима и сл.), да би потом истом лексемом било названо и лице социјално бесправно и по узрасту и по положају (Цејтлин 1996: 60–72)³. Даничићеви примери могу сведочити о томе да због постојања унутарсистемских, конкурентних односа међу лексемама са псл. основама **otrok-*, **mlad-*, **dět-* и др. (Рјечник у истом значењу бележи лексеме *dqte*, *dqten#ce*, *dqtiw#* РКС I: 327, 328, *mladq#c#* РКС II: 80, *~edo* РКС III: 459) долази до постепеног семантичког удаљавања међу датим лексемама, те да је због тога значење „дете” већ у извесној мери архаизовано, док се секундарно значење „слуга” развијало у правцу термилошке ознаке за један од старих српских друштвених слојева.

2.3. Даничић је био један од покретача, уредник и обрађивач прве, као и дела друге књиге великог *Рјечника хрватскога или српскога језика* Југославенске академије знаности и умјетности на којем се радило од 1866. до 1976. године, када је изашла последња XXIII књига. У речнику је представљена српска и хрватска (штокавска и чакавска) књижевна и дијалекатска лексика, од првих писаних споменика до XIX века. Он је и историјски и дијалекатски и етимолошки и ономастички речник, и речник посуђеница и термина, који има велики значај за сербокроатистичка и славистичка истраживања најразличитијих усмерења. И поред своје концепцијске неуједначности и у извесној мери недовољно репрезентативног захвата дијалекатске грађе (посебно оне пореклом из источних крајева некад јединствене српскохрватске језичке територије), он је за историјсколексиколошка истраживања српског језика драгоцен извор. Концепцијом структуре речничке одреднице – где се указује на варијантне форме дате лексеме, њену просторно-временску раширеност,

³ О етимологији ове речи в. Копечни 1968: 121–139.

етимологију, са расписом значења праћених веома великим бројем илустративних контекста, те подацима морфолошког, прозодијског и синтаксичког реда – истраживачу у области историјске лексикологије даје се веома прецизна слика обличке и семантичке историје речи (Малић 1981: 121–139).

Даничић у принципе микроструктурног устројства овог речника (за разлику од *Рјечника из књижевних старина српских*) уводи и кратку етимолошку нотацију. Као следбеник младограматичких схватања о пореклу речи, Даничић је веровао у могућност реконструкције индоевропског прајезика, те је свакој од лексема настојао одредити и њен корен. Његови настављачи (Будмани, Маретић и др.), схватајући недостатност оваквих реконструкција, више су се ослањали на навођење паралела у старословенском и осталим словенским језицима, као и на етимолошке интерпретације у релевантним етимолошким речницима. Треба истаћи да је за историјску лексикологију веома важно да у оквиру лексикографског чланка буде наведена и кратка етимолошка нотација као оно упориште од којег у историјкосемантичким истраживањима често крећемо. Утврђивање номинационе фазе речи често предодређује постављање основних схема њеног обличког и семантичког тј. постноминационог развитка. У обрнутој перспективи, тек поређењем историјски посведочених континуаната на свим етапама историјског развитка одређеног језика или одређене групе језика – обличка и семантичка реконструкција њиховог корена или основе добија своју веродостојну потврду (Богатова 2008: 134–136).

Како се у РЈАЗУ речи дају појединачно и независно од своје етимолошкије породице, кратка етимолошка нотација допушта да се реконструишу етимолошке везе међу засебно датим сродним лексема, као и да се, у бројним случајевима, утврде узроци, путеви и начини због којих долази до прекида мотивационих веза и деетимологизације неких од лексема. То је, на пример, случај са лексемом *разбор* (РЈАЗУ XIII: 479–480) чије се значење представља навођењем њених синонима „razlika⁴; razum, um, svijest; misao, mišljenje; umjerenost”, као и описно (упор. нпр. значење под а. „umna radnja, kojom se od čega razlikujemo; isto što i razlog, razlikovanje, razlika” и б. „moć ili sposobnost kojom razlikujemo što od čega, važno od manje važnog, bitno od nebitnog, kojom dokučujemo, razabiramo, razaznajemo, rasuđujemo stvarni i pojmovni svijet i njegovu povezanost...”). На почетку речничког чланка дато је упућивање на историјску творбену структуру ове лексеме тј. на њену мотивну префиксирану глаголску основу **raz-ber-* од које је именица изведена нултим суфиксом, уз превој коренског вокала (то је, заправо, била основа презента псл. глагола **bъrati* „узети, ухватити, скупити, сабрати” – презент: **ber*, *bereši*). Полазећи од овог податка етимолошког реда, ми можемо судити да је мотивациони глагол *разбрати* („добити јасну представу о нечему, распознати, разазнати”) деетимологизован због метафоричног преноса значења који манифестује когнитивној лингвистици добро познати принцип раста, јер се креће од когнитивно једноставнијег поимања мисаоног процеса као нечег

⁴ Упор. значење наведено у Вуковом *Српском рјечнику*: *разбор* „разлика” (CP 1852: II, 860).

што се састоји у узимању, одвајању, разликовању каквих посебних делова неке сложене (мисаоне) целине и иде ка апстрактним значењским сферама (мисли, судови, расуђивање, разликовање и сл.). Такав семантички развитак условио је слабљење мотивационих веза са значењем примарног псл. глагола **bьrati* „узети, ухватити; скупити, сабрати”. Његов дериват *разбор*, због поменутог преноса значења и обличких метаморфоза (превој вокала *e / o*), само у својој дубинској структури чува везу са значењем примарног глагола **bьrati* из којег су проистекла и сва доцније посведочена значења његових деривата (упор. и *Ко ти реза борну сукњу? / у појасу сабориту, / у скутови разбориту?*)⁵. Трагом поменутог, иако неразвијене етимолошке нотације, ми можемо (консултујући и релевантне етимолошке речнике) наведена значења ове лексеме довести у везу, а саму лексему сврстати у одговарајући творбени и семантички тип деривата веома развијеног етимолошког гнезда гл. **bьrati*.

2.4. Историјско-културне информације некада имају прворазредан значај за реконструкцију семантичке еволуције одређене речи. Нарочиту пажњу при трагању за могућим културно конотираним узроком историјског развитка значења речи треба посветити дијалекатским изворима лексичке грађе, односно дијалекатским лексикографским изворима.

И данас су, упркос напретку српске лексикографије, Вукови речници из 1818. и 1852. године остали незаменљива дела. Прво зато што они представљају опис лексичког система на синхронном језичком пресеку прве половине XIX века, који се онда може довести у везу са ранијим или познијим стањем овог језичког подсистема, а онда и зато што репрезентују дијалекатске изворе лексичке грађе. Вукова лексикографска дела нису само речници народног језика, већ су то и праве збирке текстова о наравима, обичајима, веровањима, предањима и легендама српског народа. На основу речи које су у Вуковим речницима забележене може бити реконструисана и стара српска /словенска духовна и материјална култура која у појединима називима налази свој језички одраз. Илустроваћемо ово само једним примером лексеме забележене у Вуковом *Српском рјечнику* из 1852. године (који би могао бити знаковит и као позив за нека будућа истраживања).

Поред других лексема које припадају обредној (погребној) лексичко-семантичкој групи, траг о старој словенској (а одатле и српској) погребној пракси могла би чувати лексема *смртњак* – „каже се у шали за чун (јер је човек у њему на великој води близу смрти)” (СР 1852 II: 949). Ово Вуково тумачење могло би бити на трагу лажног, народног етимологизирања, јер археолошка евиденција (сахрањивање покојника у чамцу све до XIV/XVI века, стећци у облику чамца),⁶ као и подаци из других словенских култура,⁷ показују да би ова лексема могла чувати сећање на древно (балто)словенско поступање са покојником који се полагао у сандук исклесан у облику чамца и тако сахрањивао или пуштао низ неки словенски Стикс да отплови. Ова

⁵ РСМ V: 341–342.

⁶ В. Бешлагих 1962: 101, слика 139; Бешлагих 1982: 87.

⁷ В. *Сказание о Борисе и Глебе* (документ преузет са интернета, в. литературу на крају рада).

погребна пракса могла је бити у вези са старом, још (пра)индоевропском по пореклу представом о воденој препреци која раздваја онај и овај свет. Напомињемо да ово питање тражи шире заснована истраживања, те га за сада остављамо отвореним.

Историјска лексикографија (у некој идеалној пројекцији) треба да има у виду преглед свих фонетских, морфолошких, творбених, синтаксичких, историјско-културних информација о одређеној лексеми и да утврди шта свака од њих говори о историји саме речи, а онда да у једном синтетизованом облику, у оквиру речничког чланка, представи биографију дате речи, њен ход у времену. Историјска лексикологија се онда користи овим материјалом за даља истраживања, чији ће резултати, опет, наћи одраза у неким новим лексикографским делима.

ЛИТЕРАТУРА

- Бешлагич 1962:** Šefik Bešlagić, Kalinović, у: *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*, sv. 7, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture NRBiH (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske).
- Бешлагич 1983:** Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo: Veselin Masleša (Novi Sad: Budućnost).
- Богатова 2008:** Г. А. Богатова, *История слова как объект русской исторической лексикографии*, Москва: Издательство ЛКИ.
- Герд 2010:** А. С. Герд, К типологии исторических словарей, у: *Историческая лексикология и лексикография*, Вып. 8, Санкт-Петербург, 22–29.
- Јовановић/Савић 2007:** Гордана Јовановић, Виктор Савић, Увод, у: *Српскословенски речник јеванђеља. Огледна свеска*, VII–XIII, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2007.
- Копечни 1968:** Ф. Копечный, К этимологии слав. отрогъ, *Этимология 1966*, Москва (1968), 54–61.
- Малић 1981:** Dragica Malić, Akademijin rječnik i njegove Dopune, *Rasprave: časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, vol. 6–7, Zagreb, 121–139.
- Проблемы славянской исторической лексикологии и лексикографии**, св. ¾, Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1975.
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880/1882 – 1975/1976.
- РКС 1975:** Ђура Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, I–II–III, Београд: Вук Караџић.
- РМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад – Загреб, 1967–1976.
- Савић 2016:** Виктор Савић, Свеобухватни задаци пред проучаваоцима српског језика, *Зборник института за српски језик САНУ*, 3, *Српски језик*

и актуелна питања језичког планирања, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београд: Чигоја штампа, 187–201.

Сказание о Борисе и Глебе: Электронная библиотека Института русской литературы РАН: Библиотека литературы древней Руси, Т. 1, *Сказание о Борисе и Глебе* <<http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4871>> 25. 10. 2017.

СС 1994: *Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков* (ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова), Москва: Русский язык.

СР 1986: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник (1852)*, I–II, Сабрана дјела Вука Караџића, књ. 11, Београд: Просвета.

Трифуновић 1975: Ђорђе Трифуновић, О Даничићевом Рјечнику из књижевних старина српских, у: *Рјечник из књижевних старина српских*, том III [Прилози], Београд: Вук Караџић, 619–646.

Цейтлин 1996: Р. М. Цейтлин, *Сравнительная лексикология славянских языков X/XI–XIV/XV вв.*, Москва: Наука.

ЭССЯ 1974: *Этимологический словарь славянских языков* (ред. О. Н. Трубачев), 1–, Москва: Наука.

Snežana P. Vučković

HISTORICAL DICTIONARIES AND THEIR IMPORTANCE FOR HISTORICAL LEXICOLOGY RESEARCH

Summary

The importance of historical dictionaries (historical in the narrowest sense of the word, dialectic, etymological) for historical lexicology research lies in the fact that they bring the lexicon from different historical language periods, as well as that the lexicon presented in them is observed from a historical perspective, through an account of changes in its meaning on a diachronic linguistic vertical. Besides that, these dictionaries are valuable sources of phonetic, morphological, formative, syntactic, and historical-cultural progression – all of which are of paramount importance for the reconstruction of formal and semantic evolution of a particular word for tracing the causes, mechanisms, and principles according to which semantic changes take place so that they can subsequently be classified into registers which are more or less in conformity with the tendencies of semantic development of words.

Александар М. МИЛАНОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 26. 02. 2018.
Прихваћен: 23. 04. 2018.

ОБРАДА ПОСРБИЦА У РЕЧНИКУ СЛАВЕНОСРПСКОГ ЈЕЗИКА**

У раду се анализирају лексикографски проблеми у вези са обрадом лексичких посрбица у славеносрпским текстовима. Они произлазе из граfiјско-ортографских, фонетских, творбених и лексичких специфичности тзв. „предвуковске епохе” развоја српског књижевног језика: неустаљености граfiје и ортографije, бројности фонетских и творбених дублета и контактних синонима, немогућности да се једном лексемом потисне позајмљеница или представи њено значење, ненормираности славеносрпског језика и сл.

Кључне речи: славеносрпски језик, посрбица, позајмљеница, туђица, синоним, дублет, лексикографija, семантички односи, Речник славеносрпског језика.

1. Лексичке посрбице, српски еквиваленти за речи страног порекла, вероватно су најрепрезентативнији симболи читаве славеносрпске епохе. Одликује их све оно што је одликовало језичке јединице и читав књижевни језик „предвуковског периода”: ненормираност, неустаљеност форме, честе фонетске и творбене варијације, привременост, непланско стварање итд.¹ Активирали су их нефилолози (нарочито новинари, али и научници, правници, па чак и књижевници) у сусрету са лексичким празнинама у матерњем језику, а своје језичке недоумице често нису крили ни у тексту: мороловац (Карпер? незнам другојаче) НС 1818, 137.² Нису ретка ни признања о не-

* aleksandar.jus@gmail.com

** Рад је израђен у оквиру пројекта „Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примене” (Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, бр. 178006).

¹ Више о језику и стилу епохе: Унбегаун 1995, Ивић 1998, Толстој 2004, Младеновић 2008. О нестабилности форме посрбица в. Милановић 2013: 195–203, 211–234.

² Скраћенице СПН, СВ и НС уз примере односе се на новине *Српскија повседневија новини* (1791–1792), *Славеносрпскија вједомости* (1792–1794) и *Новине српске* (1813–1822) као најбогатије изворе посрбица, уз њих је година издања и страна на којој је пример. Примери без ових ознака, дати курсивом, савременом (орто)графijом и само са годином потврде у загради, преузети су као допуна из извора: Михајловић 1982 и Михајловић 1984.

успешности сопствених лексичких експеримената (Михајловић 1984: 650). Сасвим нови појмови тражили су од аутора и живописне лексичке слике, које ће читаоцима приближити и нови појам и значење неологизама: земљејабуке (кромпири) НС 1818, 62 : *земљана јабука* (1831).³

Посрбица је лингвистички термин који се односи на семантичку функцију речи у тексту (Милановић 2004), а не на њено порекло, које може бити различито, од црквенословенизма, преко калка до индивидуалног неологизма (Михајловић 1984: 649). У функцији посрбица потврђени су, дакле, и српски неологизми, али и постојећи српскословенски, рускословенски и руски облици, као и славеносрпски облици тј. хибриди.⁴ То су лексеме које су служиле као семантички еквиваленти лексици страног, несловенског порекла, као њен „превод”,⁵ а правим посрбицама заправо би требало сматрати само речи словенског порекла или одомаћене стране речи у склопу контактних синонима (нпр. распрострањене турцизме).⁶ Како се појам и термин *посрбица* везују углавном за тзв. „преддуковску епоху”, тј. за период „од Орфелина до Вука” по одређењима Велимира Михајловића (1982, 1984), јасно је да се њихов највећи број налази у славеносрпским текстовима, али оне нису ретке ни у текстовима писаним народним језиком пре, током или после Вукове реформе.

2. У другој половини 18. и почетком 19. века посрбице су најчешће настајале као последица индивидуалног напора аутора да – у одсуству одговарајућих речника – реч страног порекла сами одмах у тексту приближе читаоцима. За лексикологију, лексикографију, творбу речи, стилистику и историју српског књижевног језика несумњиво су најзанимљивији примери *неологизама* међу посрбицама. Њих је, међутим, данас, на почетку израде *Речника славеносрпског језика*, још увек веома тешко поуздано пратити, односно одредити време настанка и даљу историју: појаву евентуалних фонетских и творбених варијанти или семантичке промене.

Значење посрбица мора се, наравно, одредити и према лексичком еквиваленту страног порекла, али и према ширем реченичном контексту. Веома је значајно истаћи да између ова два параметра не мора постојати увек потпуна еквиваленција, те зато неретко остајемо запитани над значењем посрбица при њиховом дефинисању: семантика синонима страног порекла сведочи једно, док нас реченични контекст води у другом смеру. На пример, позајмљеница *ландвер* посрбљавана је, у зависности од реченичног контекста, и лексемама

³ Посрбица *земље јабука* није потврђена у Михајловић 1982, као ни многи други примери из овог реферата. Благо посрбица, стицајем околности, још увек је несакупљено, а наслуђује се на основу Михајловићевих речника.

⁴ Хибридноост лексема овде ваља схватити у најширем смислу укрштања творбених елемената различитог порекла, као нпр. у примеру хибридне лексеме *хоругвоноша*, добијене комбинованом (сложено-суфиксалном) творбом: *Хоругвоноша* (Фенрих) НС 1813, 465.

⁵ Рајна Драгићевић (2018: 93) посрбице одређује и као „преведенице”, а Јуси Нуорлуото (2017: 126) тврди да су оне „неологизми привремено употребљавани за превођење позајмљених речи”. Ваља овоме додати да многе од речи и нису биле *позајмљенице*, већ су их аутори преводили са језика даваоца као *стране речи*, о чему неретко сведочи и њихов граfiјско-ортографски лик.

⁶ Нису ретки примери у којима у позицији контактних синонима стоје две позајмљенице: сасвим нова у славеносрпским текстовима и она шире распрострањена: Атгаманњ (Хетманњ) НС 1813, 210 и сл.

и синтаagmaма, и то различитог значења, од апстрактног до конкретног: *отечествобранителство*, *бранитељи отечества*, *отечествобранитељи* или *отечества бранба*, о чему ће бити речи касније. Позајмљеница *театар* замењивана је, пак, у зависности од контекста и посрбицом *позориште* и синтагмом *позоришни дом*, али је истовремено лексема *позориште* могла имати и уже значење 'сцена': позоришномъ дому (Theater) : позорище (Theater) НС 1813, 90 : *сцену (позорище)* итд.⁷

3. Иако о лексичким недоумицама или несистемски грађеним посрбицама тадашњих аутора сведоче бројни примери, нису ретке потврде ни за њихове тежње ка парадигматичности. Тако уредници *Новина српских*, Димитрије Давидовић и Димитрије Фрушић, са једне стране немотивисано и непотребно активирају синониме *задступница* и *закрилница* уз исти војни појам у истом тренутку: Задступницу (Attiergarde) НС 1813, 69 : Закрилница (Attiergarde) НС 1813, 107, 115, 142; 1814, 718; 1815, 236, 321, 344. Са друге стране, уз контрастни појам активирају опет синониме, али системски грађене – *предступница* и *предкрилница*: Предступница (Avantgarde) НС 1813, 52, 63, 69, 77 : предкрилница (Avantgarde) НС 1813, 83, 91, 92, 99, 104, 107, 115, 375; 1814, 715, 719; 1815, 198, 231, 346, 357, 947; 1817: 294; 1818, 778. Овакве лексичко-семантичке и творбене корелације указују нам и на празна места у систему: према лексеми *закрилник* у пару: *закрилници* (аррѣргарди) НС 1815, 1088, ваљало би очекивати у корпусу потврде и за до сада нереги-строване лексеме **задступник*, **предступник* и **предкрилник*.

4. Посебан лексикографски изазов при изради *Речника славеносрпског језика* представљаће регистровање бројних синонима међу посрбицама, насталих најчешће као последица тежње да се лексичко решење нађе што брже, нарочито код новинара, а у временској изнудици да се оно упореди са претходним – било у сопственом или туђем опусу. Тако се само у *Новинама српским* срећу бројне посрбице које би се на почетку анализе могле оценити као синоними: а) вратару (портиру) : двернику (Портиру); б) заутракъ (т. е. Фруштукъ) : заручакъ (Фруштукъ) : ручка (фруштука); в) златара (кулунджіе) : златоковача (кулунджію); г) обраноносетџи воозова (Munitionswagen) : обраноносетџи кола (Munitionswagen). Поједини међу синонимима одликују се посебном експресивношћу и сликовитошћу, траженом или нетраженом од стране аутора, попут сложенице *главосечац* у следећем низу: вѣшара (джелата) : вешателѣмъ (durch den Henker) : губителя (джелата) : главосѣццемъ (джелатомъ).

Како ће се у *Речнику славеносрпског језика* иза контекста са потврдом обрађене лексеме наводити и листа синонима односно еквивалената хронолошким редом, у новој алинеји под ознаком Уп. (РСЈ 2017: 28), посрбице ће несумњиво посебно обогатити овај део речника.

5. Исти тип изазова представљају и бројни дублети међу посрбицама. Будући да иначе несталан фонетски састав посрбица неретко додатно

⁷ О сличним теоријско-методолошким недоумицама везаним за семантику посрбица пише и Михајловић 1984: 655.

замагљује и ненормираност тадашње графије и ортографије, из угла историје књижевног језика још већи лексикографски задатак од пописа синонима представљаће регистровање свих дублета, као у примерима *пeвaњкa* и *пeвaнкa*: оперу (пѣваньку) НС 1813, 80 : пѣванка (опера) НС 1818, 80, или у примерима *проходилишите* и *проодилишите*: проходилицу (Promenade) НС 1813, 58 : проодилицама (шпацѝры) НС 1814, 974. После регистровања свих творбених дублета и њихове историје, речник ће одговорити и на питања развоја језичког осећања при грађењу речи у књижевном језику, постепеног потискивања творбених морфема некарактеристичних за српски народни језик и слично, као у примерима: а) самопродавство (монополъ) НС 1814, 702 : *самопродаја* (1851); б) голоножаца (Barfüsser) НС 1818, 523 : *голоног* (1794), в) ногобоља (подагра) НС 1816, 985 : *подагра, ногоболеније* (1790).

Увођење нових позајмљеница у славеносрпски језик понекад је подразумевало читав процес од првобитног објашњења значења у форми реченице ка синонимним лексемама у форми изведеница и сложеница. Тако је лексема *арсенал*, с почетка објашњавана читавом зависном реченицом, с временом добила читав низ синонима и дублета различитог порекла и форме – *оружница, оружохранилиште, оружохранилиште, оружостројња, оружиохранилица, оружиохранилиште*: Арсенала (то естъ где Топови, Прахъ и проче военне Ствари содржавающе) СПН 1791, 53/4 : оружнице (Arsenal) НС 1813, 240 : оружохранилица (арсенала) НС 1814, 886 : оружохранилищемъ (арсеналомъ) НС 1816, 426, 429 : оружостройнѣ (арсенали) НС 1817, 21 : оружїо хранилица (Arsenale) НС 1818, 177 : оружїоохранилица (Zeughaus) НС 1818, 189.

6. Окупљање посрбица у речнику требало би да докаже тежњу аутора да, вођени добрим језичким осећањем, позајмљенице и туђице радо замене економичним изведеницама као типичним продуктом творбе речи у српском народном језику. Творбени модели првенствено су зато подразумевали суфиксе домаћег порекла: а) *-ар*: часара (саджїя) НС 1814, 1121; пртляжара (пакера) НС 1814, 930; ножаръ (Messerfabrikant) НС 1814, 897; трубару (тромпетеру) НС 1814, 647; вратаръ (Портиреръ) НС 1814, 1016; вратару (портиру) НС 1815, 387; Вѣшары (Ненкер) НС 1815, 68, вѣшара (джелата) НС 1819, 49; златара (кулунджїе) НС 1815, 816; парничари (процесджїе) НС 1817, 655; пѣсничара (боксера) НС 1817, 712; б) *-ач*: Поправлячъ (Корректоръ) НС 1814, 1048; зачикляча (Тираиллера) НС 1815, 458; дялячи (дрехслери) НС 1818, 640; поставляча (Тапецѝра) НС 1818, 13; в) *-ац*: Пуритани (чисцы) НС 1818, 450; г) *-јанин*: источана (орїенталаца) НС 1817, 45; д) *-ник*: двернику (Портиру) НС 1816, 46; Кормилникомъ (Корманошомъ) НС 1816, 53; 1819, 441; немоћника (инвалида) НС 1818, 417, 778; саединѣнника (Унитара) НС 1818, 484; љ) *-иште*: Оршестеръ (свиралище) НС 1814, 24, свиралишта (Orchester) НС 1818, 135; *-оница*: на подобїе записаоннице (en guise de memorial) НС 1814, 1092; чистїоницы (рафинерїи) НС 1818, 243.⁸

⁸ Наведени примери доказују и конкуренцију изведеница *вратар* и *дверник* као контактних синонима уз позајмљеницу *портир*.

Сходно стилу епохе, аутори неретко у функцији посрбице активирају и постојеће славенизме или граде неологизме у њиховом духу цсл. суфиксима: а) *-ије*: ухлѣбія (пенсіе) НС 1814, 626, 652, 766; б) *-ство*: мучителство (тортуру) НС 1814, 753, 766; уродѣнство (индигенатъ) НС 1819, 217; в) *-тељ*: вешателѣмъ (durch den Henker) НС 1817, 814; прегледателя (ревизора) НС 1818, 538; разслательи (експедитори) НС 1816, 336, раслательима (спедитерима) НС 1818, 298; свладѣтелѣмъ (регентомъ) НС 1817, 372; губителя (джелата) НС 1819, 322.

7. Посрбице у форми сложеница или речи добијених комбинованом (сложено-суфиксалном) творбом могле су истовремено допринети и стилематичности и информативности текста. Неретко су по пореклу калкови, нарочито из немачког језика (Михајловић 1984: 657–658). С једне стране, као нетипичне у српскоме народном језику, сложенице су без обзира на порекло и у ово време – после периода дугог и снажног деловања црквенословенског језика – у текстовима световног садржаја доприносиле вишем стилу, док су са друге стране често могле довољно добро дочарати нови појам (уп. Михајловић 1984: 648), недовољно прозрачног значења у позајмљеницама или туђицама: Дѣтовоспитаннице (Педагогіе) НС 1813, 106; Далеписникъ (Telegraph) НС 1813, 199; Телеграфу (далеписнику) НС 1814, 885; Путееуправитель (Etappen-Director) НС 1813, 61; ранолѣкари (Хирурги) НС 1813, 192,⁹ самопродавство (монополъ) НС 1814, 702; Самопродавство съ колоніалны товары (Kontinental-Monopol) НС 1813, 446; Црвенбрада (Rothbart) НС 1814, 1071; мостоправећегъ (pontoniers) НС 1814, 782; образописаць (малеръ) НС 1814, 102, 160; 1816, 272, 401; образорѣзаца (Билдхауера) НС 1816, 68; стаклодѣлнѣ (Glasfabrik) НС 1814, 64; земноводне (као што Адмиранъ вели – амфибійске) НС 1815, 683; брзописцы (стенографи) НС 1816, 923; водоскачницы (Bassin) НС 1818, 135; главосѣццемъ (джелатомъ) НС 1818, 305; голоножаца (Barfüsser) НС 1818, 523; мороловцемъ (durch den Kapper) НС 1818, 27; мороловаць (Kapper? незнамъ другояче) НС 1818, 137; ногоболя (подагра) НС 1816, 985; Народозаступника (Volksvertreter) НС 1818, 49; овцеводство (Schäferen) НС 1816: 833.

Занимљива за дијахрониску дериватологију при анализи лексема из славеносрпске епохе биће и конкуренција посрбица, нпр. изведенице *златар* и сложенице *златоковач*, са истим значењем: златара (кулунджіе) НС 1815, 816 : златоковача (кулунджію) НС 1816, 727.

7.1. Када се анализирају сложенице, нови лексикографски проблем, карактеристичан за примере из славеносрпског језика првенствено због неуједначеног састављеног и растављеног писања речи, представљаће примери који се могу дериватолошки двоструко тумачити, као већ наведени примери: оружохранилища : оружохранилищемъ : оружіо хранилища : оружіохранилища. Само делимично је за лексикографско разрешење погоднији и наведени низ: Отечествобранителства (Landwehr) НС 1813, 38 : бранители отечества

⁹ Информативност посрбљене сложенице увиђа се боље кроз поређење са другим примером из истих новина, са напоредним активирањем позајмљеница: Хирургъ (Фелдшереръ) НС 1813, 226.

(Landwehr) НС 1813, 57 : Отечествобранители (Ландверъ) НС 1813, 217, 284, 457, 458; 1814, 686; 1815: 480 : отечества бранбу (ландверъ) НС 1813, 476. Због наведених разлога неусталености ортографске норме, сличан лексикографски проблем стварају и творенице настале префиксацијом: Анархиѐ (Безъ царствованія) СВ 1792, 327 : Анархiа (безправителство) СВ 1792, 366.

8. Последњи наведени примери воде проблему статуса вишечланих лексичких јединица у *Речнику* (в. РСЈ 2017: 30–31). Управо из жеље аутора да се што прецизније дочара значење позајмљеница и туђица, баш међу посрбицама има, поред фреквентних сложеница, и много примера који потврђују неминовност честог навођења вишечланих лексичких јединица у *Речнику славеносрпског језика*, нарочито при регистровању бројних посрбљених стручних и научних термина: Верста порубежна (демаркационс-лiнiа) НС 1813, 292; Офицiри гласовойни (Ordonanz Offiziere) НС 1813, 114; обсадне войске (Betagerungs-Korps) НС 1813, 122; осматриваюгъ войску (Beobachtungs Corps) НС 1813, 310; потерно писмо (Steckbrief) НС 1814, 1075, печатный папiръ (друкпапiръ) НС 1814, IV; Слагачъ слова (сецерь тiпографическiй) НС 1814, 1048; слагачу слова (сецеру) НС 1817, 80, 394; Войничко одъло (униформъ) НС 1814, 718; цъвiй дувана (цiгарра) НС 1818, 731.¹⁰ На идентичан начин вишечлане лексичке јединице региструје у речнику посрбица и Михајловић (1982, 1984): *бакарни новци, банка теченија, баштинска залога, бијуштаја жила, међусобно закљученије, морска сила, позорно представленије, управитељ посларнице* и сл.¹¹ Теоријско-методолошки проблеми овде, међутим, расту када се погледају следећи примери посрбица који су на граници лексикализације и пуког објашњења позајмљеног термина: пуцњава изъ топова (канонада) НС 1813, 157 или Подпуно и савршенно опрошенiе (Амнестиа) НС 1814, 1089.

Иако је у постојећој литератури констатовано да је само лекар и физичар Вук Маринковић у првом српском уџбенику физике *Начела физике* (1851) понудио лексему *вечнокрет* за појам *perpetuum mobile* (Бубњевић 2017), у *Новинама српским* пронашли смо сличан пример за такву посрбицу још из 1817. године,¹² који лексикографски такође није лако разрешити: Непрестана и вѣковѣчна мицалъка (*perpetuum mobile*) НС 1817, 583. Први је проблем што ни лексема *мицалъка* није у РСАНУ потврђена у овом или сличном значењу ('справа која се миче'), други што она сама не одређује појам на који се односи, те су заправо оба атрибута неопходни. Нови, мањи лексикографски проблем представљају и примери делимичног варирања у склопу лексичких конструкција, на пример: обраноносетъи возова (Munitionswagen) НС 1813, 112 : обраноносетъи кола (Munitionswagen) НС 1813, 350, и сл.

¹⁰ У Милановић 2013: 232 већ смо констатовали конкуренцију сложеница и вишечланих лексичких јединица у форми синтагми: *земљеописаније : описаније земље, самобиографија : сопствени животопис, тјелохранитељна војска : тјелохранитељство*.

¹¹ Уп. примере у РСЈ 2017.

¹² Овакви примери сведоче и о великом значају регистровања свих посрбица за културну историју Срба.

9. Кроз анализу развоја појединих посрбица долази се и до других занимљивих културолошких запажања. Тако је, на пример, позајмљеница *анархија* у славеносрпском језику и међу Србима у тадашњој Аустрији, на основу доступних примера из језика првих новина, најпре повезана са појмом одсуства цара и царства, потом одсуства права, и коначно одсуства владања тј. власти: Анархіе (Безъ царствованія) СВ 1792, 327 : Анархіа (безправителство) СВ 1792, 366 : Анархіе (невладѣнія) НС 1814, 1118, 1815, 232.

10. Слабије језичко осећање аутора школованих током славеносрпске епохе условило је многе посрбице које руше творбене законитости српскога народног језика. Њихову околиналност у односу на савремену језичку норму, међутим, у *Речнику славеносрпског језика* не треба обележавати: нотьо-стражилесу (бывокиралесу) НС 1813, 115, 126, 144, 429; правила мороплаваня (Navigations-Acte) НС 1818, 39; република (народообштина) НС 1818, 646.¹³

11. Због недовољно прецизираних значењских нијанси посрбице понекад измичу могућности сасвим поузданог дефинисања и разграничавања, за шта ће неопходан бити што већи број потврда из корпуса. Да ли су, рецимо, *гостница* и *гостилница* само варијанте истога значења 'угоститељски објекат', тешко је закључити само на основу синонима који стоје уз њих у примерима: Анови (гостнице) НС 1814, 1060 : гостилница (Вуртсхауса) НС 1814, 693 : гостници (крчми) НС 1814, 1029. На исти начин могли бисмо анализирати и семантичке односе између лексема *пиршество* и *пир*: пиршеству (балу) НС 1813, 98 : пиръ (Ball) НС 1813, 369. Постојећи примери поуздано не разрешавају ни семантичке реализације наведених лексема *зајутрак*, *заручак* и *ручак*: заутракъ (т. е. Фруштуку) НС 1814, 675, 972 : заручакъ (Фруштуку) НС 1815, 994 : ручка (фруштука) НС 1816, 157, 406, 566, и сл.

12. Посебну пажњу ваља обратити и на лексеме које у савременом српском језику имају другачије значење будући да им је оно у склопу некадашњих контактних синонима застарело: препелице (Granaten) НС 1813, 114; препелице (гранате) НС 1813: 273, 399; пасти (банкротирати) НС 1813, 284; Просителя (Претендената) НС 1814, 1124; ногавица (чакшира) НС 1814, 616, 689, 1113; 1816, 281, 679, 874; укућани (кирајджие) НС 1814, 894. Без синонима страног порекла у непосредном додиру, овакве посрбице архаичног значења лако би могле заварати лексикографа.

13. У корпусу славеносрпских текстова појављују се и вишезначне посрбице, па тако лексема *хранилиште*, на пример, има значења 'музеј' и 'архив(а)': Хранилища (музеа) НС 1814, 990; 1818, 681; хранилища (Musäen) НС 1816, 809; хранилища (архиве) НС 1814, 1050; хранилища (архиве) НС 1817, 3; 1818, 452, 504 (Милановић 2013: 232–233). Лексема *попечитељ* потврђена је и у значењу 'агент': Попечители (Агенти) НС 1813, 426, и сл.

14. На самоме крају, навешћемо само још један пример богатих корелација међу контактним синонимима у корпусу истих аутора: а) торгъ (вашаръ) НС 1813, 315, 509; 1814, 315, 509 итд. б) торжище (пiаца) НС 1813, 472; 1814, 55, 76 итд.; в) торжище (вашаръ) НС 1814, 594; г) тржица (вашаръ) НС 1816,

¹³ Уп. и пример: Киселостуденникъ (бунаръ съ киселомъ водомъ) НС 1814, 143 и др.

630; д) тржище (вашарице) НС 1816, 916; њ) тргъ (вашаръ) НС 1817, 15, 115, 171 итд.; е) тржищам (вашарыма) НС 1817, 538; ж) тржицу (пїяцы) НС 1818, 447. У примерима контактних синонима видимо појаву три групе лексема, са три различите основе: а) *торг*, *трѣ*, *трѣица*, *торѣиште* и *трѣиште*; б) *вашар* и *вашариште*; в) *пијаца*. Утврђивање значења сваке од осам наведених лексема (посрбица и позајмленица) – међу којима има фонетских дублета, творбених дублета и синонима – зависиће од прецизног утврђивања свих корелација међу њима, и то не само у наведеним примерима. Такође, утврђивање хронологије појаве посрбица, наслућује се на основу примера (*торг* > *трѣ*, *торѣиште* > *трѣиште*), сведочиће и о процесу континуираног посрбљавања славеносрпског језика у његовој доситејевској фази развоја. То је једини начин да у *Речнику славеносрпског језика* у будућности добијемо поуздана знања о појави и развоју свих посрбица, лексичких сведочанстава о напорима наших предака да лексику страног порекла истовремено или протерају из српског књижевног језика или је пак значењски приближе нашим говорницима. Такође, ово ће бити и једини прави пут у прецизну спознају о свима лексичким променама у славеносрпском језику од његове појаве у Орфелиновој ери па до његовог нестанка у Вуково време.

ИЗВОРИ

- Михајловић 1982:** Велимир Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука*, I том (Б – О), Нови Сад: Матица српска.
Михајловић 1984: Велимир Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука*, II том (П – Ш), Нови Сад: Матица српска.

ЛИТЕРАТУРА

- Бубњевевић 2017:** Слободан Бубњевевић, „Зашто не постоји вечнокрет?“, *Политика*, 9. септембар, Културни додатак „Култура, уметност, наука“, 09.
Драгићевић 2018: Рајна Драгићевић, *Српска лексика у прошлости и данас*, Нови Сад: Матица српска.
Ивић 1998: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
Милановић 2004: Александар Милановић, Статус појма и термина *посрбица*, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 33/3, 245–252.
Милановић 2010: Александар Милановић, *Кратка историја српског књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Милановић 2013: Александар Милановић, *Језик веома полезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
Милановић 2014: Александар Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд: Чигоја штампа – Филолошки факултет у Београду.

- Милановић 2015:** Александар Милановић, *Језик и стил Новина Србских (1813–1822), Предавања 4 / Семинар српског језика, књижевности и културе*, Београд: Међународни славистички центар, 111–119.
- Младеновић 2008:** Александар Младеновић, *Историја српског језика : одабрани радови*, Београд: Чигоја штампа.
- Нуорлуото:** Јуси Нуорлуото, *Језик Јована Стејића : допринос историји стандардног језика код Срба*, Нови Сад – Београд: Матица српска – Завод за уџбенике – Вукова задужбина.
- РСАНУ 1984:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књига XII, *маквен – мозурица*, Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ.
- РСЈ 2017:** *Речник славеносрпског језика : огледна свеска* (прир. Исидора Бјелаковић, Ирена Цветковић Теофиловић и Александар Милановић), Нови Сад: Матица српска.
- Толстој 2004:** Никита И. Толстој, *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска.
- Унбегаун 1995:** Борис Унбегаун, *Почеци књижевног језика код Срба*, Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин.

Aleksandar M. Milanović

A LEXICOGRAPHIC STUDY OF ADAPTED LEXICAL BORROWINGS IN *REČNIK SLAVENOSRPSKOG JEZIKA (DICTIONARY OF SLAVENO-SERBIAN)*

Summary

The paper represents a study of lexicographic issues associated with the treatment of adapted lexical borrowings in Slaveno-Serbian texts. The problems arise from the specific orthographic, phonetic and word-formation features of the Serbian language which are typical of the period in the development of standard Serbian which is commonly referred to as „pre-Vukovian“. The problematic issues, among others, include the following: a) inconsistent orthography, b) a large number of phonetic and word-formation doublets and contact synonyms, c) the lack of (formal) possibility to represent the meaning of a loanword by a single lexeme, and d) absence of norm in Slaveno-Serbian.

Исидора Г. БЈЕЛАКОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 26. 09. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

РЕЧНИК СЛАВЕНОСРПСКОГ ЈЕЗИКА – ЈЕДНОЈЕЗИЧНИ ИЛИ ВИШЕЈЕЗИЧНИ РЕЧНИК?*

Будући да је познато да развој српског књижевног језика није текао у континуитету, те да се о српском стандарду не може говорити као о језику чија се структура градила током дугог предстандардног периода, централно питање које се поставља у овом раду подразумева најпре питање статуса славеносрпског језика, а потом и реперкусија које, у зависности од тумачења, могу настати приликом лексикографске обраде грађе овог језичког идиома. Уколико се, наиме, славеносрпски језик (у свом најширем смислу) дефинише као изолован феномен, аутономан језички израз чији је развој текао независно од касније инаугурисаног и конкурентног модела народног језика вуковског типа, онда би речник овог језичког идиома требало посматрати као двојезични. У супротном – у питању би био једнојезични речник. Перспектива посматрања и одабрани статус славеносрпског језика у директној су, дакле, вези са лексикографском обрадом, пре свега са структуром дефиниције. Проблем постаје утолико сложенији уколико се у обзир узме чињеница да је у питању потпуни речник, те да знатан део грађе подразумева речи домаћег порекла које представљају активни део лексикона српског стандарда.

Кључне речи: славеносрпски језик, лексикографија, историјски речник.

1. Увод. Према основним постулатима историјске лексикографије, под идеалним историјским речником подразумева се речник у којем се може пратити: (1) хронолошки, територијални и жанровски аспект егзистенције одређене лексеме, (2) промене у њеном значењу, употреби, форми, (3) колокабилност и идиоматизација, (4) етимологија, (5) деривација, (6) морфосинтаксичке особине, (7) стилистичке карактеристике (Меркин 2003: 90). Уредници и приређивачи речника оваквог профила често су, међутим, суочени с различитим видовима ограничења те се опредељују за такву концепцију која се у датом моменту чини најоптималнијом како би се остварио примарни

* isidora.bjelakovic@gmail.com

** Овај рад настао је као резултат истраживања у оквиру пројекта *Речник славеносрпског језика* Матице српске, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

захтев историјских речника уопште – могућност праћења структурног и семантичког развоја одређене лексеме од њених првих потврда у анализираном корпусу.

Оно што се, међутим, често губи из вида јесте чињеница да наведени захтев у фокус поставља праћење *развоја* лексема, чиме се подразумева да је у еволуцији датог језика постојао *континуитет*. Самим тим, историјски речници имплицитно се дефинишу као једнојезични. Поставља се, ипак, питање да ли је заиста тако.

Одговор зависи најпре од тога да ли је реч о развоју књижевног језика или вернакулара, те уколико је реч о овом првом (дакле, о књижевнојезичком идиому) – онда је питање континуитета истовремено и питање историје сваког појединачног књижевног језика.

1.1. Уколико је, наиме, реч о историјском речнику књижевног језика који се самостално развијао у континуитету током вишевековног периода, те је без већих резова формирао свој кодификован израз који функционише као савремени језички стандард, без сумње се може говорити о једнојезичном историјском речнику.

С друге стране, ако је у питању историјски речник књижевног језика о чијем развоју не можемо говорити као о континуираном јер му структура није искристалисана током дужег предстандардног периода, односно о језичком стандарду који је настао свесном интервенцијом, а не самостално, тада би се свакако могло говорити и о двојезичном, па и вишејезичном речнику.¹ Идентичну ситуацију имамо и у случају када се не прати развој књижевнојезичког идиома од најстаријих сачуваних споменика, него само етапа у развоју датог језика, али етапа која је омеђена прекидима са ранијом традицијом и/или наредном фазом у развоју. Потпуно је јасно да се управо са таквом ситуацијом суочавамо када говоримо о *славеносрпској* епоси.

2. Славеносрпски језик. Као што је познато, развој књижевног језика код Срба указује на веома динамичну путању током 18. и прве половине 19. века, када се дешавања на књижевнојезичкој сцени чине најкомплекснијим с обзиром на питање језичке полиглосије, тј. коегзистенције и конкуренције неколико књижевнојезичких идиома – у већој или мањој мери блиских народном језику вуковског типа, односно основи будућег стандардног српског језика. Да би се, дакле, речник једног од наведених израза, конкретно – *речник славеносрпског језика*, који је у овом раду у фокусу пажње, оквалификовао као једнојезични, двојезични (или вишејезични), неопходно је најпре дефинисати појам славеносрпског језика и одредити му статус у односу на српски стандард. Ни ово, међутим, није најједноставније будући да се овај језички тип у литератури дефинише на различите начине.

Под славеносрпским језиком обично се, наиме, подразумева некодификован језик текстова насталих на територији Лужне Угарске средином 18. века, у којем се, као последица вернакуларизације рускословенског језика,

¹ За разлику од уобичајене праксе, под вишејезичним речником у овом раду не подразумева се речник у којем се одреднице превде на више од једног језика (Ландау 2004: 9), него речник у којем одреднице припадају различитим језицима, а лексички еквивалент једном.

уочавају црте из српског народног, рускословенског, руског књижевног и српскословенског језика на свим језичким нивоима.² Овај последњи квалитет (разлике на свим језичким нивоима) представља и дистинкцију у односу на овај језички идиом у наредној етапи развоја, којем се у новије време даје посебан језички статус и име – доситејевски тип језика. За разлику од славеносрпског језика у ужем смислу (или орфелиновски језик), под доситејевским (или славеносрпским језиком у ширем смислу) подразумева се онај језички израз који је у погледу граматичке структуре доминантно народни, при чему се књишки наноси појављују у домену лексике и, ретко, синтаксе, а којим су писани текстови у делима писаца невуковске оријентације од осамдесетих година 18. века до седамдесетих година 19. века (Ивић 1990: 7; 1998; Суботић 2004: 164; 182; Милановић 2013: 10).

Не служећи се наведеном термиолошком дистинкцијом (славеносрпски – доситејевски), али уочавајући разлику међу овим језичким типовима или фазама у развоју истог језика, А. Младеновић (1988: 119–120) каже: „За нас је данас [истакла И. Б.] очита разлика између појединих дела писаних више србизираним (народним) и мање србизираним славеносрпским језиком, али тада ова два типа језика нису била у међусобном конкурентском односу већ су се схватала, заједно у опозицији према рускословенском (славенском), као један књижевни језик, истина, неуједначен, који припада Србима”.

2.1. Приликом израде *Речника славеносрпског језика* (в. Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић/ Милановић 2017), овај језички идиом посматран је управо у наведеном значењу, те је обухватао како *славеносрпски* у ужем смислу тако и *доситејевски*, па чак и језик дела са територије Јужне Угарске писаних у основи на руском књижевном језику, у извесном степену србизираним, попут *Вјечног календара* З. Орфелина (1783) и сл.³

Будући да региструје стање у лексикону током ограниченог временског периода у прошлости, сасвим је извесно да би *Речник славеносрпског језика* могао бити оквалификован и као синхронијски историјски речник (према Свенсен 2009: 23)⁴ ако би се предстандардна епоха могла посматрати као одређен степен у предисторији стандардног српског језика.⁵ Међутим, да ли је реч о једнојезичном, двојезичном или вишејезичном речнику, далеко је комплексније питање.

² Новија истраживања указују и на могућност супротног вида настајања овог језичког израза. Реч је о процесу језичке елитизације, тј. надградње вернакулара који је, по свему судећи, започет још четрдесетих година 18. века у рукописним текстовима пословно-правне кореспонденције (в. Бјелаковић 2017).

³ Због свега реченог, примеренији назив овог речника био би *Речник славеносрпске епохе*, *Речник текстова славеносрпске епохе* и сл.

⁴ С обзиром на хронолошки оквир којем грађа припада, речници се могу поделити на *синхронијске* (описују стање у језику током ограниченог временског периода) и на *дијахронијске* (описују развој језика током дужег периода). Уколико корпус дијахронијских речника обухвата само грађу регистровану у сачуваним споменицима, реч је о историјским речницима, а уколико се фокусирају на порекло лексема и везују за период времена пре писаних споменика, реч је о етимолошким речницима (в. Згуста 1991: 191–193; Свенсен 2009: 23).

⁵ Да ли ће овај речник добити квалификацију синхронијског или дијахронијског, показаће, коначно, сама грађа у оном тренутку када речник буде заокружен и у потпуности завршен.

Да би ова дилема концептуалне природе, а узрокована (дис)континуитетом у развоју српског књижевног језика с краја 18. и током прве половине 19. века, била решена, неопходно је најпре утврдити однос *степенa граматичке и лексичке (не)подударности славеносрпског и вуковског народног језика*.

2.1.1. Ако би се, дакле, славеносрпски посматрао изоловано, у ужем смислу, с обзиром на то да се у фонолошком, морфолошком, синтаксичком и лексичком смислу разликовао од народног језика вуковског типа, односно новоштокавске руралне говорне језичке базе која је постављена као фундамент будућег српског стандарда, могло би се говорити о двојезичном речнику. *Могло би се говорити, али чак и то не са сигурношћу.*

Речник славеносрпског језика није, наиме, замишљен као диференцијални, него као потпуни речник – подразумевајући, дакле, бележење *свих* лексема потврђених у корпусу, без обзира на порекло (изузев ономастикона). Иако у науци још увек у славеносрпском језику није истражен однос заступљености књишких лексичких јединица, укључујући и хибриде, према речима домаћег порекла и другим лексемама које живе и у савременом српском стандарду, сасвим је јасно да проценат ове друге групе није занемарљив и да би се чак и у том случају могло говорити о једнојезичном речнику.

2.1.2. С друге стране, ако се славеносрпски схвати као књижевнојезички идиом који је функционисао као представник једне од етапа у развоју српског књижевног језика током његове предстандардне епохе, а притом показивао еволутивну линију ка изразитој србизацији, при чему се разлике у односу на народни језик Вукове програмске структуре у овој позној фази односе пре свега на лексички план, онда свакако говоримо о постојању континуитета, а тиме и о једнојезичном речнику.

2.2. Коначно, долазимо до централног проблема. Перспектива посматрања и одабрани статус славеносрпског језика, односно квалификација *Речника славеносрпског језика* (у даљем тексту *Речник*) као једнојезичног или двојезичног не би били толико важни да немају директне реперкусије на лексикографску обраду, пре свега на структуру дефиниције, односно лексичких еквивалената.⁶

2.2.1. Уколико би *Речник* био посматран као двојезични, према устаљеној лексикографској пракси семантичка информација о одредници подразумевала би, пре свега, давање значењских еквивалената будући да је примарни задатак речника овог профила спецификовање семантичке вредности лексема изворишног језика (тзв. source language) навођењем њихових лексичких пандана, тј. еквивалената одредишног језика (тзв. target language) (Ландау 2004: 8; Свенсен 2009: 14; 253–276).⁷ Овај се поступак, током израде *Оглед-*

⁶ Семантичка вредност одреднице у једнојезичним речницима по правилу је формулисана *дефиницијом*, а у двојезичним речницима – *лексичким еквивалентима* одредишног језика (Свенсен 2009: 7).

⁷ У највећем броју случајева двојезични речници су синхронијски савремени речници (synchronic contemporary dictionaries), при чему се у литератури као изузеци наводе речници древних језика (латинског, грчког, санскрита и сл.) (в. Свенсен 2009: 23). Билингвални речници

не свеске *Речника славеносрпског језика*, чинио најприкладнијим приликом дефинисања славенизама, историзама и других лексема према којима у савременом стандардном лексикону српског језика функционишу одговарајући еквиваленти, на пример: опстојатељство / опстојателство → *околност, прилика, услов, ситуација*; прелестан → *предиван*; фара → *крма (брода)* и сл. (в. Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић/ Милановић 2017).

Поред тога, уколико у одредишном језику (у овом случају – у српском стандарду) не постоји одговарајући еквивалент, у двојезичним речницима нужно је употребљавати тзв. експланаторне еквиваленте, сличне описним дефиницијама једнојезичних речника (в. Гортан Премк 1983: 47; Згуста 1991: 297), што се опет чинило прикладним решењем и у *Речнику*, на пример: срцеводац → *познавалац човечије душе*; искренољубјашчи → *који искрено воли* (в. Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић/ Милановић 2017).⁸

Проблем, међутим, настаје када се у обзир узме чињеница да је у питању потпуни речник, те да знатан део грађе подразумева јединице које представљају активни део лексикона српског стандарда. Ако би се применила пракса навођења само еквивалената, онда бисмо имали следећу ситуацију:

- време → 1. време⁹
- 2. време¹⁰
- 3. време, прилика¹¹
- 4. мат. време.¹²

Слична би ситуација настала и приликом навођења еквивалената свих лексема које имају развијену полисемију а део су лексикона савременог српског језика (в. нпр. *дан, глава* у Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић/ Милановић 2017). Овакав начин дефинисања није примењен у *Речнику славеносрпског језика* будући да се чинио недовољно транспарентним будућем кориснику. Сасвим је, дакле, извесно да се због наведеног одступања не може говорити о двојезичном речнику.

2.2.2. С друге стране, ако би се пошло од тога да је *Речник славеносрпског језика* једнојезични, то би значило да се у њему, као доминантно лингвоцентричном, региструје и описује лексичка структура и потенцијал једног језика средствима *истог језика* (Станковић 2000: 191). Иако дефиниција у једнојезичном речнику, по правилу, тежи ка већој исцрпности него у двојезичним речницима (Ландау 2004: 7), у лексикографији се валидним сматра неколико типова: (1) описна (или перифрастична), (2) синонимска, (3) ком-

носе и квалитет антропоцентричних јер превасходно служе за потребе усвајања другог, тј. страног језика (в. Станковић 2010: 191).

⁸ И у двојезичним речницима могуће су комбиноване дефиниције, уколико је број еквивалентних лексема недовољан.

⁹ У значењу: *трајање онога што се збива или што постоји (мерено одговарајућим јединицама)*.

¹⁰ У значењу: *ограничен период трајања*.

¹¹ У значењу: *околности у којима се живи*.

¹² У значењу: *један од објективних облика постојања материје* (в. 'време' у Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић/ Милановић 2017).

бинована дефиниција и др. (Гортан Премк 1983: 45; Ландау 2004: 9; Драгићевић 2007: 31; Свенсен 2009: 214).¹³

Традиционална описна лексикографска дефиниција налази, наиме, своје полазиште у логичкој аристотеловској дефиницији, према којој се реч која се дефинише – *definiendum* идентификује помоћу два домена, названа *genus proximum* и *differentia specifica* (Шипка 1998: 143; Ландау 2004: 153), што би кореспондирало архисеми и семама нижег ранга (према Гортан Премк 2014: 131). Овај тип дефиниције сматра се најпрестижнијим у лексикографском раду и често се у литератури наводи да се дефинисању помоћу синонима, антонима и сл. прибегава само у случају када је немогуће извести описну дефиницију (в. Бижоан 2000: 198).

Уколико се *Речник славеносрпског језика* посматра као једнојезични, употреба описних дефиниција појединих лексема – нпр. неизведених речи у основним значењима – може се на први поглед чинити сувишном, па и комичном код лексема попут *глава*, *књига*, *око*, *дан*, *време* и сл., на пример: *време* → *трајање онога што се збива или што постоји (мерено одговарајућим јединицама)*.¹⁴ Међутим, будући да ова група лексема у славеносрпском периоду показује веома развијену полисемантичну структуру, описни тип дефиниција постаје готово неопходан јер у оваквим случајевима често не постоје одговарајући синоними (в. Гортан Премк 2014: 132), на пример:

- време* → 1. *трајање онога што се збива или што постоји (мерено одговарајућим јединицама)*.
 → 2. *ограничен период трајања*.
 → 3. *прилика, околности у којима се живи*.
 → 4. *мат. један од објективних облика постојања материје*.

С друге стране, употреба синонимских дефиниција, иако најекономичнија, оправдана је само у случају да потреба за семантичком прецизношћу није превелика (в. Свенсен 2009: 215), што потврђују и примери оваквих дефиниција у *Речнику*: *штумадла* → *собарица, слушкиња*.¹⁵

Ситуација, међутим, постаје сложенија ако се приликом оваквог дефинисања употреби полисемантични синоним, чиме се отвара могућност различите и погрешне интерпретације, што се у лексикографији сматра недо-

¹³ Постоји и тзв. Кобилдов тип, али о њему овом приликом неће бити речи (в. Свенсен 2009: 214). Више о типовима дефиниција у једнојезичним речницима в. Свенсен (2009: 214–248).

¹⁴ Да су се са истом дилемом суочавали и састављачи првих потпуних једнојезичних речника, потврђује и чињеница да су у њима општепознате лексеме биле дефинисане веома површно, вероватно из потребе да буду наведене како би речник могао бити добити квалификацију потпуног, али у уверењу да дате лексеме нема потребе дефинисати (нпр. *риба* је дефинисана као 'животиња која живи у води') (в. Бижоан 2000: 96).

¹⁵ У савременим описним једнојезичним речницима синонимске дефиниције везују се, пре свега, за секундарна значења (в. Гортан Премк 2014: 134–136). Веома је важно напоменути и то да је један од основних захтева приликом дефинисања синонимом/синонимима избегавање циркуларности (в. Џексон 2003: 93). У случају полисемантичних одредница, попут лексеме *време*, за које у појединим семантичким вредностима нема одговарајућег синонима, овај тип дефинисања постаје немогућ.

пустивим (Згуста 1991: 243). У том случају, дисамбигвизација се у *Речнику* реализовала познатим лексикографским поступцима:

- (1) низањем више синонима (или блискозначница), тј. кумулативном синонимском дефиницијом (в. Згуста 1991: 246; Свенсен 2009: 214–217), на пример:

познанство – *познавање, разумевање, знање*
 производње – *дело, рад, творевина, производ*
 разум → *ћуд, нарав, природа*; или

- (2) навођењем броја под којим се дато значење синонима налази у речнику:

знаније → наука (1) (→ *систем знања о законитостима развитка природе, друштва и мишљења*; в. Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић/ Милановић 2017).¹⁶

Конечно, трећи и најчешћи тип идентификације семантичког садржаја лексема у једнојезичним речницима јесте комбиновани, који подразумева описни део и синоним(е) (в. Згуста 1991: 245; Драгићевић 2007: 31), а који је такође заступљен у *Речнику*: *град* → *тристашездесети део круга као јединица мере, степен*; *милостив* → *који има самилости, сажаљења према некоме или нечему, који је добра срца, племенит, благодан, добронамеран* (в. Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић/ Милановић 2017).

2.2.3. Као што наведени примери показују, у *Огледној свесци Речника славеносрпског језика* примењивана су сва три типа дефиниција типичних за једнојезичне речнике, а њихова анализа указује на неколико закључака.

1. Употреба описних дефиниција чини се веома прикладном, па и неопходном када су у питању једнозначне или вишезначне лексеме које и данас живе у стандарду, а према којима не постоје синоними.

2. Примена синонимске дефиниције, уколико синоними постоје, чини се најефектнијом и најекономичнијом код једнозначних речи.

3. Оправданим и оптималним чине се синонимске дефиниције и када су у питању славенизми, историзми, архаизми и сл.

4. Конечно, комбинованом дефиницијом, уколико је могућа, обезбеђује се минималан ризик од погрешне интерпретације значења.

Све наведено упућује на претпоставку да је заиста реч о једнојезичном речнику.

Међутим, с обзиром на то да структура дефиниција у једнојезичним речницима, која подразумева и синониме, мора укључивати *само оне лексеме које су обрађене у њему* (према Ландау 2004: 8, 160; Свенсен 2009: 246), тј. *оне које су део лексикона датог језика*, веома је тешко *apriori* тврдити да ће у тренутку када *Речник славеносрпског језика* буде завршен, управо због овог захтева, он моћи да добије квалификацију једнојезичног. Отворено је, дакле, питање да ли ће пандани лексичког значења, наведени у дефиницијама, бити регистровани у корпусу славеносрпских текстова, тј. да ли ће бити

¹⁶ Више о синонимским дефиницијама в. Гортан Премк (1983) и Свенсен (2009: 214–217).

детерминисани као синоними или као међујезички еквиваленти. Вероватније је ово друго.

3. Закључак. Уколико се узме у обзир критеријум континуитета у развоју књижевног језика Срба, речник славеносрпског језика може бити посматран као (1) једнојезични (уколико се славеносрпски схвати као језик предстандардне етапе развоја српског књижевног језика, тј. фаза у развоју једног језика), као (2) двојезични (уколико се дистанцира према народном језику вуковског типа), па чак и као (3) вишејезични (ако се свака од етапа посматра изоловано – као посебан језички тип – славеносрпски, доситејевски, народни).

3.1. Лексикографски поступак дефинисања/утврђивања лексичких еквивалената примењен у *Речнику* показује, међутим, нешто друго – синтезу како употребе описних и комбинованих дефиниција тако и навођења лексичких еквивалената.¹⁷ Узимајући у обзир следеће лексикографске постулате, наведени поступак дефинисања у *Речнику*, чини се, постаје сасвим оправдан:

- (1) структура дефиниције мора бити прилагођена пре свега потребама корисника и овај захтев треба да се постави изнад жеље за униформношћу приликом дефинисања (Згуста 1991: 243; Ландау 2004: 154; Свенсен 2009: 243, 246);
- (2) удружена са одабраном потврдом одговарајућа дефиниција уклања сваку могућност погрешне интерпретације, а примарни задатак лексикографске дефиниције јесте да у „korisnikovoj svijesti izazove povezivanje oblika riječi sa njenim značenjima uz što manje napora” (Шипка 1998: 143) [истакла И. Б.].

Полазећи од тога да је *Речник славеносрпског језика* и речник портрет и речник инструмент,¹⁸ односно и лингвоцентрични и антропоцентрични речник, тј. од тога да је он намењен како стручној јавности тако и сваком заинтересованом појединцу (који ће за њим посегнути ради утврђивања значења непознатих речи), онда би се могло рећи да се примењеним еклектичким приступом и изостајањем униформности постиже то да дефиниције у њему не буду ни преспецификоване (преопширне), ни неспецификоване (неинформативне), ни двосмислене ни циркуларне, што и јесте један од основних захтева лексикографске обраде (в. Шипка 1998: 144).

3.2. У културолошком и социолингвистичком смислу, славеносрпски језик свакако јесте део културне баштине српског народа и о њему не би требало да се говори као о другом/страном језику: прво, због тога што је током своје еволуције показивао све већи степен србизације и, друго, због незанемарљивог броја лексема велике старине (често и прасловенског порекла) које припадају основном лексичком фонду, а које чине језгро лексикона – најстабилније и неподложно изразитијим променама (в. Черних 2011: 19) – језгро

¹⁷ У лексикографској пракси указано је на чињеницу да обим речника утиче на појаву различитих типова дефиниција, које зависе од саме лексеме. Више о овоме в. Бижоан 2000: 199; Ландау 2004: 183.

¹⁸ Наведени термини преузети су из Бижоан (2000: 107).

које и остварује везу са прошлошћу, наставља да живи и данас, и обезбеђује језику изван континуитет.

Све ово упућује на коначно и, чини се, најприхватљивије решење. О *Речнику славеносрпског језика* не би требало говорити ни као о једнојезичном ни као о двојезичном/вишејезичном речнику. Трбало би га уврстити у прелазну категорију и назвати *хибридним*, попут језика који описује – славеносрпског. Чињеница да је начин дефинисања у њему прилагођаван свакој појединачној лексеми то најбоље илуструје.

ЛИТЕРАТУРА

- Бижоан 2000:** Henry Bejoint, *Modern Lexicography. An Introduction*, Oxford: Oxford University Press.
- Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић/ Милановић 2017:** Исидора Бјелаковић, Ирена Цветковић-Теофиловић и Александар Милановић, *Речник славеносрпског језика. Огледна свеска*, Нови Сад: Матица српска.
- Бјелаковић 2017:** Исидора Бјелаковић, *Језик докумената архива манастира Савине (18. век), Српско језичко и књижевно наслеђе на простору данашње Црне Горе*, Подгорица, у штампи.
- Гортан Премк 1983:** Даринка Гортан-Премк, Синонимски низ у лексикографској дефиницији, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 12/1, 45–50.
- Гортан Премк 2014:** Даринка С. Гортан-Премк, Дефинисање у српској лексикографији, *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси (колективна монографија)*, Београд: Филолошки факултет, 131–139.
- Драгићевић 2007:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Згуста 1991:** Ladislav Zgusta, *Priručnik leksikografije*, Sarajevo: Svjetlost.
- Ивић 1990:** Павле Ивић, Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 19/2 : 5–14.
- Ивић 1998:** Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ландау 2004:** Sidney I. Landau, *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography*, Second edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Меркин 2003:** Reuven Merkin, Historical dictionaries, *Lexicography. Critical concepts*, III, [Ed. R. R. K. Hartmann], London and New York: Routledge, 90–100.
- Милановић 2013:** Александар Милановић, *Језик весма полезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Младеновић 1988:** Александар Младеновић, Славеносрпски језик у Вуково време, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 17/2, 119–125.
- Свенсен 2009:** Bo Svendsen, *A Handbook of Lexicography. The Theory and Practice of Dictionary-Making*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Станковић 2010:** Богољуб Станковић, *Славистика. Русистика. Србистика*, Београд: Чигоја штампа.
- Суботић 2004:** Љильана Суботић, Из историје књижевног језика: „питање језика”, *Предавања из историје језика*, Нови Сад: Филозофски факултет, 142–190.
- Черних 2011:** П. Я. Черных, *Очерк русской исторической лексикологии: Древнерусский период: Учебное пособие*, изд. 2-е, Москва: Книжный дом Либроком.
- Џексон 2003:** Howard Jackson, *Lexicography. An Introduction*, London and New York: Routledge.
- Шипка 1998:** Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.

Isidora G. Bjelaković

THE DICTIONARY OF SLAVENO-SERBIAN – A MONOLINGUAL OR MULTILINGUAL DICTIONARY?

Summary

Since it is known that the development of the Serbian standard language was not continual and that it is not possible to refer to the Serbian standard as a language whose structure was being built during a long pre-standard period, the central question addressed in this paper relates to the status of Slaveno-Serbian as well as repercussions that, depending on an interpretation, can appear in the lexicographic treatment of the corpus of this linguistic idiom. Namely, if Slaveno-Serbian is (in its broadest sense) defined as an isolated phenomenon, an autonomous linguistic expression whose development was independent of the subsequently inaugurated competitive model of the national language of the Vukovian type, then the dictionary of this linguistic idiom should be considered as bilingual. Otherwise, it would be a monolingual dictionary. The perspective of viewing and the chosen status of Slaveno-Serbian are, thus, in a direct relation with lexicographic treatment, primarily with the structure of definitions since the question that arises as the key problem is whether it is, in addition to corresponding semantic equivalents, necessary to develop a descriptive definition as well. The problem becomes more complex if we take into account the fact that it is a complete dictionary so that a significant part of the corpus includes words of domestic origin that represent an active part of the lexicon of the Serbian standard. Slaveno-Serbian is, certainly, a part of the cultural heritage of the Serbian people and it should not be regarded as a second/ foreign language because of the fact that, during its evolution, it was showing an increasing degree of Serbization. All this directs us towards the final and, as it seems, the most acceptable solution. This is a dictionary that belongs to a transition category so that, like the language it describes, it could be referred to as a hybrid one as well. It seems that this is best illustrated by the fact that the way of defining in this dictionary was adapted to each individual lexeme.

Key words: Slaveno-Serbian, lexicography, historical dictionary.

Милена С. ЗОРИЋ*
Висока школа струковних студија
за образовање васпитача у Новом Саду

Оригинални научни рад
Примљен: 28. 09. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

РЕЧНИК СЛАВЕНОСРПСКОГ ЈЕЗИКА – МОГУЋНОСТИ ЗА ДАЉА ИСТРАЖИВАЊА

У овом раду указује се на неке могућности за даља истраживања у оквиру историје српског књижевног језика које нуди лексичка грађа обрађена у *Речнику славеносрпског језика (Огледна свеска)*, али и она која је преостала. Посебан акценат стављен је на славенизме будући да представљају својеврсни симбол овог језичког типа, као и на сложенице које се појављују као специфичан лексички слој предстандардног српског књижевног језика 18. и прве половине 19. века.

Кључне речи: *Речник славеносрпског језика*, славеносрпски, доситејевски идиом, славенизми, сложенице.

Након тридесет пет година од првог текста Александра Младеновића посвећеног састављању речника славеносрпског језика (зборник са научног скупа *Лексикографија и лексикологија* одржаног 1982. у Матици српској) и педесет година након што је Ирена Грицкат први пут указала на потребу израде оваквог речника (1966. рад написан поводом иницијативе Матице српске да се састави Речник књижевног језика славеносрпског периода, објављен у *Зборнику Матице српске за филологију и лингвистику*), Матица српска је у оквиру пројекта *Речник славеносрпског језика* почетком ове године објавила *Огледну свеску* истоименог речника. Тиме је почео да се материјализује дугогодишњи рад и један део обимне грађе постао је доступан научној, стручној, као и широкој заинтересованој јавности. Овим радом желимо да укажемо на могућности за даља истраживања у оквиру историје српског књижевног језика, која нуди објављена, али и преостала сакупљена лексичка грађа, као, претпостављамо, и она која ће се тек наћи у корпусу.

Пре него што је донета коначна одлука, која је у овој *Огледној свесци* и спроведена, да би *Речник славеносрпског језика* требало да буде потпун (без

*milena_zoric_ns@yahoo.com

ономастичке грађе) (Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић 2017: 18), у неколико наврата разматрано је које лексеме би у њему требало да буду заступљене (в. Кашић 1984, Младеновић 1984, Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић 2017: 13–15 – ауторке у предговору *Огледној свесци* пружају увид у документацију Пројекта из 1981. године), али место славенизама¹ и, у оквиру њих, славеносрбизама, односно хибрида, као значајног сегмента у развоју предвуковског стандардног језика (и славеносрпског и доситејевског² идиома), који је временом постао симбол овог језичког типа, од самог почетка било је, може се рећи, подразумевано.

Искористили бисмо прилику да овде предложимо и ревизију Стијовићевог става у вези с тим које лексеме би требало посматрати као славенизме (1990: 36–43). Сматрамо да у разматрање ипак не би требало узимати (1) лексику страног порекла која у себи нема особине славенизама, без обзира на то што је језик посредник могао бити црквени (редакцијски језици) или руски (нпр. *амброзија, графициа, карактер*), као ни (2) лексику која је још током редакцијског периода у развоју језика ушла у лексички фонд српског народног језика као неутрална, односно није била везана искључиво за домен цркве (као што је, на пример, случај са *свештени, благослов*), без обзира на степен фонетске адаптације (реч је о лексемама попут *ваздух, биће*). С друге стране, требало би као својеврстан вид славенизама посматрати и књишке речи у оном тумачењу које даје Љиљана Суботић – речи облички уклопљене у структуру српског језика (те их савремени носиоци стандардног језика сматрају делом његовог лексичког инвентара: *гледатељ*), које нису регистроване у Вуковом *Српском рјечнику* и не припадају дискурсу простонародног говора, а, исто као и славенизми, попуњавају лексичку празнину. Овој лексичкој групи припадају, сматра ауторка, и партиципи, као књишке форме наслеђене из старословенског језика, а стране народним говорима (Суботић 2006: 29, 30).

Водећи се мишљу Александра Младеновића (1984: 98) да се славенизми морају „при стварању речника књижевног језика нашег славеносрпског периода, сви ексцерпирати. Ово комплетно ’извлачење’ поменуте лексике не мора важити за остале речи славеносрпског језика, али за славенизме је неопходно. Регистровањем свих славенизама славеносрпског језика добиће се, поред осталог, детаљан увид у карактер те лексике и њен обим, чиме ће се осветлити њено место у поменутом српском књижевном језику” – очекујемо да ће овај речник у потпуности допринети јаснијем сагледавању славенизама, не само као значајног и изразитог елемента славеносрпског језика већ и као трајне ризнице особене врсте поетске лексике у српској књижевности до данас. Израда речника уз потпуну ексцерпцију славенизама омогућиће, такође, њихову лакшу идентификацију и класификацију, односно утврђивање њихове провенијенције – да ли је реч о српкословенском, рускословенском или руском књижевном језику датог периода, или пак о оригиналним формама насталим у складу с лексичким потенцијалом и творбеним моделима наведених језика. Да је то веома деликатан подухват, показао је Светозар Стијовић,

¹ О значењу овог термина и његовом статусу у дијахронијској србистици в. Зорић 2012.

² О доситејевском типу језика в. Ивић 1990 и Суботић 2004.

за којег Павле Ивић каже да поседује „добру славистичку и русистичку формацију” (из рецензије, у: Стијовић 1990), а који је настојао да идентификује порекло славенизама у Његошевим песничким делима у својој истоименој монографији (1990: 43–52). На овако великом корпусу, који захвата *Речник славеносрпског језика* – продукција од 1748. до 1850 (Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић 2017: 17), процес прецизне квалификације категорије којој одређени славенизам припада (српкославенизам, рускославенизам, русизам, хибридна форма итд.) јесте посао у који би требало да буде укључен тим стручњака што ће подразумевати сарадњу србиста-дијахроничара и русиста. Тек након тога би се уз дате лексеме поред, или уместо одређења славенизам, могла дати и конкретна и прецизна информација о пореклу.

Полазећи од славенизама и посматрајући листе синонима могуће је уочити и одређене језичке појаве, као што је, на пример, творбена синонимија, а с њом у вези и појава конкуренције у творби речи. Реч је, наиме, о лексемама које су семантички сродне а настале су додавањем значењски и функционално блиских суфикса на исти корен (Ћорић 1983: 133–134).³ Ова језичка појава посматра се у новијим истраживањима често из домена конкуренције у творби речи (Ћорић 2008: 221–225), односно конкуренције суфикса (Милановић 2014: 286–290, 302–303, 310, 313). До сада се о овом језичком феномену говорило само у оквиру посматрања језика једног писца током дужег временског периода (в. Куна 1970, Милановић 2014), а израда *Речника славеносрпског језика* омогућиће сагледавање описане појаве на нивоу овог типа језика, на пример:

/-ствије⁴ : /-ство⁵ – *дјејствије/дејствије* : *дјејство/дејство* или /-ност/ : /-ство/ – *благонаклоност* : *благонаклонство*, где налазимо два суфикса рускословенске/руске провенијенције, или пример *благослов* : *благословеније*, где имамо српску народну форму са /-ѐ/ наспрам рускословенске/руске варијанте са суфиксом /-еније/ и сличан пример *благостојаније* : *благостање*, где поред рускословенског/руског наставка /-ије/ налазимо и његов кореспондент из српског народног језика /-је/⁶

Анализом речничке грађе добиће се, сматрамо, и јаснија и прецизнија слика о томе за које домене језичке употребе се везује одређена синонимична грађа, односно да ли је употреба синонимичних творбених форманата и синонима маркирана стилем, жанром или неким другим разлогом.

Конкуренција међу језичким типовима може се посматрати и на нивоу фонетских особина, на пример:

дужност : *должност*, где налазимо и српски и рускословенски/руски рефлекс вокалног /л/, или *свѣдујуичи/слеђујуити* : *слеђујући*, где се појављује српско народно /џ/ на месту групе /šč/, односно /št/.

³ Овакву појаву С. Бабић назива „успоредне творенице” (Бабић 1986: 44), а Р. Драгићевић говори о „једнокоренским синонимима” (2007: 246).

⁴ Језичке јединице дате су у косим заградама //, при чему су фонеме, према уобичајеним начелима транскрипције, дате латиничним писмом.

⁵ Р. М. Цејтлин ова два суфикса и посматра из аспекта конкуренције (1977: 136–161).

⁶ Суфикс /-је/ јесте српски кореспондент црквенословенском суфиксу /-ије/ у глаголским именицама. А. Милановић (2014: 299) сматра да се већ у то време може о њему говорити као о суфиксу /ње/.

Сагледавањем оваквих промена може се пратити судбина појединих речи – када је дошло до преваге једног или другог лика, да ли је она условљена жанровски, и у коликој мери, као и да ли је жанровска условљеност ограничена на неки одређени временски период.

Још једна специфичност и славеносрпског и доситејевског идиома издваја се када полазимо од славенизама, а то је постојање синонимских парова славенизам – реч из српског народног језика (*бесловесан* : *бесмислен*, *шчистије* : *срећа*), али и оних парова у којима уз славенизам стоји позајмљеница из неког другог језика (на пример *вирклих* : *поустиње/поустине*, *адвокат* : *ходатај* и сл.). Када се сагледају сви синоними, може се испитати јесу ли, на пример, одређене лексеме везане за жанр, да ли су и како су стилски или функционално условљене, те како се одабир одређене лексеме из синонимског пара евентуално одражава на језик као средство карактеризације ликових у делима уметничке књижевности.

Преглед анализираних грађе, захваљујући примерима који су дати у речнику у својству ширег контекста потврде дате лексеме, указује на још једну лексичку појаву која је била уобичајена у жанровски различитим текстовима 18. и 19. века – на контактну синонимију (Кашић 1968: 147; Ћорић 2009: 155–164; Милановић 2013: 220–226, 227–234; Милановић 2014: 352). Њен циљ јесте да непознату или мање познату реч приближи читаоцу. Не идући даље од корпуса којим располажемо у *Огледној свесци*, уочавамо интересантан пример: *Присутствующий, кои су ту были*, удвесе такој мојој имућности. (ЈСП 1830; уз одредницу ПРИСУСТВУЈУШЧ(И)) и *Найпаче* убо значи *besonders* (ЈСП 1830; уз одредницу УБО). У првом примеру контактни синоним је дат у виду апозиције, као релативна реченица којом се развија значење наведеног партиципа, док је у другом примеру у функцији контактне синонима страна реч која се уводи глаголом *значити*, једним од „маркера контактне синонимије” (Милановић 2014: 352).

Речник славеносрпског језика омогућиће и прецизнију анализу сложеница,⁷ било из творбеног, било из семантичког аспекта. Сложенице су, према наводима Јасмине Грковић-Мејдор, током прасловенске епохе постале непродуктиван лексички слој и врло је мало речи овога типа које су наслеђене из тог периода или представљају оригиналне словенске лексеме (2007: 397). Током старословенског периода, захваљујући превођењу с грчког језика и стварању калкова према грчком моделу, речи овога типа постају бројније. Из старословенског језика сложенице се шире и у редакцијске језике (српско-словенски и рускословенски) одакле их преузимају писци 18. и 19. века.⁸ У

⁷ Под сложеницама се овде не подразумевају и речи настале префиксацијом (Стевановић 1981: 425–452; Станојчић/Поповић 1995: 125), већ само оне настале спајањем две или више пунозначних речи или творбених основа пунозначних речи које су обједињене акцентом, значењем и обликом (Вукићевић 1995:127).

⁸ Сложенице су, на пример, биле високо фреквентне у делима Д. Обрадовића (Куна 1970: 216–224) и Ј. Суботића (Милановић 2014: 307–310, 316–317, 320), док су у језику М. Видаковића (Кашић 1968: 134) и у песничком језику Петра Петровића Његоша (СТИЈОВИЋ 1992: 101–107) нешто слабије заступљене.

том периоду у језик улази још један „талас” сложеница калкираних највише према моделима из немачког језика.

Анализи сложеница може се приступити из два аспекта: (1) посматрајући саставне делове сложене основе без обзира на присуство или одсуство суфикса и (2) узимајући у обзир суфиксе. Први методолошки приступ заступљен је у већини дијахронијских описивања сложеница (Цет 1969; Куна 1970; Цејглин 1977; Милановић 2014), где је њихов лексемски састав примарни критеријум. На овај начин могуће је груписање сложеница са истим основама у првом или другом делу (Милановић 2014). Други методолошки приступ заступљен је у новијим дијахронијским анализама сложеница (Драгин/Штасни 2006; Штасни 2012; Бјелаковић 2012; 2013; 2014) и омогућава прецизнију творбену анализу.

Да би се утврдило које су то чисте сложенице, а које су настале сложено-суфиксалном творбом, потребно је одредити степен самосталности другог сложеничког дела. Методе у досадашњој пракси (Бјелаковић 2012; 2013; 2014) следеће су: као чисте сложенице посматране су оне лексеме чији је други сложенички део у одговарајућим референтним речницима потврђен као проста реч или дериват с осамостаљеном употребом, док су као сложенице настале сложено-суфиксалном творбом посматране оне чији други део није идентификован ни као проста реч ни као осамостаљени дериват. Будући да метод који је описан није научно сасвим поуздан, постојање *Речника славеносрпског језика* у многоме ће поједноставити и олакшати проучавање овог значајног дела лексике књижевног језика 18. и 19. века. Већи број жанровски разноврсних потврда омогућиће, такође, прецизније разврставање сложеница на основу семантичке везе међу њеним конституентима на ендоцентричне и егзоцентричне,⁹ што често зависи од употребе дате сложенице и значења која она развија, а то је веома незахвално утврђивати на основу само једне потврде или потврде код једног писца. Истовремено, расветлиће се у којој мери су писци овог периода сложенице стварали за сопствене потребе у недостатку (или непознавању) одговарајућег језичког израза (*меровежество* и *меровежествен* – ПС 1750, *неудобвразумително* / *неудобвразумително* – ДО 1784, *тајнохраненије* – СЖ 1814, *хоругвоносјаишчи* – ЈСП 1830).

Речник славеносрпског језика, ма колико дуготрајна његова израда била, и у ма каквом појавном облику био (електронски или штампан), већ у самом процесу израде омогућиће свеобухватније, прецизније и лакше проучавање језика предстандардне епохе српског језика, који јесте био медиј у европеизацији наше културе, како истичу Никита Толстој (2004) и Љиљана Суботић (2004; 2006). Напоследку, може се доћи и до одговора да ли би још неко, осим

⁹ Д. Вукићевић истиче да се у ендоцентричне сврставају само оне сложенице у чијем су саставу лексеме у својим номинационим значењима (1995: 137). Овог су становишта и Н. Драгин и Г. Штасни (2006: 57–58), као и И. Бјелаковић (2013: 47). Код егзоцентричних сложеница, значење не произлази директно из значења њених елемената „већ из њихових секундарних, најчешће фигуративних значења (...) Секундарност значења једног од сложеничких делова, или оба, нужан је услов да сложеница буде ексцентрична” (Вукићевић 1995: 138).

Стеријиног Алексе Голића, изговорио реченицу: „Ништетень вразумляй тысящегубою хоругвоносящею вещественностию” (ЈСП 1830: 9–10).

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

- ДО 1784 – *Совѣти здраваго разума*. Досиөөемь Обрадовичемь сложени. Прва часть. У Лайпсику. 1784.
- ПС 1804 – *Ключић у мое землеописаніе чрезъ неколика писма Моему Пріятелю Л... * Н... **, Павломь Соларичемь, У Венецій. При Г. Пани Феодосіеву. 1804.
- СЖ 1814 – *Приключенія Телемака сина Улисева*. Част 1. Фенелоном, Архиепископом Камбрейским списана. С' Французскога преведена Стефаном Живковичем. У Виѣни, 1814.
- ЈСП 1830 – *Лажа и паралажа: весело позориште*. Сочинѣно Іоанномь С. Поповичемь. У Будиму, 1830.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабич 1986:** S. Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb: JAZU – Globus.
- Бјелаковић 2012:** И. Бјелаковић, Именичке сложенице у предстандардној фази развоја српског језика (географска терминологија), у: Р. Драгићевић (ур.), *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима. Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта*, Београд: Филолошки факултет, 469–484.
- Бјелаковић 2013:** И. Бјелаковић, Однос еноцентричних и егзоцентричних именичких сложеница у географској терминологији Срба 18. и 19. века (1783–1867), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LVI/1, 45–59.
- Бјелаковић 2014:** И. Бјелаковић, Сложено-суфиксална творба географских именичких термина код Срба у 18. и 19. веку, у: М. Алановић, Ј. Дражић, Г. Штасни, Г. Штрбац (ур.), *Лексика, граматика, дискурс. Зборник у част Вери Васић*. Нови Сад: Филозофски факултет, 235–250.
- Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић 2017:** И. Бјелаковић, И. Цветковић Теофиловић, Макроструктура и микроструктура Речника славеносрпског језика (Огледна свеска), у: И. Бјелаковић, И. Цветковић Теофиловић, А. Милановић (прир.), *Речник славеносрпског језика (Огледна свеска)*, Нови Сад: Матица српска, 17–32.
- Вукићевић 1995:** D. Vukićević, *Imeničke složenice u savremenom srpskom književnom jeziku*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXVIII/1, 127–174.
- Грицкат 1966:** И. Грицкат, У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика (Поводом иниција-

- тиве Матице српске да се састави Речник књижевног језика славеносрпског периода), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, IX, 61–66.
- Грковић Мејдор 2007:** Јасмина Грковић-Мејдор, *Списи из историјске лингвистике*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Драгин/ Штасни 2006:** Н. Драгин, Г. Штасни, Старо вино у меховима новим (иновације на лексичком плану у омилијама светог Николаја Српског), *Паисиеви чтения. Междунaродна славистична конференција*, Пловдив: Пловдивски универзитет „Паисий Хилендарски” – Бугария, Научне трудове, Том 44, Кн. 1, Сб. А. Филологија, 54–76.
- Драгићевић 2007:** Р. Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Зорић 2013:** М. Зорић, Неколико речи о статусу и идентификацији славенизама, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LXI/3, 811–819.
- Ивић 1990:** П. Ивић, Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 19/2, 5–14.
- Кашић 1984:** Ј. Кашић, Извори и грађа за речник славеносрпског језика, у: *Лексикографија и лексикологија*, зборник радова, Нови Сад: Матица српска, 91–95.
- Кашић 1968:** Ј. Кашић, *Језик Милована Видаковића*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Куна 1970:** Н. Kuna, *Језишке карактеристике књижевних djela Dositeja Obradovića*, Djela. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Knj. XXXVI, Odjeljenje društvenih nauka, Knj. 21, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Милановић 2013:** А. Милановић, *Језик весма полезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Милановић 2014:** А. Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд: Чигоја штампа – Филолошки факултет.
- Младеновић 1982:** А. Младеновић, Напомене о раду на речнику славеносрпског типа књижевног језика, у: Д. Ћупић (ур.), *Лексикографија и лексикографија*, зборник реферата, Београд – Нови Сад: САНУ. Одељење језика и књижевности, Институт за српскохрватски језик – Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, Матица српска – Филолошки факултет у Београду, 137–140.
- Младеновић 1984:** А. Младеновић, Речник текстова славеносрпског периода и нека питања његове израде, у: *Лексикографија и лексикологија*, зборник радова, Нови Сад: Матица српска, 97–101.
- Станојчић/Поповић 1995:** Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић 1981:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Граматички системи и књижевно-језичка норма). Увод. Фонетика. морфологија*, Београд: Научна књига.

- СТИЈОВИЋ 1992:** С. Стијовић, *Славенизми у Његошевим песничким делима*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића.
- СУБОТИЋ 2004:** Љ. Суботић, Из историје књижевног језика: „питање језика”. *Предавања из историје језика. Лингвистичке свеске 4*, Нови Сад: Филозофски факултет, 142–191.
- СУБОТИЋ 2006:** Lj. Subotić, Kojim je to jezikom pisao Sterija? у: S. Anđelković i P.-L. Thomas (Prir.), *Jovan Sterija Popović – klasik koji nam se obraća*, Radovi sa Međunarodnog naučnog skupa održanog 24. i 25. marta 2006. godine na Univerzitetu Pariz IV – Sorbona, Vršac: KOV, 17–40.
- ТОЛСТОЈ 2004:** Н. И. Толстој, *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска.
- ЂОРИЋ 1983:** Б. Ђорић, Из творбене синонимије српскохрватског језика, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 12/1, 131–136.
- ЂОРИЋ 2009:** Б. Ђорић, *Лингвомаргиналије*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- ЦЕЈТЛИН 1977:** Р. М. Цейтлин, *Лексика старословјанског језика*, Москва: Наука.
- ЦЕТ 1970:** R. Zett, *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen: die altserbische Periode*. Köln – Wien: Böhlau.
- ШТАСНИ 2012:** Г. Штасни, Књижевни термини у „Посрбицама од Орфелина до Вука”, *An den Anfängen der serbischen Philologie. Salo debelega jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010)*, *Philologica Slavica Vindobonensia*, Band 1, Frankfurt am Main: Peter Lang, 81–101.

Milena S. Zorić

THE SLAVO-SERBIAN LANGUAGE DICTIONARY – POSSIBILITIES FOR FURTHER RESEARCH

Summary

In this paper the Author shows on some of possibilities for further research within history of Serbian literature language, which offers lexical material published in Slavo-Serbian Language Dictionary (Trial Book), as well as the rest one. Particular accent is put on Slavicisms, since it represents specific symbol of this language type, as well as Composite Nouns that appear as a particular lexical layer in the 18th and the first half of the 19th century Serbian prestandard literary language.

Key words: Slavo-Serbian Language Dictionary, Slavo-Serbian language, Dositej's (dositejevski) type of the Serbian literary language, Slavicisms, composite nouns.

Ана З. МАЦАНОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 02. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ЛЕКСИКОГРАФСКА ОБРАДА СИНОНИМА У РЕЧНИКУ СЛАВЕНОСРПСКОГ ЈЕЗИКА – МОГУЋНОСТИ, ПРОБЛЕМИ, РЕШЕЊА**

Уводни део рада бави се прегледом литературе о синонимији. У централном делу анализира се један аспект микроструктуре *Речника славеносрпског језика* – лексикографска обрада синонима. Иако је у *Огледној свесци Речника славеносрпског језика* (2017) дата синонимска група уз лексему која је постављена као основна (са подацима о изворима и годинама у којима је синоним регистрован), поставља се питање у којој је мери овакав поступак у изради једног историјског речника економичан, оправдан, па и изводљив. Бележење синонимских група било би врло корисно за речник јер би се на тај начин добила потпуна слика о животу једног лексикона, периодима конкуренције и коезистенције блискозначница и апсолутних синонима, хронолошким оквирима њихове егзистенције, као и о односу жанра и појединих лексичких слојева. Ипак, лексикографска обрада постала би далеко компликованија и тежа, будући да је у питању мртав језик и да за компоненте његовог лексикона понекад није ни могуће са сигурношћу утврдити потпуни семантички потенцијал и значењску изнијансираност.

Кључне речи: историјски речник, *Речник славеносрпског језика*, синоним, синонимска група, лексикографија.

I. Уводна разматрања

1. Неколико речи о Речнику славеносрпског језика

И поред богате националне лексикографске праксе на изради крупних речничких остварења, домаћој историјској лексикографији још увек недостају речници посвећени ранијим епохама развоја српског књижевног језика. Свесна овог недостатка, Матица српска је 1981. године започела пројекат

*randjelovicana@yahoo.com

**Рад је настао у оквиру пројекта Матице српске *Речник славеносрпског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

израде *Речника славеносрпског језика*, под руководством Александра Младеновића. Након више од тридесет година, током којих се грађа искључиво прикупљала, а две године након смрти академика А. Младеновића, тј. 2012. године, формира се нови пројектни тим, на челу са проф. др Љиљаном Суботић и доц. др Исидором Бјелаковић, у који се укључују: проф. др Александар Милановић, са Универзитета у Београду, проф. др Ирена Цветковић Теофиловић и Јелена Стошић, са Универзитета у Нишу и др Милена Зорић, са Универзитета у Новом Саду. Плод њиховог рада, *Огледна свеска Речника славеносрпског језика*¹, представљена је научној и стручној јавности већ почетком 2017. године.²

2. Предмет и циљеви истраживања

Предмет овога рада чини анализа једног аспекта микроструктуре *Речника славеносрпског језика*³ – лексикографска обрада синонима. Будући да међу теоретичарима синонимије постоје неслагања око многих параметара за одређивање и дефинисање овог типа парадигматских односа, у првом делу текста разматрају се различите врсте синонимије с теоријског гледишта. Централни део чланка посвећен је обради синонима у *Речнику*. Циљеви рада су вишеструки:

- (1) дефинисати шта су приређивачи ОС сматрали синонимима;
- (2) одредити место синонима у лексикографском чланку ОС;
- (3) утврдити добробити које исцрпно навођење синонимских група доноси;
- (4) уочити потешкоће које би тако свеобухватно навођење синонимских група донело при изради *Речника*;
- (5) понудити могућа решења.

II. Теоријски оквир истраживања

1. О појму синоним. Параметри за одређивање синонимије

1.0. Дефинисање синонимије намеће доста спорних питања како у србистичкој тако и у широј славистичкој и светској литератури. У мноштву различитих дефиниција синонима, најчешћа су неслагања око следећих питања:

- (1) Имају ли синоними исто или слично значење?
- (2) Да ли се синонимима сматрају само оне вишезначне лексеме које се подударују у свим значењима?

¹ У даљем тексту – ОС.

² Детаљније о историјату рада на пројекту, теоријско-методолошком оквиру *Речника славеносрпског језика*, његовој микроструктури и макроструктури уп. у: Суботић 2013; Бјелаковић 2013; Милановић 2013б; Цветковић Теофиловић 2013.

³ У даљем тексту – *Речник*.

- (3) Да ли је потребно да синоними буду потпуно или делимично заменљиви у контексту?
- (4) Да ли се синонимима могу сматрати лексеме које се везују за различите функционалне стилове?
- (5) Морају ли синоними припадати истој врсти речи?
- (6) Постоје ли истокоренски синоними, тј. где је граница између дублета (варијаната) и синонима?

1.1. Међу лексиколозима који су се бавили параметрима за одређивање синонимије најмање је присутно схватање о апсолутној идентичности синонима (уп. Тафра 1982: 300; 2005: 213–226).⁴ Будући да је мали број истозначних речи у језику и да он углавном обухвата термилошку лексиком⁵, већина аутора сматра да под синонимима треба подразумевати и *истозначнице*, тј. речи које имају исто значење, и *блискозначнице*, речи сличног значења⁶ (Горнунг 1965: 97; Згуста 1991: 88–89; Лајонс 1995: 60–61; БЕС²1998, под *синоними*; Гортан Премк²2004: 140; Грицкат Радуловић 2004: 12; Шипка²2006: 53; Драгићевић 2007: 247; Кристал⁶2008, под *synonymy*). Са аспекта компоненцијалне анализе, то значи да се *синонимима* сматрају речи са истом архисемом и већином идентичних сема нижег ранга (Драгићевић 2007: 247; Бјелаковић 2016), тј. речи са истом или сличном референцијалном вредношћу (Гортан Премк²2004: 140).

1.2. С обзиром на то да су речи у језику већином полисемичне, у литератури се јавља мишљење да се вишезначне лексеме не могу сматрати синонимима ако се не узму у обзир сва значења која оне поседују (уп. Бережан 1967: 46). Далеко је чешћи случај када је само једно од значења неке вишезначне лексеме синонимно с другом лексемом или пак с неким значењем друге лексеме. Стога би код вишезначних речи ваљало водити рачуна о томе јесу ли оне синонимне као целине, у пуном обиму својих значења, или међу њима постоји само тачка (или тачке) семантичког додира (Матијашевић 1982: 118; Тафра 1982: 300). Тако се у првом случају говори о *тоталној синонимији*, а у другом о *парцијалној синонимији* (Шипка²2006: 54; Драгићевић 2007: 252–253).

1.3. Неслагања теоретичара синонимије постоје и у погледу потпуне одн. делимичне заменљивости синонима у контексту. Као главну методу провере синонимности двеју лексема Б. Тафра наводи методу супституције (1982: 298), тј. такву замену у оквиру исте реченице која „не мијенја обавијесно *ustrojstvo* геџепице” (2005: 219). Потпуна заменљивост у контексту код неких аутора одређивана је као карактеристика апсолутних, истозначних синонима

⁴ У ранијој литератури сретало се мишљење да синонимија не постоји јер: (а) не постоје истозначне лексеме, тј. оне које су заменљиве у свим контекстима (Л. Блумфилд, према Драгићевић 2007: 245; В. Винокур и В. Звегинцев, према Бережан 1967: 44) и (б) две лексеме никада не могу имати исто значење, већ само већи или мањи ступањ подударности у значењу (уп. Блажевац/Вајс 1999: 74).

⁵ О термилошкој синонимији детаљније видети у: Бјелаковић 2016 и 2017: 132–139.

⁶ У литератури се срећу још и термини *прави* и *неправи синоними*, *апсолутни* и *релативни/партикуларни синоними*, *потпуни* и *делимични синоними*.

(Горнунг 1965: 98; Лајонс 1995: 61; Бјелаковић 2016). И Ј. Апријан (1969: 88–89) истиче како узајамна заменљивост није нужно својство свих синонима, те да, с друге стране, постоје речи и изрази који нису синоними, а могу бити заменљиви у контексту.⁷ Овај критеријум Д. Гортан Премк сматра помоћним параметром за одређивање синонимије, тумачећи заменљивост као „компатибилност двеју лексема, или више њих, са ширим контекстом” (2004: 141). Наведени ставови намећу закључак да синоними нису заменљиви у свим контекстима онда када међу њима постоји: (а) дистинкција семантичке природе, тј. када су у питању блискозначнице (*истући–пребити*) и (б) стилска диференцијација (*преминути* и *црћи*).

1.4. Многи теоретичари синонимије запазили су да синоними могу припадати различитим функционалним стиловима (Паљевска 1967: 97; Тафра 1982: 298; Грицкат Радуловић 2004: 12). Блискозначни синоними се, према функционалности у изражавању, у литератури најчешће деле на: (а) *семантичке* – синоними чији се семантички садржаји разликују по једној семи која не заузима високу позицију у хијерархизацији или по мањем броју таквих сема (нпр. градуални синоними попут *добар – одличан – изврстан* показују различит степен интензитета особине), (б) *стилске* – синоними који имају исто значење као и стилски неутралне речи, али су они у односу на њих стилски маркирани, тј. везују се за различите функционалне стилове и имају различит колокациони опсег (*царина–ђумрукана*) и (в) *семантичко-стилске* – синоними који се разликују и семантички и стилски (*нити–локати*) (БЕС²1998, под *синонимы*; Втов, према Драгићевић 2007: 251–252).

1.5. Полазећи од схватања да синоними именују исту појаву објективне стварности, поједини лексиколози сматрају да они стога треба да припадају истој врсти речи (Паљевска 1967: 97; Апријан²1995: 223; БЕС²1998, под *синонимы*; Тафра 2005: 216; Драгићевић 2007: 249). С друге стране, Ј. Матијашевић истиче да синоними не морају бити речи исте врсте, те као пример наводи синонимски однос именице *лисица* (‘лукава, препредена особа’) и придева *лукав* у примерима *Он је лисица / Он је лукав*. Б. Петровић пак синонимију проширује и на однос једнолексемска – вишелексемска јединица, тј. реч и синтагма, наводећи примере типа *туча – физички обрачун* и *аларм – алармни уређај* (2005: 137).

1.6. Као дистинктивну црту за разграничавање синонима од међулексемских дублета, Д. Шипка истиче различитост корена. Према овом лексикологу, у *међулексемске дублете* спадају речи истог корена и идентичног значења, и он их дели на: (а) *морфолошке* (*архив–архива*) и (б) *фонемске* (*уво–ухо*) (2006: 55). Д. Гортан Премк истокоренске деривате добијене различитим афиксима сматра дублетима, а не синонимима (*професорка–професорица*) (Гортан Премк²2004: 142). С друге стране, многи аутори сматрају да постоје *једнокоренски синоними*⁸, а у њих убрајају речи настале у процесу творбе речи (*читалац–читатељ*) (Тафра 1982: 289; БЕС²1998, под *синони-*

⁷ Нпр. *Шетам пса / Шетам вучјака*.

⁸ Термин *једнокоренски синоними* не чини се адекватним због тога што би се он могао односити и на синониме који у себи садрже један корен. Стога би боље било називати их *истоко-*

мы; Драгићевић 2007: 246; Бјелаковић 2017: 133). Чини се прихватљивим становиште да је граница између дублета/варијаната и синонима управо код деривације, те бисмо се сложили с ауторима који сматрају да деривате истог корена и истог значења треба тумачити у границама синонимије.

III. Лексикографска обрада синонима у Речнику славеносрпског језика

1. Појмовно одређивање синонима у Огледној свесци

1.1. Када се изучава лексички систем предстандардног периода, најпре ваља имати на уму да је каткад врло тешко утврдити разлику између синонима и еквивалената⁹. Обрађена грађа у ОС врло често обухвата индивидуалне лексичке системе (Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић 2017: 28), те се не би могло тврдити да су све забележене форме коегзистирале у читавом српском друштву и у истом временском периоду (Бјелаковић 2017: 135). У том смислу су приређивачи ОС под синонимима подразумевали и еквиваленте.

1.2. Имајући у виду шест критеријума за утврђивање синонимије изложених у теоријском оквиру истраживања, а око којих се лексиколози најчешће споре, на основу материјала из ОС покушаћемо да утврдимо карактеристике одредница које улазе у синонимске групе¹⁰.

(1) У уводном делу ОС истакнуто је како се у овом речнику синоним узима у најширем значењу, те обухвата и истозначнице и блискозначнице, будући да је каткад врло тешко утврдити разлику између обе наведене категорије (Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић 2017: 28). Синоними различитог порекла најбоље одсликавају истозначност, па тако у ОС, нпр., у синонимски низ ступају интернационализам латинског порекла *градус*, славенизам *грјад* и домаћи термин *степен*. С друге стране, у синонимски однос ступа пар блискозначница *занатлија–мајстер*: *занатлија* је дефинисан као 'онај који се бави неким занатом', а германизам *мајстер* као 'занатлија који је положио стручни испит; занатлија уопште; власник занатске радње; мајстор'. На основу наведених семантичких реализација може се запазити да лексема *мајстер* стоји у хипонимском односу у односу на именицу *занатлија*.

(2) Што се тиче вишезначних речи, при бележењу синонимских односа приређивачи ОС веома су се често сусретали са случајевима када се две синонимичне лексеме не поклапају у свим значењима. У таквим случајевима,

ренским синонимима. У литератури се овакви синоними називају још и *творбени* и *граматички синоними* (уп. Драгићевић 2007: 246).

⁹ Термин *еквивалент* карактеристичан је, пре свега, за двојезичне или вишејезичне речнике, а под њим се подразумева лексичка јединица одредишног језика која има исто лексичко значење као одређена јединица изворишног језика; еквиваленти су, дакле, лексичке јединице двају језика са истим значењем (Згуста 1991: 291).

¹⁰ *Синонимском групом* у овом раду условно се називају синонимски парови, низови и редови.

када су у питању парцијални синоними, упућивање на њих вршено је након појединачних значења (нпр. **БОГАТ** [...] **2.** *који има велику вредност, скупоцен.* в. многоцен).

(3) С обзиром на то да се под синонимима у ОС подразумевају и блискозначнице, узајамна заменљивост није њихово нужно својство. Ако погледамо блискозначни пар *занатлија–мајстер*, можемо запазити да јесте сваки *мајстер занатлија*, али није сваки *занатлија мајстер*.

(4) Ставови приређивача ОС у складу су са тумачењима бројних лексиколога који су истицали да синоними могу припадати различитим функционалним стиловима (уп. тачку 1.4. у претходном одељку). Тако су, нпр., лексеме *век* и *столетије* синонимне у значењу 'временски размак од сто година', с тим да је у ОС прва потврђена у научном тексту, а друга у публицистичком. Ипак, треба истаћи да се генерални закључци о функционалности стилској издиференцираности синонима не могу доносити на основу малог броја потврда. Тек коначна форма *Речника* указује на евентуалне разлике синонима и у овом смислу.

(5) Све лексеме из одређене синонимске групе у ОС припадају истој врсти речи (нпр. прилози *абије*, *нама* и *одма*). Приређивачи ОС синонимију проширују и на однос једнолексемска – вишелексемска јединица, и то у случајевима када је у питању:

- (а) перифрастични глаголски израз (*злоупотребљавати – чинити злоупотребе*);
- (б) обрада функционалних речи, пре свега прилога, те се каткад дешава да поједини прилог буде синониман с прилошким изразом (*довека – за век*);
- (в) предлошко-падежна конструкција и дериват чију творбену основу она чини, (*без сумњенија – бесумњено*).

Иако није потврђен у ОС, овај однос биће присутан и приликом обраде термилошких јединица, нпр. *екватор – равноодстојателно коло* (уп. Бјелаковић 2016 и Бјелаковић 2017: 132–139), *именица – име суштествително* (уп. Ранђеловић 2016).

(6) У уводном делу ОС истакнуто је да су статус варијаната, пре свега, добиле „оне лексеме код којих је могућа различита фонолошка интерпретација појединих графема” (Бјелаковић/Цветковић Теофиловић 2017: 20–21).

У синонимски однос пак улазе истозначни и истокоренски деривати настали: (а) творбом речи (нпр. *благонаклоност* и *благонаклонство*) или посрбљавањем (нпр. *благостојаније* и *благостојање*), као и стране речи чије су форме настале као резултат различите адаптације (нпр. *матроз* и *матрос*).

1.3. Дакле, може се закључити да су у ОС синонимима сматране речи које:

- (а) имају исто или слично значење,
- (б) ако су вишезначне, не морају се поклапати у свим семантичким реализацијама,
- (в) не морају бити нужно заменљиве у контексту,

- (г) могу припадати различитим функционалним стиловима,
- (д) припадају истој врсти речи или имају исту функцију (али у синонимском односу могу стајати и једнолексемска и вишелексемска јединица) и
- (ђ) треба разликовати од фонолошких варијаната одн. дублета, а оне су углавном настале као последица ненормираног правописа у 18. и 19. веку, када је веома тешко с потпуном прецизношћу реконструирати фонолошки лик забележене лексеме (*помошч/помошт*).

С обзиром на то да у савременој лексикологији постоје опречна мишљења о томе шта је синонимија, широко схватање овог типа парадигматских односа у ОС било је сасвим оправдано. Синонимију је, дакле, понекад врло тешко утврдити и на нивоу савременог лексикона, а тај посао је далеко захтевнији и компликованији при изради историјског речника једног хибридног језичког идиома какав је био славеносрпски.

2. Место синонима у лексикографском чланку *Огледне свеске*

2.1. Након контекста са потврдом обрађене лексеме у лексикографском чланку, приређивачи ОС наводили су хронолошким редом – у новој алинеји под ознаком Уп. – листу синонима те лексичке јединице. Како је у уводном делу истакнуто (Бјелаковић/Цветковић Теофиловић 2017: 28), синоним или синонимска група налази се иза ове ознаке само уз одредницу која је сматрана основном¹¹, нпр.:

БЛАГОСТОЈАЊЕ с <благостоянѣ*> *добробийи, срећа, најпредак, благосїање; добро майеријално сїање, богаїсїиво*. – Почему ожидавати должно вишегѣ числа ревнителѣй и любителѣй не свое но обще пользе; ербо гдѣ самолубїе первое мѣсто имаде, или собственную само пользу наблюдавають, тамо общество не великому добру, да и ни каквому благостоянью надѣятисе можетѣ (ЗО 1768: 9).

Уп. благополучїе (1) (ДО 1784; НЛ 1799; СЖ 1814); *благостоянїе* (НЛ 1799; НС 1813).
РСАНУ.

Слика 1: Одредница *благостојање*

Уз остале лексеме, које не припадају изложеним групама и због тога нису добиле статус основних одредница, нису навођени синоними у алинеји са ознаком Уп., већ су оне упућиване на основну одредницу ознаком „в.” иза дефиниције:

¹¹ Критеријуми према којима су одреднице добиле статус основних прегледно су изложени у уводном делу ОС (уп. Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић 2017: 28–29).

БЛАГОПОЧТЕНОРОДНИ, -а/-аја, -о/-оје слав. *који је ѿлемениѡѡ* рода, *блаѡродни, ѿлемениѡ*; *уважен, уѡледан, цеѡен* (уз титуле). в. БЛАГОРОДАН (3). – Благопочтенородному Господару ЮАННУ ДИМИЧУ Гражданину и Купцу Карлштадтскому своему дражайшему уяку и благодетелю въ знакъ явне и вечне свое благодарности посвященъ (ПС 1804: посвета).

РСАНУ.

Слика 2: Одредница *благопочтенородни*

3. Добробити навођења синонимских група у Огледној свесци

3.1. Конкуренција језичких норми и књижевних праваца у 18. и 19. веку (Толстој 2004: 138) узроковала је да на лексичком плану стилски потенцијал српског језика у славеносрпском периоду буде врло велик, најпре захваљујући чињеници да су за многе народне речи постојали синонимни облици из рускословенског, руског и славеносрпског језика. Имајући у виду наслеђе из турског језика, као и отварање српске културе према западној Европи, богатство решења код именовања одређених појмова повећавао је и уплив речи страног порекла – турцизама, интернационализама грчког и латинског порекла, германизама, хунгаризама, галицизама и сл. (Милановић 2013а: 138). Све наведено условило је конкуренцију и коегзистенцију синонима различитог порекла пре свега у терминологији (уп. Бјелаковић 2017: 132; Ранђеловић 2016), али и у другим лексичким слојевима славеносрпског периода. Међу оваквим синонимима уочава се неколико типова:

- (а) лексема страног порекла, славенизам и лексема домаћег порекла (*белај – злополучије (1) – несрећа*);
- (б) лексема страног порекла и славенизам (*адвокат – ходатај*);
- (в) лексема страног порекла и лексема домаћег порекла (*матроз/матрос – лађар*);
- (г) славенизам и лексема домаћег порекла, нпр.: *протокловати – изјаснити*;
- (д) две лексеме страног порекла (*катарка – мачка* ('јарбол'));
- (ђ) два славенизма (*беицеловјечије/беицеловечије – жестокосердије*);
- (е) две лексеме домаћег порекла (*беседити – говорити*).

Висок степен синонимије карактеристичан је како у оквиру различитих текстова (*бедан* (ДО 1784, НЛ 1799, СЖ 1814) – *нишчетен* (ЈСП 1830)), тако и у истом тексту (*безмеран* (ПС 1804) – *бесконечан* (ПС 1804)).¹²

Осим конкурентности према пореклу, у ОС запажа се и конкурентност према структури. Поред највећег броја синонимских група које чине једнолексемски спојеви, посведочени су и синонимски парови следеће структуре:

¹² Списак извора в. у ОС 2017: 37–38.

- (а) једнолексемска – вишелексемска јединица (*говорити – реч водити*);
- (б) две вишелексемске јединице (*поглавити град – град престолни*).

3.2. Синонимија је на материјалу славеносрпског језика и раније потврђивана и анализирана са различитих аспеката (Милановић 2013а: 138–144), чак и као контактна¹³ (Милановић 2013а: 220–226). Појава контактне синонимије је, такође, регистрована међу потврдама у ОС (домаћа реч и реч страног порекла (*лађар–матрос*), домаћа реч и славенизам (*штета–вред*) итд.). У том смислу, ваљало би напоменути да контактна синонимија у славеносрпском језику може бити праћена и на основу потврда датих у *Речнику*.

3.3. Поједина истраживања спроведена на славеносрпском корпусу указују и на однос жанра и појединих лексичких слојева. Тако је, нпр., М. Зорић запазила да Стерија у својим комедијама употребљава одређене славенизме у функцији смеха (2015: 115–118). Коначна форма *Речника* пружиће потпуне одговоре и на питање жанровског аспекта појаве лексичке синонимије.

3.4. На основу наведеног, може се закључити да би бележење синонимских група било врло корисно за будући *Речник* јер би се на тај начин добила потпуна слика о животу једног лексикона, периодима конкуренције и коегзистенције блискозначница и апсолутних синонима, хронолошким оквирима њихове егзистенције, као и о односу жанра и појединих лексичких слојева.

4. Потешкоће које може донети свеобухватно навођење синонимских група при изради будућег *Речника* славеносрпског језика

С обзиром на то да је у уводном делу ОС као један од хитних задатака пројектног тима истакнуто „коначно уобличавање” и „ширење постојећег корпуса” (Бјелаковић/ Цветковић Теофиловић 2017: 17), што ће резултирати ширењем броја одредница и њихових значења на основу исцрпног ексертирања славеносрпских текстова, нужно се намеће питање у којој је мери поступак навођења синонимских група у оквиру лексикографског чланка *Речника* оправдан, економичан, па и изводљив. Посебно треба имати на уму да је славеносрпски језик мртав језик и да за компоненте његовог лексикона понекад није ни могуће са сигурношћу утврдити потпуни семантички потенцијал и значењску изнијансираност, те би лексикографска обрада синонима при изради речника овог језичког идиома засигурно постала далеко компликованија и тежа.

¹³ Под појмом *контактне синонимије* подразумева се „навођење два или, ређе, више синонима различитог порекла у линеарном низу и непосредном контакту” (Милановић 2013а: 220).

IV. Уместо закључка – могућа решења

Имајући у виду добробити навођења синонимских група али и неминовне потешкоће с којима би се лексикографи који раде на овом пројекту могли сустрести, ваља предложити да се, барем у овој фази рада, одустане од исцрпног навођења синонимских група у оквиру лексикографског чланка будућег *Речника*.

Ваљало би такође истаћи потребу за израдом речника синонима српског језика у 18. и 19. веку,¹⁴ који би на прави начин представио појмовни свет наших предака у раздобљу о којем говоримо и отворио могућност за праћење судбина појединих речи (нпр. потискивање славенизама на рачун домаћих речи; у терминологији – давање предности интернационализама над домаћим терминима и калковима и сл.). Када *Речник славеносрпског језика* буде завршен, чиниће базичан и незаобилазан корпус једног таквог синонимника.

ИЗВОР

ОС 2017: *Речник славеносрпског језика*. Огледна свеска, прир.: И. Бјелаковић, И. Цветковић Теофиловић, А. Милановић, Нови Сад: Матица српска.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресјан 1969:** Ю. Д. Апресјан, Синонимия и синонимы, *Вопросы языкознания*, 1969/4, Москва, 75–91.
- Апресјан 1995:** Ю. Д. Апресјан, *Лексическая семантика: Синонимические средства языка*, Избранные труды, том I, Москва: Школа „Языки русской культуры” – Издательская фирма „Восточная литература” РАН.
- Бережан 1967:** С. Г. Бережан, К семасиологической интерпретации явления синонимии, *Лексическая синонимия*, Москва, 43–56.
- БЕС 1988:** *Большой энциклопедический словарь. Языкознание*, В. Н. Ярцева (ур.), Москва: Научное издательство „Большая Российская энциклопедия”.
- Бјелаковић 2013:** И. Бјелаковић, Предлог микроструктуре речника славеносрпског језика, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LXI/3, 803–810.
- Бјелаковић 2016:** И. Бјелаковић, Синонимија у терминологији код Срба у 18. и 19. веку (математичка географија и астрономија), *Словенска терминологија данас*, Београд. (у штампи)
- Бјелаковић 2017:** И. Бјелаковић, *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку (математичка географија и картографија)*, Нови Сад: Два пера.

¹⁴О потреби израде оваквог речника в. Милановић 2013а: 143–144.

- Бјелаковић/Цветковић Теофиловић 2017:** И. Бјелаковић, И. Цветковић Теофиловић, Макроструктура и микроструктура *Речника славеносрпског језика* (Огледна свеска), у: *Речник славеносрпског језика*. Огледна свеска, Нови Сад: Матица српска, 17–32.
- Блажевац/Вајс 1999:** К. Blaževac, N. Vajs, Sinonimija i jednojezični rječnik, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 25, Zagreb, 47–76.
- Горнунг 1965:** Б. В. Горнунг, О природе синонимии в языке и теоретических предпосылках составления синонимических словарей, *Вопросы языкознания*, 1965/4, Москва, 95–99.
- Гортан Премк 2004:** Д. Гортан Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Грицкат Радловић 2004:** И. Грицкат, Из проблематике синонимије у српској филологији, *Глас СССХСVIII*, САНУ, Одељење језика и књижевности, књ. 20, Београд, 11–17.
- Драгићевић 2007:** Р. Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Згуста 1991:** L. Zgusta, *Priručnik leksikografije*, prev. Danko Šipka, Sarajevo: Svjetlost.
- Зорић 2015:** М. Зорић, *Славенизми и књишке речи у драмским делима Јована Стерије Поповића – трагедије и ране комедије*, докторска дисертација, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Кристал 2008:** D. Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Oxford: Blackwell publishers.
- Лајонс 1995:** J. Lyons, *Linguistic Semantics An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Матијашевић 1982:** Ј. Матијашевић, О синонимији и синонимима, у: Д. Ћупић (ред.), *Лексикологија и лексикографија*, Београд – Нови Сад, 115–130.
- Милановић 2013а:** А. Милановић, *Језик весма полезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Милановић 2013б:** А. Милановић, Теоријско-методолошки оквир речника славеносрпског језика у досадашњим истраживањима, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LXI/3, 787–794.
- Палевска 1967:** М. Ф. Палевская, Проблема синонимического ряда, его границ и возможности выделения доминанты, *Лексическая синонимия*, Москва, 94–104.
- Петровић 2005:** В. Petrović, *Sinonimija i sinonimičnost u hrvatskome jeziku*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Ранђеловић 2016:** А. Ранђеловић, *Језикословна терминологија код Срба у 19. веку*, докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет.
- Суботић 2013:** Љ. Суботић, Речник славеносрпског језика, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LXI/3, 781–786.
- Тафра 1982:** В. Tafra, Sinonimija, у: Д. Ћупић (ред.), *Лексикологија и лексикографија*, Београд – Нови Сад, 297–300.
- Тафра 2005:** В. Tafra, *Od riječi do rječnika*, Zagreb: Školska knjiga.

- Толстој 2004:** Н. И. Толстој, *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска.
- Цветковић Теофиловић 2013:** И. Цветковић Теофиловић, Макроструктура речника славеносрпског језика, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LXI/3, 795–802.
- Шипка 2006:** Д. Шипка, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matića srpska.

Ana Z. Macanović

LEXICOGRAPHIC ANALYSIS OF SYNONYMS IN THE DICTIONARY OF THE
SLAVONIC-SERBIAN LANGUAGE: POSSIBILITIES,
PROBLEMS AND SOLUTIONS

Summary

The introductory part reviews the current literature on synonymy. The central part analyses the lexicographic analysis of synonyms, as one aspect of the microstructure of the *Dictionary of the Slavonic-Serbian Language*. Although the The Pilot Issue of the *Dictionary of the Slavonic-Serbian Language* (2017) contains the synonym order with a lexeme placed as a basis, the question arises as to what extent this method in the development of a historical dictionary is economical, justified, or even achievable. On the one hand, recording the synonym order would be very useful for a dictionary as it would offer a complete image of the life of a lexicon, the periods of concurrence and coexistence of close and absolute synonyms, as well as of the relationship between genres and certain lexical layers. On the other hand, lexicographic analysis would become far more complicated and difficult, considering that it is a dead language and that it is sometimes impossible to determine with certainty the full semantic potential and nuances in meaning for the components of its lexicon.

Key words: historical dictionary, *Dictionary of the Slavonic-Serbian Language*, synonym, synonym group, lexicography.

Ирена Р. ЦВЕТКОВИЋ ТЕОФИЛОВИЋ*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

СТАТУС ИМЕНИЦА СУБЈЕКТИВНЕ ОЦЕНЕ У РЕЧНИКУ СЛАВЕНОСРПСКОГ ЈЕЗИКА**

Познато је да је израда *Речника славеносрпског језика* покренута у Матици српској 1981. године у оквиру истоименог пројекта, а да је као резултат рада новоформљеног пројектног тима 2017. године изашла Огледна свеска *Речника славеносрпског језика*, у којој су дефинисани основни принципи речничке макроструктуре и микроструктуре. Посебна пажња у овом раду биће посвећена именицама субјективне оцене у славеносрпској епоси, те њиховом статусу у *Речнику славеносрпског језика*. Именице субјективне оцене, тј. деминутиви и хипокористици, односно аугментативи и пејоративи, мораће у *Речнику* бити и адекватно означени, како је то уобичајено у лексикографској пракси, али се та ознака не мора увек поклапати са данашњом представом о тим именицама (нпр. у случају лексеме *хлебац*). Овакви примери можда понајбоље оправдавају заступљност именица субјективне оцене у једном историјском речнику.

Кључне речи: славеносрпска епоха, *Речник славеносрпског језика*, именице субјективне оцене, лексикографија.

1. Увод. Славеносрпска епоха у развоју српског књижевног језика обухвата период од стотинак година, почевши од шездесетих година XVIII века, па све до коначне победе Вукових начела у другој половини XIX века, те се често означава и као предстандардна епоха која је неправедно дуго остала на маргинама проучавања.¹ Већа пажња овом периоду српске културе посвећена је тек шездесетих година XX века у радовима А. Младеновића, А. Албина, Јована Кашића и др., при чему се не сме пренебрегнути ни велики значај студије Меше Селимовића: *За и против Вука*.

* irena.cvetkovic.teofilovic@filfak.ni.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта *Речник славеносрпског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање.

¹ Уп.: Суботић 2013: 781.

Још 1981. године, Матица српска је под руководством Александра Младеновића покренула пројекат израде речника славеносрпског језика, а на потребу да се такав речник састави међу првима је указала И. Грицкат 1966. године.²

Смрћу академика А. Младеновића 2010. године, пројекат је прекинут, да би се нови пројектни тим окупио крајем 2012. године, са најважнијим задатком – да изда *Огледну свеску Речника славеносрпског језика. Огледна свеска* објављена је 2017. године (РСЛЈ), а у поглављима која непосредно претходе речнику дати су основни принципи речничке макроструктуре, као и микроструктуре (РСЛЈ: 9–38). Ограничена обимом ексцерпираних грађе, а у жељи да се прикажу све врсте речи и обухвате сви жанрови, као посебне одреднице нису лексикографски обрађене *именице субјективне оцене*. Међутим, у примерима којима се илуструју значења постојећих одредница јављају се лексеме као: *књижица* (под **други**), *комадић* (под **сматрати**), *татица* (под **љубезан**) итд., што је представљало непосредан повод за настанак овога рада.

2. Именице субјективне оцене. Када је реч о *именицама субјективне оцене*,³ у србистици је, у принципу, писано са различитих аспеката.⁴ У граматицама српског језика под *именицама субјективне оцене* подразумевају се изведенице које за мотивну реч имају именицу, док се одређеним суфиксима уноси извесна модификација значења,⁵ најчешће према говорничковој оцени, те се ти суфикси називају *суфиксима субјективне оцене*, а саме тако изведене речи *именицама субјективне оцене*, и ту спадају *деминутиви са хипокористицима* и *аугментативи са пејоративима* (Станојчић 2010: 227–228; Стевановић 1964: 473).

У радовима посвећеним проучавању текстова славеносрпског доба, именице субјективне оцене разматрају се обично у оквиру творбе речи, која је, међутим, у њима само повремено и несистематски обрађивана.⁶ Притом се у књижевним текстовима XVIII и XIX века уочава „необично велики број деминутивних изведеница” (Милановић 2014: 303) или се потврђује констатација П. Ивића о суфиксу *-(а)и*, чија је употреба у деминутивној служби обичнија него данас (Јерковић 1972: 281; Милановић 2014: 304), односно скреће се пажња на ређу употребу аугментатива и пејоратива (Милановић 2014: 305).

На ову категорију речи упућује, на неки начин, и Ирена Грицкат (1995: 9), у чланку „О неким особеностима деминуције”, напомињући да је у српском језику у поређењу са руским већ и само „тепање” релативно проређено, као и то да су некада, а нарочито у славеносрпском раздобљу, људи чешће користили форме „уљудног изражавања (тзв. хонорификације)” (1995: 10). С друге стране, И. Грицкат упозорава да се, у начелу, приликом проучавања

² О историјату овог пројекта в. Суботић 2013: 781–786.

³ Уп. са термином *евалутивне творенице* у раду: Вељковић Станковић 2007: 399.

⁴ В.: Белић 2000; Вељковић Станковић 2007; Грицкат 1995; Грицкат 2003; Даничић 1860; Драгићевић 2016; Ђорић 2016; Јовановић 2010; Киршова 1988; Ристић и др. 2005.

⁵ Аналогно односу управне речи и одредбе у замишљеној синтагми.

⁶ Нешто више пажње дато је творби речи у монографији Александра Милановића (2014: 303–306).

текстова славеносрпске епохе треба чувати „утиска да је нешто било исказано незграпно, детињасто, комично”, јер је то било „тек тражење и поступно приближавање оним и онаквим интонацијама на које смо ми данас навикнути при читању одређених врста текстова” (1987: 121).

Имајући у виду све горенаведено, предмет овога рада биће анализа именица субјективне оцене у славеносрпској епоси на корпусу који чини први део романа *Љубомир у Јелисијуму* Милована Видаковића, објављен 1814. године, са циљем да се укаже на њихов статус и обраду у будућем *Речнику славеносрпског језика*.⁷

3. Љубомир Видаковић и рани српски роман. Роман *Љубомир у Јелисијуму* Милована Видаковића (1780–1841), једног од најпопуларнијих и најчитанијих писца славеносрпског доба, објављен је у три дела (части): 1814, 1817. и 1823. године. Заједно са другим Видаковићевим романима (укупно седам) представља „контаминацију позноантичког љубавног и барокног витешког романа, али у њима има и елемената сентименталног и педагошког романа 18. столећа” (Деретић²1990: 83). Јунаци ових романа „обично су растављени љубавници или изгубљени сродници који се траже, лутајући по свету, а кад се нађу, најпре се не препознају” (Деретић²1990: 83). Видаковићевој великој популарности највише је допринело то што он „такве типске фабуле смешта у српски средњи век, што обрађује моралне и сентименталне теме које је код нас одомаћио Доситеј, што је боље од свих погодио тон и дух тзв. ’слатког стила’ (Деретић²1990: 83).

Дуго у сенци оштре Вукове критике, Видаковић тек у новије време почиње да се сагледава и као „писац са развијеним осећањем за изражајне могућности нашег језика”, при чему се за његов славеносрпски каже да „обилује уметничким квалитетима” (Деретић³2002: 527).⁸

4. Именице субјективне оцене према значењу именице у основи. У првом делу романа *Љубомир у Јелисијуму* (1814) М. Видаковића, на 547 страна мањег формата пронађено је преко осамдесет именица које одређујемо као именице субјективне оцене.

Према значењу основе (именице)⁹ све деминутивне творенице поделили смо на следеће групе: деминутиве који се односе на човека (4.1.), деминутиве са значењем животиња (4.2.), деминутиве са значењем биљака (4.3.), деминутиве са значењем предмета (4.4.) и деминутиве са значењем појава у природи, рељефа и околине (4.5.). Аугментативне творенице сврстане су на оне које се односе на човека (4.6.) и на оне са значењем предмета (4.7.).¹⁰

⁷ Роман се, иначе, налази се на списку дела одабраних за корпус за израду *Речника славеносрпског језика*.

⁸ Ј. Кашић, с друге стране, указује на употребу елемената народног говорног стваралаштва у Видаковићевим делима (1968: 142–144).

⁹ Изузетак чини лексема *пољубак*, која је настала од глаголске основе.

¹⁰ Подела је извршена делимично по угледу на рад: Ристић и др. 2005: 598.

4.1. Деминутиви који се односе на човека:¹¹

братац (275),¹² *главица* (343), *девојче* (184), *детенце* (57), *детешце* (58), *дечица* (18), *јединче* (34), *козарче* (397), *мамица* (220), *момче* (41), *ножица* (406), *обрашчић* (25), *очице* (25), *пастирче* (398), *пољубак* (430), *ручица* (181), *сестрица* (505), *синак* (54), *синчић* (60), *татица* (524), *ујница* (502), *устаица* (75), *чертица* (95).¹³

4.2. Деминутиви са значењем животиња:

бубица (36), *вочић* (377), *желудак* (72), *јаганчић* (4), *јеленче* (506), *коњиц* (268), *овчица* (59), *паице* (504), *птиче* (194), *птичица* (4), *пчелица* (36), *рибица* (408).

4.3. Деминутиви са значењем биљака:

гранчица (96), *жилица* (71), *коречак* (71),¹⁴ *ружица* (70), *травица* (336), *травка* (74), *цветак* (74), *цвећице* (377).¹⁵

4.4. Деминутиви са значењем предмета:

вратаица (45), *гредица* (86), *доламица* (364), *звонце* (391), *кандилце* (104), *капелица* (103), *котарчица* (532), *кошаричица* (408),¹⁶ *кутица* (366), *кућица* (18), *лађица* (106), *собица* (51), *столек* (216),¹⁷ *столчић* (370), *уздица* (395), *хаљиница* (63), *хлепчић* (105), *цедуљица* (68), *чашица* (378), *чутурица* (5), *шаторић* (441), *шатаић* (63).

4.5. Деминутиви са значењем појава у природи, рељефа и околине:

брдаице (17), *ветрић* (172), *водица* (23), *градић* (107), *земљица* (516), *камичак* (491), *капљица* (70), *кишица* (525), *местанце* (159), *ноћца* (101),¹⁸ *поточић* (214), *селце* (15), *стазица* (42), *трунак* (417), *холмић* (194),¹⁹ *шумица* (506).

4.6. Аугментативи који се односе на човека:

девојчура (435), *људина* (229).

4.7. Аугментативи са значењем предмета:

крпетина (382).

5. Изражавање објективне и субјективне оцене деноминалним деминутивима и аугментативима. Када је реч о именицама субјективне оцене и механизму оцене, мора се имати у виду да је у суштини свих речи субјектив-

¹¹ Примери се наводе у номинативу и савременом грађијом, без указивања на шири контекст у коме се одређена лексема јавља, као ни на све реализације дате лексеме.

¹² Већи број изведеница са суфиксом *-иц* у деминутивном значењу био је карактеристичан за језик Јована Суботића (*голубац*, *гуњац*, *нородац*, *хлебац*) (Милановић 2014: 304). Када је реч о значењу именице *хлебац*, данас се уз изгубљену деминутивност региструју разне врсте семантичког померања (Грицкат 1995: 8; Драгићевић 2016: 460).

¹³ Од *черта* у значењу 'црта (лица)' (РСР²: 938).

¹⁴ Овај необичан пример наводи и Маретић, и то само у екавском облику (Маретић 1899: 308).

¹⁵ Реч је изведена суфиксом *-ице* који је данас непродуктиван.

¹⁶ Уп. са многобројним примерима двоструке деминуције са суфиксом *-ица* (тип: *-ица* : *-ица*) у раду: Ђорић 2016: 472–473.

¹⁷ Уп. у руском: *столлик* (РСР²: 828).

¹⁸ Уп. са примером *ракијца* у језику Ј. Суботића (Милановић 2014: 305).

¹⁹ Од *холм* у значењу 'брежуљак, брдашце' (РСР²: 924).

не оцене поређење, које као покретач оцене иницира афиксалну интензификацију или дезинтензификацију (Вељковић Станковић 2007: 394–395). Поред примарне, објективне оцене када именички деминутиви и аугментативи служе искључиво за именовање квантитативних својстава објеката, постоји и субјективна оцена у ужем (када се деминутиви и аугментативи семантизују искључиво у пољу квалитета и када имају само хипокористично или само пејоративно значење) и субјективна оцена у ширем смислу (која је резултат укрштаја поља квалитета и квантитета, при чему се реализују деминутиви и аугментативи са хипокористичним, односно пејоративним значењем) (Вељковић Станковић 2007: 395). Дакле, деминутивним и аугментативним твореницама поред примарне, објективне оцене (означеном квалификатором *дем.* и *аугм.* који стоје увек на првом месту) изражава се и субјективна оцена (означена квалификаторима *хип.* и *пеј.* увек на другом месту). При разлучивању објективне од субјективне оцене и типа потоње од несумњивог значају су: у говорном језику интонација, затим контекст (Ћорић 1995: 104–105; Вељковић Станковић 2007: 397–398), индивидуална интерпретација (Грицкат 1995: 13), као и стилске карактеристике епохе којој текст припада,²⁰ при чему не треба занемарити ни саму садржину.²¹

6. Модели дефиниције у Речнику славеносрпског језика.²² Приликом обраде именица субјективне оцене у *Речнику славеносрпског језика*, када се има у виду материјал забележен у првом делу романа *Љубомир у Јелисијуму* (1814) М. Видаковића, могу се предложити следећи модели дефиниција, уз уочавање сличности и разлика у односу на досадашњу лексикографску праксу.²³

6.1. Када је реч о деминутивима који се односе на човека, код свих лексема реализује се и хипокористично значење (или само хипокористично), карактеристично за казивање које се везује за дете или за ситуацију у којој се одрастао говорник прилагођава дечијем језику и осећајности.

У групи деминутива који се односе на човека предлажемо тако следеће моделе дефиниције:

²⁰ У том погледу од значаја је, свакако, и тврдња И. Грицкат (1995: 9–10) да се у српском језику данас у поређењу са руским, а чији је утицај у славеносрпској епоси био велики, избегава „употреба деминуираних форми уколико за њима нису изражене примарне, језички регуларне потребе“.

²¹ Тако нпр. озбиљност тона када Видаковић описује историјске догађаје и личности (8–14. и део 15. стране) диктира потпуно одсуство именица субјективне оцене, док су описи природе и контакти са децом примери њихове велике фреквентности (именица *синак* је, иначе, најфреквентнија у нашем материјалу).

²² До модела дефиниције дошло се, пре свега, имајући у виду контекстуалне реализације лексема на поменути странама (т. 4). Материјал је, међутим, допуњаван, при чему је скренута пажња на све друге, односно другачије реализације.

²³ У том смислу истичемо запажање И. Грицкат (1995: 7–9) о својеврсном „бежању“ од емоционалног маркирања које се протеже и на „бежање“ од самог обележавања умањености у српском језику, при чему хронолошки подаци о томе не постоје. Корисно би било упоредити овде предложене дефиниције са онима датим у Вуковом *Српском рјечнику* (1852), будући да се и површним посматрањем стиче утисак да је Вук, ретко употребљавајући ознаку *хип.*, и сам „бежао“ од ове стилистичке квалификације.

X хип. од X (братца, мамица, сестрица, синак, татица, ујница);
X дем. и хип. од X (главица, детенце, детешце, дечица, ножица;²⁴ обрашчић, очице, пољубак, синчић, усташица, чертица);
X дем. и хип. од X; младо X (девојче, јединче,²⁵ козарче, момче, пастирче);
 1. *X дем. и хип. од X;* 2. предмет (*ручица*).²⁶

6.2. Што се тиче деминутива за означавање животиња, код готово свих лексема реализује се и хипокористичност типа нежности, наклоности, симпатије према малим или младим бићима, као и експресивност, којом се означава додатно стилски маркирана деминуција, у случају када су у питању лексеме које се, фигуративно, односе на човека. Тако у вези са овом групом дајемо моделе:

X дем. и хип. од X (бубица, вочић, желудак,²⁷ јаганчић, овчица, пчелица, рибица);
X дем. и хип. од X; X (коњиц);²⁸
X дем. и хип. од X; младо од X (јеленче, птиче);
X дем. и експр. од X (пашче);
X дем. и хип. од X; експр. X (птичица).²⁹

6.3. Када су у питању деминутиви са значењем биљака, може бити издвојен само један модел:

X дем. и хип. од X (гранчица, жилица, коречак, ружица, травица, травка, цветак, цвећице).³⁰

6.4. Следећи модели предложени су за деминутиве са значењем предмета:

X дем. од X (гредица, звонце, капелица, кутица, кућица, лађица, собица, столек, столчић, уздица, хаљиница, хлеччић, џедуљица, чашица,³¹ чутурица, шаторић, штапић).
X дем. и хип. од X (враташица, доламица, кандилце, котарчица, кошаричица).³²

6.5. Последња група деминутива са значењем појава у природи, рељефа и околине може имати следеће моделе субјективне оцене:

X дем. од X (брдашице, градић, капљица, поточић, селце, стазица, трунак, холмић);
X хип. од X (земљица, ноћца);

²⁴ Касније, у потрази за изразитијом семантиком тепања: *ножица* (Грицкат 1995: 11).

²⁵ Када је реч о овој лексеми данас се више не осећа њено деминутивно-хипокористично значење. Уп. у РМС II: 578: 'једино дете'.

²⁶ У овом другом значењу лексема *ручица* забележена је у примеру: рукама држи на плугу ручице (МВ 1814: 377). О процесу лексикализације именице *ручица* в. Драгићевић 2016: 458–459.

²⁷ Лексему бележи РСАНУ 5: 335, без ознака *дем. и хип.*, уз упућивање на одредницу *желудак*.

²⁸ Код Вука је реч означена као *стајаћа* (Вук – Рј: 411).

²⁹ Експресивно значење реализовано је у примеру: Но ти лѣпа птичицо! повыче на свою дщерь, ту си се сакрила? (МВ 1814: 251).

³⁰ Примери из савременог језика, међутим, показују неку врсту неутрализације хипокористичности код деминутива за означавање биљака, предмета и сл. (Ристић и др. 2005: 610).

³¹ Лексема је регистрована само у примеру: донесе мало палине дома, попије чашицу највише две (МВ 1814: 378). И. Грицкат запажа да је српско *чашица* деминутив од *чаша*, где се запажа почетна фаза посебне лексикализације „конзумирање алкохолног пића” (1995: 10).

³² На опредељење да се уз ознаку *дем.* нађе и квалификатор *хип.* код лексема *доламица, котарчица, кошаричица*, утицао је шири контекст, у коме се поменуте лексеме везују за децу.

*X дем. и хип. од X (ветрић, камичак, кишица, местанце);*³³

X дем. од X; младо од X (шумица);

1. *X дем. и хип. од X; 2. освећена X. (водица).*³⁴

6.6. Када је реч о аугментативима који се односе на човека, предлажу се модели:

X пеј. од X (девојчура);

X аугм. и пеј. од X (људина).

6.7. Док код аугментатива са значењем предмета налазимо модел:

X пеј. од X (крпетина).

7. Закључак. У овом раду разматране су речи субјективне оцене у првом делу романа *Љубомир у Јелисијуму* (1814) М. Видаковића, при чему је пажња посвећена, пре свега, семантичком аспекту и лексикографској обради ове групе речи у будућем *Речнику славеносрпског језика*.

Забележено је преко осамдесет деминутивних и аугментативних твореница, при чему је број деминутивних образовања (81) неупоредиво већи од аугментативних (3), а овакав однос, како се испоставило, није карактеристика само епохе романтизма (уп. Милановић 2014: 303). Од тога 23 деминутива односе се на човека,³⁵ 22 се односе на предмете, 16 на природне појаве, рељеф и околину, 12 су са значењем животиња, док је 8 са значењем биљака. Два аугментатива везана су за човека, док један означава предмет.

Значењско-обличка веза, карактеристична за све именице субјективне оцене, одразила се на моделе дефиниције приликом лексикографске обраде ове категорије речи, при чему је најчешћи модел у забележеној грађи модел: *X дем. и хип. од X*. Код 26 твореница из значењске групе предмета и оне која се односи на природне појаве, рељеф и околину, међутим, присутно је само деминутивно значење.³⁶

Када је реч о стилистичкој категорији хипокористичности, која је, очито, доминантна, бар када се имају у виду текстови славеносрпског периода, чешћа ознака *хип.* уз деминутиве него што то показује досадашња лексикографска пракса (нпр. уз деминутиве за означавање биљака) последица је често манира и представља карактеристику епохе. То је само један од разлога што се именице субјективне оцене морају наћи у *Речнику славеносрпског језика/Речнику славеносрпске епохе*.

Још уверљивији аргумент о обавезном присуству именица субјективне оцене у једном оваквом речнику јесте и податак да поједине лексеме не

³³ Према РМС III: 350 једино реч *местанце* има и хипокористично значење.

³⁴ У овом другом значењу лексема *водица* налази се у примеру: да той я усануте очи нѣне затворим, да ю я водицомъ окупамъ (МВ 1814: 331).

³⁵ У овој групи сви деминутиви имају и ознаку *хип.*, чиме је потврђен став С. Ристић да се у традицији српске културе у вези са децом, драгим и блиским особама и сл. „реализује хипокористичност типа одобравања, нежности, симпатије, покровитељства, ласкања, шаљивости, саосећања и сл.“ (2005: 605).

³⁶ Неутрализација хипокористичности код деминутива за означавање ствари примењена је и на грађи РСАНУ (Ристић и др. 2005: 610).

регистрају постојећи речници (*пољубак*) или их регистрају упућивањем на данас познатије појмове (*коречак* : *коренак*). На овом месту треба споменути и славенизме адаптиране нашем творбеном систему, као нпр. *холмић* или *чертица*.

Са друге стране, бележењем лексема као што су *ручица* или *кошаричица* у једном оваквом историјском речнику, можемо боље разумети процесе лексикализације, односно даље деминуције, који се везују претежно за наше време.

Сматрамо и да неопходност лексикографске обраде именица субјективне оцене у славеносрпској епоси може допринети и бољем сагледавању стилистичког аспекта граматичких категорија и у историјској перспективи.³⁷

Све горенаведено утврђује нас у уверењу да *Речник славеносрпског језика* мора бити потпун а не диференцијални, ако у том смислу постоји још увек нека дилема (уп. РСЛЈ: 18–19).

Творбена и значењска флуидност у српском језику која се може регистровати и пратити можда најлакше у лексикографским остварењима (*Речнику славеносрпског језика*) показује се и потврђује још једном апелом И. Грицкат (1987: 135) „да интересовања треба стално ширити” и „да се не сме престајати са трагањима”.

8. Примери лексикографског чланка именица субјективне оцене у будућем *Речнику славеносрпског језика*.

брдашце с дем. од *брдо*. – У наоколо поузвишена зелена бердашца сь гдикојомъ по нима мирисномъ липомъ окружена, тихими гаеви, измежду коихъ злачне [!] ливаде, сь полскимъ украшене цвѣтѣмъ воздухъ чистъ увѣкъ свѣжъ и укрѣпителень (МВ 1814: 17).

Уп. ХОЛМИЋ (МВ 1814).

Вук – *Pj*; РМС; РСАНУ.

коречак м дем. и хип. од *корен*. – Ту бы имъ толковао, какове е оно ужасне величине [...] какова ли е умомъ нашимъ непостижима она скоростъ, у коей оно луче свое до наше земле спусти [...] поверхность нѣну, и свако по нѣой биліе угрее, и сотимъ учини, да она у земли начална и первобытна жилица, либо коречакъ или каково сѣме [...] угрѣяно набубри, сокъ, кой га окружава, и кой е свакому былію млеко, и животна пища, у себе прѣми, и како то буде, растити почне (МВ 1814: 71).

Вук – *Pj*; РМС; РСАНУ.

³⁷ Указујемо овом приликом на употребу деминутивних и аугментативних плеоназама у језику М. Видаковића, као на још један могући правац будућих истраживања: отворусе предъ нимъ мала нѣка враташца (МВ 1814: 44–45), води едно мало дѣтенце за руку (МВ 1814: 57); али ето ти му оногъ; черна людина велика (МВ 1814: 276). О случајевима када овакве плеонастичке конструкције могу бити стилогене уп. радове: Ковачевић 1999: 58 и Ковачевић 2001: 161–162.

људина ж аугм. и пејоратив од човек. – Још ко тому ружна људина! (МВ 1814: 229); Киша бјаше престала, и Старый угледа еданъ малиый верт поредъ дома; уиде, и шетасе туда, али ето ти му оногъ; черна људина велика [...] пакъ лагано и кротко приступи Старомъ, подъ видомъ ако бы му хотео захвалити, што му е животь у суду измоліо (МВ 1814: 276); Какова бы то прекрасна мати, и цѣломудренна люба была, пакъ да ю узме онакова матора људина [...] поредъ онакова сува паня такову красну, и цвѣтушу вѣтву гледати (МВ 1814: 238).
Вук – Рј; РМС; РСАНУ.

холмиѣ м дем. од холм. в. БРДАШЦЕ. – Онъ са своимъ любезнымъ Чедомилемъ садъ на еданъ, садъ на другій холмитѣ пеняшесе, и [...] цвѣтоносне ливаде гледаше (МВ 1814: 194).
Вук – Рј (≠); РМС (≠).

ИЗВОРИ

МВ 1814: М. Видаковичъ. *Любомиръ у Елісѣјуму, моралная повѣсть; сочинена отъ Милована Видаковича, дѣтвовоспитателя.*
<<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=3163&m=2#page/1/mode/2up>> 25. 8. 2017.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 2000:** А. Белић, О историјском развоју словенских деминутивних и амплификативних суфикса, Природа и порекло именица субјективне оцене, у: *Упоредна словенска лингвистика* (1), Изабрана дела Александра Белића, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 9–81.
- Вельковић Станковић 2007:** Д. Вельковић-Станковић, Деноминални деминутиви и аугментативи – значење и творба, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/1, 384–403.
- Вук – Рј:** В. Стефановић Карацић, *Српски рјечник* (1852) I, II, Београд: Просвета, 1986–1987.
- Грицкат 1966:** И. Грицкат, У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика (поводом иницијативе Матице српске да се састави Речник књижевног језика славеносрпског периода), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, IX, 61–66.
- Грицкат 1987:** И. Грицкат, Још нека питања у вези са славеносрпском епохом, *Јужнословенски филолог*, XLIII, 111–135.
- Грицкат 1995:** И. Грицкат, О неким особеностима деминуције, *Јужнословенски филолог*, LI, 1–30.

- Грицкат 2003:** И. Грицкат, О суфиксу *-ак* и у вези с њим, *Српски језик*, XVIII/1–2, 23–28.
- Даничић 1860:** Ђ. Даничић, Српска деминуција и аугментација, *Гласник Друштва српске словесности*, XII, Београд, 474–499.
- Деретић ²1990:** *Кратка историја српске књижевности*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Деретић ³2002:** Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Просвета.
- Драгићевић 2016:** Р. Драгићевић, Лексикализација (на примеру именичких деминутива), у: Ј. Дражић, И. Бјелаковић, Д. Средојевић (уред.), *Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију*, Зборник у част Љиљани Суботић, Нови Сад: Филозофски факултет, 453–463.
- Јерковић 1972:** Ј. Јерковић, *Језик Јакова Игњатовића*, Нови Сад: Матица српска.
- Јовановић 2010:** В. Јовановић, *Деминутивне и аугментативне именице у српском језику*, Монографије 9, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Кашић 1968:** Ј. Кашић, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Киршова 1988:** М. Киршова, Аугментативи са суфиксима *-ина*, *-етина*, *-урина* у Вуковом речнику, *Наш језик*, XXVIII/1–2, 42–54.
- Ковачевић 1999:** М. Ковачевић, Стилистички аспект граматичких категорија, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 28/2, 51–63.
- Ковачевић 2001:** М. Ковачевић, Таутологија и плеоназам, *Српски језик*, VI/1–2, 145–166.
- Маретић 1899:** Т. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb.
- Милановић 2014:** А. Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд: Филолошки факултет.
- Ристић и др. 2005:** С. Ристић, Б. Милосављевић, В. Јовановић, Деминутиви са суфиксима *-че* и *-(ч)ић* (лексикографско-лексиколошки приступ), *Српски језик*, X/1–2, 597–616.
- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–III, Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска, 1967–1969; *Речник српскохрватскога књижевног језика*, IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959–.
- РСЛЈ:** *Речник славеносрпског језика* (Огледна свеска), Нови Сад: Матица српска, 2017.
- РСР²:** *Руско-српски речник* (у редакцији Богољуба Станковића), Нови Сад: Будућност, 1998.
- Стевановић I 1964:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I, Београд: Научно дело.
- Станојчић 2010:** Ж. Станојчић, *Граматика српског књижевног језика*, Београд: Креативни центар.
- Суботић 2013:** Љ. Суботић, *Речник славеносрпског језика*, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LXI/3, 781–786.

Ђорић 1995: Б. Ђорић, Стилистички аспекти деривације, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 23/2, 103–8.

Ђорић 2016: О даљој деминуцији у српском језику, у: Ј. Дражић, И. Бјелаковић, Д. Средојевић (уред.), *Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију*, Зборник у част Љильани Суботић, Нови Сад: Филозофски факултет, 465–478.

Ирена Р. Цветкович Теофилович

СТАТУС ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ СУБЪЕКТИВНОЙ ОЦЕНКИ
В СЛОВАРЕ СЛАВЯНОСЕРБСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Хорошо известно, что создание *Словаря славяносербского языка* началось в Матице сербской в 1981 году в рамках одноименного проекта, и что в результате деятельности вновь сформированной проектной команды в 2017 году была выпущена Опытная тетрадь *Словаря славяносербского языка*, в которой и были определены основные принципы словарной макроструктуры и микроструктуры. Особое внимание в данной работе будет уделено именам существительным субъективной оценки в эпохе славяносербского языка, т.е. их статусу в *Словаре славяносербского языка*. Имена существительные субъективной оценки, т.е. деминутивы и уменьшительные имена, а также аугментативы и пейоративы, должны будут соответствующим образом обозначены в *Словаре*, как это принято в лексикографической практике, но это обозначение не всегда должно совпадать с современными представлениями об этих существительных (например, в случае лексемы 'хлебац' (рус.: хлебушек)). Такие примеры, должно быть, больше всего обосновывают представленность имен существительных субъективной оценки в одном историческом словаре.

Ключевые слова: славяносербская эпоха, *Словарь славяносербского языка*, имена существительные субъективной оценки, лексикография.

Јелена Р. БАЈОВИЋ*
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет у Косовској Митровици

Оригинални научни рад
Примљен: 30. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ИСТОРИЈСКИ РЕЧНИЦИ СРПСКОГ И РУСКОГ ЈЕЗИКА (ПОРЕДБЕНА АНАЛИЗА НА МАТЕРИЈАЛУ РЈЕЧНИКА ЈАЗУ И СЛОВАРЯ РУССКОГО ЯЗЫКА XI–XVII ВВ.)

У раду се анализира начин лексикографске обраде речничких одредница у два историјска речника – *Рјечнику хрватског или српског језика* Југославенске академије знаности и умјетности, који је у Загребу излазио од 1881. до 1976. године, и *Словара руског језика XI–XVII вв.*, који од 1975. године излази у Москви и доведен је до 30. тома – слова У. Анализа је спроведена на материјалу трговинско-економске лексике, заступљене у наведеним речницима, са посебним освртом на илустрованост одредница. Циљ рада је да утврди специфичност обраде код сваког од двају речника, да представи метод њихове упоредне анализе, као и да укаже на могућност посебних двојезичких тематских истраживања српске и руске лексике.

Кључне речи: историјски речник, Рјечник ЈАЗУ, Сл. РЯ XI–XVII вв., трговинско-економска лексика, трговци напицима.

0. Историјски речници представљају значајан сегмент очувања културне баштине, приказују лексички фонд различитих раздобља и прате целокупан културно-историјски развој једног народа. Управо таква су два речника која су предмет анализе у овом раду.

1.1. Рјечник хрватског или српског језика Југославенске академије знаности и умјетности сматра се најмонументалнијим лексикографским делом на нашем говорном простору и првенствено историјским речником. У Загребу је излазио од 1881. до 1976. када је објављена последња, 97. свеска. У књигама енциклопедијског формата то су 23 тома. Речником је обухваћено око 250.000 речи, мада се наводи и податак да он садржи 400.000 лексикографских јединица (Малић 1980–1981: 123). Заснован је на лексикографским принципима друге половине XIX века. У основу је легао Вуков новошто-

кавски источнохерцеговачки дијалекат српског језика, а замисао је првобитно осмислио први уредник Ђуро Даничић. Речник је имао шест уредника, између осталог, тридесет година га је уређивао чувени лингвиста Томислав Маретић, велики познавалац и присталица Вукове језичке концепције.

Речнички чланак садржи све постојеће податке о речима: потврду у другим речницима, етимологију, везу са другим језицима, гласовне промене, парадигматику и синтагматику, а наведени су акценти у глаголским облицима, вокативу и генитиву множине именица, и то из прозодијских разлога, карактеристичних за језик који се лексикографски описује. Након одреднице се даје граматичка ознака, затим значење речи; у првим томовима семантизација је описна и садржи латински еквивалент, касније су више коришћени синоними и једноставније дефиниције. Стиче се утисак да су први томови богатији, а каснији прегледнији и једноставнији за коришћење.

Наводе се бројне потврде топонима са говорног подручја просторно обухваћеног речником. Пример не садржи увек годину издања, те читалац без обраћања списку извора не може бити сигуран коме периоду он припада. Даје се шири контекст из којег може бити јасно значење. Приметна је богата заступљеност примера из фолклорног језика које је Даничић преко Вукових издања уврстио у речник. То је и највећа збирка наше старије књижевности.

Фразеологија у периоду настанка првих томова Рјечника није била довољно развијена наука, те се фразеолошке јединице дају према потреби и немају своје одређено место. Каснији уређивачи због лексикографског поступка нису могли да промене изглед самог чланка.

У науци је познато да се замерало на обимности првих свесака и коришћењу целокупног исписаног материјала, великом броју примера истога значења из исте грађе, и да су каснији уређивачи модификовали грађу и редуковали број примера.

Како наводи Д. Малић, након десетогодишње паузе током II светског рата, у изворе су укључени неки термилошки и дијалектолошки речници, етнографски описи, документи правног карактера, нотарске књиге, збирке народних умотворина, описи народног живота и обичаја, проширени су ономастички подаци (Малић 1980–1981: 133).

1.2. Речник руског језика XI–XVII века сматра се сведоком многовековног развоја руске цивилизације, богате традиције писмености и културе народа, права је ризница лексичког блага. Приказује живот народа у прошлости, у себи садржи како званичне формулације тако и изражавање обичног човека. Иако није излазило преко сто година као Рјечник ЈАЗУ, има богату историју која траје безмало 92 године.

Савременом читаоцу делује импозантно списак совјетских лингвиста XX века, који су били укључени у рад на њему (Богатова 2002: 12). Речник је базиран на *Картотеци староруског језика – Картотека древнерусског језика* (КДРС), коју су 1925. основали академици А. И. Собољевски и М. Н. Сперански. Првобитна замисао је било стварање картотеке контекста са културно-историјским подацима у опису реалија и појмова, као наставак речника Срезњевског, тачније „Материјала за речник староруског језика према

споменицима писмености” (Астахина 2002: 16). Почиње мукотрпан дугогодишњи рад на исписивању картица, који је од самог почетка протумачен као национални задатак, а у њега је био укључен и С. П. Обнорски, а 30-их година му се придружује и Б. А. Ларин. Управо ће он водити Сектор коме је припадала картотека дуги низ тешких година – са једне стране долази II светски рат, а са друге – замисао речника се хронолошки више пута мења и поново осмишљава. Крајем 40-их година у томе учествују и В. В. Виноградов и Ф. П. Филин, а на место главног уредника долази С. Г. Бархударов. У рад на речнику се укључује и А. П. Јевгењева. Године 1951. излази радна верзија првог тома речника од XI века, овог пута, до 1700. Са сугестијама и критикама наступили су В. В. Виноградов, П. Ј. Черних, С. И. Ожегов, читава плејада врских совјетских лингвиста.

Међутим, Президијум АН СССР 1952. доноси одлуку о приоритету стварања речника савременог језика и рад на речнику се одлаже. Исте године је Картотека премештена из Лењинграда у Москву, у Сектор историје руског језика и дијалектологије Института за лингвистику под руководством Р.И. Аванесова. У међувремену археолог Арциховски 1951. године открива прве записе на брезовој кори XI–XV века, један од најзначајнијих типова староруских споменика живог говора, издају се још неки споменици који ће чинити суштину речника. У исписивању картица учествују најеминентнији лингвисти, теоретичари књижевности, историчари и археолози. Рад се интензивира 60-их и почетком 70-их година, да би 1972. године било коначно одређено који ће период речник обухватити, као и приближни обим речника – 35–40 ауторских табака годишње. Године 1975. излазе прва два тома и Списак извора, као посебно издање. Главни уредник остаје С. Г. Бархударов, касније га наслеђује Г. А. Богатова, потом В. Б. Криско. До сада је изашло 30 томова, а КДРС броји око 2 милиона исписаних картица и сматра се најпотпунијом словенском картотеком.

Речнички чланак изузетно је прегледан, фронт је адекватно одабран и за данашњег читаоца. Одредница је штампана масним словима и наведена верзалом, у загради се налазе варијанте графије. За хомониме уз одредницу стоји број у експоненту. Даље се прецизира којој врсти речи лексичка јединица припада, за именице се наводи род. Семантика се даје курзивом или упућивањем на основну реч, а иза ретких непотврђених значења у загради стоји знак питања. У одређеним случајевима након семантичке ознаке наводи се и паралела, за старије примере најчешће из грчког језика. Фразеологизми су спационирани и крајње прегледни, и они представљају посебну вредност историјског речника. Након сваког примера наводи се година или евентуално век, осим за летописе, где се година о којој се у летопису говори даје у угластој загради испред текста.

Припрема за издавање речника је трајала деценијама, али се и визуелно дошло до најбољег решења за речник датог типа.

2. Карактер и специфичности речника које упоређујемо у овом раду показаћемо на примеру лексичко-семантичке области ’трговинско-економски појмови’. Ту област смо обрађивали у ширем контексту, а за дато ис-

траживање је издвојена лексичко-семантичка група којом се називају трговци пићима, као једна од ретких у којима српски материјал може да парира изузетно богатом и разноврсном руском материјалу (сматрамо да је то због укључивања трговаца алкохолним напицима који показују афинитете нашег народа и лексичко богатство које га прати), као и место њихове продаје, дистрибуције. Нисмо обухватили лексику којом се називају произвођачи вина и других пића, него само лица која их продају.

2.1. Према потврдама из Рјечника ЈАЗУ, српска лексика посвећена трговини напицима садржи многобројне позајмљенице из читавог низа језика. Најранији фиксирани назив крчме је *toverna* из лат. *taberna* 'дашчара, радионица, крчма':

Ki kole redovnik grede v tovernu, za vs'(a)ko vlebenje imej platiti 10 sō(lđini) – пример краја XIV века. (*Biļješka u hrv. misalu iz Omišlja*, 1387) Šurmin hrv. spom. 94.

Речнички чланак је илустрован бројним примерима, неколико их је и из XV века.

Од XVI века се користе и облици *tovijerna* (карактеристичан за Дубровник) и *tovjerna*, а у каснијем периоду и *tovirna*.

Општесловенска лексема *krčma* (уп. старосл. *кръчьма*, рус. *корчма*, чешк. *krčma*, пољск. *karczma*) у споменицима писмености се први пут среће у XIII в. Ова реч је током многовековног развоја сачувала стабилност у својим основним семантичким контурама, али је у најранијој епоси коришћена у значењу 'вино или други напитаk, који изазива опијање'. Од XVI в. *krčma* је фиксирана као пивница у којој се првенствено продају алкохолни напици:

U varoš na krčmu. Mon. croat. 242. (1543)

Облик *vinica* 'пивница, подрум, клет' посведочен је већ у Хрисовуљи цара Душана XIV в.

Још једна позајмљеница је из XV в. *konoba* 'пивница, вински подрум' из лат. *canaba* у истом значењу:

U Senju pjevaju ljudi iza glasa ne samo po 'konobama', nego i po ulicama u po podne. Stat. kast. (1490) 185.

У српским земљама је турска сложеница *тејџхане* (*теј* – вино и *хане* – кућа, буквално 'винска кућа') у значењу 'крчма' дала назив пивницама *теhana* (*теана*, *тејана*, *тејhana*), фиксираним у Вуковом речнику средином XIX в.:

U kakvoj krčmi aliti mejani blaguje i vino pije. A. Kačić korab. 240.

Аутори Рјечника ЈАЗУ у одредници под а) наводе општа значења, а под б) са којим се придевима као епитетима у народним песмама слаже дата лексема: *бијел*, *нов*, *пјан*. Следе примери: бијела механа, нова механа, пију л' вино у пјаној механи?

Речник садржи лексичку којом се означавају називи занимања изведени од горенаведених именица: *tovernar* (*tovjernar*), *konobar* (у материјалима од XV в.), *krčmar* од XVI в., а у XIX в. забележени су *mehandžija* и *birt* из нем. *wirth* 'крчмар, крчма'. Облик *birtija* од истог корена се, према речнику, користи од XVIII века.

Лексемом *pivar* се означава онај ко се бавио продајом пива, док се лексема *pivnica*, фиксирана од XVI в., у Рјечнику ЈАЗУ карактерише као 'место, где се вино продаје'.

У XIX в. се појављује облик *pivana*, уз истицање да се користи у Лици, затим лексема *pivarna*, посведочена у само једном примеру, и *pivara*.

Лексема *rozoldžija* означава онога који се бавио трговином ликера розолија (прецизира се да је забележено само у Вуковом речнику), а лексемама *žganjar* и *rakidžija* означени су они који су национални алкохолни напитак ракија пекли и евентуално продавали у специјалним просторијама, које су носиле назив *rakidžijnica* (*rakidžinica*), а постојале су углавном у Србији и Црној Гори.

Лексемом *buzadžija* 'који продаје бузу (напитак од жита и воде)' из тур. *buzagü* са истим значењем, означен је онај ко се бавио продајом безалкохолне бозе.

Списи XVII в. бележе лексеме којима се означавају трговци водом: само у једном речнику се помиње *vodoprodaja*, а облик *sakar* из тур. *saka* 'буре' претрпео је измене и у XIX в. посведочен је као *saka* и *sakadžija*.

Анализирајући речничке одреднице, долазимо до закључка да се децидно разликују берач грођа, виноградар, и онај ко вино продаје. Дакле, вино су правили *vinogradar* и *vinodjelac*, а продавали *vinar* и *vinoprodavac*, с напоменом да се последња реч сматра позајмљеницом из руског језика. Сви примери су каснији, а забележени су не раније од средине XVIII в., као и места трговине вином: *vinara*, *vinarnica* и *vinoprodajnica*. Последњи облик забележен је само код једног писца XVIII в.

Да је лексема *винодјелац* имала значење лица које прави вино, а не лица које га продаје, види се не само по наслову двотомног дела Прокопија Болића него и по следећим цитатима из њега: „Винодѣлцы [...] увели су у винограде различны́ струка чокоће, и зато ово као струке држе, што га овимъ истымъ начиномъ запаћаю, и содржаваю” (Болић 1816 I: 32); „[...] ерѣ се само на оваковомъ знаню непромѣнлива правила осниваю, по којима се винодѣлацъ у правлѣнню вообщѣ вина [...] управляти и владати мора; [...]” (Болић 1816 II: 8). Овим другим примером, али екавизираним, у Рјечнику ЈАЗУ илустрије се именица *vinodjelac* у значењу 'vinogradar' (XX/86, 906), а именицом *vinogradar* у примерима се означава најмљени радник који ради у винограду.

Што се тиче речи *podrumar*, Рјечник ЈАЗУ не наводи као илустрацију пример из дела *Искусни подрумар* Захарије Орфелина, али наводи Вукову пословицу: Кувар и подрумар увијек се добро разумијевају (по манастирима). Иначе се лексема семантизује као 'pivničar' (X/44, 319).

2.2. Споменици писмености сведоче да је на староруском тржишту била значајна трговина трију напитака: вина, пива и кваса.

Као произвођаче или трговаче вином Речник XI–XVII века и КДРС фиксирају лексеме *винарь*, *винокурь*, *винопродавецъ*, *винщикъ* (*виншикъ*), *винникъ* и *погребщикъ*:

(1581): Дияки опришныи... заповѣдали виншикомъ не торговати, да и сторожно уставили, на великомъ мосту рѣшотки; а поймають виншика с виномъ; или пияного человекъ, и [о]ни велятъ бити кнутомъ. Новг. II лет., 105.

Куплено въ рядѣхъ припасовъ... у погребщика у Ивана Васильева сына Харка (вина) ренского 15 ведрь. Заб. Мат. I, 102. 1691 г.

Трговина вином остваривала се у крчмама под називом *винопродалище* и *погребъ*:

Винопродалище, οἰνοπωλίον... *vinaria taberna*. Лекс. трез., 47 об. 1704 г.

А торговые люди, которые сидят за краснымъ питьемъ въ погребахъ... сказали, что они на продажу себѣ вино церковное бочками купятъ по 18 и по 20 рублевъ бочку. ДАИ VI, 96. 1674 г.

Омања радња, обично смештена у полуподрумском простору, где се продавало и конзумирало вино, означена је лексемом *погребшико*, а место за тајно пушење и продају вина – лексемом *куреха*.

Према материјалима садржаним у КДРС, лексемама *квасоварь*, *квасопарь* и *квасовой* означавањани су они који су обично припремали квас, а лексемом *квасникъ* – трговац готовим производом. *Вересовикъ* је продавао квас од вреса, а *кислошникъ* (*кислышникъ*) – освежавајући напиток од ражаног и јечменог слада и пшеничног брашна.

Трговина квасом одвијала се у дућану под називом *квасница* или *квасня*.

За означавање учесника у припреми алкохолних пића коришћене су лексеме *хмелевикъ* (*хмелевникъ*, *хмелевицикъ*) и *пивоварь*, док је благо домаће пиво кувао *браговарь*. Псковски обласни речник са историјским подацима бележи лексему *бражшникъ* 'онај, који прави брагу, алкохолни напиток' (ПОР 1973: 141). Специјална места за трговину пивом нису посведочена, претпоставља се да је продавано у крчмама, где се осим пића могла наћи и храна. Најстарије такво место означено је лексемом *корчемница* (*кърчьмьница*, *кръчьмьница*):

Ты же въ кърчьмьнице часто вълазиши (εις τὰ κρηπέτα). Патерик Син., 319. XI – XII вв.

Наведени пример је из XI–XII в., са грчким еквивалентом.

У Речнику Срезњевског налазимо назив *кърчьмьный храмъ* (Срезњевски 1989: 1397).

Од XIV в. употребљава се облик *корчма* (*корчьма*, *корьчма*), а у XVII в. је евидентирана *корчемня*. Крчма се такође могла означити синтагмом *кружечный дворъ*.

Многобројни су примери са пивницом под називом *кабакъ*:

Да на большомъ дворѣ изба... кабатцкая, а в ней держитъ кабакъ осадная голова да цѣловальникъ, продают вино и пиво, и медь, а доходъ съ того кабака собирають на государя. Заб. Дом. быт. I, 440. 1571 г.

Ако се дешавала трговина одређеним напитком, за означавање дућанчића коришћене су лексеме *кабакъ бражній, квасной, пивной* итд.

Пивница у којој су продавани алкохолна пића широким а малим црпалкама називала се *изба сквородочная*.

Власници и запослени у наведеним радњама били су *корчемникъ* (*кърчъмникъ, крѣчьъмникъ*), *корчмарь, харчевникъ* и *кабатчикъ*:

А у кого... на торгу въ кабацѣхъ питье или корчму и питуховъ вымешъ, и ты бѣ на тѣхъ кабатчикѣхъ доправливалъ заповѣди по два рубли. ААЭ I, 307. 1564 г.

3. Анализирани материјал из историјских речника српског и руског језика показао је да се трговинска лексика двају језика формира од исконских словенских облика, али укључује и значајан број позајмљеница, које одражавају контакте са суседима и партнерима у трговини. Неки облици су фреквентни, неке језичко осећање није прихватило.

За српску трговинску лексику, као што је наведено, карактеристичне су не само турске већ и латинске, грчке, немачке и италијанске позајмљенице. У руском језику налазимо позајмљенице из грчког, пољског и турско-татарских језика.

Иако се оба наведена речника базирају на историјском материјалу, Рјечник ЈАЗУ је превасходно лингвистичко-филолошки с елементима етимолошког речника, док је Речник руског језика XI–XVII века намењен ширем кругу читалаца и стручњацима за друге, не само филолошке, дисциплине. А лингвистичку обраду има Речник староруског језика XI–XIV века који се издаје такође у Институту руског језика РАН, по принципу – свака реч у свакој потврди.

ЛИТЕРАТУРА

- Астахина 2002:** Л. Ю. Астахина, Картотека ДРС как источник по истории русского языка и культуры, у: *Восточнославянская историческая лексикография на современном этапе*, Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН.
- Богатова 2002:** Г. А. Богатова, Слово об осенней сессии по проблемам восточнославянской лексикографии, у: *Восточнославянская историческая лексикография на современном этапе*, Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН.
- Болић 1816 I:** *Совершень вѣнодѣлацъ, или наставленіе о Вѣнодѣлїю, правленю вѣна и оцта, и пециву ракїе*. Списано Прокопѣмъ Болићемъ. Часть прва, у Будиму.
- Болић 1816 II:** *Совершень вѣнодѣлацъ, или наставленіе о Вѣнодѣлїю, правленю вѣна и оцта, и пециву ракїе*. Списано Прокопѣмъ Болићемъ. Часть друга, у Будиму.
- Малић 1981:** Dragica Malić, Akademijin Rječnik i njegove dopune, *Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Zagreb, 1981, 121–139.

Срезњевски 1989: И. И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка* (репринтное издание), т. III, ч. 2, Москва: Книга.

ПОР 1973: *Псковский областной словарь с историческими данными*, вып. 2, Ленинград: ЛГУ.

Е. Р. Бајовић

ИСТОРИЧЕСКИЕ СЛОВАРИ СЕРБСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ
(СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НА МАТЕРИАЛЕ *РЈЕЧНИКА ЈАЗУ* И
СЛОВАРЯ РУССКОГО ЯЗЫКА XI–XVII ВВ.)

Резюме

В работе рассматривается способ лексикографической обработки словарной статьи в двух исторических словарях – *Рјечнику хрватског или српског језика* Југославенске академије знаности и умјетности, который в Загребе выходил с 1881 по 1976 гг., и *Словаря русского языка XI–XVII вв.*, который с 1975 г. выходит в Москве и доведен до 30 тома – буквы У.

Анализ проведен на материале торгово-экономической лексики, зафиксированной в приведенных словарях. Особое внимание в работе уделяется вопросам подачи иллюстративного материала в словарной статье.

Целью работы является определение специфики обработки в обоих словарях, представление метода их сопоставительного анализа и показ возможности особых двуязычных тематических исследований сербского и русского лексического потенциала.

Ключевые слова: исторический словарь, *Рјечник ЈАЗУ*, Сл. РЯ XI–XVII вв., торгово-экономическая лексика, торговцы напитками.

Наташа С. ВУЛОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 26. 02. 2018.
Прихваћен: 23. 04. 2018.

АКСИОЛОГЕМЕ КАО ОДРЕДНИЦЕ У ФРАЗЕОЛОШКОМ РЕЧНИКУ**

У раду се разматрају фразеографске методе и принципи класификовања фразеолошких јединица српског језика у одређеном типу фразеолошког једнојезичног речника. Фразеолошки аксиолошки речник као леме садржи вредности и антивредности, које формирају својеврсну аксиолошку парадигму.

Кључне речи: фразеографија, аксиологема, аксиолошки фразеолошки речник, фразеографија, аксиолошка парадигма, аксиолошки вектор, слот(ови).

Предмет овог рада јесте представљање могућих начина формирања аксиологема као одредница у типовима једнојезичног аксиолошког фразеолошког речника¹.

Последње две до три деценије појму *вредност* своја истраживања посвећују не само филозофи него и научници из других дисциплина: културологије, историје, психологије, политике, педагогије и др. Разумевање вредности као поклапања објекта са представом о томе какав би тај предмет требало да буде сусреће се још код Платона и сматра се класичним. Вредност као интердисциплинарни појам означава позитивни или негативни значај објеката који нас окружују – за човека, социјалну класу, групу, за друштво у целини. Она се одређује њиховим учешћем у различитим сферама човековог живота, делања, интереса и потреба, као и у области друштвених односа. Одређује се критеријумима и начинима вредновања значаја тих објеката, израженим у етичким принципима и нормама, идеалима, поставкама, циљевима. Стари постулат о томе да је нека ствар вредна ако је ми желимо, у вези је са

* natasa.vulovic@isj.sanu.ac.rs; nativa8@gmail.com

** Овај рад настао је у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Идеја о изради аксиолошког фразеолошког речника и усмеравање размишљања у том правцу потекли су пре више година од ментора проф. Драгане Мршевић-Радовић.

савременим аксиолошким натурализмом. Међутим, према схватању феноменологије, вредности нису особине (својства) ствари. На пример, постоји становиште према коме су носиоци етичких вредности – личности, а естетских – уметничка дела. Ј. Мукаржовски разликовао је вредности постојања, интелектуалне, етичке, социјалне и религијске вредности; Н. О. Лоски је бранио мишљење према коме се Бог схвата као више „самопоштовање”; М. М. Бахтин је у многообразности индивида видео мноштво „непоновљиво вредних личних светова”.

Нова парадигма у сагласности са антропоцентризмом као фокусом у савременој науци о језику скренула је пажњу лингвиста у правцу, како је то Апресјан приметио, „поимања да речи не функционишу саме по себи, већ представљају средства изражавања лично доживљене, перцепиране индивидуалне слике света у свом богатству њене суштине, особина, веза и односа, емоционално-оцењивачких нијанси и сл.” (Апресјан 1995: 224). У складу с тим, интересовања лингвиста усмерена су на (про)цењивање и језичка средства којима се оно изражава као аксиолошка информација у свести језичке личности и заузима једно од важних места на мелиоративној/пејоративној скали оцене (Мирзоева 2001: 108).

Пишући о аксиологији у животном и језичком механизму, Арутјунова је 80-их година 20. века указала на чињеницу да се човек потпуно придржава одређеног (опредељеног) система вредности, делећи све на добро и лоше: добро и зло, срећу и несрећу, богатство и сиромаштво, врлину и порок, успех и пропаст, здравље и болест, добитак и губитак, што се одражава и у језику (Арутјунова 1984: 5). Тако се у савременој лингвистици, у оквиру словенске лингвокултурологије и фразеологије, проучава однос аксиолошких категорија вредности и антивредности, те се у радовима фразеолога појављују нови термини: *аксиологема*, *лингвокултуролошка вредност*, *лингвоаксиологија*, *аксиолошка фразеологија*, *аксиолошки фразеологизми*, *аксиолошка информација* итд. (Бајрамова 2013: 276–282).

Под вредношћу уопште могу се подразумевати општечовечанске *вечне* вредности (истина, праведност, доброта, лепота...) или конкретно-историјске вредности великих социјалних група (једнакост, демократија, државност), затим малих социјалних група (успех, богатство, занатство (пословност), самопоуздање), чиме се долази до свеобухватних, обједињујућих архетипских слика које функционишу у сазнању припадника једне језичке заједнице (нпр. живот, дом, љубав, лепота, мудрост, верност, породица, вера, домовина) (Пољакова 2008: 18).

Најпродуктивнији у словенској лингвистици су очекивано руски и пољски лексиколози и фразеолози².

² На пример, то су радови које су публиковали Пудо Дорота (*Aksyologia języka i komunikacji na komercyjnych kursach językowych dla dorosłych (na przykładzie kursów języka francuskiego)*), Ева Сياتковска (*O polskim chudym i czeskim chudym z punktu widzenia semantyki i aksyologii*), Наталија Вишњевска и др., док је на лексикографском плану важан рад Жежија Бартмињског који, након израђеног *Пољског аксиолошког речника*, ради са екипом лингвиста на изради *Словенског аксиолошког речника*. У руској лингвистици је много таквих публикованих радова из лингвокултурологије, етнолингвистике и фразеологије. Слична истраживања подстакнута су и у англо-

Као резултати таквих истраживања у руском језику настали су савремени фразеолошки речници као што је велики фразеолошки речник руског језика с културолошким коментарима Веронике Телије из 2006. године (уп. Телија 2006) или речник који су израдили Алефиренко и Золотих 2008. године (Алефиренко/Золотих 2008). Поред поменутих лингвокултуролошких речника, за фразеолошку аксиологију посебно су значајни фразеолошки речници Казањске фразеолошке школе тј. Лујзе Бајрамове, који су конципирани двојако: као аксиолошки речници општег типа (*Аксиологически фразеологически словарь русског језика*) и као аксиолошки речници фразеологизама-библизама (*Аксиологически словарь фразеологизмов-библизмов на русском, украинском, белорусском, болгарском, пољском, чешском, немечком, француском*). Термин *библизам* односи се на све фразеолошке конструкције које се налазе у библијском тексту (директне) и оне настале на основу перцепције (индиректне), те се може рећи да обједињује језичке јединице античког, фолклорног хебрејског, семитског или филозофског порекла са простора старог јудеохришћанског Истока. Такође, израђен је и објављен и вишејезични аксиолошки речник општег типа: *Аксиологически словарь славјанској фразеологији (на примере руских, болгарских и украинских идиом)*.

Последњих десетак година и у српској лингвистици се такође појављују радови посвећени проучавању језичких средстава за изражавање вредности и то у оквирима лексикологије, тј. етнолингвистике, те је 2015. године изашао зборник радова *О вредностима у српском језику*, где су радови посвећени неким од концепата лексема које означавају вредности, као што су: *дом, рад, слобода, част, живот, домовина, мајка, Европа* и др., али и са фразеолошког аспекта, где су проучаване концептуализације вредности *истина* и антивредности *лаж* у српској фразеологији (уп. Мршевић-Радовић 2008), као и концепт *части* (в. Пејановић 2010), љутње (уп. Штрбац 2013).

При фразеографској обради фразема у различитим врстама речника нису исти захтеви. Обавезне компоненте речничког чланка су: основна (базна) форма фразеолошке јединице, дефиниција и илустративни материјал употребе. Затим се ту могу наводити још и: граматички знаци (нпр. типови синтаксичке везе, рекција), функционално-стилистичке ознаке (употребна вредност), постојећи варијантни облици и сл. У фразеолошким речницима, у зависности од типа, налазе се и још неке факултативне компоненте: упућивања, синоними, допунски коментари, који могу бити етимолошко-историјског, књижевно-уметничког, лингвокултуролошког и сл. садржаја. Пошто је један од важних проблема лингвоаксиологије израда аксиолошког фразеолошког речника, у овом случају српског језика, постављају се питања која се тичу фразеографске кодификације (Бушуј 2010), тј. теоријско-практичне интерпретације фразеолошке грађе: а) одређивање садржаја и структуре, б) питања корпуса, в) идентификација и селекција, г) прецизирање аксиолошке парадигме (одређење базне фразеоформе и методе навођења), г) употре-

саксонској лингвистици (нпр. *Phraseology and Culture in English* у зборнику Пола Скандера из 2007. године), док се идејне поставке А. Вјежбице сагледавају у радовима Цефрија Вилијамса, у зборнику *Phraseology: An interdisciplinary perspective*.

ба квалификатора, д) општи семантичко-дефиницијски параметри, као и е) илустративни материјал.

Садржај и структура аксиолошког фразеолошког речника српског језика могу бити конципирани као код речника општег типа или речника аксиолошких библизама. То значи да лематски део чине аксиологеме, које могу бити библизми (примарни и секундарни) – или аксиологеме уопште (у чијем би саставу били и библизми поред осталих, с обзиром на јудеохришћанску провенијенцију, културно наслеђе и традицијски синкретизам Срба, а и на чињеницу да је Књига над књигама извор и акумулатор многих вредности и антивредности Старог света). Постојећи дескриптивни и фразеолошки речници српског језика (РЈА, РМС, РСАНУ, РСЈ, ФРХСЈ, ФРСЈ), Даничићеве и Вукове пословице чинили би основни корпус из којег би се ексцерпирала, идентификовала и селектовала фразеолошка грађа и формирао корпус у ширем смислу (уже и шире фразеологије, тј. фразеологије и паремиологије). Контролне корпуре чинили би други извори (*Народне умотворине ЛМС, Библијски изрази и пословице* итд.).

При сличним истраживањима, лингвисти истичу важност резултата дијахронијских истраживања у језику, дакле дела корпуса из старије књижевности, јер сазнања о ономе што је било вредновано у прошлости чине механизам формирања културолошких вредности (Титкова 2003: 85). Због тога би се као додатан корпус могао размотрити опус српских средњовековних хагиографских дела, али и дела преводне књижевности, као што су: апокрифи, византијске приповетке, романи, у преводима на савремени српски језик (који су се читали и препричавањем или проповедањем сазнавали и ширили у прошлим вековима).

Аксиолошку парадигму формирају скупови аксиологема формиран према утврђеним параметрима, који су међусобно супротстављени, а обједињени према постојању позитивног (одобравајућег) или негативног (непожељног) аксиолошког вектора (Бајрамова 2009: 29–30). Тај аксиолошки вектор који је позитиван или негативан може се мењати у процесу фразеологизације (установљавања фразеологизма). Аксиологеме су груписане као јединице којима се изражавају основне конвенционалне вредности и антивредности кодиране у сазнању, култури и језику српског (словенског) социума. У постојећим концепцијама фразеолошких речника представљају су у оквиру одабраних 10 основних, базичних дијада: *живот – смрт, здравље – болест, срећа – несрећа, домовина (своје) – туђина (туђе), рад – одмор (нерад, лењост...), богатство – сиромаштво, памет – глупост, истина – лаж, смех – плач, рај – пакао*. Ова парадигма има слотну³ структуру, која се одликује гипкошћу (флексибилношћу), а зависи од фразеолошког материјала, што значи да се као слотови појављују хипоними (унутар поменутих хиперонима као вредности / антивредности) (Бајрамова 2011: 12). Односно, у оквиру одређених дијада подразумевају се, обухватају се и други семантички хи-

³ Термин *слот* је англицизам који потиче из рачунарске терминологије, а користи се у савременим фразеолошким/фразеографским радовима. У основном значењу означава „пукотину, узан отвор“ (Бајрамова 2011).

понији, али уз ограничења, регулисана применом семантичких параметара. На пример, витална вредност *живот*, осим оних које директно изражавају начин живота, где би спадале аксиологеме: *као маче у цегеру*, *као мали бог*, *осећати се добро као овца међ' вуковима*, подразумева следеће хипониме-слотове: Жив/о. Дете. Крвно сродство. Узраст. Дужина живота. Средства за опстанак. Духовни живот. Судбина итд., тако да би нпр. овде припадале и фраземе *Адамов век* или *носио се душе*. Тако би под антивредност *смрт*, аксиологеме биле: *отићи у Аврамово крило*, *отићи богу на истину*, *испустити душу*, али и оне које се односе на самрт (*мирисати на панахију*, *носити кољиво у џепу*), убиство, братоубиство (*послати некога богу на истину – на онај свет*, *испојати (отпевати) за душу некоме*, *угасити свећу некоме* и др.). Што се тиче библизама, ту би се навео нпр. секундарни библизам *пролити невину крв*, мотивисан описом библијског догађаја. Тако би под морално-етичку вредност *истина* (*Сан је лажа*, *Бог је истина*) потпадала и *искреност* (*искрен као Мајка Божија*), а под антивредност *лаж* (*лаже као Турчин*, (*као Грк*, *као календар*); *лаже и кад се исповеда*; *искрен као Циганин*) било би и лицемерје (*Јудин пољубац*), притворност (нпр. изрека: *и курјак је овца кад у замке падне*, *бити пријатељ на језику*, као и библизам – *вук у овчијој кожи*).

При навођењу основног облика аксиологеме (базне фразеоформе) треба водити рачуна о нормативној промени форме, о поретку распореда компонентата, фиксираној форми, варијантности и унутрашњим синтаксичким везама, а то би значило и нпр. о томе да ли се глаголско-именичке синтагме (уколико је то у складу са језичким осећањем) наводе у инфинитиву, а у другачијим случајевима у забележеном гл. облику, али без инверзије компонената унутар тог структурног облика и уз навођење рекције (Бушун 2010: 47–52).

Употреба квалификатора се односи на етимолошку ознаку (по потреби), извор (ако се ради нпр. о Библији, античкој, латинској пословици, басни и сл.), као и на функционално-стилистичко раслојавање (ир., шаљ., презр., разг., вулг., шатр. и др.), указујући на употребну вредност аксиологеме (књижевни језик, разговорни, неутрални и др.). Критеријуми формирања дефиниције тичу се описног, синонимног или упућивачког начина. На то утичу многи интерлингвистички и граматички фактори, али и историјско-етимолошки, етички, митолошки, затим однос оцене као обрнуте стране вредности на филозофском плану, стилистичке карактеристике, ејдо-ментални код, као и др. лингвокултуролошки параметри.

Као што је на почетку поменуто, вредности и антивредности могу бити животне, хедонистичке, социјално-утилитарне, морално-етичке, материјалне, когнитивне, емоционалне, религијске (Бајрамова 2013: 276).

Илустроваћу примером представљање материјалне вредности *богатство* и материјалну антивредност *сиромаштво*. Ту би спадали слотови: *богата земља*, *ситост*, *славити (славље)*, *новац као отелотворење богатства*, *митско богатство*, *неопходност штедње*, *стицања*, *чувања за црне дане*, односно / *сиромашан човек*, *глад*, *немање станишта*, *миосрђе према сиромашнима*, *помоћ*. Библизам у форми именичке синтагме: *обећана (обећована) земља* има примарно значење које је библијско и није фразеолош-

ко: „Палестина (у Библији)”, али има секундарно значење које је фразеолошко: „богата и срећна земља, крај, место”. Ово значење настало је метафори-чко-асоцијативним путем и засновано на библијској причи Старог завета о лутању Јевреја. Занимљиво је то да библизам у оваквом облику не постоји у Старом, већ у Новом завету, и то у делу посланице Јеврејима Св. апостола Павла, у којем се говори о вери: „Вјером дође Авраам у земљу обећану, као у туђу, и у колибама живљаше с Исаком и с Јаковом, сунашљедницима обећања тога (Јевр. посл. св. ап. Павла 11, 9). Имају га и многи други језици, нпр.: грч. η γη της επαγγελίας; рус. Земля обетованная (земља израилскаја); енг. *the promised land*; нем. *das gelobte Land* итд⁴.

У уској етимолошко-семантичкој вези с претходном стоји још један директни библизам **мед и млеко**, који у савременом српском језику постоји у две варијанте – с компонентама **мед и млеко** у напоредном односу, односно као глаголско-именичка *бити мед и млеко* и *тече, точи мед и млеко*. Она се у највећем описном речнику српског језика Речнику САНУ дефинише и потврђује овако: „**мед и млеко** (често уз глагол (**по**)**тећи**) *благодстање, изобиље; бити, имати свега у изобиљу*. – Стизали су чудни гласови из Колашина ... није им се могло вјеровати. Напротив – замишљао сам да је тамо **мед и млијеко** (М. Лалић). Не лете овуда печене шеве, нити **тече мед и млеко**, него се ваљано крвавим (Б. Ћосић). Не кажем ни ја да је увек и свуд баш **текао мед и млеко** (С. Сремац)”.

Овај библизам појављује у већем броју цитата из Старог завета (16), описујући управо обећану земљу Јудеја: „И сиђох да га избавим из руку Мисирских, и да га изведем из оне земље у земљу добру и пространу, у земљу гдје **млијеко и мед тече** (Др. Мојс., 3, 8); Да бих испунио заклетву којом се заклек оцима вашим да ћу им дати земљу у којој **тече млијеко и мед**, како се види данас. А ја одговорих и рекох: амин, Господе (Јер. 11, 5)⁵. Као што је уочљиво, облик у оригиналу је синтаксички инверзиван у односу на формирану актуелну фразеоформу (глаголско-именичку конструкцију с месном допуном) у српском језику (*точи негде*) *мед и млеко*. И ово је интернационални библизам, нпр.: лат. *Eduxit patres nostros de terra Aegypti dare nobis terram fluentem lac et mel*; рус. (земля где) течет (текут) молоко и мед; енг. *land of milk and honey*; нем. *(das (ein) Land) wo Milch und Honig fließen*. Стара метафора о представи обиља сликом млека постојала је и у словенској

⁴ Ови примери цитата се наводе према издању *Библија. Стари и Нови завет* (превод: Ђ. Даничић, В. Караџић), Leo commerce, Београд 2002. Скраћенице су наведене према том издању.

⁵ И рекох вам: ви ћете наслиједити земљу њихову и ја ћу вам је дати у државу, земљу у којој тече **млијеко и мед**. Ја сам Господ Бог ваш, који вас одвојих од других народа (Тр. књ. Мојс. 20, 24). Мало ли је што си нас извео из земље у којој тече **млијеко и мед** да нас побијеш у овој пустињи, него још хоћеш да владаш над нама? (Четв. Мојс. 16, 13). Чуј дакле, Израилу, и гледај да тако чиниш, да би ти добро било и да бисте се умножили веома у земљи у којој **тече млијеко и мед**, као што ти је рекао Господ Бог отаца твојих. (Петв. књ. Мојс. 6, 3). Јер четрдесет година иђаху синови Израилеви по пустињи докле не помрије сав народ, људи војници, што изидоше из Мисира, јер не слушаше гласа Господњег, те им се закле Господ да им неће дати да виде земљу, за коју се заклео Господ оцима њиховијем да ће нам је дати, земљу, гдје **тече млијеко и мед** (Ис. Нав. 5, 6). Онога дана подигох им руку своју да ћу их одвести из земље Мисирске у земљу коју сам пронашао за њих, гдје **тече млијеко и мед**, која је дика свијем земљама (Јез., 20, 6).

митологији, потврђују је етиолошке легенде и приповетке Источних и Јужних Словена о млечним рекама које теку у царство мртвих, тј. представљају пут на онај свет (ЕРСМ 2001: 360–362). Млеко у хришћанској симболици означава савршену духовну храну (Мршевић-Радовић 2008: 25). У руском језику забележена је шaljиво-иронична именичка конструкција фолклорног порекла *млочные реки и кисельные берега*, која потиче из усмене традиције, али је мотивациона слика о реци млека, меда, вина и сл. универзалан симбол материјалног богатства и безбрижног живота (Мокијенко 2007: 326).

И у другим језицима је углавном распоред именичких компонента: млеко и мед, док је у српском језику најпре краћа, па дужа форма. Али једна другачија конструкција из библијског текста има у фразеоформи облик: мед и млеко: „С усана твојих капље сат, невјесто, под језиком ти је мед и млијеко, и мирис је хаљина твојих као мирис Ливански (Песма над песмама 4, 11)”. Одатле потичу другачије следеће фраземе српског језика: *говорити мед и млеко* у значењу: „приказивати нешто улепшано, говорити о нечему примамљиво, слаткоречиво”; *обећавати мед и млеко* „обећавати много, све најбоље, најлепше” и *мед ми (му, ти, јој и сл.) тече из уста, с језика, с усана* „каже се (обично с ир. призвуком) за онога ко говори лепо, слаткоречиво, много и свашта примамљиво обећава” (уп. Мршевић-Радовић 2008: 24–26).

На овом месту треба указати на оно што је Титкова, између осталих, констатовала о потреби дијахронијског сагледавања. Наиме, у *Житију деспота Стефана Лазаревића* (у преводу на савремени језик Г. Јовановић) Константин животописац је, сасвим сигурно не случајно, заједно навео два библизма – у истој реченици: „Овај (Деспот) засија, дакле, од Далмације Дакције, (земље) данашњих Срба, где многи у последње време процветаше, о којима ће у родослову (бити) речи. И ова (земља) не само да као она обећана, точи мед и млеко, него (изгледа тако) као да је у себе примила и повезала четири годишња доба и ваздух и из себе их даје осталима (ЖСЛ 19)”. Дакле, облик је у оригиналном тексту *мед и млеко*, што указује на већ оформљену конструкцију (калк) у српском књижевном језику тог времена, што значи да је он већ тада прихваћен облик. Ово опет значи да би неопрезна констатација да је реч о каснијем калку из неког од европских језика насталом преводом књижевности 18. и 19. века на српски језик била нетачна. Како се библизмима називају све фразеолошке конструкције које се налазе и у апокрифима, вероватно је да се фразема *мед и млеко* раширила у језику захваљујући популарности апокрифних текстова, какав је нпр. старозаветни апокриф *Књига о Еноху* из 2. века пре Христа⁶, који је имао великог утицаја на писце и на настанак каснијих апокрифа (као што је апокриф *Књига Сирахова*): „земља у којој је мед и млеко”.

⁶Постојао је у три варијанте (опширна, прелазна, скраћена) и написан на три језика – хебрејском, грчком (није сачуван оригинални превод, сачуван је етиопски примерак, тачније коптски, као и словенски препис превода са грчког) и латинском. У српскословенском препису се описују рај и пакао, па се при опису дела раја налази реченица: Ту су и два извора из којих тече млеко и мед, уље и вино (Јовановић Т., Енох 8, 6).

Занимљиво је да Фразеолошки речник бугарске академије наука бележи само фразему: буг. *мед и масло ще потече*. У Св. писму само се на једном месту као симбол богатства помињу мед и масло – то је у књизи о Јову, где се говори о лицемерима и безбожницима: „Неће видјети потока ни ријека којима тече мед и масло (Јов, 20, 17)⁷⁷. Овде се лексема *масло* појављује у секундарном значењу „маслиново уље, уље које се добија цеђењем маслина” (РСАНУ), дакле реч је о биљном маслу и о маслиновом уљу као посебно вредној супстанци (уп. нпр. *свештати дрвена масла* (некоме) у: Вуловић 2015: 108).

Материјалну антивредност *сиромашан* илуструју аксиологеме попут: *нема за шта нас да (га, је) уједе, нема леба да једе, немати ни крста божије-га (критене соли), бити голе душе, сиромашан као црквени миш*.

Наравно да би се развој формирања и измене семантике вредности и антивредности могао боље сагледати обухватнијим приступом, јер ако се нпр. посматрају аспекти у којима се говори у библ. тексту о богатству, биле би издвојене идеје о преваги важности духовног над материјалним богатством, тј. о њиховој неспојивости (Не можете служити богу и Мамону/Мамони – божанство богатства), становишту да је превелика љубав према новцу погубна, не узимајући у обзир средства за живот од свог рада – на земљи (*лењост* је антивредност у Библији), а свеобухватни материјал би дао увид у савременији прагматичко-оцењивачки однос изражен у језику.

Уколико се размотре успостављене дијаде у постојећим аксиолошким речницима Л. Бајрамове и упореде се с првобитним наведеним опозицијама код Арутјунове, постава се питање да је последња рај – пакао под којом се подразумевају религијске вредности и антивредности могла бити слот у оквиру шире, а важне дијаде добро – зло (лоше), а не обрнуто, и да под рајем и паклом буду наведене оне са значењем доброг и лошег, јер дихотомија добро – зло, лоше није искључиво религијска.

Илустровању истраживања у словенском свету одговара и већ позната чињеница да пољска и руска лингвистика имају и речнике библијама, а и различите лингвокултуролошке и аксиолошке речнике. С обзиром на значај израде речника као важних начина у процесу очувања лингвокултуролошких вредности уопште, као и на чињеницу да корпус српског језика није ушао у поменути већ објављени Аксиолошки речник словенске фразеологије (можда би и могао бити у неком следећем издању), неопходно је почети припреме за израду Аксиолошког фразеолошког речника српског језика.

⁷⁷ Примарно значење лексема *масло* у српском језику јесте *млечни производ који се издваја из млека или павлаке бућкањем (или центрифугирањем), маслац, бутер*. Дакле, друго значење именичке компоненте семантички је у вези са уљем биљног порекла, тј. маслиновим уљем, а Даничић је ову реч буквално превео онако како је и у латинској Вулгати – латинском лексемом *butyrum*.

ИЗВОРИ

- Даничић/Караџић 2002:** Ђ. Даничић, В. Караџић, *Библија. Стари и Нови завет*, Београд: Leo commerc.
- Јовановић 2005:** Т. Јовановић, *Апокрифи. Старозаветни, према српским преписима. Апокрифи. Новозаветни*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 23, Београд: Просвета–Српска књижевна задруга.

ЛИТЕРАТУРА

- Алефиренко/Золотих 2008:** Н. Ф. Алефиренко, Л. Г. Золотых, *Фразеологический словарь русского языка: Культурно-познавательное пространство*, Москва: Элпис.
- Апресјан 1995:** Ю. Д. Апресян, *Образ человека по данным языка: опыт системного описания*, Избранные труды 2, Языки русской культуры, Москва.
- Арутјунова 1984:** Н. Д. Арутјунова, *Аксиология в механизмах жизни и языка, Проблемы структурной лингвистики*, Москва: Наука, 5–23.
- Бартмињски и др. 2015:** Ј. Бартмињски и др., *О вредностима у српском језику* (ур. Дејан Ајдачић), Београд: Алма.
- Бајрамова 2009:** Л. К. Бајрамова, О проекте Славянского фразеологического словаря: универсально-уникальный, историко-этимологический, аксиологический параметры, *Проблемы истории, филологии, культуры*, Научный журнал РАН, Под ред. Н. Г. Абрамзона, Москва–Магнитогорск–Новосибирск: Издательство ООО „Аналитик”, 184–188
- Бајрамова 2011:** Л. К. Бајрамова, *Аксиологический фразеологический словарь русского языка*, Издание 2-е, Центр инновационных технологий, Казань.
- Бајрамова 2013:** Л. К. Бајрамова, Отражение в библейских текстах ценностей и антиценностей и отсутствие некоторых их корреляций с эпизодами современной жизни, *Филологические науки. Лингвистика*, Казань, 136–140.
- Бушуй 2010:** Т. А. Бушуй, Основы современной теории контрастивной фразеографии, *Вестник Челябинского государственного университета*, 29, Филология. Искусствоведение, 47–52.
- Вуловић 2015:** Н. Вуловић, *Српска фразеологија и религија*, Монографије 23, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- ЕРСМ 2001:** *Словенска митологија – енциклопедијски речник* (ред. Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић), Београд: Zepher book world.
- Мирзоева 2001:** Л. Ю. Мирзоева, Аксиологическая и функционально-стилистическая характеристика слова. *Текст. Структура и семантика:* т. 2, МГОПУ им. М. А. Шолохова, 108–113.
- Мокијенко 2007:** В. М. Мокиенко, *Образы русской речи*, Издательство „Флинта”, Москва: Издательство „Наука”.

- Мршевић-Радовић 2008:** Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, Филолошки факултет.
- Пејановић 2010:** А. Пејановић, Етнокултурни концепт част у *Горском вијенцу*, *Дани Његошеви 2008/2009*, Никшић, 51–66.
- Пољакова 2001:** А. А. Пољакова, Образование и култура (аксиологически аспект), *Вестник ОГУ 1 (4)*, 9–18.
- РСМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика (I–VI)*, Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска, 1967–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика (1–19)*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- РСЈ:** *Речник српског језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007.
- Телија 2006:** В. Н. Телија, *Большой фразеологически словарь русского языка: Значение. Употребуение. Культурологически комментарий*, Москва: АЦТ-Прес Книга.
- Титкова 2003:** О. И. Титкова, О перспективах лингвистического исследования рекуррентных единиц лексикона, *Филологические науки*, 2, 79–86.
- Штрбац 2013:** Г. Штрбац, Концептуализација лутње у српској фразеологији, *Зборник радова у част проф. Вери Васић*, Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 111–128.

Наташа С. Вулович

АКСИОЛОГЕМЫ КАК ЛЕММЫ В ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ

Резюме

Предметом исследования в настоящей работе являются фразеологические методы и принципы классификации фразеологических единиц сербского языка в конкретном типе фразеологического одноязычного словаря. Фразеологический аксиологический словарь как леммы содержит ценности и антиценности, которые образуют специфическую аксиологическую парадигму.

Ключевые слова: фразеология, аксиология, аксиологический фразеологический словарь, фразеография, аксиологическая парадигма, аксиологический вектор, слот(ы).

Катарина В. БЕГОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Оригинални научни рад
Примљен: 27. 12. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

СЕМАНТИКА ПРИДЕВА *ЖИВ* НА ШТОКАВСКОМ ЈЕЗИЧКОМ ПРОСТОРУ – О придевској платисемији –

Рад се бави анализом примарног значења придева *жив* заснованом на корпусу Речника ЈАЗУ. Грађа се анализира у оквирима дијакронијске семантике. Семантика придева прелама се кроз теоријско-методолошки апарат компоненцијалне анализе и теорије прототипа. Примарно значење придева *жив* реализује се са различитим именичким референтима, који имају заједничке карактеристике и у вези са тим закључује се да примарно значење придева карактерише платисемија. Широко постављено примарно значење у полисемантичкој структури лексеме из историјске перспективе може се посматрати као последица процеса генерализације.

Кључне речи: придев, примарно значење, платисемија, генерализација, референт, десигнат, семантичка компонента.

1. Подручје истраживања, методологија и корпус

У овом раду анализирамо примарно значење придева *жив* у штокавском ареалу. Прикупљени корпус теоријско-методолошким апаратом смештамо у оквире дијакронијске семантике. У овоме нам је великим делом помогла монографија *Значење кроз вријеме* (Рафаели 2009). Пошто је предмет рада семантика придева, угледали смо се на ранија истраживања придевске семантике у српској лингвистици (Грицкат 1967, Гортан-Премк 1997, Драгићевић 2001), са којима смо се консултовали у приступу лексичком значењу.

Анализа је заснована на грађи ексцерпираној из Речника ЈАЗУ. Одговарајуће савремене и историјске речнике српског језика и других словенских језика користили смо онда када материјал из Речника ЈАЗУ није упутио на довољно јасно стање у развоју полисемантичке структуре лексеме или када

* katarina.v.begovic@gmail.com

се на основу примера употребе могао поставити старији хронолошки оквир од посведоченог, за који се везује семантичка реализација придева.

2. Одредница *жив* у РЈАЗУ

2.1. За потребе рада приказаћемо основне карактеристике одреднице, да би се могао стећи увид у корпус који се анализира.¹ Сам речнички чланак подразумева пет делова, груписаних према значењима и употребама придева. Ниже је сумарно представљен извадак из речничког чланка у вези са примарним значењем.

2.1.1. РЈАЗУ (s. v. *živ*) наводи следеће примарно значење придева: „**ŽĪV**, *živa* (*živî*, komp. *živlî*), adj. što živi, što je u životu; suprotno mrtav, bezdušan. Nalazi se u svim slav. jezicima: staroslav. živъ, rus. живой, polj. żywy, češ. živý i t. d. od indoevrop. korijena gwi [...]”

2.1.2. У делу **а**. примарно значење придева се разлаже на употребе у вези са:

- 1) човеком – „**а**) aaa uopće) Prisezaju ... pravu prijatel² byti vamъ ... dokole сътъ živъ (Isprava Kulina bana, 1189) Mon. serb. 2”;
- 2) богом – „**б**) aa uopće) (Zakleъ se bogomъ živimъ. (Isprava vojvode Sandaļa, 1410) Mon. serb. 274”;
- 3) животињама – „**с**) Съто сътъ даљ отъ doma краљевства ми живoga ili мртвoga dobytka. (1302–1321) Mon. serb. 75”;
- 4) дају се употребе супстантивизираних придева – „**д**) aa) o љudima. S mrtvijem živi što imaju činit? M. Držić 153”;
- 5) употреба у вези са телом и деловима тела – „**е**) Тако t’ živi tvoji oči ... Pelegrinović 188”;
- 6) у вези са дрвећем и биљкама – „**ф**) aa) uopće) Silvane i faune (vidim), gdje se živijem kitjem krune. Kavañin (1913) 78^{a”};
- 7) у вези са нечим што тече, извире (води и крвљу) – „**г**) aa) o vodi, izvoru. aaa) u pravom značeñu. Istočnikъ živije vody. (XV v.) Starine 22, 196; bb) o krvi. Izide iz rane vruća i živa krv. Kašić fran. 207”;
- 8) у вези са каменом и кречом – „**h**) aa) živ kamen, t. j. stanac, živac kamen. Ki (grad Dubrovnik) na živoj stoji stijeni. J. Palmotić; bb) živ kreč, t. j. neugašen. Mrtva su ga položili u jednu skriñu živijem klakom napuñenu. Zuzeri 406^{b”};

¹ Дајемо преглед примарног значења придева у РЈАЗУ заједно са етимолошким изводом. Даље поделе употреба овде датих значења (употребе у вези са специјализованим окружењем, форме попут поздрава и заклињања) не дају се како не би оптеретиле текст. Секундарна значења се не наводе јер се овом приликом не обрађују, нити су значајна за анализу примарног значења придева *жив*. Поред сваког значења даје се репрезентативни пример употребе, док се остали примери употребе важни за семантичку анализу дају у тачки 4.

² У питању је грешка у транскрипцији. Према закону прасловенског јотовања, именица може бити транскрибована Даничићевом графijом само као *prijatel*.

- 9) у вези са огњем/ватром и појмовима из истог значењског домена (жаром, жеравицом итд.) – „**i**) aa) u pravom značeñu. aaa) uopće. Svega se ovoga imamo čuvati... kako ogña živoga. Divković nauk 126^a”;
- 10) издвајају се засебне употребе у метафоричким контекстима где се придев јавља као ближе одређење апстрактним, неопипљивим појмовима (бој, боја, болест, чемер, честитост, дух, душа итд.) – „**j**) S živima bojama prid oči metne i veoma priporuči. Jablanci 109”.

2.2. Коментари о одабраном корпусу

2.2.1. Етимолошки извод из РЈАЗУ је поуздан; иначе је етимологија у вези са ие. кореном *g^viu- неспорна и посведочена у етимолошким речницима.³

2.2.2. Пре него што пређемо на анализу примарног значења, морамо прокоментарисати шта из корпуса РЈАЗУ у централном делу рада искључујемо и зашто. Наиме, лексикографи су у примарно значење придева уврстили и оне употребе које то нису, попут употребе у вези са телом и деловима тела (е). Придев није употребљен у примарном значењу ни у вези са апстрактним именицама (j). У овим примерима су реализоване различите значењске нијансе придева с обзиром на контекст.⁴ Даље, употребе у вези са језиком, истином или трговином у примерима „Ispovidali jesu ñih živim jezikom (t. j. naustice). (Pod ročitelom, 1393)”, „Što govoriš, istina je živa. Osvetn. 2, 168”, „U stara je vremena trgovina i plovitva na ovom moru odveć živa i važna bila. Nov. srb. (1835) 143”, упућују на употребу придева у секундарном значењу. Анализа неће обухватити ни употребу придева *жив* у вези са водом и крвљу (g), нити у вези са каменом и кречом (h), пошто у овом контексту придев није употребљен у примарном значењу.

Најважније, употребу придева *жив* уз именице *ватра* и *вода*, због предвиђене дужине рада, оставићемо за другу прилику, али морамо напоменути да историјска анализа упућује на то да је придев *жив* у синтагмама *живи огањ* / *жива ватра* и *жива вода* употребљен у примарном значењу. Тиме заузима посебно место у анализи примарног значења придева, што ћемо обрадити у посебном раду.

3. Дефинисање примарног значења придева *жив*

3.1. Речено је да је примарно значење придева „što živi, što je u životu; suprotno mrtav, bezdušan”. То је прасловенско, наслеђено значење, које потврђују и други словенски језици.⁵ Ово етимолошки примарно значење по-

³ О истој етимологији не сведочи само Скоков речник (Скок 1971: 681–682) него и други етимолошки речници словенских и других ие. језика, као и речници реконструисаног праиндоевропског лексичког фонда (Водтко et al. 2008: 185–189, Дирксен 2008: 564, Ван 2008: 685).

⁴ Под ’значењском нијансом’ овде подразумевамо контекстуалне иновације у Де Сосировом *parole* које још нису установљене у *langue*. Термин је преузет из Рафаели 2009: 74. Чини се да не можемо увек говорити о самосталним секундарним значењима у оквиру полисемантичке структуре лексема *жив*, па се на овај начин тенденција у развоју значења прецизније дефинише.

⁵ За потребе рада консултовани су описни речници различитих словенских језика (са дијалекатским прегледом), изузев речника старословенског језика, пошто природа истраживања ис-

дудара се са семантички примарним (на савременој равни доминантним) значењем придева на српско-хрватском језичком простору.⁶ У контексту теорије прототипа, о актуелном примарном значењу лексеме можемо говорити као о 'типичном значењу' (Рафаели 2009: 62–71). Семантика придева говори о томе да анализирамо дијакронијски стабилну лексичку јединицу, чије историјски примарно значење није померено ка периферији полисемантичке структуре лексеме у штокавском наречју.

Дефиниција примарног значења у РЈАЗУ (а он у томе није усамљен)⁷ подразумева *circulum indifeniendo*, што нас одмах упућује на широко примарно значење, које заправо уопште није лако дефинисати. У РСАНУ се, са друге стране, даје следећа дефиниција примарног значења: „1. који живи, у којему постоје појаве својствене биолошким ткивима и организмима, биолошки процеси; који није умро, угинуо (о људима и животињама); који се није осушио, усахнуо (о биљкама)” (РСАНУ: s. v. *жив*).

Први део дефиниције у РСАНУ подразумева исту грешку у дефинисању: лексема *жив* дефинише се путем речи истог корена ширег етимолошког гнезда, исп. „који **живи**, у којему постоје појаве својствене **биолошким** ткивима и организмима, **биолошки** процеси” [истакла К. Б.]. Кључна разлика јесте у другом делу дефиниције: у РЈАЗУ је *жив* антонимски супротстављен ономе *мртав*; у РСАНУ, *мртав* улази у уску дефиницију значења придева *жив*: „**који није умро, угинуо** (о људима и животињама); **који се није осушио, усахнуо** (о биљкама)” [истакла К. Б.].

Чини се да је у овоме *који (joш увек) није умро, угинуо, који се није осушио* могуће тражити одговарајућу дефиницију примарног значења придева *жив*.⁸ Она би могла говорити о структури појма који се обликује у људском мишљењу. Наиме, појам 'живог' без 'мртвог' не постоји. Живо јесте оно што се рађа (клија), расте, развија, размножава и, на крају, умире (суши се). Бити жив јесте особина која подразумева процес, а крајња тачка, завршетак процеса, јесте смрт. Дакле, у концептној структури појма 'жив' појам 'мртвог' је већ садржан. Мртво за живо није контекст, већ део концепта. Ови су појмови у концептној структури нераскидиви и не постоје један без другог. 'Мртав' је, другим речима, садржан у десигнату лексичког значења 'жив'.⁹ Смрт би као крајња тачка процеса Згустином терминологијом била једно од критеријских (универзалних) обележја која обликују концептну структуру 'живог' у мишљењу.

Примарно значење придева *жив* могло би се свести на *оно што још увек није мртво*; таква би особина подразумевала следеће семантичке компонен-

кључује књижевни корпус.

⁶ Тако је у готово свим словенским језицима. Изузетак је, нпр. горњолужички, где је актуелно примарно значење придева *жив* – 'дивљи'.

⁷ Прегледали смо различите речнике словенских и несловенских језика, и оваква дефиниција је врло честа.

⁸ Претпоставка о овакој дефиницији примарног значења придева *жив* важи само ако његов антоним *мртав* не дефинишемо путем онога што је живо. Иначе и сами упадамо у поменути замку кружног дефинисања.

⁹ У вези са појмом десигната и његовим одређењем в. Згуста 1991: 32–50.

те: + 'настаје', + 'расте', + 'развија се', + 'размножава се', + 'стари', + 'завршава своје постојање у облику који активни процес подразумева'. У људској перцепцији света чини се као да је живо оно што 'чека свој крај'. Изгледа да је то део елементарног концепта 'живог' у свести.¹⁰

3.2. Даљи поглед у примарно значење се усложњава јер природа придева подразумева додатну контекстуалну условљеност:

Adjectives are intrinsically prone to ambiguity and vagueness in that they are semantically underspecified. They require the presence of a noun for a fully-fledged interpretation (Парадиз 2000: 237).¹¹

Она особина на коју (речено структуралистичком терминологијом) језичка ознака асоцира у вези са означеним, у ванјезичкој стварности овде подразумева и конкретни референт исказан именицом, а управо тај референт на изванредан начин модулира придевско значење. Последице, одговарајућа особина исказана придевом у контексту везиваће се за референт. На нивоу мишљења, „прототипични референт“ ће бити тај којим се до краја модулира придевско значење.

Што је више прототипичних референата, придевско се значење више грана, а што се оно више грана, то ће опште примарно значење бити апстрактније. Корпус упућује на то да се примарно значење посматраног придева реализује са различитим референтима. Примери употребе у РЈАЗУ показују да су носиоци особине исказане примарним значењем придева *жив* људи, животиње и биљке.¹²

4. Прототипични носиоци особине означене придевом 'жив'

4.1. Човек

Међу примерима употребе придева у РЈАЗУ у вези са људима налази се и онај у најстаријој сачуваној повељи писаној народним језиком, Повељи бана Кулина, из 1189. године. Старина примера употребе, заједно са потврдама у другим словенским језицима, сведочи о прасловенском, наслеђеном значењу придева.

Историјски примарно значење у вези са човеком стабилно је у дијахроничкој равни, исп. примере из РЈАЗУ: „Počtenu volim smrt... ner stati živ. Š. Menčetić 33.” (Из Менчетићевог опуса, 15/16. век), или „Ti ćeš kod mene,

¹⁰ Истиче се у семантичким истраживањима да компоненцијална анализа није добар начин за представљање придевског значења (Драгићевић 2007: 78–79). Међутим, овде би можда могла помоћи у даљем разумевању генерализације примарног значења придева *жив*.

¹¹ „Придеви су суштински склони различитим интерпретацијама и нејасности јер њихов семантички садржај није прецизиран до краја. Они захтевају присуство именице за потпуну семантичку интерпретацију” [превела К. Б.].

¹² Нагласили смо да је из историјске перспективе могуће сагледати још два референта – огањ/ватру и воду, које ћемо обрадити другом приликом.

dok sam ja živ, ostati. Obradović živ 93.” (из корпуса дела Д. Обрадовића, 18. век) итд.

4.2. Животиња

4.2.1. Један од најстаријих сачуваних примера употребе придева у вези са животињама јесте следећи: „Što sьmь daľь oть doma krajevьstva mi živoga ili mьgtvoga dobytka. (1302–1321) Mon. serb. 75”. Пример употребе смешта ову семантичку реализацију придева *жив* на почетак 14. века.¹³ Даља је употреба придева кроз време стабилна: „Poslaše iskati blaga (t. j. stoke) živoga. (Señ, 1511) Mon. croat. 198.” (16. век), „Trgovao živom stokom. Vuk. prav. sov. 75.” (19. век) итд.

4.2.2. Међутим, овде вреди начинити једну напомену. Постоје и старије потврде придева *жив* у вези са животињама. Овај придев се врло рано јавља супстантивизиран у историји српског језика: „Da se ne uzme ničьto u meste sьmь svetemь unuть sьkьve ili izvьnь ili u žive ili u mьgtve. (XIII v.) Mon. serb. 18.”. Рана супстантивизација може упућивати само на давну регуларну употребу придева у вези са животињама на прасловенском плану. Са овим на уму, примарно значење придева *жив* у вези са животињама сматраћемо наслеђеним из прасловенског језика.

4.3. Биљка

4.3.1. Најстарије потврде о семантичкој реализацији придева *жив* у вези са биљкама јесу из 17. века: „Silvane i faune (vidim), gdje se živijem kitjem kтune. Kavañin (1913) 78^{ab}” (из опуса Ј. Кавањина); или „Živo drvo sa(h)ne. Dobretić 501” (М. Добретић, 18. век). Но, употреба придева у вези са биљкама захтева додатни коментар.

4.3.2. Код Ј. Кавањина (17. в.) забележена је синтагма *живи плот* – „(bb) živa ograda, živi plot, živa živica, t. j. od grmļa zasadenog. Živim plotom i dračama vrto i lire svoje gradu. Kavañin (1913) 360^{bb}”. Синтагма сведочи о ранијој употреби придева уз именице из домена биљног света јер представља специјализовани лексички спој који се морао користити генерацијама уназад ако је посведочен са стабилном семантиком у 17. веку.

Још нешто о синтагми *живи плот* из општесловенске перспективе. За њу знају сви словенски језици. Овом приликом нећемо давати потврде из свих извора, али исп. податке о синтагми *живи плот* у осталим јужнословенским језицима:

- 1) *živa meja – vrsta strnjeno nasajenega nizkega grmičevja, navadno za ogradičev, razmejitev*: negovati, zasaditi živo mejo; drenova, gabrova živa meja (слов. *meja*: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.php>);

¹³ Термин 'семантичка реализација' (Гортан Премк 1997: 37) користимо као синоним терминима 'значење' и 'значењска нијанса' (Рафаели 2009: 71–77). Термин 'семантичка реализација' чини се ширим од термина 'значење' и 'значењска нијанса', па се може користити када није потребно прецизирати да ли говоримо о семантичкој нијанси или значењу неке лексеме.

- 2) *жив плет* – ограда от гъсто израсли един до друг храсти (буг. *жив*: <http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/>);
- 3) *жива ограда* – ограда од густо насадени грмушки (мак. *ограда*: <http://www.makedonski.info/>).

Не може се са сигурношћу тврдити да је синтагма наслеђена из прасло-венског периода, али јесте свесловенска и јужнословенска појава, што оставља могућност и таквој перспективи реконструкције.¹⁴

Увид у ексцерпирану грађу упућује на велику старину употребе придева *жив*, што је очекивано, јер придев означава суштинску категорију у перцепцији света. Наведене семантичке реализације примарног значења сматрамо, као што смо рекли, наслеђеним из прасловенског језика.

На самом крају, ваља нагласити да аутори реализацију примарног значења придева *жив* са различитим референтима смештају и у праиндоевропски језик (исп. Малори Адамс 1997: 356).

5. Развој примарног значења придева *жив*

5.1. Из историјске перспективе, дефинисано значење придева (*оно што још увек није мртво* – са следећим семантичким компонентама: + 'настаје', + 'расте', + 'развија се', + 'размножава се', + 'стари', + 'завршава своје постојање у облику који активни процес подразумева') није могло бити примарно у концептној структури појма 'жив', да би се онда конкретизовало уз одговарајуће референте. Чини се да је овако широко постављено примарно значење у дијахронијској визури настало обрнутим путем, апстраховањем компонената конкретних семантичких реализација уз одговарајуће именичке референте.

Улман (1983), говорећи о механизмима и узроцима семантичких промена, метафору и метонимију смешта у механизме, а генерализацију и специјализацију значења у узроке. Други семантичари, попут Д. Гирартса, на ког се угледа И. Рафаели, и генерализацију и специјализацију значења уврштавају у механизме семантичких промена (Гирартс 1997).¹⁵ Мислимо да уопштавање појединачних категорија у једну суперординирану, уланчавање концепата и апстраховање заједничких компонената тих концепата, такође јесте механизам мишљења. Тиме ћемо, пратећи И. Рафаели, генерализацију посматрати као механизам семантичке промене.¹⁶ Под генерализацијом подразумевамо „уопштавање” веома сличних концепата на апстрактнији ниво.

¹⁴ Овде треба истаћи да синтагме можда могу бити наслеђене из псл. језика, али уопште не нужно са овим значењем. Увид у историјски корпус различитих речника говори о томе да су синтагме на ширем словенском плану могле имати првобитно значење грмља које неконтролисано, „дивље” расте. Исп., на пример, значење лексема *живица* у другом издању Вуковог *Рјечника*, која могу сведочити о овом значењу у штокавском наречју.

¹⁵ И. Рафаели, идући за Д. Гирартсом, у механизме промена смешта и специјализацију значења. Ми се специјализацијом у анализи не бавимо.

¹⁶ И. Рафаели упућује на Ф. Боаса, који је 1911. године закључио да структуре истраживаних индијанских језика упућују на то да говорници неких језика не могу генерализовати од-

5.2. Из дијахронијске перспективе, концептна структура појма 'жив' која се односи на примарно значење лексеме јесте настала:

- 1) „умрежавањем” концепата 'жив човек', 'жива животиња', 'жива биљка', који се повезују сличним или истим критеријским обележјима;
- 2) апстракцијом тих критеријских обележја, која су за одговарајуће концепте заједничка, или довољно слична – генерализацијом примарног придевског значења.

Тејлор (2003) и Лангакер (2000) упућују на механизме проширења и разраде као елементарне когнитивне механизме који условљавају концептне иновације на динамичкој равни језика. Овде посебну пажњу скрећемо на разраду „kao mehanizam koji kategoriju usmjerava 'prema gore', dakle prema stvaranju apstraktnog koncepta – sheme – koji se nalazi na višoj, apstraktnoj razini konceptualizacije i koji je konceptna osnova te svojevrstan 'ograničavajući' čimbenik proširenja kategorije, omogućujući stvaranje tzv. složenih umreženih kategorija” (Рафаели 2009: 69).

Мислимо да могућност да се категорија усмери „према горе”, на апстрактни ниво концептуализације у вези са примарним значењем придева *жив*, почива на употреби придева са именичким референтима. Именичка референција је та која модулира примарно значење придева. Десигнати придева *жив* у *жив човек*, *жива животиња*, *жива биљка* имају много сличности, али нису исти. Критеријска обележја десигната придева *жив* условљена су „прототипичним” референтима уз које се придевско значење реализује. Та се сродна критеријска обележја повезују и „уланчавају” концепте десигната 'жив', а онда се апстрахују на ниво критеријских обележја општег примарног значења: + 'настаје', + 'расте', + 'развија се', + 'размножава се', + 'стари', + 'завршава своје постојање у облику који активни процес подразумева’.

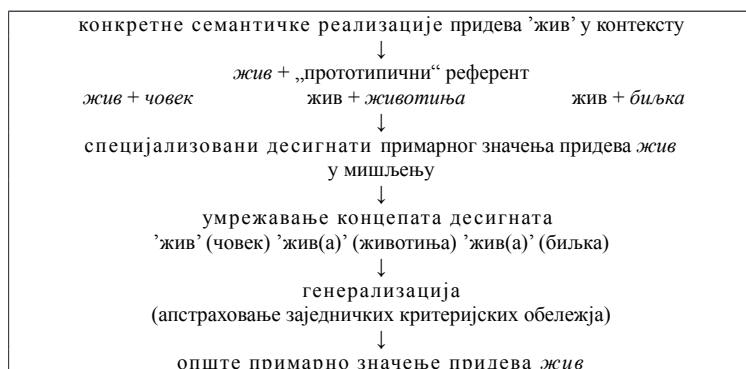
5.3. Треба нагласити и да нису сви носиоци особине 'жив' подједнако типични. Очекивано, јер нису сва та критеријска обележја различитих референата типична. На пример, категорије 'човек' и 'животиња' подразумевају вољну кретњу, а 'биљка' не. Категорија 'човек' подразумева самосвест, а категорија 'животиња' не. Супстантивизација придева у РЈАЗУ можда може сведочити о типичности референата. Поименичавање је у вези са животињама, онда и људима, или живим светом уопште. Не постоји пример у РЈАЗУ који би сведочио о супстантивизацији у вези са биљкама, што може ићи у прилог томе да је првобитни прототипични носилац особине био човек или животиња, али не и биљка. То је вероватно због чињенице да људи и животиње могу правити очигледне вољне кретње, а биљке не. Овај коментар завршавамо напоменом да сама типичност референата и критеријска обележја десигната 'жив' у вези са тим референтима могу бити посебна тема за неки други рад.

5.4. Даље, на основу опозиција **активно (вољна кретња) : статично** можемо претпоставити да се придев *жив* у примарном значењу користио

говарајуће појмове, тј. размишљати о њима у апстрактним категоријама: „Oni nisu mogli izreći rečenicu *Oko je organ*, već samo vrlo specijaliziran izraz *Oko je sredstvo za gledanje*, jer je *organ* previše apstraktan i previše općenit pojam da bi ga mogli konceptualizirati” (Рафаели 2009: 161).

прво у вези са човеком и животињама, а тек онда у вези са биљкама, али то није доказиво на дијахронијској равни. И да јесте, не бисмо могли доказати да ли се придев *жив* односио прво на човека или на животињу, мада човек јесте прототипичнији од животиње у антропоцентричној визури света. Суочени смо са дилемом сличном оној коју Д. Гортан Премк предочава у вези са именицом *глава* и њеном мултиреференцијалношћу – односи се и на главу човека и на главу животиње, а примарно значење именице *глава* јесте оно које се реализује у оба случаја (Гортан Премк 1997: 60–61). Придев подразумева мултиреференцијалност у контексту, и у том смислу су границе придевског значења много „флуидније” од именичког. Семантичке реализације придева *жив* у вези са човеком, животињом и биљком јесу довољно сличне да представљају реализације једног значења, али нису идентичне. Закључили смо да примарно значење придева карактерише платисемија јер је и из савремене и из историјске перспективе тешко поуздано закључити у вези са којим је референтом семантичка реализација придева некада била примарна (Грицкат 1967: 224).

5.5. Сам процес развоја примарног значења придева *жив* могао би се представити на следећи начин:

6. Закључак

Циљ овог рада била је анализа примарног значења придева *жив* у теоријско-методолошким оквирима дијахронијске семантике. С обзиром на увид у корпус Речника ЈАЗУ и осталих консултованих извора, примарно значење придева *жив* могло би се свести на следеће семантичке компоненте: + 'настаје', + 'расте', + 'развија се', + 'размножава се', + 'стари', + 'завршава своје постојање у облику који активни процес подразумева'. Чини се да је овако широко постављено примарно значење у дијахронијској визури настало апстраховањем компонената конкретних семантичких реализација уз одговарајуће именичке референте: човека, животињу и биљку. Те се заједничке компоненте повезују и „уланчавају” концепте десигната 'жив', а онда се апстрахују на ниво критеријских обележја општег примарног значења. Улан-

чавање концепата објашњава се механизмима проширења и разраде, а апстраховање заједничких компонената процесом генерализације. Закључује се да примарно значење придева *жив* карактерише платисемија као последица генерализације придевског значења.

ИЗВОРИ

- Ван 2008:** M. de Vaan, *Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages*, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 7, Leiden – Boston: Brill.
- Водтко et al. 2008:** D. S. Wodtko, B. Irslinger, C. Schneider, *Nomina im indogermanischen Lexikon*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Дирксен 2008:** R. Derksen, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 4, Leiden – Boston: Brill.
- Караџић 1852:** В. С. Караџић, *Српски рјечник (1852)*, I–II. *Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964 (фототипско издање)*, Београд: Просвета.
- РЈАЗУ:** *Rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija nauka i umjetnosti, 1880–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XIX, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959–.
- Скок 1971:** P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Електронски извори

- <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.php/>
<http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/>
<http://www.makedonski.info/>

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Гирартс 1997:** D. Geeraerts, *Diachronic Prototype Semantics, A Contribution to Historical Lexicology*, New York: Oxford University Press Inc.
- Гортан Премк 1997:** Д. Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Грицкат 1967:** И. Грицкат, *Стилске фигуре у светлу језичких анализа*, *Наш језик*, XVI, 217–235.
- Драгићевић 2001:** Р. Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

- Драгићевић 2007:** Р. Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Згуста 1991:** L. Zgusta, *Priručnik leksikografije*, Sarajevo: Svjetlost – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Лангакер 2000:** R. W. Langacker, *Grammar and Conceptualization*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Малори/ Адамс 1997:** J. P. Mallory, D. Q. Adams, *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London-Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers.
- Парадиз 2000:** C. Paradis, Reinforcing Adjectives: A cognitive semantic perspective on grammaticalization, in: R. Bermúdez-Otero, D. Denison, R. Hogg, C. B. McCully (Eds.), *Generative theory and corpus studies*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 233–258.
- Рафаели 2009:** I. Raffaelli, *Značenje kroz vrijeme*, Zagreb: Disput.
- Тејлор 2003:** J. R. Taylor, *Cognitive Grammar*, New York: OUP.
- Улман 1957:** Ullmann, S. 1957. *The Principles of Semantics*, Oxford: Basil Blackwell.

Katarina V. Begović

SEMANTIC OF THE ADJECTIVE ŽIV (*ALIVE*) IN SHTOKAVIAN AREAL
– About adjective's platysemy –

Summary

The topic of this paper is the semantic development of the primary meaning of the adjective *živ* (*alive*). The analysis is based on the material excerpted from JAZU Dictionary. The paper emphasizes problems of semantic reconstruction of the primary meaning through the theoretical and methodological approach of diachronic semantics. Author concludes that primary meaning can be interpreted in terms of platysemy – an ability of a lexeme to have multireferent realization of the one specific meaning. The cause of platysemy is generalization, here defined as a source of semantic change. Main reason for generalization can be seen in similar conceptual structure of specific semantic realizations of primary meaning. These concepts build complex category due to their similarity. This complex category of the primary meaning of the adjective *živ* (*alive*) is caused by mechanisms of elaboration and extension.

Keywords: adjective, primary meaning, platysemy, generalization, referent, designatum, semantic component.

Гордана Р. ШТРБАЦ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 18. 09. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

УЛОГА РЕЧНИКА У КОГНИТИВНОЛИНГВИСТИЧКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА **

Централно место у когнитивнолингвистичким истраживањима заузима концепт, којем се приступа као менталној јединици с уређеном унутрашњом структуром, у односу на коју се језик поставља као њена вербализована манифестација. Због тога је опис језичких јединица један од начина да се приступи концепту и утврди његова структура. Главни циљ овог рада, који се ослања управо на овакво теоријско полазиште, јесте да се укаже на улогу и значај речника у лингвоконцептолошким истраживањима, што се чини на примеру концепта *памет*.

Кључне речи: когнитивна лингвистика, концепт *памет*, речници.

1. Уводне напомене

1.1. Последњих тридесетак година когнитивна лингвистика постаје доминантан правац у оквиру лингвистичких истраживања и когнитивистике уопште, а развија се као резултат изучавања сложених односа између језика и мишљења. Предмет когнитивне лингвистике јесте језик као репрезентација мисаоних делатности које се активирају при спознаји стварности. Ова дисциплина развија се на психолингвистичким постулатима о људском мишљењу као невербалном процесу, оствареном помоћу концепата, који представљају основне јединице мишљења и чине базу универзалног предметног кода. Семантичко-когнитивни приступ унутар когнитивне лингвистике, а пре свега његово лингвоконцептолошко усмерење, бави се саставом и семантиком језичких јединица које вербализују одређени концепт с циљем да се опише његов садржај и одреди његово место у концептосфери (Попова/Стерњин 2007: 18–22).

* strbacsn@eunet.rs

** Истраживање је рађено у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (бр. 178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1.2. У одређењу З. Попове и Ј. Стерњина (2007: 34), концепт је дискретна ментална творевина с уређеном унутрашњом структуром која је резултат когнитивне активности личности и заједнице, а носилац је енциклопедијске информације о одређеном предмету или појави, као и податка о односу говорника према њима. Концепти могу имати свој језички израз, тј. могу бити исказани различитим језичким јединицама, али у исто време многи од њих не морају бити вербализовани, што зависи од степена њихове комуникативне релевантности. Именовање концепта, тј. постојање посебне речи за његово исказивање није обавезан услов за издвајање концепта као реално постојеће менталне јединице (Попова/Стерњин 2007: 78). О његовом значају сведочи не само број језичких јединица које га номинују већ и њихова учесталост у говорној заједници.

Структурирају га три основне компоненте: сликовна, информациони садржај и интерпретативно поље. Сливовна компонента састоји се од перцептивних когнитивних обележја, формираних помоћу чула, и метафоричних обележја. Информациони садржај укључује минимална али суштинска обележја, неопходна за одређивање концепта. Интерпретативно поље садржи обележја која су резултат интерпретације информационог садржаја – тичу се вредносне, емоционалне и друге оцене предмета или појма, искуства с њима, прагматичког односа, тј. њихове примене итд. (Попова/Стерњин 2007: 104–115).

1.3. Узимајући у обзир методе, задатке и циљеве когнитивнолингвистичког правца, у овом раду настоји се указати на улогу речника српског језика у овој врсти лингвистичких истраживања. На примеру концепта *намет* покушава се истаћи значај различитих типова лексикографских остварења као: 1. извора корпусног материјала помоћу којег се дати концепт вербализује, 2. извора семантичких и других података примењених у поступку когнитивне интерпретације и моделовања садржаја и структуре концепта. Стога ће у даљем излагању бити описано место и значај речника у методологији когнитивнолингвистичких истраживања. У теоријско-методолошком приступу концепту у највећој мери овај рад ослања се на поставке З. Попове и Ј. Стерњина (2007).

2. Методологија когнитивнолингвистичких истраживања и улога речника у њима

2.1. У истраживању концепата примењује се методолошки поступак који обухвата неколико етапа: 1. формирање номинационог поља концепта, 2. опис семантике језичких средстава која га сачињавају, 3. когнитивну интерпретацију семантичког описа, 4. моделовање концепта (Попова/Стерњин 2007: 186–217). У овим етапама постојећи речници српског језика учествују на различите начине. На примеру концепта *намет* биће показано како се релевантни подаци из одређених типова речника могу искористити у функцији његовог описа и моделовања.

2.2. Прва етапа своди се на сачињавање номинационог поља концепта, под којим се подразумева укупност језичких средстава којима се вербализује. Чине га различите језичке јединице као што су: лексеме које непосредно именују концепт, затим њихови синоними, антоними, деривати, фразеологизми, паремиолошки фонд језика, поређења, асоцијације, примери забележени у књижевноуметничким, публицистичким и другим текстовима итд. Лексеми која именује сам концепт (*памет*), као и придеву изведеном од ње (*паметан*), може се приписати статус кључних речи, будући да су оне довољно опште по својој семантици и стилски неутралне. Пошто се у овом истраживању испитује улога речника у лингвоконцептолошким истраживањима, из лексикографских извора могу се издвојити следећи низови лексичких јединица груписаних у својеврсна потпоља номинационог поља концепта *памет*:

а. лексички, састављен од кључних речи – *памет, паметан*; њихових синонима¹ – *интелигенција, мудрост, разум, ум, разборитост, оштроумност, мудар, разуман, уман, разборит, проницљив* итд.; антонима – *глуп, ограничен* итд.; и жаргонизама – *минте, вијуга, вијуге, кефало, кликер* итд.;²

б. деривациони, изведен од кључних речи (*памет* и *паметан*) – *паметник, паметница, паметњаковић, непаметан, препаметан, паметовати, памтити, памтилац, запамтити, злопамтити, злопамтило* итд.;

в. фразеолошки с кључном речју *памет* као саставницом односно с лексиком другачијег састава у чије је значење уткан податак о менталној способности – *бити кокошје (пачје, пилеће, кратке, ретке, плитке) памети, бери памет, бити лаке памети, бити коме на памети (у памети), бити при (здрави) памети, имати бистру (добру) главу, имати мозга (у глави), глуп као ћускија* итд.;

г. асоцијативни, с кључном речју *паметан* као стимулусом – *глуп* 94; *човек* 53; *интелигентан* 52; *ја* 30; *мудар* 22 итд.

Овако богато номинационо поље могуће је сачинити захваљујући постојању одговарајућих речника у српском лексикографском корпусу. Побројане лексичке јединице ексцерпирани су из неколико различитих извора: лексеме синонимне кључним речима преузете су из лексикографског дела М. Лалевића – *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskoga jezika*; жаргонизми су ексцерпирани из *Речника жаргона* Д. Андрића, а деривати из друге свеске *Семантичко-деривационог речника*; фразеолошки корпус формиран је на основу фразеолошког речника Ј. Матешаћа и *Речника српскохрватског књижевног језика* Матице српске (РМС), док је асоцијативно поље представљено на основу *Асоцијативног речника српског језика*.

2.3. Из већине наведених извора преузети су и семантички описи написаних лексичких, фразеолошких и других јединица, који су се показали

¹ Јасно је да се међу лексемама из групе синонима не остварује потпуна семантичка једнакост, ни међусобна ни у односу према кључним речима, мада се разлике међу њима не могу јасно уочити само на основу лексикографских дефиниција. Због ограниченог простора о овоме се неће детаљније расправљати, будући да то може бити предмет једног посебног истраживања.

² Због ограниченог простора не наводе се све јединице које улазе у номинационо поље. Оне ће бити видљиве у даљој анализи.

као одговарајући у поступку издвајања сема важних за даљу когнитивну интерпретацију као форму вишег, апстрактног облика уопштавања значења. Наиме, на основу лексикографских дефиниција предочених у одговарајућим речницима, а пре свега у РМС и фразеолошком речнику, могуће је издвојити најважније семе за чланове побројаних потпоља.

У лексичком систему номинационог поља, који чине кључне речи и њихови синоними и антоними, истакнутим се могу сматрати следеће семе: способност мишљења, схватања, расуђивања, способност логичног, брзог и правилног разумевања, способност улажења у суштину проблема и његовог решавања, способност предвиђања, способност трезвеног и прибраног поступања, својство као резултат стицања знања, способност објективног мишљења, те одсуство ових способности.

Лексикографске дефиниције деривационе парадигме лексеме *намет* у *Семантичко-деривационом речнику* преузете су из РМС, тако да се и у семантичком опису деривата релевантним извором може сматрати управо овај једнојезични речник. На основу тумачења предочених у њему, уочена су следећа семантичка обележја: способност човека да мисли, схвата, просуђује, спознаје (одсуство такве способности), склоност ка истицању ових особина, при чему их носилац реално не поседује тако да се исказује подругљив однос говорника према денотату, процес задржавања података у свести, својство да се нешто може сачувати у свести.

У фразеолошком корпусу номинационог поља датог концепта на основу дефиниција утврђених у фразеолошком речнику и Матичином шестотомнику издвојене су следеће компоненте значења: способност тачног, правилног и логичног просуђивања / одсуство такве способности, способност нормалног расуђивања / одсуство такве способности, присуство искуства, знања / одсуство искуства, знања, занесеност, лакомисленост, површност, збуњеност, смушеност, способност чувања података у свести / одсуство такве способности, својеглавошћу/поводљивост, опседнутост каквом мишљу, идејом.

И семантички описи лексичких јединица које улазе у асоцијативно поље датог концепта изведени су из лексикографских дефиниција наведених у РМС. Као доминантна могу се издвојити следећа семантичка обележја: способност логичног, брзог и правилног разумевања, способност улажења у суштину проблема и његовог решавања / одсуство таквих способности, способност овладавања новим знањима, успех као последица поседовања датог својства.

2.4. Когнитивна интерпретација сема подразумева издвајање диференцијалних и класификационих когнитивних обележја, која су значајна за структурирање концепта.³ То је вид уопштавања сема спроведен тако што се блиске компоненте међусобно удружују и подводе под заједничко когнитив-

³ Под диференцијалним когнитивним обележјем подразумева се посебно обележје предмета које се одражава у структури концепта као елеменат његовог садржаја. Класификациона обележја су, такође, компоненте садржаја концепта које одражавају параметре категоризације и она су увек заједничка за једну групу концепата (Попова/Стерњин 2007: 128).

но обележје. За сваки сегмент номинационог поља биће сачињен хијерархијски списак ових обележја.

2.4.1. Кључне речи и њихови синоними обједињени су заједничким когнитивним обележјем 'способност мишљења, схватања, просуђивања, спознаје'. Оно је у најпотпунијем облику репрезентовано лексемама *амет, ум, умље, умност, разум, разумност, мисаоност/мисленост, мозак, глава, паметан, разуман, уман, мисаон, смисаон, дотупаван* (15). Ова основна особина испољава се на различите начине – а. као повишени степен моћи расуђивања, процењивања и изналажења решења: *интелигенција, мудрост, мудрина, разборитост, оштроумност/оштроумље, расудност, проициљивост, интелигентан, мудар, разборит, оштроуман, расудан, проициљив, разложан/разложит, бистар* (15); б. као способност дубоког задирања у проблем: *дубокоумност, дубокомисаоност, дубокомисленост, темељност/темељитост, дубина, дубокоуман, дубокомисаон, дубокомислен, темељан/темељит* (9); в. као прибраност у размишљању: *сабраност, прибраност, трезвеност, сабран, разабран, прибран, трезвен* (7); г. као способност предвиђања: *далековидност, видовитост, далековидан/далековид, видовит* (4); д. као опрезност у процењивању: *промишљеност, промишљен, смотрен, увиђаван* (4); ђ. као резултат усвајања знања: *ученост, учен, свезнао* (3); е. као интелектуална способност непримерена годинама њеног носиоца: *стармали* (1); ж. као способност објективног расуђивања: *свестан* (1). Њима супротне вредности обележене су јединицама: *глуп, ограничен, површан* и сл.

2.4.2. Уопштавањем сема из семантичког описа деривата који припадају номинационој пољу концепта *амет* успостављају се следећа когнитивна обележја, од којих се нека јављају у својим позитивним и негативним ликовима:

1. 'способност мишљења, схватања, просуђивања, спознаје' (3) – *амет, препамет, памеца*;
2. 'ментални процес' ($16 + 3 = 19$)⁴
 - а. стицање / губљење наведене способности – *опаметити, опамећивати, пропаметити се / испаметити се, распаметити се*;
 - б. чување / нечување података у свести – *паметовати, паметовање*,⁵ *памтити, памћење, запамтити, запамћење, запамћивати, запамћивање, попамтити, припамтити, упамтити, злопамтити, злопамћење / непамћење*;
3. 'интелектуално својство' ($8 + 6 = 14$)
 - а. које се тиче (не)способности мишљења, схватања, просуђивања, спознаје (изражено у одређеној степену) – *аметан*,

⁴ Први број у загради представља број лексема позитивног значења, други број указује на скуп јединица с негативним значењем, а последњи у низу обележава укупан број јединица којима се исказује дато когнитивно обележје.

⁵ Ова и преходна лексема се на основу примарног значења подводе под дато обележје, док у секундарним значењима указују на своју супротност, с обзиром на компоненту ироније укључену у њихов семантички садржај.

- препаметан, паметно, препаметно / непаметан, непаметно, беспаметан, беспаметно, распамећен, распамећеност;*
- б. које се тиче способности чувања података – *памтљив, памтљивост, злопамтив (злопамтљив), злопамтило;*
4. 'особа' ($7 + 3 = 10$)
- а. која поседује / не поседује способност мишљења, схватања, просуђивања, спознаје – *паметник (паметњак), паметница / паметњаковић, паметовалац, беспамет;*
- б. која поседује / не поседује способност чувања података – *паметар, памтилац, памтило, памтилица / непамтило;*
5. 'својство појма који подлеже чувању / одсуство тог својства' ($3 + 3 = 6$) – *запамтљив, упамтљив, паметодостојан / незапамћен, незапамћено, непамћен;*
6. 'временска квантификација' (1) – *памтивек;*
7. 'начин спровођења неке активности који је последица способности памћења' (1) – *напамет.*

2.4.3. У оквиру фразеолошког поља, на основу семантичких описа попуњених у фразеолошком и дескриптивном речнику, може се установити систем од низа когнитивних обележја распоређених често у опозитним релацијама:

1. 'својство' (а. $10 + 32 = 42$; б. $5 + 22 = 27$; в. $6 + 6 = 12$)
- а. које се тиче способности тачног, логичног просуђивања и правилног оцењивања ситуације, проблема итд. (бити паметан, мудар, интелигентан / бити умно ограничен, неинтелигентан) – *имати бистру (добр) главу, имати мозга (у глави), бити кокошје (пачје, пилеће, плитке, кратке, ретке) памети, врана је коме памет испила (попила) итд.;*
- б. које се тиче способности нормалног расуђивања (бити здравог разума / бити луд, малоуман) – *бити при (здрвој) памети, не бити при (својој, здравој, чистој) памети, јести (најести се) бунике, имати цицвару у глави, ударен мокром чарапом итд.;*
- в. које се тиче степена усвојеног знања и искуства (бити образован, искусан / бити неук, незналица, незрео, неискусан, лакоумислен, површан) – *не бити од јуче, није се ко јуче родио, стари зец, човек од књиге, живи лексикон, књишки мољац / не знати ни бе, празна (шупља) глава, дечја памет, бити лаке (женске) памети, женска памет;*
- г. које се тиче (не)самосталности у размишљању и деловању (бити својеглав / поводљив) – *ићи за својом памети / ићи за туђом памети;*
2. 'ментални процес' (а. $14 + 18 = 32$; б. $14 + 6 = 20$)
- а. који се тиче могућности нормалног, разумног расуђивања (опаметити [се], уразумити [се], добро размислити / [по]лудети,

- бити сметен, збуњен, занесен, залудити кога) – *дозвати се* (к) *памети*, *научити кога памети*, *зубити* (*иззубити*) *памет*, *сићи* (*скренути*, *заћи*) *с памети* итд.;
- б. који се тиче задржавања података у свести (бити у мислима, сећању, сетити се [сећати се], упамтити, подсетити кога на шта / не помишљати на шта, не сећати се, не мислити на шта, заборавити, бити заборављен) – *бити коме на памети* (*у памети*), *пребирати шта по памети* (*у памети*), *избацити* (*избрисати*, *испустити*) *шта из памети*, *сметнути* (*свргнути*) *шта с памети* итд.;
- в. који се тиче других врста умног ангажовања (умног напрезања, маштања) (2) – *оштрити* (*изоштрити*) *памет*, *преноси кога памет*;
3. 'емоционални процес' (2)
- а. беснети – *излазити из памети*;
- б. бити избежумљен – *стаје коме памет*;
4. 'вербалне активности' (3)
- а. мудровати, правити се паметан – *просипати памет*;
- б. (непотребно) поучавати кога, наметати, наметнути коме своје мишљење – (*о*)*солити* *коме памет*, *учити кога памети*;
5. 'активности' (1) – *имати више среће него памети*;
6. 'временска квантификација' (1) – *што је памети људске*.

2.4.4. Будући да лексикографска дефиниција, због природе лексикографског посла, не одражава у потпуности оно што је у свести носилаца језика поводом неке реалије или појма, она мора бити допуњена подацима добијеним на основу психоллингвистичких експеримената.⁶ На основу асоцијата добијених из асоцијативног поља придева *паметан* стиче се увид у читав низ когнитивних обележја помоћу којих се дати концепт идентификује.⁷ Реч је, дакле, о способности мишљења схватања, просуђивања, спознаје: *интелигенција*, *ум*, *интелект*, *интелигент*, *интелигентност*, *мисао*, *мудрост*, *памет*, *резон* (28). То је уједно и својство које се остварује као могућност или немогућност тачног, логичног просуђивања и правилног оцењивања ситуације, те решавања проблема итд.: *интелигентан*, *мудар*, *мозак*, *бистар*, *глава*, *уман*, *геније*, *IQ*, *оштроуман* итд. (168). Одлика је, пре свега, човека: *човек*, *ја*, *дечко*, *дечак*, *мушкарац*, *друг*, *јесам*, *младић*, *сам*, *тата*, *Биља*, *Боћа*, *брат*, *дете* итд. (127), и то људи одређеног старосног доба: *млад*, *стар* (2), али се приписује и неким животињама: *пас*, *слон*, *голуб*, *к'о пчелица*, *пчела*, *пчелица*, *коњ*, *магарац*, *мрав* (20), као и предметима: *телевизор* (1). Најчешће се везује за процесе учења и бављење науком: *студент*, *ученик*, *ђак*, *Ајништајн*, *итребер*,

⁶ Ј. Бартмињски уводи термин когнитивна дефиниција, која је усмерена ка утврђивању сазнајних садржаја фиксираних у језику и начину структурирања тих садржаја путем језика (Бартмињски 2011: 97).

⁷ Асоцијативна поља самостално могу бити богат извор података у лингвоконцептуалним истраживањима, што показује, на пример, опис језичке слике породице у српском и руском језику (в. Стефановић 2012: 22–46).

књига, научник, учен, начитан, образован, професор, школа, Тесла итд. (120). Иде у пару с другим особинама личности као што су изглед: *леп, наочари, ћелав, и леп, лепота, наочаре, неко с наочарима* (12), карактерним и другим својствима: *добар, уображен, вредан, брилијантан, бриљантан, ћутљив, доброћудан, досадан, дрчан, иронија, лукав* итд. (37). Дато својство покреће на одређено деловање: *избор, потез, одговор, циљ, ефикасан, избори, план, предлог, превара, пад, програм, разговор, живот* (23). Изазива најчешће позитивне реакције у окружењу: *дивљење, благо њему, цењен, неприхваћен, популаран, прецењен, страва, супер, свака част, треба бити, важно, утисак, срећан, има среће, срећа, благослов* (19), а његови носиоци уживају одређен статус и воде успешнији живот: *ауторитет, имућан, испред, моћ, надмоћан, најбогатији, напредак, успешан, успех* (11). Испољавају га стварне и фиктивне личности из појединих струка или области: *Шешељ, Ђелић, Изи, Корочец, Коста Чавошки, Коштуница, Лабус, пчелица Маја, полицајац, политичар, уметник* (12). Ово својство није честа појава: *реткост, ретко, ретко ко, само један* (6). Стиче се рођењем: *природно* (1), и може се испољити у извесном ступњу: *много, највише, релативан* (3).

2.5. Моделовање концепта спроводи се најчешће у три етапе: 1. формирање његове макроструктуре, 2. утврђивање хијерархије когнитивних обележја и 3. на основу тога утврђивање структуре концепта с обзиром на његову организацију по пољима. Због ограниченог простора, као и због чињенице да се неки подаци понављају, наведене етапе неће бити спроведене за сваки тип номинационог поља појединачно, него за номинационо поље у целини, при чему ће друга и трећа етапа бити обједињене.

Прва компонента макроструктуре концепта јесте сликовна и њу чине когнитивна обележја којима се на концепт упућује на нивоу визуелне представе. То су углавном асоцијати којима се указује на познате личности из различитих области: *Њутн, Никола Тесла, пчелица Маја* и сл. Његов информациони садржај образују елементи који описују суштинску природу датог концепта одређујући га као (не)способност правилног расуђивања (*памет, интелигенција* и сл.) односно као својство особе која је (не)способна да логично расуђује и решава пред собом постављене проблеме (*паметан, мудар, интелигентан, имати мозга у глави, бистар као боза* итд.). Његову информациону базу, такође, чине и интелектуални процеси који су непосредно условљени датом особином, као што су *памћење (памтити, упамтити, записати у памет, избрисати шта из памети* и сл.), *нормалног расуђивања (срести се с памћењу, узети памет у главу* и сл.), те усвајање знања (*књига, учен, професор, школа* итд.). Интерпретативни садржај своди се на она обележја концепта која откривају емоционални и други однос говорника према стварности. Она се, у првом реду, могу ишчитати на основу експресивне вредности јединица фразеолошког поља концепта, која показује позитиван, афирмативан однос према датом својству и особама које су њени носиоци. Дакле, по правилу позитивно су конотирани фразеологизми са значењем 'бити паметан, мудар', нпр. *имати мозга у глави, имати бистру главу*, док су негативно обојени њима антонимични изрази, са значењем 'бити глуп'

– *бити кокошје памети, глуп као ћускија*. С друге стране, ту су и асоцијати који показују да се посматрана интелектуална особина позитивно вреднује јер изазива позитивне реакције у окружењу (*благо њему, цењен, популаран, свака част, има среће, благослов*), а њени носиоци уживају углед и имају успешан живот (*ауторитет, надмоћан, напредак*).

На основу хијерархије когнитивних обележја, тј. учесталости њиховог јављања у номинационом пољу формираном на основу лексикографског корпуса, предочене у претходном одељку, може се установити организација поља посматраног концепта. Његово језгро или центар чине когнитивна обележја на основу којих се посматрани концепт одређује као способност мишљења, схватања, просуђивања, спознаје (*памет, ум, разум* и сл.), затим као својство које се испољава кроз дату способност (*интелигентан, паметница, глуп, имати мозга у глави*) односно као својство које се испољава кроз способност нормалног расуђивања (*бити при здравој памети, имати цицвару у глави*). Под овим обележјима обједињен је највећи број номинационих јединица – има их око 300. У знатно мањем обиму (135) заступљене су јединице које указују на аспект усвајања знања и искуства, тј. на могућност учења: *стари зец, живи лексикон, ученик, књига, школа, искуство, образовање, математика* итд. Ближој периферији припадају обележја која осветљавају наведени концепт као особину људи: *човек, дечак, друг, младић* и сл. У њој је 127 именовања. У истом пољу, са 71 јединицом, налазе се својства која маркирају менталне процесе као посебан сегмент концепта, при чему се првенствено има у виду могућност или немогућност разумног расуђивања, као и памћења: *упамтити, запамтити, памтило, утерати коме памет у главу, завртети коме памет, бити коме на памети, пребирати по памети* итд. Даљу периферију чине обележја која указују на то да се уз дату интелектуално својство јављају пратеће црте личности: *добар, уображен, вредан, бриљантан, ћутљив, доброћудан, досадан, дрчан* (37), као и она која показују да наведена особина мотивише и одређену врсту деловања: *избор, потез, одговор, план, предлог* (23). Крајња периферија осветљава ништа мање значајне сегменте концепта, као што су његово везивање за поједине животиње, однос окружења према људима који поседују дату својство, њихов изглед, статус и сл.

3. Завршна разматрања

Истраживање мањег обима спроведено у овом раду показује вишеструк допринос речника у лингвоконцептолошким истраживањима. Они, у првом реду, служе као извори јединица за формирање номинационог поља концепта. Што је лексикографска пракса богатија у типолошком погледу, то су могућности за састављање номинационог поља веће и прецизније, а посао њиховог прикупљања знатно олакшан. С тим у вези може се истаћи као веома значајно постојање у нашем лексикографском корпусу посебних речника какви су: речник синонима, затим семантичко-деривациони речник,

на основу којег је било једноставно сачинити деривациону парадигму посматраног концепта, потом фразеолошки и асоцијативни речник. Наравно, добар дескриптивни једнојезични речник, какав је РМС или РСАНУ, може и сам понудити адекватну грађу с обзиром на чињеницу да су у њему садржани сви побројани типови лексичких јединица, осим асоцијација. Уз то, у дескриптивни речник, какав је, на пример, РСАНУ, укључене су и паремиолошке форме, које, међутим, у овом истраживању нису узете у обзир због органиченог простора, али и недостатка паремиолошких речника на основу којих би се могао успоставити исцрпан списак ових јединица и описати околности оквир њихове употребе.⁸

РМС се показао као веома погодан извор семантичког тумачења одговарајућих лексичких јединица, на основу којих је извршена когнитивна интерпретација. Ова фаза у опису концепта свакако је у знатној мери допуњена подацима из асоцијативног речника. Наиме, иако лексикографске дефиниције дају прецизне семантичке описе, оне се често показују као недовољне у лингвоконцептолошким истраживањима будући да сваки говорник има нека своја индивидуална искуства и знања везана за одређене појаве и предмете у стварности. Стога је психолингвистичко значење лексичких јединица, тј. оно које открива схватања и сазнања појединачних говорних представника незаобилазно у истраживањима ове врсте. У том смислу речници асоцијација представљају важну ризницу оваквих података.

И на крају ваља истаћи празнине у нашој лексикографији које ће се у даљој будућности надоместити. Оне се првенствено тичу израде фреквенцијских речника, и то не само речника појединих писаца већ и оних општијег типа, којима би био обухваћен знатно шири корпус. Уз то, когнитивнолингвистичка истраживања била би знатно олакшана уколико би постојали и неки веома уско спецификовани речници, какав је, на пример, речник метафора.

Извори

- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969; IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–. Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- СДР:** Д. Гортан-Премк, В. Васић, Љ. Недељков (ур.), *Семантичко-деривациони речник. Свеска I: Човек – делови тела*, Нови Сад: Филозофски факултет, 2003.

⁸ Значајан удео у оваквим истраживањима може имати тематска класификација пословица спроведена по лексичком принципу (в. Јовановић 2006).

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић 2005:** Д. Андрић, *Речник жаргона*, Београд: Zepher Book World.
- Бартмињски 2011:** Ј. Бартмињски, *Језик – слика – свет. Етнолингвистичке студије*, Београд: SlovoSlavia.
- Јовановић 2006:** Ј. Јовановић, *Књига српских народних пословица I, II*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Лалевић 2004:** М. S. Lalević, *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskoga jezika*, Београд: Nolit.
- Матешкић 1982:** Ј. Матешкић, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Загреб: Školska knjiga.
- Пипер и др. 2005:** П. Пипер, Р. Драгићевић, М. Стефановић, *Асоцијативни речник српског језика*, Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет у Београду.
- Попова/Стерњин 2007:** З. Д. Попова, И. А. Стерњин, *Когнитивна лингвистика*, Москва: Восток–Запад.
- Стефановић 2012:** М. Стефановић, *Језичка слика породице у руском и српском језику*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Gordana R. Štrbac

THE ROLE OF DICTIONARIES IN COGNITIVE LINGUISTICS RESEARCH
OF SERBIAN

Summary

The paper discusses the concept of *wisdom* in order to demonstrate the role of dictionaries in research in the field of cognitive linguistics. The obtained results show that different types of dictionaries have different functions in the process of structuring the concept. In Serbian linguistics, besides general dictionaries, there are also dictionaries of synonyms, derivative dictionaries, phraseological dictionaries and dictionaries of associations. Based on the data provided by these dictionaries, general conclusions can be drawn as to how the speakers of the Serbian language understand the notion of *wisdom*.

Key words: cognitive linguistics, concept *wisdom*, dictionaries.

Анета Г. ТРИВИЋ*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 11. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

УЛОГА СРПСКИХ РЕЧНИКА У КОНТРАСТИВНОЛИНГВИСТИЧКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА НА ПЛАНУ СРПСКОГ И ШПАНСКОГ ЈЕЗИКА

У раду испитујемо улогу коју једнојезични (дескриптивни и фразеолошки) речници српског језика имају у контрастивнојезичким истраживањима која се баве фразеолошким јединицама. Кроз призму односа српског и шпанског језика утврђујемо могућности за изградњу паралелних корпуса и указујемо на микроструктуралне специфичности српских и шпанских речника. Како је број речничких издања у ова два језика непропорционалан, настојимо да постигнемо извесну сразмерност међу речницима сличне структуре и намене. Кроз садржински и формални опис одредница спецификаујемо врсту информације коју речници доносе и правимо критички осврт на питање њихове документованости, репрезентативности и актуелности навођених примера. Закључак је да су српски речници незаобилазно средство у анализама контрастивне природе и да представљају примарни извор за формирање грађе. У истраживањима оријентисаним ка савременим језичким формама ова основна речничка грађа допуњује се изразима из живог језика чија се употреба потврђује претрагом електронских корпуса.

Кључне речи: лексикографија, дескриптивни и фразеолошки речник, речничка микроструктура, корпус, контрастивна анализа, српски језик, шпански језик.

1. Српски и шпански речници у контрастивнојезичким истраживањима

У истраживањима контрастивнолингвистичке природе која теже да пружи паралелан опис два језика на основу поређења одређених појава, улога граматика и речника је веома важна. Истраживања која за циљ имају опис појава из области лексикологије и фразеологије неминовно се базирају на

* anetrivic@gmail.com

речницима.¹ Први корак у поступку поређења појава и јединица из два језика представља утврђивање компарабилности или упоредивости (Ђорђевић 2004: 53). Поред њега, треба разрешити и друга теоријско-методолошка питања контрастивне анализе: на првом месту проблем избора лингвистичког модела или теорије, а затим и проблем дубине и ширине контрастирања (Ђорђевић 1983: 19). Сви ови проблеми настају „из методолошке недорађености ’контрастивне анализе’ и ’контрастивне лингвистике’” (Михајловић 1970: 339), и решавају се „онда када се одговори на три основна питања: шта, како и колико поредити” (Станковић 2012: 383).

Када се одредимо за тему истраживања и одредимо предмет поређења, приступамо одабиру грађе на којој ће се вршити упоређивање, односно елаборацији корпуса. Будући да извори из којих се преузима материјал за грађу представљају неопходну потврду употребе језичких јединица које се планирају анализирати, овде се поставља питање њиховог одабира. Ако, на пример, желимо обрадити фразеолошке јединице из одређеног тематског поља на плану српског и шпанског језика, за прикупљање фразеолошке грађе најадекватнијим се показују једнојезични речници, како опште намене тако и фразеолошки. Иако постоје двојезични речници српског и шпанског језика, они углавном нису обимни и информација коју пружају састоји се из преводилачког еквивалента.

У српском језику су то референтни дескриптивни речници, тзв. *једнотомник* и *шестотомник*, односно *Речник српскога језика* Матице српске (РМС) и *Речник српскохрватскога књижевног језика* (РМС/МХ) Матице српске и Матице хрватске. Посебно место у српској једнојезичној лексикографији заузима још увек недовршени пројекат Српске академије наука и уметности *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Од једнојезичних фразеолошких речника на располагању имамо *Фразеолошки речник српског језика* Ђорђа Оташевића (ФРСЈ) из 2012. године, као и *Фразеолошки рјечник хрватскога или српскога језика* (FRHSJ) Јосипа Матешаћа, који је изашао тридесет година раније. Једнојезични дескриптивни и фразеолошки речници шпанског језика далеко су бројнији. У шпанској лексикографији се општи дескриптивни речници ажурирају релативно често, а речници савременог шпанског језика који су данас незаобилазно средство у лингвистичким истраживањима и у језичкој настави су: *Речник Шпанске краљевске академије* (DRAE), *Речник Марије Молинер* (DUE), *Речник Малдонада Гонсалеса*, тзв. *Клаве речник* (CLAVE) и *Речник Мануела Сека и сарадника* (DEA). Као

¹ У настави језика речници такође представљају веома важно средство за рад, мада се последњих година сусрећемо са новим генерацијама студената који никада нису користили штампане речнике. Они за проверу значења речи готово искључиво користе електронске корпусе, платформе и речнике (попут wordreference.com, dictionary.reverso.net, dictionary.com итд.) уз образложење да су им ови извори доступнији и да им је за њихово коришћење довољно да знају један светски језик (у данашње време то је углавном енглески). Овде су у предности студенти тзв. великих или светских језика (који су по правилу обухваћени електронским издањима), док студенти мањих језика, попут српског, још увек немају овакве могућности.

и дескриптивни речници српског језика, и ови речници уједно служе и као нормативни приручници зато што прате норму времена у којем су настали.²

Због свега тога мишљења смо да у српско-шпанским анализама треба постићи извесну сразмерност у погледу одабира речника и да се треба поделити за оне шпанске речнике чија структура и намена најбоље одговарају наведеним речницима српског језика (по питању броја одредница, микроструктуре, начина описивања лексема, (не)укључености фразеолошких јединица које тражене лексеме творе итд.). У том смислу би, на пример, Матицином *једнотомнику* највише одговарали претходно наведени DUE, CLAVE или DEA, док би *шестотомнику* одговарао DRAE.³

Фразеографска издања на шпанском језику такође су бројна, а најрепрезентативнији је *Документовани фразеолошки речник савременог шпанског језика* Мануела Сека (DFDEA). Поред њега, у употреби су и *Фразеолошки речник савременог шпанског језика* Вареле и Кубарта (DFEM), *Изреке и устаљени изрази* Каљес Валеса (DFH), који је организован према тематским пољима. Бујтрагов *Речник изрека и устаљених фраза* (DDFH) поред објашњења значења нуди и могућа тумачења порекла израза, и у том смислу му у српском језику одговара књига Милана Шипке *Зашто се каже*. Посебно корисним како за контрастивно оријентисане анализе тако и за наставу шпанског као (не)матерњег језика сматрамо серију речника коју од 2002. године објављује ауторка Пенадес Мартинес (DLVEE, DLAEЕ, DLNAPEE). Она врши двојаку класификацију фразеологизама: с једне стране издваја њихове структурне типове (именичке, придевске, глаголске и прилошке), а с друге их дели према нивоу познавања језика на фраземе средњег, напредног или највишег језичког нивоа.⁴ Можемо се запитати је ли Пенадес Мартинес на овај начин дефинисала фразеолошки минимум шпанског језика (који би илустровале јединице средњег језичког нивоа), као и фразеолошки оптимум (који би одговарао јединицама највишег језичког нивоа).

² Шпански лингвисти се врло поносе својом лексикографском традицијом и сматрају да је *Tesoro de la lengua castellana o española* Себастијана Коварубијаса из 1611. године не само први једнојезични речник шпанског језика већ и први речник једног народног језика у Европи.

³ DRAE се узима као основни речнички параметар према ком се управљају остали речници сличне намене. Речник излази од 1780. године и до данас је доживео своја 23 издања (последње, 23. издање изашло је 2014. године). Овај речник је продукт сарадње Шпанске и свих других хиспанских академија које прате стандарднојезичку норму прописану граматицама и речницима Шпанске краљевске академије. Од 2001. године Речник има своје електронско издање, прилаз је потпуно слободан. Садржи приближно 200.000 одредница, од тога 19.000 тзв. *американизма*, односно речи карактеристичних за говор различитих земаља Јужне и Средње Америке (www.rae.es).

⁴ Јасан је, дакле, ауторкин став према дидактици фразеолошких јединица, којима нема места у оквиру основних (почетних) курсева шпанског као страног језика. У савременим истраживањима срећу се и другачији ставови, према којима часови вокабулара од самог почетка учења језика треба да укључе и идиоматске и устаљене конструкције (увек имајући у виду њихову фреквентност употребе, синтаксичку структуру, прагматичке вредности, али и рецептивне и продуктивне способности ученика) (Наваро 2003, Гомес Молина 2000).

2. Микроструктуралне специфичности одредница у једнојезичним речницима српског и шпанског језика

Микроструктура дескриптивних једнојезичних речника српског језика показује да пре дефиниције саме одреднице-лексема они доносе граматичку информацију (на пример о роду именице, о броју уколико облик множине има специфичну морфологију, српски речници поред тога пружају информацију о глаголском виду и/или упућују на видски глаголски парњак). Затим указују на маркираност лексема онда када њена употреба одудара од стандарднојезичке норме, и она се тада описује посебним квалификативима у зависности од својих функционално-стилских карактеристика (на пример *необ.* за не-обичну употребу лексема). И општи речници шпанског језика садрже опис граматичких и дијасистемских обележја лексема, а њихова маркација базира се на хронолошкој, спацијалној, социјалној основи, на регистру којем одредница припада. Поред тога, шпански речници дају и примере колокабилности лексема, односно примере скупова у којима одредница често колоцира са другим речима.⁵ Будући да су дескриптивни речници усклађени с нормом времена у којем су настајали, у складу с тим је уређена и маркација одредница. Ово је нарочито интересантно у случају речника српског језика, који се не ажурирају често, па имамо пример првог тома РМС/МХ, који је штампан пре отприлике педесет година. Упркос томе, РМС/МХ и даље служи као валидан нормативни приручник, а из данашње перспективе може изненадити актуелност коришћених квалификатива и прецизност одређења фразеолошких јединица. Због свега тога српски речници се показују као нужно средство у истраживањима контрастивнојезичке природе. Након граматичких и дијасистемских обележја лексема, дескриптивни речници дају њихову дефиницију, која може бити описне и/или синонимске природе.

На крају одреднице се у издвојеном реду даје скуп идиоматских израза у којима фигурира одређена лексема. Начин на који се они представљају у стандарднодескриптивним речницима ова два језика веома је сличан, и у њима не налазимо граматичку односно морфосинтаксичку категоризацију фразема, као ни контекстуализоване примере њихове употребе. Тиме је информација о дистрибутивним специфичностима и начину функционисања ових јединица у језику знатно сужена, али сматрамо да је то уобичајена пракса код оваквог типа речника.

И када упоредимо фразеолошке речнике ова два језика, до изражаја долази бројност шпанских фразеографских издања. У српском језику на располагању имамо *Фразеолошки речник Ђорђа Оташевића*, први модеран речник

⁵ Постоје и комбинаторни или колокацијски речници (попут REDES-а), који настају из потребе да се „превазиђе празнина која настаје између дефиницијског одређења речи и начина на који ми говорници употребљавамо те речи” (из *Предговора* REDES-у). Они имају „ограничавајућу” улогу онда када значења речи нису нужно повезана са њиховом комбинаториком, што се види на примеру придевског пара *maternal / materno* (срп. *матерински / матерњи / мајчински*) који се исто дефинишу, али не употребљавају будући да кажемо *instinto maternal* (срп. *мајчински инстинкт*), али не и **instinto materno* (**матерњи инстинкт*), као што кажемо *lengua materna* (*матерњи језик*), али не и **lengua maternal* (**мајчински језик*).

савременог стандардног језика. Како наводи сâм аутор у *Предговору*: „Објашњења фразеологизама дата су парафразама које садрже високофреквентне (уобичајене) лексеме, морфосинтаксичке конструкције и семантичке везе савременог стандардног језика” (ФРСЈ: 7). Значењска компонента обрађених израза представља, дакле, централни део речничке микроодреднице, а дефиниција се, поред описних, спецификује и помоћу синонимских конструкција. Иако објашњења не остављају недоумице о значењској вредности израза, налазимо и на спорадичне примере погрешно протумачених фразема. Тако је фразем *доћи [некоме] из дупета (гузице) у главу* одређен као израз који означава „изненада се сетити нечега, наумити нешто, неочекивано пасти на памет”, док он, заправо, припада домену разборитости и доброг резоновања и означава „опаметити се, уразумити се, дозвати се памети”.⁶ Иако је назначено да је речник базиран на савременим формама српског језика, у њему фигурирају и фраземи застареле употребе (попут израза *моћи се [некоме] најести таране с главе* за „бити знатно виши од некога, знатно надилазити некога растом” или *кад пукне будак више главе* за „кад наступи смрт”), који пак не носе посебну маркацију. Речник не илуструје употребу фразема кроз контекстуализоване примере. *Фразеолошки рјечник хрватскога или српскога језика* Јосипа Матешаћа први је фразеолошки речник српскохрватског језика. Речник даје информације о стилистичким карактеристикама фразема само код израза ограничене употребе. Ипак, он у толикој мери садржи конструкције које се из данашње перспективе могу сматрати нестандартним (попут фразеологизама ограничене просторне и временске употребе које пак нису одређене као такве) да се данас тешко може говорити о њиховој правилној маркираности. Садржи 30.000 одредница, од којих је „око 12.000 обрађено” (из *Предговора* речнику), односно уз њихово објашњење дат је и контекст употребе. У *Предговору* аутор наводи да је потврду за изразе пронашао у изворној литератури, а када их није било могуће пронаћи на тај начин, вршио је проверу код „најмање два-три 'native spikera'” (FRHSJ: XIV).

Шпански фразеолошки речници углавном дају информацију о граматичкој природи фразема (DFDEA, DLVEE, DLAEЕ). Такође садрже ознаку којом се прецизирају функционално-стилска својства фразема, а неизоставно и квалификатор *amer.* (‘американизам’) за јединице које се употребљавају само на територији Хиспанске Америке или које тамо имају другачије или проширено значење. Даље, у шпанској фразеографској традицији егземплификација је саставни део речничке одреднице и не постоји фразеолошки речник без контекстуализованих примера употребе фразема. То нам умногоме олакшава разумевање њиховог значења и употребе. Начин егземплификације или навођења цитата може бити двојак. *Документовани фразеолошки речник* (DFDEA) наводи аутентичне примере употребе фразеолошких јединица углавном из прозних књижевних дела (и преузетих из CREA корпуса). У

⁶Значење које је наведено у речнику („изненада се сетити нечега, наумити нешто, неочекивано пасти на памет”) реализују изрази *доћи у главу* (односно *дошло / дође [некоме] у главу*), *доћи у памет*, односно *пасти на памет*, како је и забележено у речнику.

осталим речницима (DFEM, DLVEE, DLAEЕ, DLNAPEE) цитати су ауторски односно редакцијски.⁷

Питање егземплификације директно нас наводи на промишљања о репрезентативности тих цитата. Неоспорно је да примери преузети из књижевних, махом прозних дела ауторитарних писаца, из тзв. „језика добрих писаца” (попут DFDEA, РСАНУ, делимично FRHSJ) уживају већи углед зато што поштују критеријум ауторитета и нормативности. Они су кредибилнији, док редакцијски примери који се смишљају *ad hoc* (DFEM, DLVEE, DLAEЕ) подразумевају подешавање корпуса према ставу аутора, а не према начину на који се језик испољава. У том смислу они у потпуности зависе од идиолекта самог лексикографа, чиме се негира критеријум интерперсоналности, односно способности лексикографа да на основу масе појављивања одређене јединице апстрахује чињенице и утврди прецизно одређење језичке јединице. С друге стране, редакцијски примери понекад јасније и илустративније репрезентују значење и употребу израза. Ово се нарочито читује у настави страних језика где је, на пример, студентима на средњем нивоу познавања језика далеко лакше да схвате семантичку и употребну вредност овако „уклопљених” цитата.

Ако се истраживање упери према самом корпусу, то знатно отежава прикупљање грађе, нарочито у случају анализе савремених језичких стања. Тада се неизбежно постављају питања: шта је то савремени језик, колики временски распон он обухвата на тој специфичној синхронијској равни, шта гарантује да се нека јединица употребљава у језику или да је ушла у језички систем, који су поуздани извори за потврду јединица савременог језика итд. Желимо ли представити реална језичка стања у датом моменту, чини се да се не могу заобићи говорни језик нити језик медија, који у великој мери укључују савремене језичке облике. Овде се можемо запитати и могу ли говорни језик и новински језик, који су до те мере изједначени да их је данас веома тешко јасно раздвојити, бити довољна потврда употребе језичких јединица. Разговорни језик, као најраспрострањенији варијетет говорног језика (Ристић 2006: 53), веома је актуалан предмет лингвистичких истраживања, при чему су превазиђене „предрасуде о његовој инфериорности у односу на друге видове језичке реализације” (Ристић 2006: 54). Ако поставимо за циљ постизање приближне сразмерности у врсти корпуса контрастираних језика, периодика се показује као најдоступнији извор, који, поред тога, илуструје реално стање у језику. Ипак, говорна форма савременог језика подразумева

⁷ CREA корпус Шпанске академије (corpus.rae.es) једнојезични је корпус савременог језика. Постоје и други електронски корпуси отвореног приступа CORPES XXI (Корпус шпанског језика XXI века), CORDE (Дијакхронијски корпус), CDH (Корпус новог историјског речника шпанског језика). Када имамо у виду да је с једне стране израда електронских корпуса шпанског језика као приоритетних државних пројеката институционално уређена и да на њима раде стотине истраживача, а да с друге стране израда јединог корпуса српског језика (SrпKor) у потпуности зависи од добре воље, могућности и ентузијазма појединаца, јасно је да не можемо говорити о упоредивости електронских корпуса на плану ова два језика. Поред једнојезичних, постоје и вишејезични, паралелни корпуси (попут linguee.com) где се један текст даје на више језика, те је могуће правити граматичке или терминолошке паралеле. Они се разликују од упоредних корпуса, у којима текстови фигурирају независно и исти текст се не преводи на различите језике.

и настанак спорадичних израза који се употребе у једном тренутку (када се код аутора јави потреба за тим, када се жели појачати експресивност, када таква језичка манипулација одговара ширем комуникативном контексту, код игре речи итд.) и никада се више не понове. У процесу прикупљања грађе за фразеолошка истраживања проблем могу проузроковати тзв. *оказионализми* или *ефемерни изрази*, тзв. *квазифраземи* типа *пошло му за ногом* за „постигао је гол”.

Дескриптивни и фразеолошки речници српског и шпанског језика представљају основни извор који се у истраживањима допуњује изразима из тзв. живог језика. То не морају бити нови, дотад некористишћени и незабележени изрази већ и они који нису увек прецизно (а понекад ни сасвим тачно) одређени. И српски и шпански језик имају фраземи који остају незабележени, што се види на примеру израза *луда глава* и шп. *cabeza loca* (досл. ’луда глава’). Његова употреба у српском језику потврђена је у SrpKor2013 корпусу (не и у речницима), док у шпанским речницима није забележено проширење значења овог израза. У оба језика они функционишу као карактеризатори човека и описују га као неразумног, непоузданог, незрелог. За оваквог човека шпански речници бележе *ser un mala cabeza* (досл. ’бити лоша глава’) или *tener mala cabeza* (досл. ’имати лошу главу’), али не и *cabeza loca*. Израз *cabeza loca* је у DFDEA дефинисан као једнозначни израз, који описује жену лаког морала („неморална жена, лака жена”) и према овој речничкој дефиницији он са српским *луда глава* гради однос привидне еквиваленције, односно они су фразеолошки лажни пријатељи. Тек се претрагом електронских корпуса показује да се у савременом шпанском језику *cabeza loca* такође користи као денотат за непромишљено, неозбиљно и брзоплето понашање, и да је ово значење данас доминантно. Овај израз илуструје и како његова конотативна компонента може функционисати само у једном језику (у овом случају српском, јер прагматика израза показује да он може бити и позитивно обојен, као када се користи за исказивање наклоности према некоме чије су нам речи, понашање или поступци посебно драги и симпатични, често у директном обраћању).

3. Закључак

Лексиколошки и фразеолошки оријентисана контрастивна истраживања која пореде језичке јединице кроз паралелан опис неминовно се базирају на речницима тих језика. У данашњој ери дигитализације и нарочито међу млађом популацијом, штампани речници губе на значају пред многобројним електронским речницима и корпусима. На плану српског и шпанског језика дескриптивни једнојезични речници су незаобилазно средство у процесу формирања грађе. Они уједно служе и као нормативни приручници који садрже основну значењску и граматичку информацију о лексемама и фраземима, о проширењу њиховог значења, као и о њиховим функционално-стилским одликама; на тај начин нам помажу при решавању различитих недоумица. Фразеолошки речници, поред тога што одређују значење, углавном инфор-

мишу и о употребним вредностима израза. У истраживањима која за предмет проучавања имају савремени језик ова основна, речничка грађа допуњује се изразима који се употребљавају у говорној форми, али остају недокументовани или недовољно прецизно описани у речницима. Контрастивна српско-шпанска истраживања приликом формирања грађе теже приближној сразмерности у употреби речника у погледу њихове структуре и намене. Понудили смо опис микроструктуралних карактеристика једнојезичних речника ових језика и осврнули се на питање формалних и садржинских (не)подударности одредница. Поред речника и електронски корпуси имају важну улогу у контрастивним истраживањима, првенствено као потврда за употребу језичких јединица, али је на плану ова два језика веома тешко постићи њихову упоредивост.

Анализе које се спроводе на основу лексикографских издања које смо представили у овом раду сматрамо веома важним за теоријску и практичну лексикографију, за билингвалну лексикографију, и нарочито за транслатологију, где правилно разумевање текста на изворном језику омогућава његово добро обликовање на циљном језику. Свесни тога да не постоји речник (штампани или електронски) који бележи све што постоји у неком језику, као и да је далеко лагоднија позиција корисника и критичара речника од позиције самих лексикографа, мишљења смо да истраживачи и сви други корисници речника кроз конструктивне коментаре на свој начин доприносе неговању језичке културе.

ЛИТЕРАТУРА

- Гарсија-Пахе Санћес 2008:** M. García-Page Sánchez, *Introducción a la fraseología española. Estudio de las locuciones*, Barcelona: Anthropos.
- Гомес Молина 2000:** J. R. Gómez Molina, Las unidades fraseológicas del español: una propuesta metodológica para la enseñanza de las locuciones en la clase de ELE, *Aprendizaje y enseñanza de una segunda lengua. Quaderns de Filologia*, V, 111–134.
- Ђорђевић 1983:** R. Ђорђевић, Kontrastivna analiza i kontrastivna realnost, *Kontrastivna analiza i nastava stranih jezika*, Beograd: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, 19–26.
- Ђорђевић 2004:** R. Ђорђевић, *Uvod u kontrastiranje jezika*, Beograd: Filološki fakultet.
- Костић Томовић 2009:** J. Kostić-Tomović, Jezička ekvivalencija i njeni tipovi, *Prevodilac*, 61, 21–41.
- Михајловић 1970:** Љ. Михајловић, Контрастивно проучавање језика, *Књижевност и језик*, XVII/3–4, 334–340.
- Наваро 2003:** C. Navarro, Didáctica de las unidades fraseológicas, у: M.V.Calvi, F. San Vicente (ур.), *Didáctica del léxico y nuevas tecnologías*, Viareggio-Lucca: Mauro Baroni Ed., 99–115.

- Порто Дапена 2002:** J. A. Porto Dapena, *Manual de técnica lexicográfica*, Madrid: Arco Libros.
- Ристић 2006:** С. Ристић, *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Београд: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности.
- Станковић 2009:** S. Stanković, О појму и развоју контрастивне анализе језика, <<http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-3293/2009/0354-32930939065S.pdf>> 07.06.2014.
- Станковић 2012:** С. Станковић, Из контрастивне анализе језика: проблеми, резултати, класификација и примена, <https://www.google.rs/url?sa=t&rc=t=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwi44_aG2fTWAhWDCpoKHYURC1oQFggnMAA&url=https%3A%2F%2Fizdanja.filfak.ni.ac.rs%2Fcasopisi%2F2013%2Fdownload%2F569_05ead44e108bc5283b47117939684540&usq=AOvVaw0DiRK-f6h71N9oWKyucevDr> 07.06.2014.

РЕЧНИЦИ И КОРПУСИ

- Боске 2004:** I. Bosque Muñoz, *Redes. Diccionario combinatorio del español contemporáneo*, Madrid: SM. [REDES]
- Бутраго 2000:** A. Buitrago, *Diccionario de dichos y frases hechas*, Madrid: Espasa. [DDFH]
- Варела, Кубарт 1996:** F. Varela, H. Kubarth, *Diccionario fraseológico del español moderno*, Madrid: Gredos. [DFEM]
- Калес Валес, Бермејо Мелендес 2000:** J. Calles Vales, B. Bermejo Meléndez, *Dichos y frases hechas*, Madrid: Libsa. [DFH]
- CREA:** Real Academia Española: Banco de datos, *Corpus de Referencia del Español Actual* (доступно на: <http://www.rae.es>) [CREA]
- Малдонадо Гонсалес 2006:** С. Maldonado González (уред.), *Clave: diccionario de uso del español actual*, Madrid: SM. [CLAVE]
- Матешкић 1982:** J. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga. [FRHSJ]
- Молинер 2002:** M. Moliner, *Diccionario de uso del español*, I–II, Madrid: Gredos. [DUE]
- Оташевић 2007:** Ђ. Оташевић, *Мали српски фразеолошки речник*, Београд: Алма.
- Оташевић 2012:** Ђ. Оташевић, *Фразеолошки речник српског језика*, Нови Сад: Прометеј. [ФРСЈ]
- Пенадес Мартинес 2002:** I. Penadés Martínez, *Diccionario de locuciones verbales para la enseñanza del español*, Madrid: Arco Libros. [DLVEE]
- Пенадес Мартинес 2005:** I. Penadés Martínez, *Diccionario de locuciones adverbiales para la enseñanza del español*, Madrid: Arco Libros. [DLAEE]

- Пенадес Мартинес 2008:** I. Penadés Martínez, *Diccionario de locuciones nominales, adjetivas y pronominales para la enseñanza del español*, Madrid: Arco Libros. [DLNAPEE]
- RAE 2001:** *Diccionario de la Lengua Española*, I–II, Madrid: Real Academia Española. [DRAE]
- RAE:** Real Academia Española, *Diccionario de la Lengua Española* (електронско издање), www.rae.es/recursos/diccionarios/drae [DRAEe]
- Речник српског језика* 2007, Нови Сад: Матица српска. [PMC]
- Речник српскохрватског књижевног језика, 1967–1976*, I–VI, Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска. [PMC/MX]
- Секо де Арпе (et al) 1999:** M. Seco de Arpe (et al.), *Diccionario del español actual*, I–II, Madrid: Aguilar. [DEA]
- Секо де Арпе 2005:** M. Seco de Arpe, *Diccionario fraseológico documentado del español actual: locuciones y modismos españoles: basado en el Diccionario del español actual*, Madrid: Aguilar. [DFDEA]
- SrpKor2013:** Д. Витас, М. Утвић, *Корпус савременог српског језика (верзија SrpKor2013)*, Група за језичке технологије Универзитета у Београду (доступно на: <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/>).

Aneta G. Trivic

EL PAPEL DE LOS DICCIONARIO SERBIOS EN LAS INVESTIGACIONES CONTRASTIVAS
EN EL PLANO DE LAS LENGUAS SERBIA Y ESPAÑOLA

Resumen

Este trabajo pertenece a las investigaciones lexicográficas. Examinamos el papel que los diccionarios monolingües (generales y fraseológicos) serbios ejercen en las investigaciones contrastivas. Bajo el marco de los análisis fraseológicos procuramos determinar las posibilidades de formación de un corpus paralelo en el plano de las lenguas serbia y española. Debido al número desproporcionado de las obras lexicográficas entre las dos lenguas intentamos conseguir una proporcionalidad aproximada siguiendo el criterio de la estructura, función y propósito de los diccionarios analizados. Con este fin precisamos las especificidades microestructurales de los lemas y ofrecemos una visión crítica de diferentes características de los diccionarios comparados: la información gramatical y pragmática, la inclusión de los ejemplos contextualizados, la representatividad de los ejemplos recopilados, su actualidad, etc. Conscientes de que no existe el diccionario que documente una información completa sobre un lexema o fraseo y de que es mucho más fácil criticar el trabajo de los lexicógrafos que ejercerlo, creemos que las observaciones constructivas de los investigadores y otros usuarios de los diccionarios contribuyen significativamente al cultivo de la cultura lingüística.

Palabras clave: lexicografía, diccionario general y fraseológico, microestructura del diccionario, corpus, análisis contrastivo, serbio, español.

Снежана М. ПОПОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ИЗРАДА И СТРУКТУРА ЧЕШКО-СРПСКОГ ФРАЗЕОЛОШКОГ РЈЕЧНИКА

У раду се бавимо преводном фразеографијом разматрајући потребе и изазове савремене српске лексикографије у састављању преводног фразеолошког чешко-српског рјечника. Лексикографија је на првом мјесту примијењена лингвистичка дисциплина, међутим, истовремено је и теоријска јер су потребна истраживања и усавршавања да би савремени рјечници одговарали модерним токовима. Изазови аутора се највише огледају у сакупљању грађе, препознавању јединица фразеолошког система, стандардизацији, одређивању профилисаности рјечника, тражењу еквивалената, организацији рјечничког одјелјка, његовом изгледу и информацијама које треба да пружа, било да је ријеч о рјечнику мањег или већег обима. Мишљења смо да у изради једног оваквог рјечника треба спојити традиционалну и модерну лексикографију.

Кључне речи: фразеографија, српски језик, чешки језик, макроструктура и микроструктура рјечника.

УВОД

У раду се бавимо савременом српском лексикографијом, односно једном њеном граном – фразеографијом. У нашем случају преводном фразеографијом јер на основу типа рјечника аутори наилазе на различите изазове у раду. Веза између лексикографије и лексикологије, као и фразеографије и фразеологије је тијесна. Лексикографија је на првом мјесту примијењена лингвистичка дисциплина, међутим, истовремено је и теоријска јер су потребна истраживања и усавршавања да би савремени рјечници одговарали модерним токовима.¹ Данашњи статус лексикографије као засебне гране примијењене лингвистике омогућава јој да има повратни утицај на обогаћивање

* s.popovic@fil.bg.ac.rs

¹ „Лексикографија је заузета практичним активностима састављања рјечника, проблема који се ту јављају, њихове евалуације и сл. Таква оријентација намеће, наравно, наслњање на лексиколошка истраживања, али и рјешавање бројних сопствених проблема који су у лексикологији ирелевантни (нпр. представљање граматичке информације, алфабетизација, намјена, и сл.), а

лексикологије.² За фразеографију се чак сматра да представља један од оних случајева гдје је пракса ишла испред теорије (Чермак 1995: 117).

На почетку напомињемо да чешко-српски фразеолошки рјечник као такав за сада не постоји у штампаном издању не рачунајући прилог штампаном издању докторске дисертације одбрањене прошле године. Овдје желимо да представимо изазове на које смо наишли радећи на том прилогу. Сматрамо да сличне изазове аутори морају премостити током састављања било којих фразеолошких преводних рјечника мањег и већег обима.

Изазови у састављању или стварању³ фразеолошког рјечника

Свакако први задатак у стварању рјечника представља дефинисање његовог типа, садржине и циља. У нашем случају би то био рјечник намијењен стручним преводиоцима и студентима, нарочито оним српским који студирају чешки језик. Међутим, функцијску профилисаност рјечника у овом билатералном језичком односу није нимало једноставно одредити: да ли ће чешко-српски рјечник бити више продуктиван (чеш. *kodovací*) за чешке кориснике или рецептиван (чеш. *dekódovací*) за српске. Сматрамо да је истовремени квалитет обе функције немогуће постићи, те смо се одлучили да ће на првом мјесту бити рецептиван, декодирајући за говорнике српског језика. На другом мјесту овакав рјечник може имати и посредничку функцију при превођењу текстова са једног на други језик уколико као једносмјеран рјечник има ономасиолошки регистар. Следећи битан елемент у састављању фразеолошког рјечника је одабир јединица, тј. одредница. Ово чини саставни дио макроструктуре рјечника. Врло често се код нас као фразеолошке одреднице појављују само фраземи колокацијског типа, они реченичног се изостављају. Потиче то несумњиво од раније теорије да фраземи нису реченице, коју је заступао Јосип Матешаћ приликом састављања још увијек најобимнијег фразеолошког рјечника српског и хрватског јези-

који, с друге стране, намећу везе са другим лингвистичким и нелингвистичким дисциплинама” (Шипка 2006: 159).

² Потребне модерне српске лексикографије у виду предлога за институционално развијање електронске лексикографије врло је детаљно описао Твртко Прћић у раду *Каква нам домаћа лексикографска пројекта у 21. веку*, у коме између осталог наводи и потешкоће са којима се лексикограф може сусрести у вредновању свог рада, као и недоумице које у вези са лексикографијом постоје у друштву: „У том смислу, тврдити паушално, неодмерено и непромишљено да речници нису научни рад, а лексикографија није наука могу само они који никад нису ни чули за озбиљне лексикографске пројекте, а по свој прилици ни имали у руци озбиљан речник, нити се служе озбиљним речницима, јер су очито ’осећајни’ или ’мисаони’ корисници језика, којима су приручници с таквим богатством података сувишни. Уместо оваквих паушалности треба увидети да неки речници нису наука, а неки речници, они озбиљни, који су резултат озбиљног научноистраживачког рада, неспорно јесу наука, и та се наука зове лексикографија” (Прћић 2016: 238).

³ Богољуб Станковић је сматрао да је бољи израз *стварати* него *састављати*: „Али стварање речника подразумева истраживање које ће претходити раду на речнику, и тећи паралелно са тим радом” (Станковић 1999: 7).

ка.⁴ Тај став се у савременој фразеологији мијења и опсег ове дисциплине се више не ограничава само на комбинације аутосемантичних ријечи у виду синтагми већ иде од комбинације морфема до цјелина реченичног типа. Наиме, мишљења смо да би требало да се сви они устаљени експресивни спојеви чије значење декодер не може открити на основу значења улазних компоненти нађу у једном таквом рјечнику. Поред дефиниције фразема и дефинисања основне одреднице рјечника, постоји још један аспект везан управо за фразеолошке рјечнике, а то је варијантност фразема.⁵ Као варијанте можемо у чешком језику сматрати: *mít něco na krku – mít něco z krku – hodit někomu něco na krk* или *Tichá voda břehy mele – tichá voda*. Варијантност фразема Франтишек Чермак посматра аналогно било којим другим једночланим јединицама деноминације: поменути случајеви се разликују по својој функцији и представљају различите фраземе повезане трансформацијом, варијанта „мора исто као свугдје другдје у лингвистици и језику да остане ограничена на измјени само једне саставнице” (Чермак 2007: 623). Оваква питања стога упућују на важност теорије за праксу, важност идиоматике и фразеологије за фразеографију, али и корекције теорије на основу праксе. За саму идентификацију фразема врло је користан троструки тест који предлаже Чермак, мада напомиње да није уопштен, а који се може упоредити са три сита: 1. тест устаљености, 2. тест аналогije 3. тест неадитивности или незбројивости семантике. Први тест одваја ауторске и ситуационе иновације од фразема, али дозвољава да прођу устаљене дефиниције, стручни аксиоми и сл. Њих одстрањује други тест, који је уједно и тест идиоматичности израза, кроз који се могу провући и вербономинални изрази са апстрактном именицом и други квазифраземи, али ту на сцену ступа трећи тест, којим се провјерава да ли семантика израза представља прости збир значења саставница. Ово нас доводи и до следећег битног питања у стварању рјечника и одабира саставница: да ли уврстити само фраземе колокацијске структуре или и реченичне и да ли у колокације уврстити комбинације синсемантичних и аутосемантичних ријечи? Узимајући у обзир све наведено, држимо да треба у фразеолошке рјечнике уврштавати фраземе у тзв. „ширем смислу”, те смо са формалне стране сматрали да у чешко-српски фразеолошки рјечник треба да уђу сви фраземи који имају структуру колокација – бинарних и проширених, као и они који имају структуру реченице.⁶

Код мањих фразеолошких рјечника (какав је наш) аутор може наићи на проблем одабира грађе, уколико не жели тематски рјечник а жели да крите-

⁴ „Чињеница да фразем није реченица, да он по својој структури није самосталан текст говори о његовој сродности с ријечју и о његову разликовању од типова чврстих веза ријечи реченичнога карактера, као што су на примјер, пословице, крилатице, цитати, називи институција, а дјеломнице и такозване ситуативне изреке и термини” (Матешкић 1982: VI).

⁵ Неки аутори, као нпр. Д. Шипка под варијантношћу разумију више различитих фразеолошких облика са истим значењем, као што су *без главе и репа* и *збрда-здола*.

⁶ О колокацијама у фразеологији и оправданости употребе термина говорили смо у реферату *Комбинаторика у фразеолошким колокацијама српског и чешког језика* представљеном на скупу Асоцијације слависта Полислав у Новом Саду.

ријум одабира фразема буде објективан, а не субјективан. Идеално би било када бисмо на основу фреквентности фразема у датом језику могли одабрати нпр. хиљаду и по оних најчешћих, међутим, лак и поуздан инструмент за то још немамо. Велики електронски корпуси језика – уравнотежени и прегледни, омогућавају сигурне податке, међутим, сам посао претраживања и добијања релевантних резултата захтијевао би да се у датом корпусу претраже сви фраземи једног језика.

На нивоу макроструктуре рјечника поред наведене функцијске профилисаности рјечника постоје још два процеса који представљају изазов, а то су стандардизација и лематизација грађе. Сама стандардизација у ужем смислу подразумијева: „процес” апстраховања од утицаја дијалеката, професије, старости и других социолингвистички мотивисаних аспеката као што је нпр. комуникативна улога говорника (Чермак 1995: 124). Следи затим де-контекстуализација – издвајање из контекста (*parole*) и добијање форме са одговарајућом функцијом и значењем у језичком систему (*langue*).

Поредак одредница или рјечничког чланка у фразеолошким рјечницима бива разноврстан. За најприкладнији принцип редослиједа одредница сматрамо узбуђивање односно сређивање по абecedном реду, без одредничких гнијезда, при чему би обрада и тумачење слиједили само под једном одредницом, као што је то случај нпр. у Матешиневом *Фразеолошком рјечнику хрватскога или српскога језика*, са једним додатком у циљу још већег економисања простором – фразем би био навођен само једном а корисник би био упућен у самом уводу на начин тражења. Одлучујућу улогу у вези са мјестом фразема у рјечнику би по датом редоследу имале следеће врсте ријечи: именице, глаголи, придјиви, прилози, замјенице и бројеви.

На нивоу микроструктуре рјечника главни изазов представља уређење одредничког одјелка, тј. рјечничког чланка. Овдје треба задовољити неколико карактеристика: окренутост према корисницима, задовољење њихових потреба у виду довољне количине података, лакше сналажење кроз рјечник и економисање простором.

У нашем случају, како смо већ нагласили, ријеч је о мањем рјечнику те смо се, како би били задовољени критеријуми објективности, одлучили за соматске фраземе чешког језика. Чешке соматизме смо ексцерпирани из тада четвортомног *Рјечника чешке фразеологије и идиоматике* (РЧФИ 2009)⁷ у који улазе поредбени фраземи, именички, глаголски и реченични фраземи. Еквиваленте на српској страни смо тражили у РСАНУ и РМС, у једномном рјечнику српског језика, Матешиневом *Фразеолошком рјечнику хрватскога или српскога језика* и *Фразеолошком речнику српског језика* Ђорђа Оташевића. Мада је истраживање чешке и српске фразеологије показало велику сличност у фразеолошком систему, нарочито код соматских фразема, могу се јавити, и на једној и на другој страни, фраземи без одговарајућег еквивалента. Главно питање је шта са таквим фраземима. Мишљења смо да би требало да имају своје мјесто у рјечнику, па макар само са тумачењем и егземплифи-

⁷Крајем прошле године је изашао и пети том – *Ономасиолошки рјечник*.

кацијом. Врло ријетко, али и то је могуће, може се јавити као одговарајући еквивалент тзв. лексикални фразем, као у примјерима *празнословац* за одредницу *velká huba* или *испичутира* за *vypítej mozek*. У оваквом рјечнику, с озбиром на то да се заснива на соматизмима, све одреднице се наводе према првој именици у споју.

Почетни елемент одредничког одјелка је фразем у свом неутралном облику, уколико га има; може се десити да га заступа његов најчешћи облик који је код глагола 3. лице једнине (нпр. *Páli/svědí ho to na jazyku; Jde o kejhák.*) Након одредничког фразема, тј. у овом случају чешког соматизма, могу слиједити следећи подаци: стилска карактеристика у виду употребне етикете, податак о трансформацији, тумачење на српском језику, еквивалент на српском језику, податак о узусу или поријеклу фразема, егземплификација, синоними и антоними у чешком језику, од којих је тумачење једини обавезан елемент.

Код одредничког фразема и његовог еквивалента у српском језику могу се јавити варијанте двојаког типа: синтагматске и парадигматске, које се обиљежавају на различите начине. Синтагматске се тичу оних „слободних”, тј. изостављивих елемената и стоје у загради, док су парадигматске одвојене косом цртом (нпр. *nesahat někomu ani po kolena/kotníky/pás/ramena; je to (tvrdě) j. kost*). Такође контекст у виду акузатива или датива личне замјенице, која се наводи у мушком роду као неутралном облику, треба да буде саставни дио одредничког фразема код кога је обавезан. У рјечнику се такође могу наћи уобичајене трансформације у виду вербализације, номинализације, адјективизације, компаративизације, адвербизације и препозиционализације без скраћенице која би упућивала на врсту трансформације.

Закључак

Премда на уређење фразеолошког рјечника може сваки његов корисник имати субјективни назор, мишљења смо да сваки овакав рјечник треба:

- да осликава ситуацију у савременом језику;
- да се ослања на штампане и електронске изворе језика, да узима у обзир да су фраземи карактеристични за књижевни језик и за његове колоквијалне варијанте;
- да се, уколико је то могуће, подреди фреквентности фразема, али да не запостави оне фраземе који се не појављују често;
- да има одредничке одјелке са детаљним информацијама о стилској карактеристици, варијантама, трансформацијама, синонимима и, евентуално, антонимима уз контекст и тумачење;
- егземплификација је у том смислу врло пожељна, даје декодирајући узус, служи активној функцији комуникације за разлику од горенаведених података који остварују њену пасивну функцију;
- одреднице би требало наводити по абecedном реду, једноставно и економично, без груписања у гнијезда и понављања фразема више пута;

- врло користан додатак нарочито за једнојезичне фразеолошке рјечнике представљају еквиваленти на страним језицима; проналазимо их у РЧФИ, и то на енглеском, њемачком, руском и француском језику, што доприноси његовом богатству.

У циљу осавремењивања фразеографије требало би разматрати електронске верзије штампаних издања или могућност претраживања на интернету у оквиру корпуса савременог језика. Твртко Прћић, објашњавајући термин *електронска лексикографија*, наводи: „Указујући на медијум у којем се савремена лексикографија највише остварује у пракси, и то у сва четири своја домена, овај термин истовремено одређује и њен теоријско-методолошки идентитет, и њену теоријско-методолошку суштину. С овом околношћу на уму, термини савремена лексикографија и електронска лексикографија овде ће бити изједначени, па свако помињање првог треба разумети у смислу другог – или, обједињено: савремена (е-)лексикографија” (Прћић 2016: 236). Удруживањем снага са рачунарском лингвистиком домаћа лексикографија и фразеографија би се несумњиво уклопиле у модерне токове и приближиле савременом кориснику.

ЛИТЕРАТУРА

- Матешић 1982:** J. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Прћић 2016:** Т. Прћић, Kakva nam domaća leksikografija treba u 21. veku, u: S. Gudurić, M. Stefanović (red.), *Jezici i kulture u vremenu i prostoru V*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 231–252.
- РЧФИ 2009:** F. Čermák, J. Hronek, J. Machač et al., *Slovník české frazeologie a idiomatiky I–IV*, Praha: Leda.
- Станковић 1999:** Б. Станковић, *Лексикографски огледи*, Београд: Славистичко друштво Србије.
- Чермак 1995:** F. Čermák, R. Blatná, J. Filipec et al., *Manuál lexikografie*, Praha: H&H.
- Чермак 2007:** F. Čermák, *Idiomatika a frazeologie česká a obecná*, Praha: Karolinum.
- Шипка 2006:** D. Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.

Snežana M. Popović

CREATING AND STRUCTURE OF THE CZECH-SERBIAN PHRASEOLOGICAL
DICTIONARY

Summary

In this paper we deal with bilingual phraseography considering the needs and challenges of contemporary Serbian lexicography in the form of the creating of the phraseological Czech-Serbian dictionary. First at all lexicography is an applied linguistic discipline; however, at the same time it is theoretical discipline and it requires research and improvement so that modern dictionaries can fit modern trends. The author's challenges are mostly reflected in the collection of material, the recognition of units of the phraseological system, standardization, and the determination of vocabulary profiles, the search for equivalents, the organization of the dictionary section, its appearance and information to be provided, whether it is a dictionary of a smaller or larger volume. We think that in the creation of such a dictionary, traditional and modern lexicography should be combined.

Key words: phraseography, Serbian language, Czech language, macrostructure and microstructure of the dictionary.

Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 16. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

О ЖАРГОНИЗМИМА У РЕЧНИКУ СРПСКОГА ЈЕЗИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ (2011)**

Имајући у виду динамичност развоја жаргона, те проблеме с којима се лексикографи суочавају приликом идентификације, класификације и лексикографске обраде жаргонизама, у раду указујемо на могућности корекције неких значења жаргонских лексема забележених у *Речнику српскога језика* Матице српске, и то класификујући их у неколико група: (а) речи с неодговарајућим лексикографским дефиницијама (нпр. *шибација*, *жвака*, *жицати* и сл.; т. 2.1–2.5), (б) лексема којима је придружена једним делом неодговарајућа или непотпуна дефиниција (*клопати*, *гребати се*, *падобранац* и сл.; т. 2.6–2.8), а трећи сегмент рада посвећујемо речима које се више не осећају као жаргонизми (*половче*, *бранша*, *бруцош* и сл.; т. 2.9–2.13). У закључку указујемо на оправданост увршћивања у речник чак и неких данас застарелих жаргонизама, те на потребу за проширивањем речничког корпуса и организованијим истраживањима и проучавањима жаргона.

Кључне речи: жаргон, *Речник српскога језика* Матице српске, семантика, лексикографска дефиниција.

1. Уводне напомене

1.0. Од када је, пре десет година, *Речник српскога језика* Матице српске, познатији као Матичин једнотомник (у даљем тексту РСЈ), ушетао међу своје саговорнике, између њега и баштиника нашег језичког блага не јењава подстицајан дијалог који само добар речник уме заподенути. Тај дијалог и, како је говорио Вук – „умно сједињавање” у језику с изворним говорницима српског језика као матерњег наставља се и после другог издања овог речника (2011. године). Након Вуковог *Рјечника* (1818, 1852), то је прво лексикографско дело насловљено као *Речник српскога језика*, специфично по томе што

* draganavs@yahoo.com

** Овај рад је написан у оквиру пројекта 178006 *Српски језик и његови ресурси*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

најснажније осветљава активно језгро нашег језика, тј. „обухвата најважнију лексику из свих видова постојања и испољавања стандардног српског језика указујући истовремено на неке могућности његовога стилског раслојавања” (Петровић 2009: 981).

1.1. Као што уредник, Мирослав Николић, истиче у Предговору оба издања (2007; 2011), овај речник „садржи огромну већину речи које спадају у наш савремени књижевни језик”; неке су, разуме се, због обима морале бити изостављене, док, с друге стране, наставља уредник, „у речнику има изванредан број речи које, строго узевши, не спадају у књижевну лексику или се налазе на маргини српског стандарднојезичког лексичког фонда” (РСЈ 2011: 8). Међу тим речима с маргине приметан је слој жаргонизама (укупно нешто више од 200 лексема), а такође и повећи број колоквијализама (означених квалификатором *разг.*), којима се гради преко потребан мост између стандарда и супстандардних варијетета. Њихова свеприсутност у свакодневной комуникацији, било усменој, било писаној (а писмена се данас све чешће одвија путем различитих, безмало сасвим интегрисаних електронских медија), природно утиче и на ширење лексикографског корпуса. Тако су се у *Речнику српскога језика* (РСЈ 2011) нашле не само лексеме означене квалификатором *жарг.* (онски), *већ* и *рач.* (унарски), мада потоњи квалификатор неком случајношћу није ушао у попис скраћеница. Како новине у свакодневном животу подразумевају и новине у језику, другом издању РСЈ придружено је десет нових речи везаних за рачунарску сферу (*имејл, килобајт, мегабајт, мејл, микропроцесор, модем, претраживач, процесор, улоговати се, четовати*),¹ а по једно ново значење наведено је уз већ постојеће лексеме (*инсталирати, код, локализација, локализовати, пречица*).

1.2. Жаргон више воли усменост, пре се може чути но прочитати; он живи у домену неформалног а реализује се најчешће у дијалогу, у коме доминирати може књижевнојезички стандард. Пејоративност, хиперболичност и асоцијативност гдекад бивају инхибиторни због отвореног поигравања садржајем и формом, те се ова лексика често заобилази и препушта специјализованим речницима жаргона. Ипак, мада у невеликом обиму, жаргон је – захваљујући својој присутности у свакодневной комуникацији – ушао у *Речник српскога језика* и у њему је као погодну залеђину пронашао лексику уобичајену у разговорном језику.

Већ су познате тешкоће у одређивању жаргона, зато, указујући на одсуство чвршћих критеријума класификације, Ранко Бугарски с правом истиче да је „лакше утврдити шта жаргон јесте неголи шта није” (Бугарски ²2006: 178).²

¹ Последња у низу нових лексема (*четовати*²) означена је као *рач. жарг.*, што показује да богаћење стандардног језика прати и подмлађивање жаргона.

² Наиме, нису неуобичајена преливања специфичних жаргона најпре у општи жаргон, потом у колоквијални језик, а из њега, потенцијално и у језички стандард, па није нимало једноставно утврдити линије разграничења, а још теже је придржавати их се (Бугарски ²2006: 176). На пример, у низу који овај аутор наводи – *фића, фићак, фићко, фићоза, фикус* (исто, 184) – прву именицу би, без сумње, употребио свако ко говори о одређеном моделу аутомобила; зато, осим у званичним изјавама и/или административним актима тешко да се може чути: Он вози *фијат 750*, већ увек – Он вози *фићу*, док се остале лексеме (од којих нису све једнако фреквентне) лако

Зато је већ на почетку неопходно истаћи да овај рад ниуколико није критички обојен. Напротив. Писан је тек са скромном амбицијом да речнику који је већ освојио значајно место у српској лексикографији, који је ушао у многе домове и – што је веома важно – школе,³ дамо мален допринос указујући на понеке могућности побољшања презентације жаргонске лексике.

1.3. Приликом ексерпције жаргонизама водили смо се пре свега познатим маркерима (*жарг.*, *шатр.*), имајући у виду и адекватност других (*разг.*, *фам.* и сл.). Основни корпус је, разуме се, представљао РСЈ (2011), а као помоћне, али важне изворе користили смо речнике жаргона Драгослава Андрића (1976, ²2005), Петрита Имамија (2000) и Боривоја и Наташе Герзић (²2002), електронски Корпус савременог српског језика Математичког факултета у Београду, а према потреби, консултовани су и Вукови речници (1818, 1852).

1.3.1. Будући да стално осавремењавање *Речника српског језика* подразумева праћење семантичког потенцијала лексике која је у њему представљена, што је најтеже остварити када је жаргон у питању, бавили смо се понајпре испитивањем лексикографских дефиниција, али и оправданошћу означавања појединих речи као жаргонизама. Запажања смо, ради прегледности, разврстали у три мање целине: у првој ће бити речи о неодговарајућим лексикографским дефиницијама (т. 2.1–2.5), у другој ћемо се осврнути на лексеме којима је придружена једним делом неодговарајућа или непотпуна дефиниција (т. 2.6–2.8), а трећи сегмент рада посвећен је речима које се више не осећају као жаргонизми (т. 2.9–2.13).

2. Преглед и анализа грађе

2.0. Динамичан развој жаргона на творбеном, али и на семантичком плану понекад доводи до тога да се говорници који припадају блиским генерацијама недовољно добро разумеју, да не препознају облике или пак значења појединих жаргонизама. Стога није необично што се слична размимоилажења могу наћи и у РСЈ, јер се овај лексички слој непрекидно мења под утицајем неочекиваних метафоризација и/или сложених асоцијативних процеса који подстичу и развој нешто друкчијих или чак сасвим нових семантизација.

2.1. *О неодговарајућим лексикографским дефиницијама.* Поређење дефиниција им. *кука* у речницима жаргона јасно показује како се значења ре-

идентификују као жаргонизми. Мања или већа одступања у жаргонској сфери препознају се и на семантичком, па и на стилском и прагматичком плану.

³ Желимо да истакнемо колико је доступност *Речника српског језика* Матице српске у електронском облику значајна за његову примену у оквиру наставе српског језика и књижевности. По један примерак лексикографског дела у школској библиотеци, па чак и у сваком кабинету у коме се одвија настава српског језика није ни изблиза довољан услов за истинско укључивање речника у наставу, док се ваљани ефекти могу постићи тек када се електронски претражив речник нађе пред сваком учеником, који га потом може – према наставниковим инструкцијама или својим потребама – користити и на часу, али и код куће.

лативно брзо мењају, једна нестају, а друга се задржавају само у одређеним изразима:

РСЈ: **кука** 3. жарг. фиг. *замка, смицалица, зачкољица*; уп. *квака* (3).

квака 3. жарг. а. *проблем, препрека, тешкоћа*. – У чему је квака? б. *зачкољица, смицалица*.

РЖ1 Андрић: **кука** нос (оп.); годину дана затвора (ш.); поглед (ом.); **бацити кукe (на некога)** – гледати (некога) (ом.).

РСБЖ Герзић: **kuka** 1. лор. вој. *Godina dana (u zatvoru/vojsci)*. *Ja sam vojsku već odslužio i zaglupljavao se tamo kuku dana...* ВЈ

2. *Nos. Vidi surla*. 3. **stara kuka** *Iskusna osoba, veteran. Isto stara kajla*.

bacati kuke *Flertovati, udvarati se*. (исп. Имами 2000, s. v. *kuka* *baciti kuke na nekoga*.)

БФР Имами: *kuka* 1. *nos*; 2. *godinu dana*.

Тако је данас – као самостално – сасвим ишчезло код Андрића забележено значење 'поглед', али се – сачувано у изразу *бацити кукe* – везује само за поглед пун допадања, па отуда и за флертовање. Дакле, значење какво читамо у РСЈ не би се могло тумачити ни као застарели жаргон, јер се ни им. *квака* у наведеном примеру не би могла заменити им. *кука* без ризика од неспоразума (*У чему је кука?). С друге стране, метафором добијено значење 'нос' показало се стабилним, па не би било погрешно навести га као жаргонско код обеју речи (*кука* = /*велик, изражен/ нос*; *квака* 3. в. *нос*).

2.2. Глагол *шибати се* један је од оних који је у жаргону усталио значење 'гући (се)', а потврду за то нуде сва три речника жаргона (Андрић 2005, Имами 2000, Герзић ²2002), док је облик без рефлексивне заменице (се) *шибати* ушао у музички жаргон⁴, као синоним гл. *цепати, пржити, разбијати* (= јако, бучно свирати; веома добро, успешно свирати; исп. Милорадовић 2009: 39). Сходно томе, дериват *шибација* (у РСЈ: 'неваљалац, хуља'), такође фреквентан у сленгу, ваљало би дефинисати као, онај који је склон тучи; пргава, насилна особа'. Андрићеву дефиницију наведену у првом, као и у другом издању (Андрић 1976, ²2005: *шибација* – онанист; нефер, одн. досадан или незгодан одн. несимпатичан човек; ситан дух, ситничар; недруг; чудак, себичњак; блесавко, глупак, тупавко) не бисмо могли прихватити, јер су наведена значења одавно сасвим страна носиоцима жаргона.

2.3. У омладинском, па ни у општем жаргону им. *жвака* данас се не употребљава са значењем 'лаж, шала' (в. РСЈ s.v. *жвака*). Уобичајена семантизација ове речи, каква се реализује у неформалним дијалозима и у романима савремених писаца, чији ликови често користе урбанолект, доводи се у везу с дугим и/или (ис)празним, досадним причањем (уп. *прича*), разговором, ћаскањем, нагваждањем (пример у коме би се актуелизовало значење 'трач' нисмо нашли у КССЈ):

⁴С. Милорадовић запажа изражену, чак грубу динамику енантосемичних глагола и девербала у жаргону, те истиче: „Семема 'брзо и бучно свирати' има за репрезентанте четири лексеме: *пржити* / *растурати* / *рокати* / *цепати* (од којих *рокати* постоји само као жаргонска), чија примарна, нежаргонска значења подразумевају *агресивну* компоненту (*пржити* 'жећи, палити врелином', *растурати* 'распарчавати, комадати', *цепати* 'растављати на делове ударајући, режући'), која им је и омогућила да се 'окупе' у оквиру именована *жестоког* начина свирања" (2009: 39).

(1) – А јеси ли уопште гледала? – Нешто и нисам. Приметила бих, ваљда. – Глупа нам је *жвака*... (КССЈ; Мирјана Ђурђевић, *Трећи сектор*, Београд, Загор, 2002).

(2) Свака њена *жвака* почињала је од настанка човечије рибице и екипе, па кроз векове... (КССЈ; Душан Недељковић, *Понедељак*, Београд, ВБЗ, 2008).

(3) Зато напуштају своје родитеље чим они постану прошлост, то јест када крену са *жваком* о бољем сутра (КССЈ; *Политикини културни додаци*, 2000).

2.4. Са значењем 'одавати, потказивати (обично полицији), цинкарити' у РСЈ се јавља жаргонски гл. *дрџкати*, али и *жйцати*, коме, за разлику од претходног, ова семантика није својствена. Наиме, *жиц(к)ати* и *жицарити* Герзићи правилно одређују као 'тражити од пролазника ситан новац; молити за неку ситну услугу' (исп. Имами 2000: *žicati* 1. *prošiti na ulici*; 2. *moljākati za novac*), док Андрић наводи сличну дефиницију, која у понечему одступа чак и од старијег жаргона, јер жицарење није само 'мољење' и 'улагивање', већ би најтачнији део овог синонимског низа био 'измољавање', тј. 'измољавати ситан новац или услугу':

(4) Јер сиромашни нису само бескућници или они који „*жицају*” на улици, него и приличан број оних који живе у властитом стану... (КССЈ, *Политика*, 8. 2. 2009).

2.5. Уз вулгаризам *драмдсер*, који је забележен и у РСАНУ, не пристаје квалификатор *жарг*. Жаргонско значење, међутим, има хомограф овог супстантива (драмосер), али са сасвим друкчијим значењем. У питању су, наиме, сложене структуре чији други део сведочи о њиховој пејоративности, док основа *драм-* у првом случају потиче од им. *дрџм*,⁵ а у другом се узима за им. *драма* и од ње изведен гл. *драмити* (РСЈ драмити разг. *представљати нешто драматичним, претерано се узбуђивати без разлога*). Мада је за савремене говорнике српског језика значење овог глагола (*драмити*), како је протумачено у РСЈ, несумњиво, консултовање РСАНУ и РМС уводи у недоумицу, јер су тамо понуђене дефиниције сасвим друкчије, док Д. Андрић бележи значење сасвим блиско ономе у РСЈ (мада не с истим акцентом), чиме се потврђује да РСЈ успешно прати семантичке помаке и ортоепске иновације⁶ у савременом српском језику:

⁵ РСЈ: *дрџм* *некадашња турска мера за тежину (четиристоти део оке, око 3 г)*. б. фиг. *врло мала количина нечега, мрвица, труп*.

⁶ Акцент на првом слогу (драмосер), а потом и на основу реализованог значења запажена творбена веза с им. *драма* уверава нас да у питању није реинтерпретација постојеће, већ творба нове речи, и то највероватније од стране говорника који ову старију нису чули или јој не познају значење. Овај хомограф прихваћен је у жаргону са значењем 'онај који превише театарно интерпретира догађаје, обично наклапајући, лупетајући којешта'. На сајту Vukajlija, који својим корисницима нуди лаички интерпретирана значења жаргонских речи, израза, па и читавих реченица (исп. Дурбаба 2011), сасвим у духу овог социолекта, налазимо духовиту, али примерену дефиницију: „особа која најбезазленији догађај описује као интергалактичку катастрофу”. У слободној претрази интернет блогова, на којима су жаргонизми очекивани и чести, нашли смо потврду и за извођење придева и прилога од поменутог основе: „...nakon svih tih meseci planiranja, dramoserski hapse „opasnu bandu” usred gradske vreve... (http://www.021.rs; 16. 12. 2015). Što se [njega] tiče ...to mi ne deluje iskreno. A da jeste izabrao dramoserski nastup – jeste (http://blog.b92.rs; 10. 12. 2011).

РСАНУ: **драмити** покр. 1. а. *умиривати, ублажавати* (бол, болест). – Позвала ме Мара бајалица ... да баје да баје, да драми да драми, да стукне да стукне (БВ 1908, 124). б. *тешити у жалости*. – Ја га драмим да не рове, он се још вече цвели (Заглавак, Стеф. Ж.).

дрѣмити [према дрѣм] *лажљиво мерити (обично скупоцене предмете)*.

РМС: **драмити** покр. в. *дрмити*. – Нетко ... би уздахнуо ... како му нога од реуматизма драми. *Кол. [дрѣмети и дрѣмити 1. бити незадовољан, зловољан, куњати. 2. а. мршити-ти се, кварити се (о времену). б. болети, жигати]*.

РЖ1 Андрић: **драмити** правити драму, непотребно или неискрено испољавати претерано узбуђење (оп.); правити се важан (ом.).

2.5.1. Данашњи носиоци жаргона свакако не би препознали ова значења гл. *драмити*, нити именице *драмосер* у РСАНУ, РМС и РСЈ, премда у РСАНУ (драмосер, драмосерац вулг. *тврдица, циција; цепидлака*) налазимо пример из Андрићевог романа *На Дрини ћуприја*: Само за инат ... неком трговцу драмосеру [обори или подигне цену] (Андрић 7, 109), а иста дефиниција је прихваћена и у РМС (уп. РСАНУ: драмосерити вулг. *тврдичити, шкртари-ти*). Заправо, ради се о два различитим лексемама, што потврђује и пример из дела Борислава Пекића:

(5) Zato je, poštovana gospodo sudije, moj branjenik Andreas Gavrilović – to sam ja – morao da ubije poživšeg Herr Geheimer Kommerzienrata Grubera, ako nije hteo da se „u svom primitivnom svetu kao čovek i muškarac definitivno diskvalifikuje”, pa se može i mora uzeti „u svetlosti najnovijih istraživanja primitivnog plemenskog mentaliteta”, da ga nije ubio on, to jest ja, već da ga je ubilo „varvarsko stanje duha i običaja u kome njegovi sunarodnici još žive”. Eto šta je sve taj dramoser u žalbi nadrobio (B. Pečić, *Odbrana i poslednji dani*, www.fenomeni.me).

Можемо закључити, дакле, да је у описаном случају квалификатором *жарг.* остварена непостојећа кореспонденција између два вулгаризма, а пошто пример није наведен, читалац је на путу да разуме како је реч лоше дефинисана, док се заправо ради о изостављању хомонима (хомографа) који уистину припада сленгу.

2.6. *Жаргонизми с делимично неодговарајућим или непотпуним дефиницијама*. У групи лексема у којима запажамо тек мања одступања од жаргонских значења, или пак неадекватност једног дела лексикографске дефиниције, издавајемо глаголе *клопати, гребати се* и *о(х)ладити*, а потом и неколике именице.

2.6.1. Код глагола конзумације *клóпати*¹ и *њупати* напомене дате у заградама 'обично обилно' (уз *клопати*), тј. 'обично халапљиво' (уз *њупати*) јесу сувишне, а код гл. *клопати* неодговарајући је други део дефиниције – 'пити' (РСЈ: *клопати жарг. јести и пити /обично обилно/*).

2.6.2. При одређивању радње којом се именује стицање обично ситне материјалне користи – *гребати се* – дато је доста апстрактно тумачење, 'користити се од другог за нешто (без плаћања и заслуге)', али је пример добро одабран за илустровање типичне ситуације (РСЈ: Увек се гребе за цигаре). Ради се, по правилу о невеликом (обично материјалном) искоришћавању једне особе од стране друге, што више открива природу *гребатора* но његову истинску потребу за каквом новчаном или другом услугом. Одсуство одуживања се подразумева, па зато део дефиниције наведен у загради збуњује, будући да било каква пружена противуслуга негира *гребање*. Да би се избегла

недоумица, можда би било боље овај глагол дефинисати као 'окоришћавати се од другог искамчујући какву (обично мању) материјалну или другу услугу'. Уз то, поред им. *гребатор*, може се додати и им. *гребарош*, која је у жаргону једнако фреквентна (исп. Имами 2000).

2.7. При представљању гл. *о(х)ладити* вођено је рачуна о говорној реализацији која одговара колоквијалном изразу и жаргону (*олади*). Поред наведеног синонимског низа 'смирити се, средити се, обуздати се', жаргонска значења овог глагола су и 'заћутати, умукнути', 'украсти, покрасти кога' (Оладити некога за ауто / извесну своту новца и сл.). Донекле је избледео жаргонизам *о(х)ладити се*, посведочен у свим речницима жаргона (*оладити се*), па је, у складу с тим, у РСЈ ово значење одређено као *фиг.*[уративно] ('јак се уплашити, премрети од страха, шокирати се', у складу с појмовном метафором ФИЗИОЛОШКА РЕАКЦИЈА ЗА ПСИХИЧКУ РЕАКЦИЈУ).

2.8. Уз именице *падобранац*, *чука*, *лорфа* и *фаца*, које су у РСЈ одређене на следећи начин: *падобранац* *фиг. жарг. онај који се гура, убацује са стране покушавајући да пре осталих, преко реда негде уђе, да се нечега домогне и сл.*; *чука* *жарг. сат, часовник*; *лорфа* *пеј. а. она која је претерано, упадљиво нашминкана. б. курва*; *фаца* *итал. жарг. лице, образ; изглед: направити киселу фацу*, указали бисмо на потребу за додавањем још неких значења уз мање корекције. Наиме, поред значења наведеног у РСЈ, им. *падобранац* одавно се користи и са значењем 'особа која непозвана долази на забаву, журку' (Герзић ²2002, Андрић ²2005), *чука*, осим 'часовник' има и значење 'срце', па отуда и жаргонски аналоган изразу имати срце јесте изр. 'имати чуку':

(6) То је нека врста јунаштва. Најцелове очи засјаше. – Мислиш као *чука*? упита. – Молим ? – Пише у књизи. Да би био прави јунак, мораш да имаш *чуку*... (КССЈ, Тери Прачет, *Чудотворац*, Београд, Лагуна, 1999).

(7) Драги пријатељи, операција срца је прошла савршено. Осећам се као да имам сасвим нову *чуку* (КССЈ, *Политика*, 9. 10. 2009).

2.8.1. Уз именицу *фаца* неодговарајуће је само друго значење 'изглед', јер – као што пример јасно показује – ради се заправо о изразу лица, тј. о гримаси (РСЈ: *фаца* *итал. жарг. лице, образ; изглед: направити киселу фацу*). Поред тога, жаргонско је и значење 'позната, важна особа' (Он мисли да је *фаца*), 'особа уопште' (Та *фаца* се стално мува крајем. уп. Имами 2000: Тражи те једна *фаса!* = Тражи те нека *особа!*; уп. Герзић ²2002 s.v. лик).

2.9. *Речи које се више не осећају као жаргонизми*. Мањи је број лексема уз које квалификатор *жарг.* (више) не пристаје. Таква је, на пример, им. *половче* која припада деминутивним образовањима суфиксом *-че* (исп. Клајн 2003: 204), тачније, у питању је лексикализовани деминутивни облик, због чега овој лексеми у РМС није придружен ниједан квалификатор стандарднојезичког нити стилског домена.⁷ Ипак, овај дериват, због препознатљивог суфикса, задржава експресивност, као што показује и следећи пример:

⁷ У РМС читамо: *полџвче* и *полџвче* 1. *пола*, *половина* *нечега* (обично *цигарете*). – Ко има, пуши *половче* *цигарете*. *Бон*.

(8) Читава еквилибристика те победе ослонила се, дакле, на само једно (али вредно) половче поена. Ко је, елем, био одговоран за ту половину поена која је екипи Света недостајала... (КССЈ, Драгослав Андрић, *Иза кулиса шаховског меча столећа 1970. године*, у: *Политика*, 9. 9. 2001).

2.10. Поред тога, рекло би се да, уз наведену, ни именице *браниша* и *гемишт*⁸ не би требало приписивати жаргонском фонду, јер их не бележи ниједан речник жаргона, премда је познато да се у њима могу наћи и оне речи које би се пре могле уврстити у разговорни идиом, па и у књижевни језик.

2.11. Код примера *бруцош* и *бруцошкиња* ситуација је нешто интересантнија, јер је прва именица означена као *шатр*.[овачки], а друга је уврштена у жаргонизме. Наиме, у РСЈ коегзистирају два квалификатора – *жарг.*(онски) и *шатр*.(овачки), мада се потоњи јавља само у првом делу речника (до лексеме *ексирати*). Ипак, ниједну од ових именица не би требало маркирати на поменут начин, јер адекватног синонима, осим синтагматског алтернанта, који се јавља и као дефиниција („студент / студенткиња прве године”), у српском језику нема, а познато је да жаргонизми по правилу имају свој еквивалент у књижевном језику (Јовановић 2011: 104). Строго узевши, уколико лексикографи сматрају да обе лексеме треба маркирати, избор би могао бити квалификатор *разг.*, којим би се успоставила дистинкција у односу на стандардни, књижевни језик, премда се ове речи сасвим уобичајено и равноправно јављају у књижевним делима, у дневној штампи и колоквијалном језику, о чему сведоче и следећи примери:

(9) ...да ти захвалим што си се у току ових седам месеца тако пријатељски старао о мени, и мени младом бруцошу, на кога је навалило толико нових утисака... (КССЈ, Томас Ман, *Чаробни брег*, превод: Милош Ђорђевић и Никола Половина).

(10) Откуда Клаузевиц иде уз кротког професора књижевности, од кога сам као бруцош читао само његов есеј о Милану Ракићу? (КССЈ, Миодраг Поповић, *Великани старог Филозофског факултета у Београду*, у: *Политика*, 10. 10. 2001).

(11) „...неколицина нас скупи новац па купимо заједно књигу из које сви учимо”, прича Ана, једна од бруцошкиња са овог факултета (КССЈ, *Политика*, 7. 6. 2008).

2.12. Слично је и с именицом *факултетлија* (РСЈ: факултѐглија жарг. *факултетски образован човек*); наиме, турски суфикс не усмерава дериват обавезно према експресивима (нпр. *новајлија*, *дугајлија*, *касабалија* и сл.), али има и оних који су овим творбеним формантом стилски активирани.⁹ П. Радић наводи примере у којима се лако препознају иронично и/или подругљиво значење: „...*универзитетлија* (’Кад вам се испречи какав новоскопвани универзитетлија ... наклукан којекаквим глупостима и теоријама’) – Р.

⁸РСАНУ: бранша *струка, специјалност*; гемишт (нем. Gemisch) варв. а. *мешавина комадића кобасичарских производа*. б. в. *шприцер, чаша вина разблаженог минералном водом или содом*.

⁹О томе П. Радић каже: „...изведенице са овим суфиксом у српском језику образују готово читав један подсистем стилских вредности. То нам потврђује већи број примера код којих суфикс *-лија* има функцију стилско-семантичког интензификатора. Тако ће *параграфлија* значити ’онај који се слепо држи параграфа’, *етикетлија* ’онај који се претерано држи друштвене етикеције, претерано крутог, углађеног човека’ и сл. Тиме је суфикс *-лија* закорачио у сферу модификационих творбених средстава аугментативно-пејоративне, или аугментативно-афирмативне употребе (исп. *синајлија, дихајлија*)” (Радић 2001: 40).

Домановић, [...] *академлија* ('постао академлија не као најугледнији представник /.../ већ као потајни напредлија') – И. Руварац" (исп. Радић 2001: 36). Уз им. *факултетлија* овај аутор напомиње да примера у РСМ нема, из чега следи да се поуздано не може одредити њена прагматичко-стилска вредност (исто, 36). У РСЈ, због ниске фреквентности тих изведеница у књижевном језику, али и због функционалне редукције лексичког материјала, већина ових речи није уврштена. Налазимо, међутим, им. *универзитетлија* означену квалификатором *ир.*; нема сумње да ће се иронична интонација наћи у многим примерима употребе, али су такође једнако могући и други облици контекстуалне активације негативно (*подр.*, *презр.*), па и позитивно обојене експресивности (нпр. *шаљ.*, *фам.*), због чега би, верујемо, уз им. *факултетлија*, *универзитетлија* и сл. пре пристајао маркер *експр.*(есивно), док је квалификатор *жарг.*(онски) неадекватан.¹⁰

2.13. Основна значења забележена у великим описним речницима понекад устукну пред секундарнима, која с временом постану доминантна. Тако је с именицом *лорфа* која је у РСАНУ дефинисана као *ларва*¹ (2. заст. *маска*, *образица*, *кринка*), док је секундарно значење (2) – „она која је претерано нашминкана, она чије упадљиво нашминкано лице подсећа на лорфу, маску” – означено квалификаторима *фиг.* и *пеј.* Уз то, наведен је и глагол *лорфати се*.¹¹ Тако овај деноминални глагол фиксира значење именице, ограничавајући га на употребу упадљиве, прејакe шминке, али се – упркос могућем асоцијативном повезивању – не јављају видни помаци према семантичком исходу „неморално”, тј. неморална женска особа, 'курва', како наводи РСЈ. Пејорација је несумњива, но рекли бисмо да је поменуто тумачење значења као жаргонског сувишно, с обзиром на то да два речника жаргона (Имами 2000; Герзић Б./Герзић Н. ²2002), ову лексему не бележе, док је Д. Андрић (²2005) тумачи исто као и РСАНУ.

3. Закључне напомене

Свакако треба истаћи да задржавање појединих, чак и застарелих жаргонизама у нашим речницима има свог оправдања, понајпре зато што млади читаоци одређену реч могу срести у текстовима који, мада нису написани тако давно, могу садржати покоју – у то време фреквентну – а савременом читаоцу непознату реч. Тако разумемо навођење жаргонског значења им. *цигла* (РСЈ: *цигла* 2. жарг. *новчаница од сто динара*), мада би овде ваљало

¹⁰ Има, међутим, и друкчијих примера. Тако именица *профа* несумњиво припада жаргону, али се квалификатори (хип. или ир.) осећају сувишнима, јер се код овог, као и код других сличних жаргонизама (*профан*, *профандер/ка/* = професор/ка/), зависно од контекста, може развити и позитивна и негативна експресивност, која у нултом контексту није увек лако препознатљива, без обзира на евентуалну специјализованост одређеног суфикса у творби хипокористика или сл. (уп. *док*, *доца* = доктор, лекар; *зуба* = зубар, стоматолог и сл.).

¹¹ У РСАНУ значење гл. *лорфати се* дефинисано је на следећи начин: „претерано наносити шминку на лице, шминкати се претерано, упадљиво”. – Тек у крчми код Пауна ... почињу [девојке] да се удешавају ... да се умивају, „лорфају” и облаче (Петр. В. 6, 21).

додати и ново значење – ‘(износ од) милион динара’; *црвендаћ* (РСЈ: црвѣндаћ 3. жарг. *некадашња новчаница од сто динара црвенкасте боје*), а потом и у новије време веома ретку им. *блондина* (РСЈ: блондина и блондинка жарг. *плавокоса женска особа, плавуша*).

Нема сумње да је приликом израде *Речника српскога језика* Матице српске уложен огроман труд, адекватан значају овог лексикографског подухвата. Такође не смеју остати незапажени напори на његовом осавремењавању и корекцијама које су потом уследиле, јер је такав рад допринео да лексичка грађа буде представљена боље, једноставније, економичније и тачније. Зато смо дужни да, уз овај малени допринос, истакнемо и потребу за даљим истраживањем жаргонске грађе, које би требало да буде континуирано и исцрпно, уз ангажовање младих стручњака (социолингвиста, лексиколога и лексикографа) који би до сада прикупљени жаргонски фонд компетентно прочистили и према уједначеним критеријумима обрадили. Ово је свакако много лакше рећи но учинити, јер, како неки истраживачи напомињу (Дурбаба 2011), много проблема има већ на првом кораку, тј. приликом прикупљања грађе, будући да је жаргонски корпус најживљи управо у усменој речи. Зато у том послу свакако од велике помоћи могу бити електронски речници и корпуси (КССЈ), а драгоцену би била и испитивања ђачког и омладинског жаргона, која би донела нове увиде у семантичке, стилске и прагматичке помаке, у жаргону очекиване и неминовне.

ИЗВОРИ

- Андрић 1976 [РЖ1]:** Д. Андрић, *Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи и израза*, Београд: БИГЗ.
- Андрић 2005 [РЖ2]:** Д. Андрић, *Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи и израза*, Београд: Zepter Book World.
- Герзић Б./ Герзић Н. 2002 [РСБЖ]:** В. Gerzić, N. Gerzić, *Rečnik savremenog beogradskog žargona*, Beograd: Istar.
- Имами 2000 [БФР]:** Р. Imami, *Beogradski frajerski rečnik*, Beograd: NNK Internacional.
- КССЈ:** *Корпус савременог српског језика Математичког факултета Универзитета у Београду* [<http://korpus.matf.bg.ac.rs>].
- Пекић, Б.:** *Odbrana i poslednji dani*. <<http://fenomeni.me/odbrana-poslednji-dani>>20. 2. 2017.
- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (1967–1976).
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (т. I–XIX), Београд: САНУ, Институт за српски језик (1959–).
- РСЈ 2011:** *Речник српскога језика* (ур. Мирослав Николић), Нови Сад: Матица српска.

Стефановић Караџић ⁴1935: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник иступачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Београд: Штампарија Краљевине Југославије.

Интернет извори: <http://www.021.rs> (16.12.2015); blog.b92.rs (10.12. 2011); vukajlija.com <12. 3. 2017>

ЛИТЕРАТУРА

Бугарски ²2006: R. Bugarski, *Žargon*, Београд: Библиотека XX век.

Дурбаба 2011: О. Дурбаба, Друштвена мрежа *Вукајлија* – анализа једног речника сленга и идиома, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/1, 429–438.

Ивановић 2014: Н. Ивановић, Лексикографски метајезик у Речнику САНУ, у: *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси* (ур. Р. Драгићевић), Београд: Филолошки факултет у Београду, 195–231.

Јовановић 2011: Ј. Јовановић, О колоквијализмима и жаргонизмима у језику српске штампе, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/1, 99–113.

Милорадовић 2009: С. Милорадовић, Музички жаргон младих (1) *ледило свирка* у Београду и *гнать веселуху* у Москви, *Гласник Етнографског института САНУ*, 57/1, 27–50.

Петровић 2009: Д. Петровић, На маргинама српског једнотомника, *Летопис Матице српске* (мај 2009), књ. 483, св. 5, 977–994.

Радић 2001: П. Радић, *Турски суфикси у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Ристић 2004: С. Ристић, *Експресивна лексика у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Ристић 2006: С. Ристић, *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Ристић 2014: С. Ристић, Квалификатори у српској лексикографији, у: *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси* (ур. Р. Драгићевић), Београд: Филолошки факултет у Београду, 113–130.

Dragana D. Veljković Stanković

ON JARGONISMS IN *DICTIONARY OF SERBIAN LANGUAGE* EDITED BY
MATICA SRPSKA (2011)

Summary

Considering jargon development dynamism and the obstacles which lexicographers face with in identification, classification and lexicographic work on jargonisms, in this paper we point out some possibilities for correction of several jargon meanings of lexemes noted in Serbian Language Dictionary of Matica Srpska, classifying them into several groups: a) words with inadequate lexicographical

definitions (eg. *šibadžija*, *žvaka*, *žicati* etc.; 2.1–2.5), b) lexemes followed by partly inadequate or incomplete definition (*klopati*, *grebati se*, *padobranac* etc.; 2.6–2.8), and the third part involves the words which are not felt as jargonisms any more (*polovče*, *branša*, *brucoš* etc. (2.9–2.13). In conclusion we pay attention to validity of including some out-of-date jargonisms into dictionary, enhancing of dictionary corpus and to more organized researching and studying jargons.

Key words: jargon, Dictionary of Serbian Language edited by Matica Srpska, semantics, lexicographical definition.

Александар Д. СТЕФАНОВИЋ*
Université Paris-Sorbonne
Paris

Оригинални научни рад
Примљен: 19. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

АНАЛИЗА ФРАНЦУСКО-СРПСКИХ ПРАВНИХ РЕЧНИКА

У раду смо настојали да укажемо на проблем приликом превођења, односно судског тумачења, те смо у средиште анализе тог проблема поставили правне речнике и лексиконе. Тема је изабрана и на основу личног искуства преводиоца-тумача на апелационом суду у Паризу. Она је утолико више занимљива што је домен судског превођења, како усменог тако и писменог, једна од ретких перспектива за студенте са наше катедре сербокроатистике на Сорбони. Превођење и тумачење спадају такође у један од допунских послова за предаваче ретких језика на факултетима у Француској, а пре свега у Паризу.

Кључне речи: превод судске терминологије, правни речници, правни лексикони, француски језик, српски језик, преводни кореспонденти.

Запазили смо да је један од најчешћих проблема с којим се сусрећу судски преводиоци и тумачи за српски или хрватски језик у Француској¹ недостатак стручних публикација односно озбиљних речника правних термина на релацији српско-француски, као и обрнуто: француско-српски. Наиме, постојећи француско-српски правни речници и лексикони пружају веома уопштена, и неретко, недовољна или погрешна објашњења појединих тер-

* aleksandar.stefanovic@paris-sorbonne.fr

¹ Номенклатура језика апелационог суда у Паризу не прави разлику између српског и хрватског језика и за сада не познаје (званично) босански и црногорски стандард у оквиру судског превођења-тумачења, сматрајући и даље да су део истог језика. Није иста ситуација у свим апелационим судовима (34 укупно у целој Француској а сваки има, према својим специфичним потребама, листу овлашћених судских преводилаца и тумача): нпр. у Версају, ако се српски и хрватски стандард сматрају као исти језик, босански (*bosniaque*) језик је класификован као различити језик, иако су на листи за тај „језик” исти преводиоци-тумачи као за српски и хрватски! Дакле, потешкоће при разумевању и превођењу међу различитим стандардима/језицима би евентуално могле да се појаве, али за сада нису забележене.

мина и израза², што је један додатан проблем у преводилачкој пракси који је већ поменут у правној традуктологији³. Стручњаци се углавном служе било општим двојезичним речницима, било једнојезичним општим или стручним речницима. Служење општим речницима није увек препоручљиво, јер они, и поред своје прецизности, не могу да задовоље захтеве употребе стручних правних термина. С друге стране, једнојезични стручни термилошки речници нису подесни зато што је понекад тешко оријентисати се који стручни термин нпр. српског језика – усвојен у српској научној, стручној и пословној употреби – тачно одговара француском термину. Још је теже ако се тражи француски термин који одговара српском утврђеном термину. Због тога су у неким случајевима и искусни преводиоци у немогућности да адекватно преведу студије и чланке, па чак и приказе законодавства на српски односно француски језик, иако ти језици имају утврђену терминологију правних појмова, пошто би буквални превод давао погрешну слику употребљених термина⁴. За класичне француске и српске речнике слободно се може казати да не одговарају појмовима и изразима данашњег књижевног језика на пољу правних наука. Општи речници, ма како обухватни били, нису дакле довољни за разумевање и коришћење стране литературе у области права јер, између осталог, исте речи имају често различито значење у обичном говору и у језику струке. Тако нпр. *désordre* на француском не значи само неред или хаос него и ману у грађењу (Корни 2012: 335). *En moins prenant* није мањак у узимању нечега, већ је то посебан правни однос у коме се једном лицу одбија дуг према заједници у случају деобе имовине или наследства (Корни 2012: 662). Неки инструменти права, сасвим обични за један правни систем,

² Речници (Кнежевић/Јовановић 2001: 490 и Јовановић/Тодоровић 2007: 935) тако нпр. предлажу „печат” за француски термин *scellés* (термин који се редовно појављује у француским кривичним поступцима). Ради се о очигледној конфузији јер *scellés* само може одговарати одузетим предметима (или документима) у судском поступку, који су накнадно пописани и запечаћени (одатле вероватно употреба термина „печат” у поменутих речницима).

³ В. нпр. Монжан-Декоден 2012.

⁴ Додатна тешкоћа за превод је и постојање два врло специфична дискурса у француској правној пракси: тзв. законодавни дискурс и судски дискурс, који су доста различити иако у суштини испреплетани. Први је карактеристичан за редакцију законика односно њихових чланова и ставова од стране законодавца, а други се користи у састављању судских одлука од стране судија или судских записничара. Приликом превођења тих двају дискурса проблеми се појављују на различитим нивоима: наиме, законодавни дискурс, односно законодавна реченица која одређује оно што се може или не може чинити, гради се око глагола који намеће, прописује или забрањује. Реченица је увек у презенту и употребљава се мушки род у трећем лицу једине јер је потребно општити члан законика. Тај апстрактни дискурс је из нужности упрошћен, уопштен, не би ли га судије лакше примениле у својим одлукама. Судски дискурс се примењује у судским одлукама и представља писани, конкретни израз мишљења судије. Супротно закону то је акт примене закона и француски судија је дужан, у специфичном делу намењеном за те сврхе, да прецизно изложи чињенична и правна питања која наводи на основу свог решења. Тај део се зове *Les motifs* (део који се такође зове *la motivation* или *les attendus*); изречена пресуда се налази у другом делу: *Le dispositif*, у којем је образложење пресуде изнесено уводним изразом *par ces motifs* („због тога”); о томе опширније в. код: Стефановић 2016. Текст је дакле доста сложенији, богатији а доминантно време дискурса је имперфект. Преводац на српски језик ће морати да се прилагоди српској пракси правног дискурса јер ако се држи француског, превод би могао бити незграпан и понекад неразумљив српском говорнику. У том погледу постојећи речници нису од велике помоћи.

незамисливи су у другом, па се често могу разумети само уз извесна објашњења. Понекад, још већу забуну уносе изрази састављени од речи које се појединачно разумеју, али чије значење на оригиналном језику нема никакве везе са преводом уколико је он буквалан. *Magistrat debout* није судија или правник који стоји, већ јавни тужилац а *magistrat du siège* није судија или правник који седи, већ судија⁵. *Maison commune* није заједничка кућа, већ општина (Корни 2012: 631). *Cas d'espèce*, наизглед сасвим разумљив израз, буди различите асоцијације правницима у Србији и у Француској. Мало ко би помислио да је овде заправо реч о поднесеном правном предмету (Корни 2012: 313, 412).

Из ових првих констатација може се јасно увидети специфичност француске правне терминологије. Наиме, она се карактерише двома врло важним карактеристикама које скоро никад нису обележене у правним речницима. Француски правни појмови могу бити „ексклузивни”, тј. припадају само правном језику као нпр. глагол/формулација *ester (en justice)*, синоним за *agir en justice/saisir une juridiction* (покренути правни поступак), или пак „дупли”, тј. означавају фундаменталне појмове у праву, али такође припадају свакодневном језику, што дакако представља замку за преводиоца и тумача. Тако обични и познати француски термини као што су *divorce* (развод), *débats* (расправа) или *rôle* (листа регистрованих предмета окачена на вратима суднице) припадају и једном и другом регистру. Правни двојезични или тројезични речници не инсистирају довољно на тој карактеристици.

Француска правна терминологија је такође врло богата латинским формулацијама које су одолеле времену и преводима (боље речено прилагођењу) законика са латинског на француски. Тако је нпр. значење формулација као што су *pretium doloris* (поднесене патње), *persona non grata* (дипломата који губи акредитацију од своје земље⁶) или *res nullius* (ствар без власника, али која се може присвојити), иначе врло честе како у француским судским преградама тако и у судској пракси, немогуће пронаћи у француско-српским речницима правних термина.

Међу постојећим публикацијама налазе се само два тројезична економско-правна речника и два двојезична финансијско-економска речника која обухватају и правну терминологију, а то су:

Речник правних термина српско-енглеско-француски (Јовановић/Тодоровић 2007);

Економско-финансијски француско-српски речник (Кнежевић/Јовановић 2001);

Српско-француски речник Политика–Право–Економија (Стругар 1998);

Економско-правни речник српскохрватско-француско-немачки (Јанковић/Ђуровић/Јанковић 1969)⁷.

⁵ Из тога произлази да термин *magistrat*, ако није допуњен, може значити „судија” или „тужилац”. То бележе Јовановић/Тодоровић (2007: 856) и Радојковић Илић (2016: 161) и делимично Јанковић/Ђуровић/Јанковић (1969: 304; 325), који дају *magistrature* и *magistrature debout* за „судство” и „тужилаштво”. Међутим, код Стругара (1998: 340) и Варничих Донжон (2011: 146) *magistrat* је само „судија”.

⁶ У свакодневном језику „непожељна особа”.

⁷ Тај речник из далеке 1969. године је, врло логично, у неким својим дефиницијама превазиђен. Међутим, употребили смо га у овом истраживању, јер га сматрамо занимљивим и реле-

Поменућу такође и два (врло слична у концепцији) уџбеника намењена студентима права односно онима, како аутори наводе, који се у раду сусрећу са правном терминологијом на француском језику. Та два уџбеника у својој основи имају озбиљан недостатак, а реч је о томе да су скоро искључиво на француском језику, односно да као примере наводе текстове француског закона. А као недостатак који произилази из овакве ситуације, јавља се и то да су вежбања, такође, на француском језику. Ипак, као добру страну ових уџбеника, истакли бисмо речнике стручних појмова и израза или, боље речено, основних правних термина, који су дати на крају уџбеника по абecedном реду, а ради прецизности изгледа, наведена су само она значења у којима се речи појављују у текстовима. То су:

Француски језик у праву (Варнички Донжон 2011);
Le français juridique – Француски језик у праву (Радојковић Илић 2016).

Из такве ситуације произилази да у односу на друге велике језике (енглески, руски, немачки) француско-српски правни лексикони и речници су такоређи непостојећи. То преводиоца-тумача често доводи у незгодан положај, што на први поглед може изгледати веома чудно с обзиром на то да Француска и Србија имају, у доста елемената, сличне правне системе.

Приликом превођења-тумачења судских аката и других докумената сличне природе уочили смо дакле низ специфичних проблема с којима се сусрећу судски преводиоци и тумачи који преводе с француског језика на српски језик или обрнуто⁸.

Проблеми о којима је реч појављују се када је потребно одабрати, на српском или француском језику, еквивалентне називе оним називима који се јављају у терминологији српског односно француског правосуђа, нпр.: правосудни органи, чиновни (звања) судија и јавних тужилаца, али и специфични термини кривичног или грађанског права⁹. Наведене потешкоће, као и неадекватно превођење одређених термина које нуде стручни речници, осветлићемо на конкретним примерима. Понудићемо такође потенцијална решења за те ситуације. Подразумева се да ћемо бити на опрезу кад се будемо сусретали с једноставним транспозицијама (калковима) које су понекад понуђене у речницима, јер би слушалац или читалац могао да дође до погрешног закључка да они имају исто значење у оба језика. Штавише, неискусан преводилац-тумач се често суочава с конкретним лажним пријатељима у правној терминологији.

вантним у вези с неким објашњењима (в. даље у овом раду).

⁸ Додајмо овде да судски преводиоци и тумачи у Француској морају бити способни да преводе са истом лакоћом са страног језика (тзв. Б језика у преводилачком жаргону) на матерњи језик (тзв. А језик), као и са матерњег на страни. То се наравно противи стандардима преводилачке праксе који предвиђају да преводиоци а нарочито тумачи искључиво преводе на свој матерњи језик. У нашој анализи француски и српски ће дакле наизменце бити језик пошиљалац као и језик прималац.

⁹ За ову прилику анализу смо нарочито усредсредили на кривичну терминологију пошто она представља у нашој сербкократистичкој преводилачкој пракси најупотребљенији сегмент правне терминологије.

Називи француских судских органа/институција, законика или пресуда могу представљати проблеме: нпр. француски *Tribunal correctionnel* се преводи у два стручна речника перифразом: „Првостепени кривични суд за лакша кривична дела” (в. Јовановић/Тодоровић 2007: 960, Варничих Донжон 2011: 153), иако постоји могућност дословног превода који је утврђен у српском систему: „Кривични суд”, што је по нама боље и логичније решење¹⁰. Јовановић/Тодоровић (2007: 960) за *tribunal de commerce* нуде решење: привредни суд али и трговачки суд¹¹. Реч је о томе да је овај речник издат пре проглашења закона о уређењу судова, које је било 2009. године, а који одређује у својим члановима 87 и 89 да трговачки судови од првог јануара 2010. престају са радом и да све предмете за које су они били до тада надлежни преузимају привредни судови. Јовановић/Тодоровић (2007: 410), Јанковић/Ђуровић/Јанковић (1969: 368) за законик о кривичном поступку нуде, поред превода *code de procédure pénale*, и *code d'instruction criminelle* који се међутим одавно више не користи у француском правосудју¹² и који се дакако не може предложити као један од евентуалних превода. На истој равни сви речници, између осталог, бележе „одлука/решење” за *ordonnance* не помињући никад да се ради о одлуци која важи само за једно одређено време¹³.

С научно-преводилачке тачке гледишта такође смо сматрали важним да осветлимо и неколико учесталих израза у кривичним текстовима својствених судском регистру:

– „Место пребивалишта” и „место боравишта”. Неки специјализовани речници (Кнежевић/Јовановић 2001, Јовановић/Тодоровић 2007) нуде, између осталог, исти тип превода *résidence* и за пребивалиште и за боравиште. Сматрамо да је боље одредити се за *résidence permanente* (или *domicile*) и *résidence occasionnelle*, будући да српски законик о кривичном поступку узима у обзир појам времена, те тако за место боравишта подразумева место у коме грађанин привремено борави ван места свог пребивалишта дуже од 90 дана. С тим у вези су и изрази „забрана напуштања стана” и „забрана напуштања боравишта”. Специјализовани речници бележе термин *résidence* за боравиште, што може навести преводиоца на погрешан превод у оба случаја, тј. *assignation à résidence*. Међутим, овде је само „забрана напуштања стана” приближна француском *mesure d'assignation à résidence* или *résidence*

¹⁰ Налазимо такође и дословне преводе који не одговарају француској правној реалности: „поправни суд” код Варничих Донжон (2011: 153), или *tribunal répressif (de répression)* код Стругара (1998: 339) и Јанковић/Ђуровић/Јанковића (1969: 301) за одредницу *tribunal correctionnel*.

¹¹ Само „трговачки (трговински) суд” дају и Кнежевић/Јовановић (2001: 544), Стругар (1998: 339) и Јанковић/Ђуровић/Јанковић (1969: 301).

¹² У Француској кривични поступак је био уређиван током 150 година, Наполеоновим законом (*code napoléonien*) о кривичном поступку из 1810. г. (*code d'instruction criminelle*). Данашњи законик о кривичном поступку (*code de procédure pénale*) био је успостављен 1957. године (и сваке се године мења).

¹³ Исто тако термин „оптужница” (редовно погрешно преведен у стручној литератури са *acte d'accusation*, израз који не постоји званично у француском правном језику) ближи је француском несталом термину *inculpation* (који је важио до 1993), али данас одговара формулацији *la mise en examen* (с тим што је то у Србији ексклузивна надлежност јавног тужиоца а у Француској истражног судије). О томе в. такође напомену бр. 19.

surveillée. Потребно је ипак навести у фусноти да примена електронског надзора (*surveillance électronique*) у Србији није обавезна¹⁴, али да, у циљу што ефикасније контроле поштовања мере, суд може наложити да се према окривљеном иста и примени. Додатни проблем за преводиоце је и што „забрана напуштања боравишта” не постоји у француском кривичном закону као таква¹⁵.

Различити степени сумње занимљиви су за анализу, али стручна преводилачка литература (речници) о њима буквално „ћути”¹⁶: основ сумње (дослован превод: *base du soupçon/suspicion/doute*), основана сумња (*soupçon/suspicion/doute fondé*), оправдана сумња (*soupçon/suspicion/doute justifié*) нису устројени у француском праву на начин на који се примењују у српском законодавству. У француском праву спомиње се *doute raisonnable* („умерена сумња”), *raison plausible de soupçonner* („довољна основа за сумњу”), *indices graves ou concordants rendant vraisemblable* („озбиљни и подударajuћи докази за сумњу”) и *caractère raisonnable des soupçons de commission d'une infraction* („разумна сумња извршења прекршаја”). Према принципу претпоставке невиности (*présomption d'innocence*), који налаже да сумња у сваком погледу иде у корист оптуженом, сасвим је логично што овај појам није додатно третиран у француском кривичном праву. С лингвистичке тачке гледишта, док је реч *soupçon* („сумња”) саставни део општег француског језика и примењује се за дефинисање особа или ствари, реч *suspicion* („сумња”) користи се у области права када је реч о *acte délictueux, infraction*, или *crime*¹⁷. У овом случају логично бисмо се определили за прилично дослован превод, тј. *motif de suspicion, suspicion fondée* и *suspicion justifiée*¹⁸.

Окривљени као појам у ширем смислу представља такође проблем; он у себи обухвата три процесна својства лица против којег се води или се води кривични поступак. Израз окривљени на српском је прилично уопштен назив за окривљеног (у ужем смислу), оптуженог и осуђеног. На француски се тај термин преводи са *accusé, prévenu, personne poursuivie* или *personne*

¹⁴ У Француској се под појмом *assignation à résidence* подразумева и примена електронског надзора.

¹⁵ Наравно, ако се „боравиште” не схвати као *résidence* у смислу места сталног становања односно *domicile*, већ у смислу (могућег) привременог места становања према дефиницији коју даје Корни (2012: 913): „(...) le lieu où une personne demeure de façon assez stable mais qui peut n'être pas son domicile (ex. résidence secondaire, etc.)” [(...) место где особа дуже борави, али које не мора да буде место сталног пребивалишта (нпр. викендица итд.)]. Боравиште је заправо, као што смо то већ навели, према српском законодавству, место где особа борави, ван свог пребивалишта, дуже од 90 дана.

¹⁶ Једино Јовановић/Тодоровић (2007: 340) и Стругар (1998: 341) дају под одредницом „сумња” *soupçon, suspicion, doute* без иједног објашњења.

¹⁷ У Француској кривични систем познаје: *crimes, délits* и *infractions* за које су надлежни *cour d'assises, tribunal correctionnel* и *tribunal de police*, што би по структури одговарало вишем суду, основном (кривичном) суду и прекршајном суду, односно српском систему: тежих кривичних дела, лакших кривичних дела и прекршаја.

¹⁸ Што не значи исто што и *suspicion légitime* („леgitимна сумња”), формулацију коју (погрешно) нуде Јовановић/Тодоровић (2007: 340) и Стругар (1998: 341) под одредницом „основана сумња” без икаквог додатног објашњења. Она се, наиме, користи када једна од странака у спору захтева да се суд изостави због сумње да је судско веће, колективно гледано, непријатељски (или може бити непријатељски) настројено према њој.

*mise en examen*¹⁹. Међутим, у француском кривичном праву, сваки од тих термина/формулација има себи својствену дефиницију, и уско је везан уз равн провођења кривичног поступка, као и уз надлежне судове. Стога, особа која се кривично гони због прекршаја или лакших кривичних дела назива се *prévenu* (за њу је надлежан *tribunal de police* или *tribunal correctionnel*, в. нап. бр. 17). За злочине је надлежан француски „поротни суд” односно *cour d'assises*²⁰, и гоњена особа је *personne mise en examen*; тај назив задржава се све док се не заврши доказни поступак, а након одлагања рочишта и у ишчекивању суђења постаје *accusé*²¹. За превод „окривљени у ширем смислу”, чак и уопштен израз који се на први поглед чини прикладан, као што је *personne mise en examen* је непримерен. Наиме, српски израз се односи на свако лице за које се сумња да је учествовало у извршењу кривичног дела, али да при томе још увек није стављено под истрагу (нпр. лице осумњичено од стране оштећеног). Према томе, преводилац-тумач је суочен са стварним проблемом приликом превођења и мораће се одредити за један опширнији појам који ће обухватити све квалификације српског израза²². Чини се да француски кривични закон располаже много прецизнијим квалификацијама, за разлику од српског, где постоје, одређене нејасноће. Нпр. појам „окривљени у ужем смислу” законодавац користи како би дефинисао особу против које је подигнута оптужница, што подразумева и виши степен сумње, односно основану или оправдану сумњу којом се подразумева да је наведена особа кривично преступила. Та дефиниција се подудара са француском формулацијом *personne mise en examen*. То значи да би српски термин „оптужени” требало да одговара пару *prévenu-accusé*²³ будући да је реч о лицу против кога је потврђена оптужница и за које је одређен датум суђења²⁴.

Звања правосудних органа, судија и јавних тужилаца, као и других професија наведених у оквиру кривичних поступака, такође захтевају терминолошку анализу јер, ни у овом случају, решења која нуде речници нису увек задовољавајућа²⁵. Јанковић/Ђуровић/Јанковић (1969: 1) бележе нпр. фран-

¹⁹ Те преводне еквиваленте оправдано предлажу Јовановић/Тодоровић (2007: 184) али без објашњења, док Стругар (1998: 195) и Јанковић/Ђуровић/Јанковић (1969: 155) нуде застарели термин *inculpé* (о томе в. такође нап. бр. 13).

²⁰ За проблеме везане за превођење назива судског органа *cour d'assises* в. Стефановић 2016.

²¹ Исти проблем се појављује у случају употребе/превода српског термина „пресуда”. У Француској употребљен термин зависи од степена суда који доноси пресуду: *jugement* за првостепене судове, *arrêt* за француски апелациони, поротни и касациони суд. То једино помиње Стругар (1998: 262).

²² Изгледа да би израз *témoïn assisté* био најприкладнији преводни еквивалент (в. Корни 2012: 1009–1010). Јовановић/Тодоровић (2007: 951) јесу једини који помињу *témoïn assisté*, али предлажу дослован превод који не одговара француској правној реалности: „сведок који је присуствовао догађају о коме сведочи, сведок очевидац”, превод који би одговарао француском *témoïn oculaire* али никако за *témoïn assisté*.

²³ Јовановић/Тодоровић (2007: 189) и Јанковић/Ђуровић/Јанковић (1969: 157) логично предлажу *accusé* и *prévenu* за „оптужени” али и *incriminé* и *inculpé* који више нису у употреби. Стругар (1998: 201) даје *accusé* и *défendeur*. *Défendeur* одговара српском „оптужени” али само (и једино) у грађанском поступку.

²⁴ Изгледа да наше виђење поткрепљује и израз „у сумњи повољније по оптуженог” (по принципу *in dubio pro reo*) који се на француски преводи са *le doute doit profiter à l'accusé*.

²⁵ О томе опширније в. Стефановић 2016.

цуски термин *avoué* (између осталог) за „адвокат”. Међутим, та специфична професија, која је нестала 2012, тицала се државних службеника чија је функција била да саветују странке о евентуалности подношења жалбе пред апелационим судом, као и да им помажу у процедури пред истим судом²⁶. У српском судском систему као и у француском постоје три чина у оквиру функција јавног тужилаштва: „врховни јавни тужилац”, „виши јавни тужилац” и „основни јавни тужилац” који потпуно одговарају француским називима *procureur général*, *procureur* и *substitut du procureur*. Та се кореспонденција, међутим, не може наћи у стручним речницима и преводилац може бити у искушењу да, пратећи логику поделе судова опште надлежности у Србији, преведе „виши јавни тужилац” са *procureur de la république supérieur* а „основни јавни тужилац” са *procureur de la république de base*, у зависности од припадања вишем или основном суду. Проблем представља и превод српског „тужилаштво посебне надлежности”. У Србији јавна тужилаштва посебне надлежности су тужилаштво за организовани криминал и тужилаштво за ратне злочине. У речницима не можемо наћи превод за ту врсту тужилаштва. Француски преводни еквивалент би био *pôle judiciaire spécialisé*, али би по нашем мишљењу у овом случају било боље превести уопштеним изразом *parquet spécialisé* уз објашњење, односно експликацију, у напомени²⁷.

У овом раду настојали смо да првенствено укажемо на проблеме који се јављају у преводилачкој пракси, а који се везују за превод стручних правних термина. Током анализе показано је да постоје три ситуације које могу довести до забуне током превода – писменог или усменог. Најпре се проблем јавља у томе што српски и француски правни системи, иако су слични, поседују неке веома специфичне разлике. Специфичне разлике углавном подразумевају да се нека појава у једном систему јавља а у другом не јавља, или, што је чешћи случај, да се за једну појаву у нпр. српском систему, која може имати више обличја, употребљава искључиво један термин, док се у француском правном систему јављају различити термини, који одговарају различитим облицима једне појаве. На овакве разлике, које могу деловати конфузно, указали смо кроз примере „боравишта/пребивалишта”, односно термина „окривљени”. Трећи проблем везује се за саме речнике, који често или не нуде адекватна решења, или, у неким случајевима, нуде половична решења, а она без додатних објашњења могу довести до забуне. С друге стране, проблем се јавља и у ситуацији када се правни систем једне или обе земље мења, а речници не прате те промене, те постају застарели.

²⁶ Истини за вољу од 2012. то је искључива надлежност француских (приватних) адвоката. Додајмо да Јовановић/Тодоровић (2007: 721) дају „адвокат по поступку по жалби”, адекватнији али још увек непотпуни превод.

²⁷ Постоји наравно и могућност перифрастичног превода, као што је *pôle judiciaire spécialisé compétent pour le crime organisé/les crimes de guerre*.

ЛИТЕРАТУРА

- Варничих Донжон 2011:** Н. Варничих Донжон, *Француски језик у праву*, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Јанковић/Ђуровић/Јанковић 1969:** М. Јанковић, Р. Ђуровић, Р. Јанковић, *Економско-правни речник српскохрватско-француско-немачки*, Београд: Међународна политика.
- Јовановић/Тодоровић 2007:** Ј. Јовановић, С. Тодоровић, *Речник правних термина српско-енглеско-француски*, Београд: Савремена администрација.
- Кнежевић/Јовановић 2001:** М. Кнежевић, К. Јовановић, *Економско-финансијски француско-српски речник*, Београд: Просвета.
- Корни 2012:** G. Cornu, *Vocabulaire juridique*, Paris: Presses Universitaires de France, „Quadrige”.
- Монжан-Декоден 2012:** S. Monjean-Decaudin, *La traduction du droit dans la procédure judiciaire*, Paris: Dalloz.
- Радојковић Илић 2016:** К. Радојковић Илић, *Le français juridique – Француски језик у праву*, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Стефановић 2016:** А. Стефановић, Нека запажања из области превода/тумачења судско-кривичне терминологије с француског језика на српски језик, *Наука и евроинтеграције*, Научни скуп Филозофског факултета, 10/2, Пале, Сарајево, 10–18.
- Стругар 1998:** Н. Стругар, *Српско-француски речник Политика–Право–Економија*, Београд: Удружење научних и стручних преводилаца Србије.

Aleksandar D. Stefanović

ANALYSE DES DICTIONNAIRES JURIDIQUES FRANÇAIS-SERBE

Résumé

Dans cet article nous avons tenté de mettre en exergue la problématique de la traduction et de l'interprétation juridique. Pour ce faire notre analyse s'est surtout axée sur les dictionnaires et lexiques juridiques. Le sujet a, entre autres, été choisi au regard de l'expérience personnelle de l'auteur en qualité d'expert interprète-traducteur près la cour d'appel de Paris. Ledit sujet nous semble d'autant plus intéressant que la traduction juridique, fût-elle écrite ou orale, est l'une des rares perspectives offertes aux jeunes diplômés de BCMS de l'université Paris-Sorbonne. La traduction et l'interprétation juridique constituent par ailleurs un des emplois accessoires pour les enseignants de langues rares des universités françaises, notamment parisiennes.

Mots clés : traduction de la terminologie juridique, dictionnaires juridiques, lexiques juridiques, français, serbe, correspondants traductologiques.

Душанка С. ВУЈОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 31. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКЕ ОСОБИНЕ ТЕРМИНА
ИЗ ОБЛАСТИ НАРОДНЕ МЕДИЦИНЕ НА ПРИМЕРИМА
ИЗ РЕЧНИКА СРПСКОХРВАТСКОГА КЊИЖЕВНОГ
ЈЕЗИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ**

Под термином народна медицина подразумевају се домаћи називи за болести, њихове симптоме, лекове, оболеле људе, процесе лечења и сл. који се темеље на колективној народној традицији и искуству. У раду се анализирају они термини којима се номинују болести и разматра се да ли су они по својим лексичким и семантичким особинама ближи терминолошкој лексици или лексци општег лексичког фонда, као и на који начин су лексикографски квалификовани и описани у *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске, будући да је то речник стандардног језика за који се не очекује да бележи народну терминологију у већем обиму. На корпусу изабраних примера спроведена је семантичка класификација на основу које су добијене семантичке групе назива за болести као што су нпр. болести плућа: *грудобоља, гушњак, загуш, задуха, недуха, магарећњак, мекоплућница, прсобоља*; болести очију: *бадље, врља, метаље, мисирњача, очобоља, ћорило, чмичак*; болести пробавног система: *зачеп, завијавица, лијавица, напољица, натезавица, проточ, срдобоља, трбобоља*; стања изазвана високом температуром: *бунило, ватруштина, врућица, горуштина, дрсавица, потрапица, презданица, просица, рђуштина* итд.

Кључне речи: терминологија, медицински народни термини, номинација болести.

Народна медицина је појам којим се означава начин лечења, односно очувања и побољшавања здравља људи, који се практиковао пре појаве модерне медицине и који се заснива на колективној народној традицији. У оквирима народне медицине спроводе се традиционални поступци лечења карактеристични за одређену културу или друштвену заједницу. Терминологија народне медицине обухвата домаће називе за болести, симптоме бо-

* dusanka.vujovic@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

лести, лекове, људе оболеле од одређених болести, процесе лечења и слично који се темеље на колективној народној традицији.

У српском језику постоји веома разгранат систем старих народних назива из области медицине који су забележени у *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске. По речима аутора Реље В. Катића, у књизи *Медицинска средњовековна терминологија*, „ми смо имали своју научну медицинску терминологију већ при крају XV века” (Катић 1982: 9). „Међутим, народна лексика је брзо нестајала пред експанзијом терминолошке и професионалне медицинске лексике” (Вукићевић 1995: 267).

Иако је традиционална, народна медицина у данашње време све популарнији облик алтернативног лечења, стара медицинска лексика скоро да се више и не користи. Медицински народни термини полако нестају из савременог језика и замењени су новијом, професионалном терминолошком лексиком модерне медицине, најчешће латинског порекла. Тај процес је разумљив јер у данашње време опште глобализације постоји јака потреба да се медицинска терминологија интернационализује због комуникације у свету медицине. Медицина се, као научна област, веома брзо развија, дијагностика болести је све модернија, умножавају се болести и њихови називи тако да је терминологизација медицинске народне лексике и њено одумирање природан процес развоја једног старог терминолошког система.

За потребе овог рада, из *Речника српскохрватскога књижевног језика* Матице српске, ексцерпирани су речи из области традиционалне медицине којима се у народу номинују болести. Оне су често и квалификоване, као речи које спадају у терминолошки систем медицине, квалификатором мед. или квалификаторима покр. и нар. као покрајинске или народне речи, али многе од њих и нису обележене квалификаторима већ смо их према значењу уврстили у корпус.

Анализа корпуса је спроведена на изабраним примерима на којима се показује како је семантички структурирана лексика народне медицине којом се номинују болести.

Номинација болести. Називи за болести чине највећу семантичку групу медицинских назива. Њихова номинација је најчешће врло транспарентна јер болести обично имају своје карактеристичне, врло уочљиве симптоме који често служе као мотивациона база за именовање болести. То може бити нека видљива телесна реакција у виду промене облика неког дела тела, али и телесна реакција која није тако видљива, која се јавља као одговор на одређени симптом у виду некаквог субјективног осећаја, нпр. бола, свраба, гушења и слично или чак и асоцијација на нешто што се дешава у организму.

Нпр. *горушица* је осећај као да нешто гори, осећај запаљености у желуцу, једњаку или грлу; *горуштина* је осећај као да кожа гори при високој температури, као и *врућица* и *ватруштина*; осећај бола у грудима зове се *зрудобоља* (туберкулоза); када нас нешто дави у грлу, то је *задавица* (ангина); опстипација је *зачеп* или *зачепљење*; када се део коже надува или набуја, то је *надув* или *набујица* (оток, отећлина); кад неко остане без свести, ухвати га *бесвест* или *несвест*; нагомилавање воде у организму зове се *водена болест*; кад нешто

„гризе” у стомаку (боли као да гризе унутрашње органе), има се *грижа* односно *срдобоља* (дизентерија); *заушке* су запаљење заушних жлезда; *грчац* је грч грла; болест због које се у грчу пада зове се *падавица* (епилепсија); када кожа изгледа као да смо прошли кроз коприву, имамо *копривницу* или *копривњачу* (кожна болест која се манифестује црвенилом по телу); *прскалица* је рана која у један мах на више места прсне, отвори се; *севотине* су севање, жигање у телу, *пробади*; *хучац* је болест уха при којој се осећа као неко хујање у уху, итд.

Мотивна реч за номинацију болести или повреда на кожи може бити и глагол којим се означава физичка активност или дејство нечега на тело, нпр. када се одеремо, имамо на кожи *одеротину*, када се огребемо, имамо *огреботину*, или када здеремо кожу, имамо *здеротину*, када озебемо, имамо *озеблину*, а када се смрзнемо, имамо *смрзотину*, када се опаримо врелом водом, имамо *опаротину*, а када се опечемо, имамо *опекотину* и сл.

Мотивација за назив болести често је и промена боје дела тела и у том смислу мотивациону базу обично представљају основне боје које се појављују на телу услед неког обољења или повреде. То су бела, црна, црвена, жута и модра боја, нпр: *беласица* је „болест усне слузнице”; *бели ветар* је „кожно обољење бледе или беле боје које се јавља на ногама, рукама и дебелом месу”; *бели цвет*, *бело прање* или *белоцур* је „појачано излучивање женских полних органа”; *црвени ветар* је „заразно обољење коже нарочито на носу и образима”; *црвеница* је „мед. нар. црвени ветар”. *Шарлах* се још у народу зове и *шареница* због шареног осипа који изазива по грлу, а и *црвен* због црвеног осипа који изазива; *црнац* је црни пришт, односно опасан чир на унутрашњем ткиву коже; *црњавка* је тамна, модра мрља на телу, модрица; болест која изазива жуту боју беоњача, лица и читавог тела назива се *жутица* или *жућаница*; модра боја коже назива се *модреница* или *модрица*, итд.

Медицинска народна терминологија веома је разноврсна и развијала се без плана и система, генерацијама усмено се преносећи. Свеобухватним погледом на њен лексикон у РМС могу се формирати лексичко-семантичке групе које су окупљене око одређених типова болести. То су болести коже, неуролошке болести, болести очију, уста, грла и врата, болести које се манифестују у уху, зубне, менталне и душевне болести, болести крви, жлезда, малигна или бенигна обољења и тумори, болести пробавног система, репродуктивних органа, болести изазване температуром, болести плућа, болести доњих и горњих екстремитета, болести унутрашњих органа, мишића, инфективне болести, дечије болести, субјективна осећања изазвана неком болешћу и називи за болести уопште.

Болести коже. Ова група је најбројнија, обухвата болести или промене које се манифестују на људској кожи. Пошто кожа представља највећи човеков орган, разумљиво је зашто у нашем корпусу бележимо највише назива за кожне болести. То су: *аспа*, *баге*, *бољетица*, *бразготина*, *буганица*, *вред*, *гнојавица*, *греботина*, *гринта*, *добрац*, *жућаница*, *залац*, *замлад*, *здеротина*, *здравица*, *злић*, *јаглина*, *јаштерица*, *карбункул*, *копривница*, *косопацица*, *косопасница*, *котлоноше*, *кроста*, *крвавка*, *кукац*, *мездра*, *млаза*, *модреница*, *можуљ*, *мрасе*, *мркопегавост*, *набухлина*, *нагнојица*, *нагњечење*, *надув*, *на-*

мета, непоменуше, обноктица, огребина, огулотина, одеротина, ожегринa, ожег, озебина, озебица, озеблина, оједина, окожица, опаротина, опруд, оспа, отврдлина, пегавац, паротина, перућац, пиштањак, пламац, пламеник, пламеница, плеша, плик, пликовица, пљускавица, пљускача, поганац, поганчина, помладак, поткожњак, потрагуша, прикојас, пришит, прозоб, пројед, прскалица, пупчица, пухица, раздеротина, рак-рана, руса, сворак, сипаница, скула, смрзотина, смртнице, спржотина, сраслице, строкав, судовник, суједац, тврдокожина, трављача, тустац, ужег, улезина, црвен, црвеница, црљеница, црнац, црн, црњавка, чврљуга, чеша, чешаваца, шклопац, шуга.

Нервне и неуролошке болести и болести органа главе. Термини који се налазе у овој групи сконцентрисани су на болести главе или се њима именују поједине промене које се манифестују на глави или на другим деловима тела, али им је узрок у глави. То су: *бесвест, бољоглава, водоглавест, вртоглавица, главобоља, добрац, мантавица, мождац, мозгача, мозгобоља, несвест, несвестица, прекојас, срдомаси, падавица, падајућа болест, видо-вица, умобоља.*

Болести очију. У овој групи налази се термина којима се именују болести или неке промене које су везане за очи: *бадље, беона, ландра, метаље, мисирњача, наочњак, невид, окобоља, очобоља, џакловина, чмичак.*

Болести уста: *беласица, жвале, слиноток, устобоља.*

Болести грла и врата: *берешаљка, вратњаџи, вратобоља, грлобоља, гроничавост, гуша, гушобоља, жгаравица, задавица, задушица, заушњаџи, заушници, захлипци, подушице, преметница.*

Болести уха: *увобоља, ухобоља, ушобоља, хучац.*

Болести зуба: *зазубица, замладак, одљусак, пољачина, скомина, стреш.*

Болести крви: *бескрвица, бледица, бледобоља, згрушак, крвоточије, слабокрвност.*

Болести жлезда: *вољка, гушавост, жирка, жлездобоља, заушке, заушници, заушњаџи, јечменац, јечменик, лојник, мицина, перутица, прашичић, прекрупница, сапуњак, струма.*

Малигна/бенигна обољења, тумори: *брадавичњак, црвен, човиља.*

Болести пробавног система: *зачеп, лијавица, напољница, натезавица, пролив, проточ, срдобоља, трбобоља.*

Болести репродуктивних органа: *вранц, врањак, вренга, повргало, праница, прање, презризли, придобница, принос, присобница, родилица, родиљка, родница, сикиљ, сисобоља, цвет.*

Болести изазване температуром или неком другом болешћу услед чега долази до одузетости појединих делова тела, високе температуре, утрнулости и грознице: *бунило, ватруштина, врућица, горуштина, дрсавица, завијавица, крамп, потрапица, презданица, просица, рђуштина, свакодневка, тргавица, тресавица, трескавица, трзавица, троданка, трњавица, узетиња, цвокотавица, четвртача, штуцавица.*

Болести плућа: *грудобоља, гушњак, загуш, задава, задуха, засип, заптив, јетравост, кукурекавац, магарећњак, недуха, мекоплућица, назеб, погрудница, прсобоља, рикавац, рђава, сипња, сипавац, сичија.*

Болести које се манифестују на доњим екстремитетима: *ногобоља, петобоља.*

Болести које се манифестују на горњим екстремитетима су: *дугопрстица, рукобоља, супрстица, трут, угон.*

Болести унутрашњих органа и њихове манифестације: *бљувати, во-допуст, горушица, избљувати, извала, изливка, крвоточина, крепа, крижа, оцрвити се, покошљица, прораст, прегрзи, слабожучност, слезинобоља, ср-цобоља, тробоља, укваре, усед, водница, водена болест, проказа.*

Дечије болести: *гроница, детиње, подраст, прикојас, пуковина, срча-ник, струп.*

Болести мишића: *власичавост, склопац.*

Инфективне болести: *колерина, пошалина, пошаст, прошица, редња, скрлет, суједац, сучија, сухобоља, сушица.*

Субјективна осећања изазвана неком болешћу: *пробаци, сврабац, сврабеж, севотине, сијавица, чеша.*

Називи за болест уопште: *боља, бољетица, зажег, кратељ, одвала, по-костица, рора, сплавина.*

Квалификатори медицинске народне терминологије у РСМ. Ако погледамо принцип квалификације посматраног лексикона у РСМ, приме-тићемо да ту постоји извесна недоследност. Ради се о томе да су неке лек-семе обележене квалификатором мед. и/или квалификатором нар. и/или ква-лификатором покр., а неке нису тако обележене иако очигледно припадају фонду народних медицинских назива. На пример, назив *црвени ветар* у зна-чењу „заразно обољење коже нарочито на носу и образима” није означен ква-лификатором мед., а *црвеница* као његов синоним „мед. нар. црвени ветар” има квалификаторе и мед. и нар. Слично је са примерима *мозгобоља* „мед. обољење великог мозга *cerebropathia*” који је означен квалификатором мед. и *мозгача* који је његов синоним, означава „болест мозга” и није означен ни-каквим квалификатором. Тако нпр. и лексема *гушобоља* у значењу „болест у гуши, грлу; дифтерија” нема никакав квалификатор уз себе, док њен синоним *вратобоља* „мед. обољење врата, грла, гушобоља” има квалификатор мед. који га смешта у медицинску терминологију. Такође, лексема *прсобоља* у значењу „болест плућа, сушица, туберкулоза” није обележена никаквим ква-лификатором, док њен синоним *грудобоља* „мед. нар. грудна болест, сушица, туберкулоза” има квалификаторе мед. и нар. И други називи са елементом *-боља* у другом сложеничком делу имају квалификатор мед. и/или нар., као нпр. *бледобоља* „мед. малокрвност” *зглобобоља* „мед. болест зглобова, арт-ритис” и сл., јер све оне означавају одређене, конкретне болести што их свр-става у медицинску терминологију. Али има и оних примера који са правом нису оквалификовани као медицински термини иако им је други сложенички део елементат *-боља*. То су лексеме *главобоља, крстобоља, зубобоља, душо-боља*, које припадају више општем него терминолошком лексичком фонду јер означавају једноставно конкретан бол који се јавља у одређеном делу тела или метафоричку бол у *души* као замишљеном, апстрактном делу тела, а не неку одређену болест. Као такве, оне се често користе у општем лексичком

фонду, поготово нпр. лексеме *главобоља* или *зубобоља*. Пример лексеме која истовремено припада и општем и термилошком лексичком фонду у РСМ је лексема *трбобоља* која је означена као „обољење трбуха, болови у трбуху; мед. пролив *colica*”, јер је први део дефиниције смешта у општи лексички фонд, док је у другом делу квалификована као медицински термин (сличан пример у РСМ јесте и лексема *устобоља*).

Полисемија медицинске народне терминологије. Опште је познато да термини углавном имају само једно, стално и прецизно одређено денотативно значење. Одсуство конотације код њих значи и смањену могућност полисемантичке дисперзије. Због тога су термини обично моносемичне речи, али у зависности од контекста они понекад, ипак, могу да имају више различитих значења.

Полисемија се код медицинских термина развија у два правца. Један тип полисемије примећујемо код оних лексема чија су секундарна значења исто у домену медицинске терминологије заправо називи за друге болести. Примери за то су:

бољетица 1. болест; бол. 2. рана на телу, обично она која се сама појави.

вучац а. болест у којој обамре део живог организма због затварања крвног тока, гангрена. б. реуматизам; болест зглобова, гихт.

прикојас 1. црни пришт 2. грчеви у деце, фрасови.

устобоља 1. а. бол у устима. б. заразно обољење слузокоже у устима неких животиња (нарочито говеда) изазвано паразитом који живи на воћним плодовима. в. такво обољење код људи, нарочито деце, у виду белих мрља црвенкасто опточених. 2. врста биљке, жабица.

добрац 1. болест севања у глави, главобоља. 2. оспице, мресе.

беона 1. бело на очима, катаракта. 2. беоњача.

ландра а. мрена на оку. б. опна, кожица.

наочњак а. мрена. б. жућкасте мрље на очним капцима.

непоменик 1. а. црни пришт. б. облик авитаминозе, скорбут.

подраст а. отекина, оток слезине у човека, далак. б. тврд, велик трбух у деце после других грозница.

срцобоља 1. болест срца. 2. стомачни, желудачни болови.

Релевантни елементи реализације медицинских термина, за називе болести које су честе, јесу симптоми тих болести који се подразумевају иако у семантичкој идентификацији нису експлицирани. Управо они су основ за полисемију и то на тај начин што симптоме болести можемо препознати и у оним стањима која нису, заправо, болесна. На тај начин добијено је низ фигуративних и погрдних значења медицинских термина (Вукићевић 1995: 270–271). На пример: *кила* означава „болест спуштања трбушних органа (најчешће црева)”, али и погрдно „особу слабу од старости (као да је килава)” или *шуга* означава „заразну болест праћену великим сврабом, коју изазива паразит шугарац” и фигуративно и пејоративно „рђаву особу”, али и „врсту дечје игре”, *врућица* је „мед. нар. болест праћена високом температуром”, а у секундарном значењу денотира „фиг. јак занос, ватру, жестину” па чак и „покр. извор топле воде”.

Синонимија медицинске народне терминологије. Слично као и полисемија, ни синонимија није карактеристика термилошког система, али

ипак у корпусу народне медицинске терминологије појављују се синоними као и терминолошки дублети, односно варијанте за називе неких болести. Синонимија се првенствено јавља код назива за болести које су веома честе на нашим просторима, и то тако што су синонимски парови добијени мотивацијом од различитих симптома болести. Међу синонимима има и по-зајмленица. Тако нпр. *туберкулоза*, која је у прошлости била честа болест на нашим просторима, има више синонима. То су *грудобоља*, *сушица*, *сухобоља*, *рђава*, *јектика*, *сичија*, *грудна болест*. Најчешћи синоними за *туберкулозу* су *грудобоља* и *сушица*, речи настале мотивацијом од различитих симптома болести. Када боле груди или када се плућа суше, то је све *туберкулоза*. Или, на пример, *астма* такође има низ синонима, то су: *задуха*, *сипња*, *загуш*, *пијекња*, *хрпотина*, *хрпотиња*¹; *дизентерија* има синониме *срдобоља* и *грижа*; *колика* има синониме *прегризи*, *трбобоља*; синоними за *епилепсију* су *прекојас* и *падавица*. Међу синонимима се налазе и следећи примери:

- *бескрвица*, *бледица*, *бледобоља*, *малокрвност*;
- *буганица*, *мрзлица*, *промрзлина*, *озеблина*;
- *црни пришит*, *залац*, *прикојас*, *антракс*, *црњ*, *црнац*, *злић*;
- *водена болест*, *водница*;
- *пољачина*, *скорбут*, *непоменик*;
- *астма*, *задуха*, *заптив*, *засип*, *недуха*;
- *лијавица*, *пролив*, *проточ*;
- *пламац*, *црвени ветар*, *пламеник*, *поганчина*;
- *ватруштина*, *врућица*, *огњуштина*, *огњица*.

Неки од назива болести имају и више варијанти. Такви су на пример: *костојед*, *костоједина*, *костоједица*; *огребина*, *огреботина*; *ожагрин*, *ожега*, *ожеглина*, *ожеготина*; *озебина*, *озебица*, *озеблина*; *злић*, *злића*; *црњ*, *црнац*.

Закључак. У *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске пронашли смо много више народних термина из области медицине него што је то било очекивано с обзиром на то да је РМС речник књижевног, а не народног језика. Ти термини се по својим лексичким особинама уклапају у општу слику о терминима јер имају специфичан семантички садржај, што им одређује посебно место у лексичком фонду. Међутим, они имају и своје специфичности које нису карактеристичне за терминолошки систем. Неки од њих имају више од једног значења, а они који означавају честе болести имају понекад и више од једног синонима. Дакле, склонији су полисемији и синонимији него што је било очекивано. На основу свега изложеног могли бисмо закључити да су медицински народни термини у менталном лексикону смештени између општег и терминолошког лексичког фонда, на периферији оба. Вероватно је то и разлог због којег нису у *Речнику српскохрватскога књижевног језика* доследно квалификовани као речи из терминолошког система.

¹ *Хрпотиња* је варијанта назива *хрпотина*.

ЛИТЕРАТУРА

- Вукићевић 1995:** D. Vukićević, Medicinski narodni termini, *Folklor u Vojvodini*, 9, Novi Sad, 267–273.
- Гортан Премк 1988:** Д. Гортан-Премк, О месту термина у лексичком фонду, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 18/1, 15–21.
- Ђорђевић 1872:** В. Ђорђевић, *Народна медицина у Срба*, Београд: Српска народна задружна штампарија.
- Катић 1982:** Р. В. Катић, *Терминологија српске средњовековне медицине и њено објашњење*, Београд: Српска академија наука.
- Пелагић 2014:** В. Пелагић, *Пелагићев народни учитељ*. Београд: Акиа М. Принц.

ИЗВОР

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–III, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969; IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.

Dužanka S. Vujović

LEXIKALISCHE UND SEMANTISCHE MERKMALE VON BEGRIFFEN IM BEREICH DER VOLKSMEDIZIN AN BEISPIELEN AUS DEN *WÖRTERBUCH DER SERBOKROATISCHEN LITERATURSPRACHE DER MATICA SRPSKA*

Zusammenfassung

Volksbegriffe über Krankheiten passen sich nach ihren lexikalischen Merkmalen in das allgemeine Bild der Terminologie an, weil sie einen spezifischen Bedeutungsgehalt haben, der durch einen besonderen Platz im Lexikon bestimmt wird. Sie haben aber auch eigene Besonderheiten, die für das Terminologiesystem nicht charakteristisch sind. Einige von ihnen haben mehr als eine Bedeutung, und diejenigen, die häufige Krankheiten identifizieren, haben manchmal mehr als ein Synonym. Wir könnten schlussfolgern, dass medizinische Volksausdrücke im mentalen Lexikon zwischen dem allgemeinen und dem terminologischen lexikalischen Fond an der Peripherie von beiden liegen. Dies ist wahrscheinlich der Grund, warum sie meinchmal nicht als ein Wort aus einem spezifischen Terminologiesystem in den *Wörterbuch der serbokroatischen Literatursprache* qualifiziert sind.

Schlüsselwörter: Terminologie, Volksmedizin, Krankheitsnamen.

Горан Н. ЗЕЉИЋ*
Универзитет у Београду
Учитељски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 25. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ПРЕФИКСОИДИ И СРОДНИ СТРАНИ ФОРМАНТИ У ПРАВОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду ће бити анализирани префиксоиди и сродни форманти страног порекла (најчешће грчког и латинског) који су увршћени у правописне речнике српског језика почев од Белићевог правописа из 1923. године, преко Матичиних издања од 1960. до данас и Дешићевог правописа 2015. године, до Симићевог нормативног приручника из 2016. године. Циљ рада је да се испита заступљеност речи са префиксоидима и страним формантима у правописним речницима српског језика и установи принцип њихове ортографске стандардизације.

Кључне речи: правопис, правописни речник, префиксоид, сложеница, полусложеница.

1. Увод

1. На основу једне од класификација речника, правописни речници били би сврстани у специјалне речнике. Правописни речник је онај практични део правописног приручника у којем су дате речи „с циљем да се корисници упознају како их ваља писати без претензија на карактеризацију њихове лексичке и граматичке нормативности” (Симић и др. 1993: 157). Први правопис са дводелном структуром која је подразумевала правописна правила и речник био је Белићев правопис српскохрватског језика из 1923. године, који је издањем из 1952¹. добио прави облик, обим и намену. Као посебно дело, правописни речник издвојио је М. Шипка (2010).

2. Имајући у виду одређене помаке у настави правописа који подразумевају увођење правописних приручника у наставу и упутства како их треба

*goran.zeljic@uf.bg.ac.rs

¹Припремљен 1950, а објављен 1952. године.

користити (Ломпар 2012: 114), наш циљ управо је да проверимо могу ли се на примеру префиксоида и сродних страних форманата у правописним речницима извести одређени закључци у вези са њиховим нормирањем и да ли на основу њихове презентације у тим речницима корисници правописних приручника могу уочити извесне правилности. У раду ће бити анализирани префиксоиди и форманти страног порекла (најчешће грчког и латинског) који су увршћени у правописне речнике српског језика почев од Белићевог правописа из 1923. године, преко Матичиних издања почев од 1960. године и Дешићевог правописа 2015. године, до Симићевог нормативног приручника из 2016. године.

3. У нормативним приручницима писање префиксоида и страних форманата део је теме посвећене састављеном и растављеном писању речи. Управо ова тема једна је од најтежих правописних тема, а дилеме у вези с њом (и не само њом) најчешће се решавају пре свега коришћењем правописних речника у оквиру правописних приручника. На основу тога, за потребе анализе издвојено је више префиксоида и сродних страних форманата (*авио-*, *аеро-*, *анти-*, *архи-*, *аудио-*, *ауто-*, *видео-*, *екс-*, *екстра-*, *етно-*, *инфра-*, *квази-*, *контра-*, *макро-*, *макси-*, *мега-*, *микро-*, *мини-*, *пост-*, *псеудо-*, *суб-*, *супер-*, *транс-*, *ултра-*, *фото-*, *хипер-*) у примерима датим у правописним речницима. Уз то, на примерима из новинских текстова биће показано и која огрешења су фреквентна у пракси, настала често под утицајем графиције у енглеском језику (нпр. у употреби префиксоида *пост-* и *екс-*).

2. Терминологија

1. Питање назива за творбене морфеме страног порекла овде је решено употребом назива који је коришћен у последњем Матичином правопису (у оба издања – 1993. и 2010). Дилема да ли су то страни префикси, префиксоиди или везане морфеме страног порекла овде није била у првом плану и као задатак ставља се пред морфологе. Овим питањем бавили су се многи и оно је разматрано и у граматичкој и у правописној литератури. Већина радова бави се и начином писања ових форманата, али је терминологија неуједначена². Може се рећи да се поред назива *префиксоид* (у радовима: Клајн 1978; Поповић 1994; Радовић Тешић 2009; у граматикама Станојчић/Поповић 2008; Пипер/Клајн 2013), појављују још и *предметак* (Рогић 1961/62; Пешикан 1994³), *терминоелемент* (Михаиловић 1985 за *видео-*) итд. Иван Клајн прави разлику између префикса, који „имају уопштено, више релационо него лексичко значење”, и префиксоида⁴, који „задржавају значење целих

² У хрватској литератури префиксоиде и суфиксоиде називају још и *адјективни морфеме*, *аглутинативни елементи*, *аналитички адјективи*, *квазипрефикси*, *лексикоморфеме*, *полипрефикси*, *препозитивни блокови* итд. (Хорват/Штебих Голуб 2010: 1).

³ Пешикан користи и назив *префикс* (1994: 270).

⁴ „Понекад је врло тешко одредити да ли је нека јединица префикс или префиксоид, суфикс или суфиксоид” (Тафра/Кошутар 2009: 99).

речи” (Клајн 1978: 188; 2002: 144), на шта указује и Марко Поповић (1994: 280). За Мирослава Николића први део сложеница/полусложеница типа *аутомеханичар* јесу префиксоиди и он их доводи у везу са сложеницама типа *Беобанка* и сл. (Николић 1995–1996: 85). Владан Јовановић на материјалу Речника САНУ те творбене елементе (као што су *аеро-*, *анти*, *квази-* и сл.) такође назива префиксоидима и истиче њихово лексичко а не творбено значење „какво имају суфикси и префикси” (Јовановић 2008: 47). Б. Ћорић се такође бави овим формантима, па их назива *препозитивне индеклинабилне компоненте страног порекла* (2008: 121).

2. Када су у питању анализирани правописи, преовлађује назив префиксоид.

3. Анализа

1. Прво ћемо представити заступљеност префиксоида у анализираним правописним речницима почев од првог Матичиног приручника јер у Белићевом правопису из 1923. налазимо само *архи-* (Белић 1923: 158), а у издању из 1952. год. *ауто-* (у значењу „само”, Белић 1952: 132). Одабир префиксоида вршили смо по П2010 јер је то актуелан нормативни приручник.

Табела 1: Заступљеност префиксоида и сродних страних форманта

Префиксоиди и сродни страни форманти П2010	Правописни приручници				
	МП60	МП93	Дешић 2015	Симић и др. 1993	Симић 2016
авио-	+	+	+	+	+
аеро-	+	+	+	+	+
анти-*	+	+	+	+	+
архи-*	+	+	+	+	–
аудио-	–	–	+	–	–
ауто-	+	+	+	+	+
видео-	–	+	+	+	–
екс-*	+	+	+	+	+
екстра-*	+	+	+	+	+
етно-	+	+	+	+	–
инфра-*	–	+	+	–	+
квази-*	–	–	+	–	–

контра-*	+	+	+	+	+
макро-	-	+	+	+	+
макси-	-	-	-	-	-
мега-	+	+	+	+	-
микро-	+	+	+	+	+
мини-*	+	+	+	+	+
пост-*	+	+	+	+	+
псеудо-*	+	+	+	+	-
суб-*	+	+	+	+	+
супер-*	+	+	+	+	+
транс-*	+	+	+	+	+
ултра-*	+	+	+	+	+
фото-	+	+	+	+	+
хипер-*	+	+	+	+	+

* Форманти са овом ознаком сврстани су у литератури у префиксе (нпр. Бабић 2002⁵; Клајн 2002; Ломпар 2015).

2. У представљању префиксоида и сродних страних форманата аутори правописних речника имају два приступа. Матичини правописи, већ од приручника из 1960. године, ове форманте издвајају као посебне одреднице⁶ (нпр. **авио-**: *авио-гума*, *авио-гориво*, *авио-карта* итд., П2010: 254). Други начин представљања налазимо нпр. код Симића (2016). У овом приручнику речи с овим формантима су посебне одреднице са квалификаторима попут *акц. преф.*; *факулт. слож.*; *удв.* (нпр. *супер-медија*, *акц. преф.*; *суперрèвизија* (или *супер-рèвизија* и *супер рèвизија*) *факулт. слож.* 222 (исп. 218); *удв.* 219; Симић 2016: 235).

3. У табели која следи дат је преглед решења у вези са писањем префиксоида и сродних страних форманата.

⁵ Тако су нпр. везане основе *агро-*, *хидро-*, *макро-*, *микро-*, јер значе 'земљо-', 'водо-', 'велико', *мал(ен)о*', а префикси *анти-*, *архи-*, *интер-*, *супер-*, *ултра-*, јер значе *проту*, *изнад*, *над-*, *међу-*, *нај-*, *преко* (Бабић 2002: 37). „Префиксоиди се не могу јављати самостално, а најчешће имају два слога (*макро-*, *гео-*, *етно-*, *микро-*, *фото-*) и завршавају се на *о*” (Ломпар 2015: 15). „Може се стога закључити да је финално *о* једно од типичних обележја префиксоида. То још не значи да ћемо облицима *мега-*, *екстра-*, *теле-*, *мулти-*, *поли-*, *уни-*, *квази-*, *мини-*, *макси-*, *аку-* (у *акупунктура* и *акупресура*) унапред порећи статус префиксоида само због завршног вокала” (Клајн 2002: 147).

⁶ Наглашене масним словима (болдом).

Табела 2: Преглед решења у анализираним правописним приручницима

Префиксоиди и сродни страни форманти	Правописни приручници					
	С – сложенница; П – полусложенница; ДР – две речи; ДУБ – дублет; ТРИП – триплет					
	МП60	МП93	П2010	Дешић 2015	Симић и др. 1993	Симић 2016
авио-	П	П/С	П	П/С	П	П
аеро-	С	С/П	С/П	П/С	П/С	П/С
анти-*	С	С	С	С	С	С/П
архи-*	С	С	С	С	С	/
аудио-	/	/	П	С/П	/	/
ауто-	С/П	С/П	П/С	П/С	П	П/С
видео-	/	С/П/ ДР	П/С	П/С	П/С	/
екс-*	С	С	С	С	П	П
екстра-*	С	С/ДР	С/ДР	С	С/ДР	П
етно-	С	С	С/П	С	С	/
инфра-*	/	С	С	С	/	П
квази-*	/	/	С	С	/	/
контра-*	С	С	С	С	П	П
макро-	/	С	С	С	С/П	С/П
макси-	/	/	П	/	/	/
мега-	С	С	С	С	С	/
микро-	С	С	С	С	П/С	С/П/ ДУБ
мини-*	С	П/ДР	С/П	С/П	П/ДУБ	П
пост-*	С	С	С	С	ДУБ/С/П	ДУБ
псеудо-*	С	С	С	С	П	/
суб-*	С	С	С	С	С/ДУБ	ДУБ
супер-*	С	С	С/ДР	С	С/ДУБ	С/ ТРИП
транс-*	С	С	С	С	С	С

ултра-*	С	С	С	С	П	П
фото-	С/П	С/П	С/П	С/П	П/С	П/С
хипер-*	С	С	С	С	С	ДУБ

4. Од одабраних префиксоида, само је решење предвиђено за писање префиксоида *транс-* уједначено у свим консултованим приручницима, и то као први део сложеница. Као посебне речи са прилошким или придевским значењем, употребљавају се пре свега префиксоиди *екстра-* (у значењу „сјајно”) и *супер-* (у значењу „одлично, сјајно”) – дакле са синонимним значењем у жаргонској употреби.

5. Видимо да је највише сложеница, што се уклапа у Бабићеву констатацију: „творенице с основама као што су *аеро-, ауто-, фото-, кино-, радио-* и сл. често су се сматрале полусложеницама и тако се писале, али да има много разлога да се сматрају и чистим сложеницама” (Бабић 2002: 47)⁷.

6. Од понуђених критеријума, у Матичиним правописима истиче се разлика у писању префиксоида *ауто-* и *фото-* у односу на скраћене појмове *аутомобил(ски)* и *фотографски* – када је реч с тим појмом полусложеница (нпр. *ауто-пут*). За Симића (2016) критеријум је акценат – те ако је префиксоид акцензован, биће први део полусложенице (нпр. *ауто-пут* наспрот *аутострада*). Од три актуелна нормативна приручника – Матичином, Дешићевом и Симићевом из 2016. год. – прва два су усаглашена, што је и очекивано, јер је М. Дешић један од чланова правописне комисије која је радила на Матичином правопису, док су решења у Симићевом правопису наглашено слободна, па су често могући и дублети.

7. Неусклађеност између приручника и спољни утицаји довели су до различитих решења у пракси. Актуелно стање репрезентовано је примерима из електронских медија.

7.1. псеудо

– сложеница

Псеудодокументаристичку форму Рауове представе можемо тумачити и као одраз њеног садржаја, (само)критичности према псеудобризи Европљана за покоље у неевропским земљама (Политика, 30. 9.2016, е-издање).

– полусложеница

Разговетно је изграђена једна псеудо-историјска, дубоко иронична драма (Политика, 15. 2. 2010, е-издање).

– синтагма

Свакодневно смо бомбардовани псеудо истинама (Политика, 19. 9. 2016, е-издање).

⁷ Сви анализирани префиксоиди у *Хрватском правопису* (Бабић/Могуш 2011) први су део сложеница.

7.2. квази (иста агенцијска вест)

– сложеница

Квазидржава Косово главни извор регионалне нестабилности (Данас, 3. 5. 2017, е-издање).

– полусложеница

Русија о Харадинају: Квази-држава је извор проблема (Наслов, Б92, 3. 5. 2017, е-издање).

– синтагма

Ово показује да је квази држава Косово главни извор регионалне нестабилности (Блиц, 3. 5. 2017, е-издање).

7.3. контра

– сложеница

Турски контраадмирал затражио азил у САД (Политика, 10. 8. 2016, е-издање).

– полусложеница

Турски контра-адмирал наводно затражио азил у САД (Ало, 10. 6. 2016, е-издање).

– синтагма

Контра адмирал Валериј Куликов требало [би] да преузме оперативну команду (В. новости, 4. 9. 2013, е-издање).

8. Стање у писаној пракси може се повезати и са утицајима страних језика, пре свега енглеског. Тако није страно да се префиксоиди пишу у оригиналној графици⁸:

Сви су се ех-напредњаци /.../ преселили у нашу кафану (Пекић 1990: 319). Ех-радикали се баве њима (Данас, 7. 4. 2016, е-издање).

9. Други пример представља реч „post-truth”, коју су састављачи *Оксфордског речника* изабрали за реч 2016. године, а ту вест пренели наши медији преведећи је као „пост-истину” (Блиц, 16. 11. 2016, е-издање).

10. Процес стандардизације ометају случајеви осамостаљивања префиксоида – налазимо их у прилошком и придевском значењу, што правописни речници бележе, али не доследно, јер је реч о супстандардној лексици (за примере употребе речи/префиксоида *супер* в. Видојковић 2014). Поред овог примера, у жаргону честа је синонимна употреба префиксоида *екстра-*, *мега-*, *макси-* и *ултра-* у значењу „изузетно, сјајно” (в. Герзић 2012). Коначно ту је и префиксоид *екс-* у значењу „бивши, -а, -е” – нпр. *Он је Иванов екс* (нпр. бивши супруг).

11. Посебан део анализе посвећен је врстама речи. Наиме, међу примерима у правописним речницима највише је именица, што је и очекивано, јер

⁸ Наведени примери су из латиничних текстова. На основу изостанка ћириличних примера са латиничним префиксоидима можемо с резервом закључити да су они у пракси готово и немогући.

је то и најбројнија врста, а и у грађењу речи, поготово страним формантима, именице су преовлађујућа врста. Међутим, у случајевима са двоструким решењима, попут префиксоида *ауто-*, неопходно је међу примере уврстити и друге речи којима су именице у ствари творбена основа. Ипак, ниједан приручник од анализираних у правописним речницима не даје управо такве примере, а само у речнику Дешићевог приручника налазимо придев *аутосаобраћајни* као изведеницу, али без именичког еквивалента (*ауто-саобраћај*). Ситуација је нешто боља у случају префиксоида *фото-*, али само донекле, јер само П60 у речнику даје примере попут *фџто-монтџа: фото-монтџни; фџто-репџртџр: фото-репџртџрски; фототерџија: фототерџијски; фотохџмија: фотохџмијски*. Ни глаголи, као секундарне творенице, нису заступљени у правописним речницима, па тако на пример у П2010 изостаје у пракси веома чест глагол *фотокопирати*, од којег је изведена опет веома фреквентна глаголска именица *фотокопирање*.

12. За анализу смо одабрали префиксоид *ауто-*, заступљен у свим правописним речницима⁹.

Табела 3: Префиксоид *ауто-* у правописним приручницима

Правописни приручници	Префиксоид <i>ауто-</i>		
	полусложеница	сложеница	
	2) скр. од „аутомобил”	1) „само”	2) скр. од „аутомобил”
МП60	ауто-дрезина, ауто-електричџр, ауто-камера, ауто-клуб, ауто-ковџч, ауто-колџр, ауто-колџна, ауто-лимџр, ауто-мехџничџр, ауто-пџт, ауто-стајалиште, ауто-стџп, ауто-страда, ауто-тапџтџр, ауто-управљџч, ауто-цџста, ауто-шџфџр	аутобиоџграф, аутобиоџграфија, аутобиоџграфџјски, аутобиоџграфски, аутоџџн, аутоџбл, аутоџграм, аутоџграф, аутоџграфија, аутодикџат, аутодидџакџички, аутоиндукџија, аутокеџфалан, аутокеџфџлџност, аутоџкрат(а), аутоџкратија, аутоџкратски, аутоџкритика, аутоџкритичџр, аутоџкритичџзам, аутоџкритичан, аутоџкритички, аутоџкритичност, аутоџмџтичан, аутоџмџтатски, аутоџнџман, аутоџномџстички, аутоџномџија, аутоџномџист(а), аутоџскоп, аутоџскопџија, аутоџсугџстија, аутоџхипџоза, аутоџхџрман, аутоџхџтџн, аутоџхџтноџст	аутоџбус, аутоџџром, аутоџкар, аутоџплаџстика

⁹ Због малог броја примера, и то свих са значењем „само” (*аутоџграф, аутодидџакџички, аутоџномија*), Белићев правопис (изд. 1952) није увршћен у табелу.

МП93	ауто-гума, ауто-купон, ауто-камп, ауто-кућа, ауто-опрема, ауто-пијаца, ауто-трговац, ауто-превоз, ауто-превозник, ауто-рели, ауто-салон, ауто-такмичење, ауто-мото друштво, ауто-мото клуб, ауто-мото-трке/ауто и мото трке		аутобиографија, аутокоментар, аутопортрет, аутоугестија, аутократ(а), аутокефалан, -лна	аутодром, аутопут, аутострада, аутоелектричар, аутолакирер, аутолимар, аутомеханичар
Симић и др. 1993	1) „само”	2) скр. од „аутомобил”	аутократија, аутоматизација, аутономија	
	ауто-биограф, ауто-биографија, ауто-гол, ауто-контрола, ауто-критика	ауто-гаража, ауто-колона, ауто-команда, ауто-лакирер, ауто-мото, ауто-промет, ауто-пут, ауто-стоперка, ауто-страда, ауто-такси, ауто-трка, ауто-школа		
МП2010	ауто-електричар, ауто-лакирер, ауто-лимар, ауто-тапетар, ауто-гума, ауто-купон, ауто-кућа, ауто-салон, ауто-парк, ауто-цистерна, ауто-опрема, ауто-пијаца, ауто-трговац, ауто-дилер, ауто-превоз, ауто-превозник, ауто-такси, ауто-транспорт, ауто-пут, ауто-цеста, ауто-рели, ауто-такмичење, ауто-трка, ауто-спорт, ауто-стоп, ауто-стопер, ауто-мафија, ауто-бомба, ауто и мото трке, ауто-мото савез, ауто-стоперка		аутобиографија, аутобиографски, аутогол, аутограф, аутокефалност, аутокоментар, аутокритичан, аутопилот, аутопортрет, аутореферат, аутоопсервација, аутоугестија, аутохипноза, аутоцензура аутобиограф, аутокефалан, аутократ(а), аутократија	аутодром, аутострада

Дешић 2015	а̀уто-гу̀ма, а̀уто-дѐлови, а̀уто-мо̀то тр̀ке/ а̀уто и мо̀то тр̀ке, а̀уто-индустрија, а̀уто-лакíрер, а̀уто-механича̀р, а̀уто-пѝјаца, а̀уто-прѐвозник, а̀уто-пу̀т, а̀уто-сто̀пер, а̀уто-та̀блица, а̀уто-тр̀ка, а̀уто-шко̀ла	а̀утобиографија, а̀утобиографски, а̀утого̀л, а̀утограм, а̀утоно̀мија, а̀утоно̀мист(а), а̀утопо̀ртрет, а̀утосу̀гестија, а̀утоцензу̀ра	а̀утобус, а̀утобуски, а̀утодро̀м, а̀утостра̀да
Симић 2016	а̀уто-пу̀т, а̀уто-регулатива (неакцентовано), а̀уто-такси, а̀уто-тр̀ка	а̀утогол, а̀утограм, а̀утограф	а̀утостра̀да

13. Разлика између полусложеница и сложеница успостављена је на основу разлике између значења морфеме *а̀уто-* (1. „само”; 2. „скр. од аутомобил”), али недоследно. На пример, у три речника налазимо сложеницу *а̀утостра̀да* (П2010; Дешић 2015; Симић 2016) у којој је примењено правило спојеног писања суфиксоида *-страда* (као и са суфиксоидом *-дром* у *а̀утодро̀м*) и која представља позајмљеницу из италијанског језика у значењу „а̀уто-пут”.

14. Од наведених сложеница и полусложеница, најфреквентнија у пракси је полусложеница *а̀уто-пут*, са првим делом у значењу „скр. од аутомобил”. За ову твореницу везује се и промена стандарда у односу на П93.

Табела 4: Твореница ауто-пут у правописним приручницима

Правописни приручници	<i>а̀уто-пут/а̀утопут</i>	
	полусложеница	сложеница
МП60	а̀уто-пут	
МП93		а̀утопут
Симић и др. 1993	а̀уто-пут	
МП2010	а̀уто-пут	
Дешић 2015	а̀уто-пут	
Симић 2016	а̀уто-пу̀т	

15. Иако је у правописним речницима полусложенички начин писања овог појма преовлађујући, промена стандарда у пракси није у потпуности прихваћена¹⁰:

Радови на изградњи а̀утопутева у Србији полако се приводе крају (Блиц, 5. 8. 2017, 11)¹¹. А̀утопут Ниш – Приштина, који се већ назива „а̀утопут мира”, боље би повезао регион (В. новости, 15. 3. 2017, е-издање). Румунија и Србија су одлучиле да одустану од пројекта повезивања Темишвара и Београда а̀утопутем (Политика, 22. 5. 2017, е-издање).

¹⁰ Саобраћајни знаци с овом речју посебна су врста примера.

¹¹ У истом тексту још пет пута само као сложеница.

16. Актуелно решење дато у П2010 подразумева да се као критеријум узима значење форманта, што је примењиво једино у случају префиксоида *ауто-* (а) „само”, б) скраћено од „аутомобил”¹² и *фото-* (а) „светлост”, б) скраћено од „фотографија”). За Р. Симића критеријум је акценат. Наиме, „носе ли префиксоиди посебне акценте, а основе посебне (...), ваља их одвајати цртицом” (Симић 2016: 115). Р. Симић овде прави аналогију са решењима примењеним у полусложеницама типа *индо-европски* које имају два акцента, те је први део полусложенице још уз то и скраћени облик. Оба критеријума научно су утемељена, што је и основа сваког нормирања. Ипак, често се губило из вида, а то је видљиво и у нашој последњој табели, да се промена норме не сме вршити по сваку цену, те да се олако пређе преко праксе која већ познаје једно нормирано решење. Други проблем јесте да правописни речник актуелног Матичиног правописа не нуди акцентоване одреднице. На извесну недоследност норме врло јасно указује М. Николић управо на примеру двају префиксоида *ауто-* и *фото-*, подсећајући да је о томе писао још И. Клајн истичући да у (полу)сложеницама чији је први део *ауто-* „немамо именицу *ауто* (у противном бисмо очекивали и да се може рећи **аутомобил-пут* и сл.) него префиксоид *ауто*” (Клајн 1978: 192).

4. Закључак

1. Иако се нисмо директно бавили питањем терминологије јер се назив за ове творбене елементе у правописним речницима и не помиње, видели смо да је неопходно ускладити називе за префиксе и префиксоиде страног порекла у правописној литератури. Решење *префиксоид* које нуде М. Дешић и Р. Симић прихватљиво је пре свега као решење које и својим називом упућује корисника правописа да је реч о јединственој лексичкој јединици, чиме се и на тај начин доприноси уједначености норме. Добро решење, поготово у оквиру правописне терминологије, било би и оно које нуди М. Радовић Тешић називајући „све оно што има функцију префикса (а то значи и негацију, префиксоиде и сл. елементе који долазе испред лексичке основе, заправо целе речи)” *префиксалним елементима* (Радовић Тешић 2009: 109).

2. Коначно, после анализе могуће је одговорити и на питање систематизације решења у вези са писањем префиксоида и сродних страних форманта. У литератури се констатује (Симић и др. 1998: 83; Симић 2016): „процеси од којих зависи правописна систематика управо су у току, и не дозвољавају да тачно одредимо њихову физиономију и статус. (...) У нашем случају може вредети следеће упутство: да се држимо колико је могуће правила о изговору; иначе префиксоиде да пишемо слободно – састављено и са цртицом” (Симић 2016: 115–116). Ово решење кориснике „ослобађа сваке одговорности” јер су могућа барем два решења (када је реч о форманту *супер*, и три, в. Симић

¹² Овај тип скраћивања није неуобичајен у пракси, нпр. *афро-*, *астро-*, *гастро-*, *инфо-* и сл. (в. Хорват/Штебих Голуб 2010: 5).

2016). То ремети и у пракси устаљена решења са доследном нормом (нпр. *мега-*, *контра-*, *квази-*, *пост-*), јер је неминовна аналогија са решењима која предвиђају слободан (или слободнији) начин писања. Слободнији приступ, односно флексибилнија норма у овом случају није решење и због утицаја стране ортографије (ту мислимо на енглеску). Такође, електронски медији постају све заступљенији, па информације долазе до корисника (читалаца) врло често без лекторских интервенција. Коначно, флексибилност норме која је овде испољена кроз дублетизам често се у пракси манифестује парасистемски у свим правописним правилима, што конкретно значи да се и у погледу осталих правописних правила јавља лажни дублетизам (Зељић 2011).

3. Једно од битнијих питања које смо у раду поставили јесте и избор примера којима илуструјемо неко правописно правило и начин њиховог представљања у правописном речнику. Видели смо да аутори на два начина представљају речи с префиксоидима. Начин који налазимо у Матичиним правописима практичнији је јер се речи групишу око заједничког префиксоида, па је правило о начину писања уочљивије, а самим тим лакше је и уочавање критеријума за нормирање. Дobar је и други начин (нпр. у Симић 2016), јер корисник правописног речника налази конкретну реч (сложеницу или полусложеницу), али је успостављање правила и аналогија отежано. Даље, преовладавање именица је очекивано и оправдано, али изостанак секундарних твореница – придева и глагола – ствара дилеме у пракси које управо правописни речници треба да разреше. Дали смо пример са префиксоидима *ауто-* и *фото-* јер је управо ту значењски критеријум био примаран да се направи разлика између сложеница и полусложеница, па је било неопходно истаћи и додатне критеријуме који се користе у нормирању приликом грађења секундарних твореница типа *фотокопирати*, *фотокопирање* и сл., што би, у конкретном случају, подразумевало да поред одреднице у загради стоји нпр. „изведеница од...”, „изведено од...” „према...”¹³, што би кориснику омогућило да аналогijом успостави системска решења и у другим случајевима. На крају, бројем примера се нисмо бавили, јер смо анализирали приручнике из различитог времена, па су и различити примери били (или јесу) актуелни.

4. Да закључимо, решење које не прави значењску разлику и подразумева добијање сложеница слагањем са страним формантом (префиксоидом) било би, са становишта праксе, најјекономичније и не би реметило досадашњи правописни (али и речнички) узус (в. Пешикан 1994). Такође, на тај начин искључили бисмо могуће дилеме, које, очекивано, воде ка стварању паралелних, ненормираних решења, често под утицајем стране грађије.

ИЗВОРИ

Видојковић 2014: Марко Видојковић, *Уредник*, Београд: Лагуна.

¹³ У П93 нпр. **краљичин** (према краљица), в. П93: 397, исто П2010: 351.

Пекић 1990: Борислав Пекић, *Године које су појели скакавци*, 3. књига, Београд: БИГЗ – Јединство.

Ало

10. 8. 2016, е-издање

<http://www.alo.rs/vesti/svet/turski-admiral-trazi-azil-u-sad/65183/vest>,

посећено 28. 9. 2017.

Б92

3. 5. 2017, е-издање

https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2017&mm=05&dd=03&nav_category=11&nav_id=1256537,

посећено 28. 9. 2017.

Блиц

16. 11. 2016, е-издање

<http://www.blic.rs/kultura/vesti/post-istina-rec-2016-godine-po-oxsfordskom-recniku/1051m6h>, посећено 6. 9. 2017.

3. 5. 2017, е-издање

<http://www.blic.rs/vesti/politika/ostra-poruka-rusije-ministarstvo-spoljnih-poslova-osudilo-agresivne-izjave-haradinaja/tw3gbnj>, посећено 17. 8. 2017.

5. 8. 2017, 11 (штампано издање)

16. 9. 2017, е-издање

Вечерње новости

15. 3. 2017, е-издање

<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:655118-Mihajlovic-Autoput-do-Pristine-za-vecu-stabilnost>, посећено 27. 9. 2017.

Данас

7. 4. 2016, е-издање

http://www.danas.rs/danasrs/politika/djb_.56.html?news_id=318634, посећено 6. 9. 2017.

Политика

15. 2. 2010, е-издање

<http://www.politika.rs/sr/clanak/123841/Kultura/Rasecanje-nacionalnih-mitova>, посећено 16. 3. 2017.

19. 9. 2016, е-издање

<http://www.politika.rs/sr/clanak/363804/Sta-se-krije-iza-lazi>, посећено 16. 3. 2107.

30. 9. 2016, е-издање

<http://www.politika.rs/scc/clanak/364551/Licemerje-zapadnog-sveta>, посећено 16.3. 2017. 22. 5. 2017, е-издање

<http://www.politika.rs/scc/clanak/381163/Srbija-odustala-od-autoputa-Beograd-Temisvar>, посећено 22. 9. 2017.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић/Могуш 2011:** S. Babić, M. Moguš, *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga.
- Белић 1923:** А. Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Белић 1952:** А. Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Просвета.
- Герзић 2012:** Б. Герзић, *Речник српског жаргона*, Београд: СА.
- Дешић 2015:** М. Дешић, *Правопис српског језика, школско издање*, Београд: Klett.
- Зељић 2011:** Г. Зељић, Дублетна решења у Правопису српског језика, *Иновације у настави*, XXVI/2, 64–70.
- Јовановић 2008:** В. Јовановић, О неким поступцима лексикографске обраде твореница, *Наш језик*, XXXIX/1–4, 43–52.
- Клајн 1978:** И. Клајн, О префиксоидима у српскохрватском језику, *Наш језик*, XXII/5, 187–198.
- Клајн 2003:** И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, књ. 1 и 2, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ломпар 2012:** В. Ломпар, *Граматика, уџбеник за први разред гимназија и средњих стручних школа*, Београд: Klett.
- Ломпар 2015:** В. Ломпар, *Граматика, уџбеник за трећи разред гимназија и средњих стручних школа*, Београд: Klett.
- Михајловић 1985:** Ј. Михајловић, Термин *видео*, *Наш језик*, XXVI/4–5, 241–252.
- Николић 1995–1996:** М. Николић, Један експанзивни тип именичких сложенница (*Беобанка* и сл.), *Наш језик*, XXX/1–5, 82–95.
- Пешикан 1994:** М. Пешикан, Поређење понуђених правописних правила, *Наш језик*, XXIX/5, 259–278.
- П93:** М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурца, *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- П2010:** М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурца, *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Пипер/Клајн 2013:** П. Пипер, И. Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Поповић 1994:** М. Поповић, Ка могућој класификацији страних речи с најучесталијим префиксима грчког и латинског порекла, *Наш језик*, XXIX/5, 279–300.
- П60:** *Правопис српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1960.
- Радовић Тешић 2009:** М. Радовић-Тешић, *С речима и речником*, Београд: Учитељски факултет.
- Рогвић 1961/62:** Р. Rogić, Функција предметка у стварању нових riječi и значења, *Jezik*, IX, 106–111.
- Симић и др. 1993:** Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ћорић, М. Ковачевић, *Правопис српскога језика са речником*, Београд, Никшић.

- Симић и др. 1998:** Р. Симић (одг. ур.), *Правописни приручник српскога књижевног језика*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Симић 2016:** Р. Симић, *Српски правопис*, Београд: Јасен.
- Станојчић/Поповић 2008:** Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматика српскога језика*, уџбеник за гимназије и средње школе, Београд: Завод за уџбенике.
- Стевановић 1991:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Грама-тички системи и књижевнојезичка норма)*, Београд: Научна књига.
- Тафра/Кошутар 2009:** В. Tafra, Р. Košutar, Rječotvorni modeli u hrvatskom jeziku, *Suvremena lingvistika*, 67, 87–107.
- Хорват/Штебих Голуб 2010:** М. Horvat, В. Štebih Golub, Posljedice internacionalizacije u hrvatskome jeziku, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 36/1, 1–21.
- Ђорић 2008:** Б. Ђорић, *Творба именица у српском језику*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Шипка 2010:** М. Шипка, *Правописни речник српског језика са правописно-граматичким саветником*, Нови Сад: Прометеј.

Goran N. Zeljić

PREFIXOIDS AND FORMANTS OF FOREIGN ORIGIN IN ORTHOGRAPHIC DICTIONARIES
OF THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

This paper analyzes prefixoids and formants of foreign origin (mostly Greek and Latin) that are included in orthographic dictionaries of the Serbian language starting with Belić's orthography from 1923, through Matica srpska's editions and Dešić's orthography handbook from 2015, to Simić's orthography handbook from 2016. The aim of the paper is to examine the representation of the words with prefixoids and foreign formants in orthographic dictionaries of the Serbian language and establish the principle of their orthographic standardization.

Key words: orthography, orthographic dictionary, prefixoid, compound, semi-compound.

Ивана В. ЛАЗИЋ КОЊИК*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 16. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНИ ГЛАГОЛИ У ДЕСКРИПТИВНИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА (на примеру обраде глагола *бити* и *постојати*)**

У раду су представљени начини лексикографске обраде егзистенцијалних глагола у нашим референтним дескриптивним речницима, у једнотомном и шестотомном речнику књижевног језика МС и у тезаурусном речнику књижевног и народног језика САНУ, на примеру лексикографског чланка егзистенцијалног глагола *постојати* и на примеру одговарајућих делова чланка глагола *бити*. Најпре су анализирани лексикографске дефиниције поменутих глагола у српским речницима, затим је представљен и коментарисан начин обраде глагола *быть* у руском Активном речнику, ради поређења. На крају су на основу резултата досадашњих синтаксичко-семантичких истраживања глагола *бити* и *постојати* у српском језику издвојене и формулисане оне особине егзистенцијалних глагола које су релевантне за њихову лексикографску обраду у дескриптивним речницима српског језика.

Кључне речи: егзистенцијални глаголи, глагол *бити*, глагол *постојати*, лексикографска дефиниција, дескриптивни речник, активни речник, лексикографија, српски језик.

У раду су представљени начини лексикографске обраде егзистенцијалних глагола у нашим референтним дескриптивним речницима, једнотомном и шестотомном речнику књижевног језика МС (РСЈ и РМС) и тезаурусном речнику књижевног и народног језика САНУ (РСАНУ), на примеру лексикографског чланка егзистенцијалног глагола *постојати* и одговарајућих делова чланка глагола *бити* као прототипичних егзистенцијалних глагола у српском језику.

На примеру глагола *бити* упоредиће се лексикографска обрада егзистенцијалног значења овог глагола у српској дескриптивној лексикографији

* ivana.konjik@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта МПНТР бр. 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који се реализује у Институту за српски језик САНУ у Београду.

и обрада одговарајућих делова значења његовог руског еквивалента, глагола *быть*, у савременој руској системској лексикографији у речнику активног типа, који је теоријски заснован и методолошки разрађен у теоријском и лексикографском раду Ј. Д. Апрессјана и његових сарадника¹ (Активни речник руског језика (АР), т. I А–Б и т. II В–Г). Такође ће се на основу резултата досадашњих синтаксичко-семантичких истраживања глагола *бити* у српском језику, у раду Ковачевић 2005, покушати издвојити и формулисати они резултати који су релевантни за лексикографску обраду овог глагола, како би се приликом будућих описа егзистенцијалних глагола у дескриптивним речницима они могли узети у обзир.

За глагол *постојати* представиће се само начин обраде у српским дескриптивним речницима (РМС и РСЈ), док ће поређење са стањем у АР изостати будући да овај глагол (рус. *существовать*) још увек није обрађен у АР. Покушаће се, такође, на основу резултата досадашњих синтаксичко-семантичких истраживања глагола *постојати* у српском језику, у радовима Васић/Лазић Коњик 2012 и Младеновић 2016, формулисати оне његове синтаксичко-семантичке и др. особине које су релевантне за потребе дескриптивне лексикографије (исто као за глагол *бити*), с циљем унапређења лексикографске обраде у складу са савременим лексикографским принципима и теоријским резултатима.

Пре него што се пређе на представљање лексикографске обраде поменутих глагола, треба истаћи да су сва три описна речника српског језика из којих је узет материјал за анализу (РМС, РСЈ и РСАНУ) резултат јединственог теоријски и методолошки утемељеног лексикографског програма Београдске лексикографске школе (Ристић 2014), па се разлике у лексикографском представљању међу њима углавном односе на различите захтеве у вези са обимом речника (једнотомник, шестотомник, тезаурус / речник књижевног језика, речник књижевног и народног језика), што се одражава на развијеност семантичке дефиниције одн. речничког чланка, а не на концепцијске разлике у поступку лексикографског представљања и типове информација. РСАНУ као речник тезаурусног типа много детаљније описује значења заснована на богатијој грађи књижевног и народног језика, због чега је чланак глагола *бити* најразвијенији управо у овом речнику. Сва три наведена српска речника репрезентују лексикографске поступке традиционалне лексикографије која претходи савременој системској лексикографији и речницима активног типа.² Традиционални лексикографски приступ подразумева да се у дефиницији, када су у питању граматичке информације, већа пажња посвећује фонетско-фонолошким и морфолошким информацијама него синтаксичким,

¹ В. *Перспектив Активного словаря русского языка*, отв. ред. академик Ю. Д. Апрессян, Москва: Российская академия наук, Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН, 2010.

² Иако је у РСАНУ у најновијим томовима направљен значајан помак ка модернијем начину лексикографске обраде под утицајем савремених теорија интегралног приступа и системске лексикографије, у првим томовима Речника САНУ у којима је обрађен глагол *бити* (т. I, А–Богољуб, 1959) највише до изражаја долази ипак традиционални приступ. О концепцијској утемељености РСАНУ и њеном развоју в. Ристић/Лазић Коњик 2016, в. и Ристић 2008 и 2014.

док су семантичке информације знатно редуковане³, што показују кратке, концизне дефиниције и недовољно развијена полисемна структура, као и навођење мањег броја примера. С друге стране, недовољна истраженост саме теме, категорије егзистенције, њеног обима и граница, семантичких подврста, семантичких и др. услова реализације егзистенцијалног значења и сл. у време када су речнички чланци ових глагола израђивани, такође су утицали на то да су егзистенцијални глаголи у нашим речницима представљени пре свега на основу примера употребе затечених у корпусу, као и искуства и интуиције лексикографа, а не системски на жанровски разноврсном материјалу, на основу резултата лексиколошких и синтаксичких истраживања. Зна се да је глагола у развијеним језицима много, на хиљаде, и да многи имају на десетине значења. Отуда, ма колико да је лексикограф стручан и искусан, не може доследно описати тако огроман број лексема и значења идући по азбучном реду од једне лексеме до друге (Апресјан 2007: 50), ако нема претходних системских анализа⁴. Чак и када такве анализе постоје, као што је случај у руском језику за егзистенцијалне глаголе (нпр. истраживања Арутјунове, Арутјунове и Ширјајева, Шатуновског, Шведове и др.), како наводи Падучева, резултати морају бити формулисани на начин погодан за потребе лексикографске праксе, иначе остају у процепу између граматике и речника (Падучева 2004: 427).

У савременој системској лексикографији у изради речника активног типа формулисана су основна правила дефинисања лексема која се односе на давање што потпуније информације о свим својствима лексеме важним за њену правилну употребу у говору. Дефиниција глаголске лексеме, између осталог, мора експлицитно садржати све семантичке компоненте које показују семантичке односе датог глагола (значења) са другим јединицама језика у употреби и са другим јединицама језика у систему (лексикону) и мора предвидети све моделе управљања датог глагола тако да буду очигледни његови семантички актанти (Апресјан 2007: 59, ф. 11). То значи да у асертивном делу значења, ситуација означена глаголом мора бити исцрпно описана, морају бити именовани и описани сви њени учесници и објашњени односи међу њима. За многе глаголе, поред асерције у дефиницију морају бити укључени и други елементи, као што су пресупозиција и модални оквир (Апресјан 2007: 59). Дефиниција мора бити способна да објасни особине језичког понашања глаголске лексеме, као што је однос између значења и глаголског вида, однос између значења и прозодије, однос између значења и синтаксичке спојивости, однос између значења и деривационог потенцијала (Падучева 2004: 27).

У руском језику показано је да егзистенцијални глаголи („существования”, према фундаменталној семантичкој класификацији предиката, Ап-

³ У Речнику САНУ такође, услед првобитне „минималистичке” концепције у обради веома обимног лексичког материјала како би се постигао планирани мањи обим Речника. Касније се од те „минималистичке” концепције одступило, па је у најновијим томовима направљен знатни помак у представљању већег броја синтаксичких и семантичких информација, а наводе се и бројне информације о граматичкосемантичким, синтаксичким, прагматичким, етнолингвистичким и културолошким карактеристикама лексеме (в. Ристић/Лазић Коњик 2016).

⁴ О принципима интегралног описа језика в. Апресјан 1995.

ресјан 2006, 2007⁵) имају следеће особине: инверзија субјекта (предмета) и предиката у неутралном контексту, редован редослед субјекта и предиката у негацији, велика вероватноћа локативних детерминатора, допуна или додатака (Апресјан 2007: 56), постојање два обавезна учесника егзистенцијалне ситуације: субјекта и локализатора⁶ који су повезани семантичким односом део – целина⁷ (Падучева 2004: 427–428), непостојање пресупозиције егзистенције субјекта и комуникативни фокус који мора бити на глаголу када је егзистенцијално значење посреди (Арутјунова 1976; Шатуновски 1996; Падучева 2004).

Досадашња истраживања егзистенцијалних глагола у српском језику показују да је већина синтаксичко-семантичких и прагматичких услова реализације егзистенцијалног значења у руском језику релевантна и за српски језик: инверзија субјекта и предиката у неутралном контексту, велика вероватноћа локативних детерминатора, допуна или додатака, постојање два обавезна учесника егзистенцијалне ситуације (субјекта и локализатора), пресупозиција егзистенције субјекта искључује реализацију егзистенцијалног значења, комуникативни фокус мора бити на глаголу када је егзистенцијално значење посреди (Лазић Коњик 2010, Младеновић 2016), премда анализе још увек нису спроведене системски на обухватном лексичком материјалу.

Глагол *бити*, како је познато, функционише у српском и многим другим европским језицима и као непунозначни и као пунозначни глагол са различитим функцијама (Ковачевић 2005: 211–212). За нас је у овом истраживању битна само његова егзистенцијална пунозначна употреба. Специфичност глагола *бити* у односу на његове друге егзистенцијалне еквиваленте огледа се у контекстуалној условљености његове егзистенцијалне семантике, за разлику од алтернирајућих глагола којима је егзистенцијално значење део глаголске семантике (исп. Падучева 2004: 428), због чега је често веома слична функцији споне, што потврђује лексикографска обрада у РСАНУ, како ће у даљем раду бити показано.

Егзистенцијално значење глагола *бити* регистровано је у сва три речника српског језика. У РСАНУ, који је хронолошки најстарији (т. 1 А–Богољуб, 1959), егзистенцијално значење је издвојено под бројем **5: 5. а. 1)** прототипично егзистенцијално значење 'постојати, живети, постојати у стварности'; **5. а. 2)** фазна модификација са значењем почетка постојања 'створити се, настати'; **5. а. 3)** ограничено параметром времена 'постојати, са нарочитим наглашавањем да то више не постоји' (само у прошлим временима). Посебно је издвојена безлична реализација када је субјекат у генитиву **5. б.** 'постојати'. Егзистенцијално значење, међутим, наводи се и под бројем **3.** под којим

⁵ Фундаменталном семантичком класификацијом предиката Апресјан назива класификацију Маслова/Вендлера (Маслов 1948 и Vendler 1967) коју је сам даље разрађивао (в. Апресјан 2006).

⁶ Ствар („вещь”) и Место у терминологији Падучеве 2004. Исти учесници су обавезни и у случају локативних глагола (локативног значења), због чега су егзистенцијално и локационо значење међусобно веома блиски.

⁷ Падучева истиче овај однос као важан критеријум разграничавања егзистенцијалног значења од локационог и низа других значења, јер за разлику од локализације код које обавезно постоје два референцијално независна објекта, то није случај за егзистенцију.

су обрађене функционалне (спонске) реализације глагола *бити*: **3. а. 2)** 'настати, постати, претворити се (у нешто)', с напоменом да је значење слабо изражено и да се реализује само у футурској и императивној конфигурацији (исп. *бити* **3. а. 1)**, **3)** и **3. б)**.⁸ Под бројем **19**. наводи се такође егзистенцијално значење 'постојати (у времену), трајати' које се реализује и у личним (**19. а)** и безличним реченичним структурама (**19. б.**). Реч је о типичном егзистенцијалном значењу, временски детерминисаном, за разлику од тзв. апсолутне / уопштене / свевременске егзистенције (наведене у РСАНУ под бројем **5**), код које се просторна и временска локализација 'у стварности', 'уопште' подразумевају. Под бројем **20**. дата је аспекатска варијанта, значење 'постати'.

У РМС прототипично егзистенцијално значење глагола *бити* наведено је под бројем **2**. 'постојати, живети'. Фазно егзистенцијално значење почетка постојања издвојено је под **3. б**. Модификовано егзистенцијално-локационо значење наведено је под **4. а.** „налазити се, наћи се; бавити се, боравити, проборавити”, без јасног повлачења границе између егзистенцијално-локационог и локационог значења, што потврђују примери наведени после дефиниције (исп. *У планини беху хајдуци, у гори такођер*. Јакш. Ћ. *Будем онде дан, два, пак бежи у Ашању и Купиново*. Нен. М. Јана ... *стала увјеравати да господичне није у дворцу*. Ђал. Ја, *Новак и Малиновски бијасмо у љуту шкрипцу*. Шен.). Под бројем **17**. дата је аспекатска варијанта, значење 'постати'. Под **25**. егзистенцијално значење 'трајати' (слично као у РСАНУ под **19**).

У РСЈ прототипично егзистенцијално значење наведено је под бројем **3. а.** „постојати, егзистирати, живети”, а под **3. б.** аспекатска варијанта, значење „постати, начинити се”. Под бројем **17**. егзистенцијално значење 'трајати'.

Наведени примери показују да обрада егзистенцијалног *бити* у три посматрана речника српског језика није сасвим уједначена, иако је у начелу слична. У свим речницима издвојена је егзистенцијална пунозначна употреба у виду прототипичног значења 'постојати', а показана су још нека конкретнија значења постојања (значење почетка постојања у РСАНУ и РМС и значење трајања у сва три речника). За разлику од РМС у којем су егзистенцијалне реализације представљене разједињено у оквиру различитих блокова значења (под 2, 3, 4, 17 и 25), у РСАНУ је обрада кохерентнија, у виду посебно издвојених егзистенцијалних блокова (под 5 и 19) (с напоменом да би ова два значења могла и требало да буду представљена обједињено, или непосредно једно иза другог). Синтаксичко-семантички услови реализације прототипичног егзистенцијалног значења, међутим, једино се представљају у РСАНУ, у складу са концепцијом детаљнијег описа значења на богатијој грађи, што није случај у РМС и РСЈ. Тако је у РСАНУ показано да се егзистенцијално значење реализује и у персоналним реченичним структурама са граматичким субјектом и у имперсоналним реченичним структурама са логичким субјектом, што јесте чињенично језичко стање (исп. Ковачевић 2005: 213–219), али није указано на фреквенцију, па се не види да је имперсонал-

⁸ У литератури иначе постоји схватање да егзистенцијални предикати, па тако и егзистенцијално *бити*, и нису прави предикати већ споне којима се предмет мањег обима повезује са предметом већег обима у виду односа део – целина (Шатуновски 1996).

на реченица са предикатом у трећем лицу средњег рода јединине и именским појмом у генитиву у функцији логичког субјекта најтипичнија структура егзистенцијалне реченице у српском језику (Ковачевић 2005: 213). Премда се показује зависност значења егзистенцијалног *бити* од параметра вида, не указује се доследно на зависност употребе и значења егзистенцијалног *бити* од временске парадигме, нити од других параметара: аргументне структуре, лица, броја, негације и семантичких карактеристика субјекта. Такође се не указује на сличности и разлике између егзистенцијалног, тј. егзистенцијално-локационог и локационог значења.

Савременији приступ семантичкој обради глаголских лексема у којем се узимају у обзир све семантичке компоненте и сви семантички односи у које глагол ступа са другим јединицама језика у употреби и у систему, налазимо у АР руског језика. У АР глагол *быть* је представљен на следећи начин (преносимо део лексикографског чланка који се односи на егзистенцијално значење):

БЫТЬ ...

быть 4.1. 'существовать': *Есть ещё добрые люди на свете!*

быть 4.1, значение существования.

Есть ещё добрые люди на свете!; Есть разные теории на этот счет; В Архангельской и Вологодской областях будут грозы; Осеню было много свадеб.

ЗНАЧЕНИЕ. В А2 *есть* А1'Во время А2 существует объект или явление А1'

1. НАСТ в утвердительном предложении выражается только формой *есть* [см. ПРИМЕРЫ], в отрицательном предложении – словом *нет* или обход. *нету*: *Настоящих буйных мало, / Вот и нету вожжаков* (В. Высоцкий).

2. Для нейтральных утвердительных предложений характерна постпозиция подлежащего по отношению к сказуемому; см. примеры.

3. При наличии в предложении обстоятельства места значение существования смещается в сторону значения местонахождения: *В Африке еще есть львы <жирафы, носороги>; На Курилах есть горячие источники*. В ряде случаев возможен переход от одного из этих значений к другому при полном сохранении лексического состава предложения. Для этого достаточно изменить порядок слов и интонацию: *¹Был в московском зоопарке ручной¹ лев* [скорее значение существования] – *Ручной¹ лев был в ¹московском зоопарке* [значение местонахождения]. При этом простое сообщение о об одной достопримечательности московского зоопарка превращается в полемическое утверждение о том, где на самом деле находился ручной лев.

УПРАВЛЕНИЕ.

А1•ИМ: *Есть люди, которые никогда не забывают обид.*

А2•КОГДА: *Были в то время <когда-то> (смелые охотники).*

...

СИН: *существовать, иметься, бывать*; АНА: *водиться* [*В наших лесах есть рыси – В наших лесах водятся рыси*]; *найтись* [*Для всего есть место и время – Для всего найдется место и время*].

Већ се и сам изглед и начин структурирања чланка у АР разликују од изгледа и начина структурирања чланка у традиционалном дескриптивном речнику. Разликују се такође типови информација које се наводе. Тако се у АР, у зависности од типа лексике, поред уобичајених информација о прозодијским, граматичким и семантичким својствима лексеме, наводе и информације које указују на специфичне синтаксичко-семантичке, контекстуалне, прагматичке и др. услове и правила употребе лексеме одн. сваког њеног значења, релевантне

за дати лексички тип⁹. За егзистенцијално значење глагола *бити* у руском језику, према АР, релевантне су следеће особине/информације: два обавезна учесника егзистенцијалне ситуације, тј. два семантичка актанта, инверзија субјекта и предиката у потврдним егз. реченицама Р-S модел, допунски актант – локализатор, који утиче на промену значења, и, у вези са тим, значај редоследа речи и интонације за реализацију егзистенцијалног значења.

Према моделу лексикографске обраде глагола *бити* у АР, на основу резултата истраживања семантичко-синтаксичког понашања глагола *бити* у егзистенцијалним реченичним моделима у српском језику (у раду Ковачевић 2005), могу се издвојити следећи синтаксичко-семантички услови реализације егзистенцијалног *бити* у српском језику релевантни за његову лексикографску обраду у дескриптивном речнику:

– Егзистенцијално значење глагола *бити се* типично остварује у перфекту и футуру у имперсоналној безличној конструкцији у облику 3. лица средњег рода једине и са именским појмом у генитиву у функцији логичког субјекта: *У чекаоници је још било људи; Земља је добра, биће траве у избобљу.* Ретки су примери у презенту у безличној конструкцији са именицом у генитиву, по правилу за изражавање постојања количине нечега: *Музике је све мање; чешће у клаузама (условним и временским): Да није наде, прескупа би ужад била; Леновац више није мој. Док је Турака, нема ми повратка у њега.*

– У персоналној реченици у потврдној форми са номинативним (граматичким) субјектом у свим временима: *Или јеси или ниси; Мислим дакле јесам; Осећао сам да се неко тужно огорчење пени у мени, био сам љут на све што је прошло, на све што јесте и на све што ће бити; Педесет четврте тамо је ... била права бања. Али била је и једна група Шинтара, који нису хтели у воду.*

– Карактеристична је неререференцијалност именице: *Ту је неки планински дом : Ту је планински дом* и рематска позиција именице у потврдним реченицама: *Ту је планински дом : Планински дом је ту.*

– Негација се по правилу реализује у имперсоналном реченичном моделу: *На почетку не беше нафте* или уз присуство одричног универзалног квантификатора (ниједан, никакав и сл.): *И тако не би никаква фонтана / никакве фонтане.*

– Конкретнија егзистенцијална значења гл. *бити*: 'живети': *Ми желимо да изазовемо радост, на духовит начин, да нас дистанцира од времена у*

⁹ Према Апресјану, основни циљ АР је да задовољи потребе корисника у смислу задовољавања потреба говора и писања текстова (за разлику од традиционалних, пасивних речника, који су имали за циљ да служе правилном разумевању значења речи употребљених у текстовима), а то се постиже давањем што је могуће потпуније информације о свим особинама речи одн. њеним појединачним значењима важним за њену правилну употребу у говору (интонацијска својства, семантичка правила промене значења која се односе на граматички облик речи, синтаксичке конструкције и модел управљања речи, затим лексичко-семантичка спојивост за различита значења, прагматички услови употребе и „лексички свет” лексеме одн. сваког њеног значења: синоними, антоними, деривати и др. речи са којима је дато значење у семантичкој вези) (АР: 6).

којем јесмо, 'служити / имати сврху': *Универзитет постоји да се на њему учи, 'налазити се': Ту је неки планински дом.*

На основу досадашње лексикографске обраде у РСАНУ наведене особине могу се допунити следећим: глагол *бити* реализује прототипично уопштено егзистенцијално значење 'постојати, живети, постојати у стварности', затим модификовано фазно значење 'почети постојати' и конкретизовано егзистенцијално-локационо значење 'постојати у неком времену / на неком месту', тј. временски локализовано значење 'постојати у времену, трајати'. За егзистенцијално-локационо значење је карактеристично да је веома слично локационом значењу и да, као и у руском језику, важну улогу у одређивању значења играју редослед речи, комуникативни фокус, пресупозиција и контекст.

Даље ће се представити лексикографска обрада глагола *постојати* у РМС и РСЈ (у РСАНУ овај глагол још увек није обрађен).

У оба речника за глагол *постојати* наведено је прототипично значење 'постојати' и једино модификација 'живети' (РМС: **постојати** ... **а.** бити, налазити се у важности, на снази. ... **б.** живети; РСЈ: **постојати** ... **а.** бити, егзистирати у одређеном облику или виду. ... **б.** живети).

Резултати истраживања, међутим, показују да параметри као што су аргументна структура, структура предиката, лице, број, време и вид, негација и семантичке карактеристике субјекта, доводе до модификације/промене егзистенцијалног значења у правцу конкретнијих значења 'живети', 'трајати', 'присуствовати', 'бити активан / деловати', 'бити на снази', 'налазити се' и сл. (Васић/Лазић Коњик 2012). На основу резултата истраживања у радовима Васић/Лазић Коњик 2012 и Младеновић 2016, могу се издвојити следећи услови реализације егзистенцијалног *постојати* релевантни за његову лексикографску обраду, које би требало имати у виду приликом будуће обраде овог глагола у РСАНУ, поред раније поменутих системских карактеристика егзистенцијалних глагола:

- Типична персонална реченична структура (Младеновић 2016).
- Типична генеричка употреба именице у функцији субјекта постојања.
- Прототипично значење се реализује у презентској концепцији ситуације (значење 'је стваран'), при чему је локализатор 'у стварности' укључен у значење глагола.

- Типично у трећем лицу. У првом и другом лицу долази до модификације значења с имплицитном квалификацијом квалитета егзистенције: значења 'живети', 'трајати', 'присуствовати', 'бити активан / деловати', 'бити на снази', 'налазити се' и сл. (*Све заборављам. И логор, и затвор, и жицу. Све, све. ПОСТОЈИМ поново. Осећам тле под ногама. Нестао је заувек логорски број 254. Родио се поново човек; Славни су сви тренуци у којима сам пропадао / зато што су они постојали – ја ПОСТОЈИМ; Графити су објављивали: „ПОСТОЈИМ”, „живим ту и тамо”. То је некакав радостан усклик, али он у исто време значи: мој живот нема никаквог смисла; Данас у Београду више НЕ ПОСТОЈИ калмичка заједница нити будистички храм; ПОСТОЈИ ли нека пристојна бела женска?; ПОСТОЈИ један број људи који*

ме не разуме, али трудим се да не мислим о томе; ПОСТОЈИ живот у неким другим звезданим системима, он показа руком према небеском своду обасјаном месечином; Комад проје је њу тако мимошао... Али ПОСТОЈИ неко ко на њу мисли и коме то није промакло).

– Када је субјекат 'апстрактан', именица на позицији субјекта не јавља се субјектом постојања, већ је површински експонент дубинске предикације са човеком као агенсом па се цела конструкција мора тумачити као својеврсна прагматички условљена стратегија у којој гл. 'постојати' има улогу оператора перифрастичног предиката, чиме се ситуација обезличава и уопштава: *Још увек већина не верује у пораз, још увек ПОСТОЈИ НАДА; ПОСТОЈИ ПРИЧА да је постојала намера да се Нобелова награда за физику заједно додели Тесли и америчком проналазачу Томасу Едисону; ПОСТОЈИ МОГУЋНОСТ формирања неке врсте савеза две независне републике ако народ обе републике буде укључен у процес доношења одлуке; ПОСТОЈАО ЈЕ СТРАХ како ћемо одиграти после неуспеха у Визу; ... да су домаћи и амерички привредници и банкарци на добронамеран начин разговарали чак и о оним проблемима, где НИСУ ПОСТОЈАЛА ИДЕНТИЧНА МИШЉЕЊА о њиховом решавању.*

Издвојени семантичко-синтаксички услови реализације егзистенцијалног значења гл. *бити* и *постојати* на основу претходних истраживања у поменутих радовима као и на основу сопствених истраживања ове теме, резултат су парцијалних синтаксичко-семантичких проучавања егзистенцијалних глагола у српском језику. Системска анализа основних егзистенцијалних глагола у српском језику *бити*, *постојати*, *имати*, *егзистирати*, *живети*, *налазити се*, као и ширег круга глагола који могу реализовати егзистенцијално значење, пружила би без сумње многе важне податке у вези са њиховим синтаксичко-семантичким понашањем и условима реализације егзистенцијалног значења, који и даље недостају, а који би били од великог значаја не само за семантичку синтаксу и глаголску категоризацију већ и за будућу лексикографску обраду егзистенцијалних глагола у дескриптивним речницима српског језика и, уколико се стекну услови, у речницима активног типа.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресјан 1995:** Ю. Д. Апресјан, *Интегрално описане језика и системна лексикографија*, Изабранные труде, т. II, Москва.
- Апресјан 2006:** Ю. Д. Апресјан, *Основания системной лексикографии*, у: *Јзыковая картина мира и системна лексикографија*, Москва.
- Апресјан 2007:** Ю. Д. Апресјан, *Семантичке основе глаголног управлења*, *Зборник Матице српске за славистику*, 71/72, 49–62.
- Арутјунова 1976:** Н. Д. Арутјунова, *Предложене и его смисл: логико-семантичке проблеме*, Москва: Наука.
- Васић/Лазић Коњик 2012:** В. Васић, И. Лазић-Коњик, *Од аргументне структуре ка значењу примарних егзистенцијалних глагола*, у: В. Ружић, М.

- Алановић, Г. Штасни (ур.), *Валентност речи и израза: морфосинтаксички, семантички и прагматички аспекти*, Нови Сад: Филозофски факултет, 257–275.
- Ковачевић 2005:** М. Ковачевић, Пунозначна и копулативна употреба глагола бити, *Српски језик*, X/1–2, 211–233.
- Лазић Коњик 2010:** И. Лазић-Коњик, *Глаголи са егзистенцијалним значењем у српском језику* (необјављена докторска дисертација одбрањена 2010. на Филозофском факултету у Новом Саду).
- Младеновић 2016:** Б. Младеновић, *Квантификација и егзистенција. Проблеми егзистенцијалне квантификације у српском и енглеском језику* (необјављена докторска дисертација одбрањена 2016. на Филолошком факултету у Београду).
- Падучева 2004:** Е. В. Падучева, *Динамическије модели в семантике лексики*, Москва: Языки славянской культуры.
- Ристић 2008:** С. Ристић, Корпус Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ са аспекта репрезентативности за савремени српски језик, у: М. Ковачевић (ред.), *Српски језик у (кон)тексту*, књ. 1, Крагујевац: ФИЛУМ, 407–427.
- Ристић 2014:** С. Ристић, Српске лексикографске институције. Београдска лексикографска школа, у: Р. Драгићевић (ур.), *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, Београд: Филолошки факултет, 27–54.
- Ристић/Лазић Коњик 2016:** С. Ристић, И. Лазић Коњик, Од лексикографске ка когнитивној дефиницији, у: С. Ристић, И. Лазић Коњик, Н. Ивановић (ур.), *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених приступа*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 377–394.
- Шатуновски 1996:** И. Б. Шатуновский, *Семантика предложения и нерелевантне слова*, Москва: Языки русской культуры.

*

- АР:** *Активный словарь русского языка*, Т. 1 А–Б, отв. ред. Ю. Д. Апресян, Москва, 2014.
- РСМ:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, I–XIX, Београд: САНУ, 1959–2014.
- РСЈ:** *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2011.

Ивана В. Лазич Коник

ГЛАГОЛЫ БЫТИЯ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА
(НА ПРИМЕРЕ ОБРАБОТКИ ГЛАГОЛОВ *БИТЬ (БИТИ)* И
СУЩЕСТВОВАТЬ (ПОСТОЈАТИ))

Резюме

В статье рассматриваются методы лексикографической обработки экзистенциальных глаголов (глаголов бытия) в значительных толковых словарях сербского языка: в одно- и шеститомном словаре литературного языка МС и в тезаурусе литературного и народного языка САНИ, на примере лексикографической статьи экзистенциального глагола *существувати (постојати)* и на примере соответствующих частей статьи глагола *бити (бити)*. Во-первых, были проанализированы лексикографические определения этих глаголов в сербских словарях; потом представлен метод обработки глагола *бити* в русском Активном словаре, из-за сравнения. В конце, основываясь на результатах предыдущего синтаксико-семантического исследования глаголов *бити (бити)* и *существувати (постојати)* в сербском языке, выделены и сформулированы те свойства экзистенциальных глаголов, которые имеют значение для их лексикографической обработки в толковых словарях сербского языка.

Ключевые слова: экзистенциальные глаголы (глаголы бытия), глагол *бити (бити)*, глагол *существувати (постојати)*, семантическое определение, толковый словарь, активный словарь, лексикография, сербский язык.

Ана Ж. ТЕШИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 31. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА РОМАНИЗАМА ИЗ НАРОДНИХ ГОВОРА ЦРНЕ ГОРЕ**

У раду је приказана семантичка анализа позајмљеница романског порекла посведочених у народним говорима Црне Горе. Романизми су распоређени у лексичко-семантичке групе које су формиране на основу Баковог списка семантичких поља, уз извесне измене које захтева специфичност дијалекатског материјала. Циљ овог истраживања је да се добије јаснија слика у којим је сферама свакодневног живота утицај романских језика и дијалеката био највидљивији, као и који су могући разлози који су до тога довели.

Кључне речи: српски (српско-хрватски) језик, лексикографија, лексичко-семантичка анализа, романизам.

Увод

Прецизно дефинисање термина романизам јесте полазишна тачка при сваком истраживању утицаја романског елемента на српско-хрватске говоре. На његово одређење утиче првенствено одговор на питање да ли се под романизме убрајају искључиво директне позајмљенице или и индиректне.¹ У овом раду под термином *романизам* подразумевају се речи које су из неког од романских језика или дијалеката ушле директно у неромански језик или дијалекат.

Имајући у виду да је у питању вишевековни утицај многобројних језика и дијалеката који припадају романској породици, јасно је да се ради о различитим слојевима и различитим старинама позајмљеница романског

*tesicana@gmail.com

** Овај чланак је настао као резултат рада на пројекту бр. 178007 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“, који у целини финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Пример индиректних романизама јесте музичка терминологија, која је, иако крајњег италијанског порекла, ушла у српско-хрватске говоре преко немачког језика (в. Клајн 1998: 75).

порекла. Основна подела романизама на основу хронолошке стратификације јесте она на старији и новији слој. У старији слој убрајају се позајмљенице из вулгарнолатинског, тј. латинско-романског (до VIII–IX в.), позајмљенице из далматског (од IX до XII–XIII в., на Крку и у Дубровнику и дуже) и венецијанизми, тј. позајмљенице из колонијалног венецијанског (од XIII в. надаље).² Позајмљенице из различитих дијалеката италијанског језика (нпр. фурланског) и из италијанског књижевног језика, тзв. тосканизми, заједно са позајмљеницама из других романских језика (нпр. румунског) чине новији слој романизама у српско-хрватским говорима.

За потребе овог истраживања анализирано је преко шест стотина позајмљеница романског порекла потврђених у народним говорима Црне Горе. Материјал за корпус је ексцерпиран из речника и збирки речи које обрађују лексику ових говора. У корпус су увршћене позајмљенице романског порекла посведочене у свим приморским и континенталним говорима Црне Горе, који припадају зетско-сјеничком и источнохерцеговачком дијалекту. У анализирани материјал укључени су и романизми из одређених говора зетско-сјеничког дијалекта који су претходно били ексцерпирани за потребе израде докторске дисертације (в. Тешић 2016). Проширење корпуса на читаву територију Црне Горе било је неопходно да би се могао стећи прави увид у питање семантичке раслојености позајмљеница романског порекла у народним говорима Црне Горе.

Материјал из зетско-сјеничких говора Црне Горе ексцерпиран је из следећих речника и збирки речи: Башановић Чечовић 2010, Боричић 2002, Јокић 2012, Липовац Радуловић 1981, Липовац Радуловић 1997, Милетић 1940, Оташевић 2012, Пешикан 1965, Поповић/Петровић 2009, Петровић и др. 2013, Стијовић 1996, Ћупић 1977, Ћупић Д./Ћупић Ж. 1997, Хаџић 2003. У раду су коришћени речници и збирке речи који бележе лексику источнохерцеговачког дијалекта у народним говорима Црне Горе: Вујичић 1995, Гаговић 2004, Ђоковић 2010, Копривица 2006, Мусић 1972, Ристић 2010, Станић 1990–1991.

Претходна изученост проблематике

Утицаји романских језика и дијалеката на српско-хрватске говоре били су до сада предмет великог броја радова и студија, а неки од њих су укључивали и семантички аспект ових позајмљеница (нпр. Гачић 2007, Плишко 2009, Спицијарић 2009, Галовић 2013). Ови су се радови заснивали првенствено на грађи из далматинских и истарских говора.

Специфичне значењске карактеристике романизама из говора Црне Горе описане су у неколико радова који су се бавили том проблематиком (нпр. Драшковић 1977, Вукмановић Мојсиловић 1994, Тешић 2014а, Тешић 2014б). Међутим, у већини њих обрађиване су појединачне речи или специ-

² Детаљније о хронолошкој стратификацији старијих слојева романизама в. Текавчић 1976, Лигорио 2014.

фичне лексичко-семантичке групе. Из тог су разлога у овом раду анализирани романизми из свих говора континенталне и приморске Црне Горе уз шири захват семантичке анализе, са циљем да се добије потпунији увид у јачину утицаја романских језика и дијалеката на народну лексику и домене у којима је он најприметнији.

Историјат друштвено-историјских прилика

Алоглотску лексику романског порекла у говорима Црне Горе неопходно је сагледати кроз историјске околности овог подручја које, са становишта овог истраживања, подразумевају два периода контаката између романског и словенског становништва – најпре, њихов суживот након доласка Словена у VII веку на Јадран и потом, блиске политичке, трговинске и културно-цивилизацијске односе између јадранских обала.

Први период односи се на прве контакте и почетак суживота романског и словенског становништва на подручју Јадрана и укључује касније славизирање мањинског романског становништва.³

До другог периода долази са ширењем моћи Млетачке републике почевши од XIII в. и он подразумева млетачку власт над већим делом Приморја, која је трајала све до пада Републике у XVIII в. (в. Мијушковић 1985: 23), као и привредно-трговинску сарадњу и заједничко учествовање континенталног дела Црне Горе са Млечима у ратовима против Османског царства, нпр. Кандијском и Морејском у XVIII в. (в. Станојевић 1953, 1959).

Анализа корпуса

Блиски и дуготрајни односи између Црне Горе и Апенинског полуострва утицали су на постојање обиља лексике романског порекла присутне како у приморским тако и у говорима залеђа. Бројност романизама у говорима Приморја је очекивана, док је до продора романског утицаја у залеђе дошло на два начина, посредно, преко Приморја и непосредно, директним контактима између Црногораца и Млетака. Непосредни контакт био је, пре свега, привредно-трговински. Млечани су увозили из црногорског залеђа руду, посебно сребро, а увозили тканине (в. Маликовић 2006: 47). Такође, директни контакти укључивали су заједничке војне интересе, који су се огледали у војним подухватима Црногораца и Млечана у ратовима против Османског царства, нпр. Морејски и Кандијски у XVIII в. Ова чињеница имаће значајан утицај на лексику народних говора Црне Горе, што ће наша анализа показати.

Ранија истраживања семантичког аспекта романских позајмљеница дала су почетне резултате које је сада било потребно продубити, првенствено имајући у виду проширење корпуса на говоре приморске и континенталне Црне Горе.

³ Детаљније о насељавању Словена на Јадран и њиховом суживоту са романским становништвом в. Јиречек 1962.

Након ексцерпције грађе, романизми су распоређени у 21 лексичко-семантичку групу. Оне су формиране имајући у виду Баков списак семантичких поља (в. Бак 1949), уз измене које је захтевала специфичност анализираниог дијалекатског материјала. На прецизно одређивање лексичко-семантичких група утицала су и наша претходна истраживања семантичког аспекта романизама у појединачним говорима Црне Горе (в. Тешић 2014а, Тешић 2014б). Изван нашег захвата остала је топономастичка грађа која захтева посебан приступ и којој ће пажња бити посвећена у засебној студији.

У раду неће бити наведени сви анализирани романизми и њихови фонетски варијетети, имајући у виду обим нашег корпуса, већ ће бити наведени илустративни примери за сваку од лексичко-семантичких група. Романизми ће бити дати у облику у ком би били наведени као наслови одреднице етимолошког речника романизама, дакле без ознаке за акценат и дужину.⁴ У оквиру анализе лексичко-семантичких група осврнућемо се на резултате који су проистекли из овакве поделе романизама из народних говора Црне Горе.

1. Кућа и покућство

банак „клуба”, **бићерин** „већа стаклена чаша”, **ваган** „здела, чинија”, **камара** „соба”, **кужина** „кухиња (обично летња)”, **мајелика** „бокасти земљани суд за вино и воду, крчаг”, **мишћело** „већи метални или дрвени суд за прање”, **мобиље** „намештај”, **портик** „ходник, трем”, **ћикара** „шољица”, **фрутијера** „посуда за воће”, **цардин** „врт”, **шпунга** „спужва, сунђер” итд.

2. Одећа и обућа

абит „врста женске хаљине”, **брагеше** „дуге гаће оплетене од вуне”, **велода** „свечани огртач”, **камижот** „кошуља”, **мантељ** „капут”, **пелица** „крзно”, **фањела** „џемпер”, **цупа** „сукња”, **шал** „шал” итд.

3. Накит и козметика

бразлетна „наруквица, гривна”, **кадена** „ланац, најчешће за сат”, **манина** „наруквица”, **оћале** „наочаре”, **фјок** „машна”, **фркадела** „укосница” итд.

4. Исхрана

беванда „пиће, најчешће мешавина белог вина и воде”, **бешкот** „двопек”, **кастрадина** „кастрадина”, **маренда** „ужина”, **палента** „каша скувана од кукурузног брашна”, **певер** „бибер”, **скоранца** „осушена укљева из Скадарског језера”, **фета** „парче, најчешће хлеба”, **фундаћ** „талог од кафе”, **цукар** „шећер”, **шпира** „лоша ракија” итд.

5. Занимања, алати, оружје, материјали

броква „ексер”, **гарабин** „карабин, кратка пушка”, **гурла** „гурла”, **ластра** „лим, плех”, **марагун** „зидар”, **мацола** „врста чекића”, **машкуљ** „прангија”, **орма** „коњска опрема”, **пала** „лопата”, **рашпа** „дуга и широка турпија за дрво”, **фој** „лист”, **чавао** „ексер”, **шегац** „мала тестера с једном ручком”, **штук** „кит, четка” итд.

⁴ На овај начин следи се приступ који примењују аутори *Етимолошког речника српског језика*, у оквиру чијег пројекта је написан овај рад. Одлучили смо се за овакво презентовање грађе имајући у виду чињеницу да је велики број романизама посведочен у више фонетских варијаната, што би умногоме утицало на обим рада.

6. Друштвено уређење

баталеон „батаљон”, **брегадир** „високи војни чин у староцрногорској војсци”, **вера** „бурма”, **гвардија** „стражар”, **дација** „порез”, **жандар** „жандарм”, **кастио** „замак”, **киљан** „граница, међа”, **мацакан** „шинтер”, **пасапорат** „пасош”, **пржун** „затвор”, **фортица** „тврђава”, **шпедат** „болница” итд.

7. Друштвени живот и међуљудски односи

бурушкет „коцка, жреб”, **кажин** „јавна кућа”, **машкара** „маска; маскирана особа, забављач”, **фешта** „прослава, забава”, **шока** „шала” итд.

8. Трговина, мере, новац, бројеви

багатела „ниска цена”, **дузина** „гуце”, **капара** „предујам”, **конат** „рачун”, **лумер** „број”, **напулијон** „некадашњи златни новац, златник”, **ресто** „кусур”, **сете** „седам”, **солад** „новчана јединица из периода пре Првог светског рата; новац мале вредности”, **талијер** „врста сребрног новца”, **унча** „стара мера за дужину и тежину”, **фијурин** „златник”, **цекин** „некадашњи млетачки златник, дукат” итд.

9. Биљке и земљорадња

баланцан „патлиџан”, **биц** „грашак”, **вердура** „поврће”, **гарофан** „каранфил”, **мурва** „дуд и плод дуда”, **пипун** „диња”, **помидора** „парадајз”, **фрут** „плод”, **циквантин** „врста ситног кукуруза” итд.

10. Животиње и сточарство

бакалај „врста морске рибе, бакалар”, **бекацин** „врста птице, барска шљука”, **бу-тарга** „икра”, **кимак** „стеница”, **кубла** „врста рибе” итд.

11. Човек

бастадур „одважна, храбра особа”, **берекин** „обешењак, спадало”, **галиот** „рђав човек, нитков”, **марегун** „спретан, способан човек”, **мацакан** „шљавиџија, обешењак”, **факин** „мангуп, неваљалац”, **фарабут** „скитница, пропалица”, **шимија** „оштра, зла женска особа”, **штрига** „пргава, љута женска особа” итд.

12. Осећања

алаграменто „весело”.

13. Сродство и родбински односи

дондо „ујак”, **кумпар** „кум”, **фамеља** „породица, обично ужа”.

14. Религија и обичаји

корота „ношење црнине, уздржавање од певања, веселја у знак жалости”, **прокара-дур** „некадашњи црквени тугор”, **штрига** „вештица”.

15. Медицина, народни лекови, ветерина

буганци „промрзLINE (на ногама)”, **маћа** „пламењача”, **медижина** „лек”, **фебра** „грозница”, **фрус** „болест коже, мале богиње” итд.

16. *Природа и метеорологија*

арија „ваздух”, **бура** „североисточни ветар на Јадрану; влага, влажност; невреме”, **леванат** „источни ветар”, **лембо** „пљусак”, **маштрал** „пријатни летњи ветар, маестрал”, **шијун** „ветар са кишом”, **шилок** „ветар који дува с мора и доноси кишу; јак пљусак” итд.

17. *Боје*

колур „боја”, **шкур** „таман”.

18. *Време и календар*

марач „март”, **стађун** „годишње доба”, **ура** „сат, час”.

19. *Кретање, простор, превозна средства*

алабанда „са стране, постраначке”, **вапор** „брод, пароброд”, **вијађ** „пут”, **дрето** „право”, **ђир** „шетња по вољи”, **ђита** „излет”, **калешин** „фијакер са два точка”, **кароца** „кочија”, **трабакула** „дрвени бродић за преношење терета; стари камнион, аутобус; крнтија” итд.

20. *Глас и ономастикеја*

мутат „муцати; неразговетно говорити”, **ћакарат** „непрекидно причати”, **ћакулат** „галамити; оговарати”, **ћето** „јасно, одрешито (о говору)”, **шушур** „шапат”.

21. *Ономастика*

Бокез „назив за становнике Боке Которске”.

У оквиру семантичке анализе позајмљеница романског порекла разматрано је преко 600 лексема, од којих већина са различитим фонетским варијететима у зависности од народних говора Црне Горе у коме су посведочене.

Лексичко-семантичка група у којој је заступљен највећи број романизама из нашег корпуса (преко 100 речи) јесте поље *Кућа и покућство*. У овој групи налазе се лексеме којима се означавају делови куће, окућница, покућство. У питању су реалије из свакодневног живота без којих се не може замислити функционисање домаћинства. Најзаступљенији су називи за различите врсте посуда и чаша, нпр. **бићерин** „већа стаклена чаша”, **ваган** „здела, чинија”, **мајелика** „бокасти земљани суд за вино и воду, крчаг”, **мишћело** „већи метални или дрвени суд за прање” итд.

Велики је број назива који спадају у домен војне терминологије, што не изненађује, имајући у виду заједничке војне интересе и подухвате Црне Горе и Млетачке републике, пре свега у XVIII в. Они су распоређени у групе *Друштвено уређење* и *Занимања, алати, оружје, материјали*. Налазе се у две лексичко-семантичке групе јер, иако на ширем плану чине део војне терминологије, на ужем и у оквиру нашег истраживања и поделе, они су део различитих свакодневних активности и области друштвеног деловања. Тако су у групу *Друштвено уређење* распоређени називи који се везују за војне активности и царину, нпр. **баталеон** „батаљон”, **брегадир** „високи војни чин у староцрногорској војсци”, док су у лексичко-семантичку групу *Занимања,*

алати, оружје, материјали смештени различити називи за оружје, нпр. **га-рабин** „карабин, кратка пушка”.

Лексичко-семантичка група у којој се такође налази већи број романизама јесте *Одећа и обућа*. Заступљеност речи у овој групи може се тумачити тесним привредно-трговинским везама не само двеју обала већ и њиховим везама са унутрашњошћу Црне Горе. Оне су укључивале увоз и извоз материјала и робе између Апенинског полуострва, пре свега између Млетачке републике и Старе Црне Горе, с тим што се најинтензивнија размена одвијала у приморским градовима, првенствено Котору и Бару. Ова група речи, укључујући и кулинарску терминологију, распоређену у лексичко-семантичку групу *Исхрана*, чини значајан део романског наслеђа у говорима не само Црне Горе, већ Јадрана уопште.

Блиске трговинске и привредне везе утицале су и на постојање већег броја романских позајмљеница у области привреде. Ови романизми смештени су у групу *Трговина, мере, новац, бројеви*. Најчешће су оне романске позајмљенице којима се означавају различите новчане јединице које су кроз историју биле у оптицају, нпр. **напулијон** „некадашњи златни новац, златник”, **солад** „новчана јединица из периода пре Првог светског рата; новац мале вредности”, **талијер** „врста сребрног новца”, **фијурин** „златник”, **цекин** „некадашњи млетачки златник, дукат”.

Неке од анализираних романизама није било могуће распоредити у само једну лексичко-семантичку групу. То је најчешће случај са речима високог степена адаптације које су ушле у лексички систем датих говора и развиле вишезначност и породице речи. Вишезначност је главни фактор распоређивања једне речи у више група. Такав је случај романизма **марагун** који је у народним говорима Црне Горе развио два значења. Прво значење, „столар”, јесте основно значење венецијанског етимона *marangon* (Мусић 1972: 186; Липовац Радуловић 1981: 208), те се лексема смешта у групу *Занимања, алати, оружје, материјали*. Остала значења, специфична за говоре континенталне Црне Горе, јесу „способан, спретан човек” и „спадало, мангун”, те се стога лексема налази и у пољу *Човек*. Још један од романизама распоређених у две лексичко-семантичке групе јесте лексема **штрига**. Романизам је широко распрострањен у народним говорима Црне Горе са два потврђена значења – „вештица”, „пргава, љута женска особа”. Прво значење „вештица” одговара значењу романског предлошка, далмато-романског лексичког остатка од латинског *STRĪGA(M)* (Лигорио 2014, са прегледом старије литературе) и сврстава га у лексичко-семантичку групу *Религија и обичаји*. Лексема у значењу „пргава, љута женска особа”, које се развило у народним говорима Црне Горе, налази се у групи *Човек*.

Битно је напоменути да, иако се најчешће речима романског порекла обележавају нове реалије, њима се такође некад означавају већ постојеће, што би значило да су у употреби у народним говорима Црне Горе упоредо са домаћим речима. Такав је случај, на пример, са речима којима се означавају родбински односи као што су **фамеља** „породица, обично ужа”, **дондо** „ујак” итд. Када су у употреби истовремено и реч страног и домаћег порекла често је приметно сужавање, односно специјализација значења било домаће, било стране речи. У

овим случајевима алоглотска лексика може бити експресивно обележена, нпр. **дондо**, која се чешће употребљава у хипокористичном значењу, док су друге, попут **фамеља**, неутралне, али често уже специјализоване.

Имајући у виду блиске и дуготрајне односе двеју обала Јадрана јасно је да су они морали утицати на свакодневни живот становништва Црне Горе. Са доласком нових реалија из области материјалне и нематеријалне културе неумитно су се јављали и нови називи за њих, који су првенствено били примани из италијанског језика и његових дијалеката с којима су српско-хрватски говори били у контакту.

Разлога за то је више. У односу на друге културе и језике, пре свега влашки и албански, који су заступљени на одређеним просторима Црне Горе, италијански одликује културолошки примат, што је и један од основних мотива примања већег броја речи из овог језика и његових дијалеката у односу на друге. Влашки и албански оставили су, стога, своје трагове, пре свега, у топонимији. Влашки и албански елемент видљиви су у оним деловима Црне Горе где су додири становништва били најзаступљенији, уз неколико разлика – албански утицај је просторно ограниченији, има карактер адстрата и узајамна асимилација је била ограниченог домаћаја (в. Пижурица 1984: 85). Кучка топонимија показује елементе оба језика – влашки слој у називима *Влања*, *Влање*, *Влањишта*, *Влашка гора*, *Влашки брод* (в. Петровић 1988: 13), а албански нпр. у називу географских термина *Бигезе*, *Гура*, *Шкомб* итд. (1.с. 10).

Закључак

Анализа је показала да је у народним говорима Црне Горе и даље у употреби велики број романизама који су присутни у готово свим сферама свакодневног живота. Њихова употреба је најживља у оним пољима у којима је однос између Црне Горе и Италије био најдужи и најтешњи, као што су трговина и војна сарадња, те отуд велики број назива за кућне предмете, исхрану, различите занате, војне предмете и чинове, мере и новац.

Даље истраживање укључивало би испитивање дубље семантичке раслојености појединачних речи романског порекла са високим степеном адаптације, творбеном продуктивношћу и способношћу развијања полисемије како би се утврдило у којој су се мери оне усталиле као стабилан део српско-хрватског језичког система.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Бак 1949: С. D. Buck, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages: A contribution to the History of Ideas*, Chicago: University of Chicago Press.

Башановић Чечовић 2010: Ј. Башановић-Чечовић, *Рјечник говора Зете*, Подгорица: Институт за језик и књижевност „Петар II Петровић Његош”.

- Боричић 2002:** В. Боричић Тиврански, *Рјечник васојевевићког говора*, Београд: Просвета.
- Вујичић 1995:** М. Вујичић, *Рјечник говора Прошћења (код Мојковца)*, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Вукмановић Мојсиловић 1994:** Б. Вукмановић-Мојсиловић, О неким семантичким променама у романизмима црногорског залеђа, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXVII, 157–166.
- Гаговић 2004:** С. Гаговић, *Из лексике Пиве (село Безује)*, СДЗб 51, 1–312.
- Гачић 2008:** Ј. Гаčić, *Riječi latinskog i romanskog podrijetla u gastronomskoj terminologiji Dalmacije, Filologija*, 49, Zagreb, 51–63.
- Драшковић 1977:** В. Драшковић, О значењу неких романизама у Црној Гори, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 6/1, 317–330.
- Ђоковић 2010:** Љ. Ђоковић, *Рјечник никшићког краја*, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности (Посебна издања ЦАНУ књ. 29, Одјељење умјетности књ. 6).
- Јиречек 1962:** К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњег века*, Зборник Константина Јиречека II, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Јокић 2012:** В. Јокић, *Рјечник величкога говора*, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Клајн 1998:** И. Клајн, Врсте романизама у савременом српскохрватском језику и путеви њиховог доласка, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLI/1, 69–89.
- Копривица 2006:** Ј. Копривица, *Речник говора Бањана, Грахова и Опутних Рудина*, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Лигорио 2014:** О. Ligorio, *Problem leksičke stratifikacije u adrijatistici* (Непубликована докторска дисертација), Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Липовац Радуловић 1981:** V. Lipovac-Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori. Ju-goistočni dio Boke Kotorske*, Cetinje–Titograd: Obod–Pobjeda.
- Липовац Радуловић 1997:** V. Lipovac-Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori. Budva i Paštovići*, Novi Sad: MBM–plas.
- Мијушковић 1985:** С. Мијушковић, Историјске везе Црне Горе и Боке Боторске, *Бока*, Зборник радова из науке, културе и умјетности, 17, Херцег Нови, 21–30.
- Милетић 1940:** Б. Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб 9.
- Мусић 1972:** S. Musić, *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta.
- Оташевић 2012:** D. Otašević, *Njeguški rječnik*, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Пешикан 1965:** М. Пешикан, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*, СДЗб, 15.
- Поповић/Петровић 2009:** М. Поповић, Д. Петровић, *О говору Спича – Грађа*, СДЗб, 56, 5–275.
- Петровић и др. 2013:** Д. Петровић, И. Ђелић, Ј. Капустина, *Речник Куча*, СДЗб, 60, 1–461.

- Пижурица 1984:** М. Pižurica, Tragovi međujezičkih dodira u govorima Crne Gore, *Црногорски говори, Резултати досадашњих испитивања и даљи рад на њиховом проучавању*, Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 83–96.
- Плишко 2009:** L. Pliško, Romanizmi u leksemima za dom i posjed u jugozapadne istarskome ili štakavskome-čakavskome dijalektu, *Čakavska rič*, 37/1–2, Split, 147–159.
- Ристић 2010:** Д. Ристић, *Рјечник говора околине Мојковца*, Подгорица: Институт за језик и књижевност „Петар II Петровић Његош”.
- СДЗБ 1905–:** *Српски дијалектолошки зборник*, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик.
- Спицијарић 2009:** N. Spicijarić, Romanizmi u nazivlju kuhinjskih predmeta u govoru Dubašnice na otoku Krku – etimološka i leksikološka obrada, *Fluminensia*, 21/1, Rijeka, 7–24.
- Станић 1990–1991:** М. Станић, *Ускочки рјечник 1–2*, Београд: Научна књига.
- Станојевић 1953:** Г. Станојевић, Црна Гора у доба Кандиског рата (1645–1699), *Историски гласник*, 1–2, Београд, 3–53.
- Станојевић 1959:** Г. Станојевић, Односи Венеције са херцеговачким, брдским и црногорским племенима од опсаде Котора 1657. до почетка Морјејског рата, *Историски часопис*, 9–10, Београд, 205–238.
- СТИЈОВИЋ 1996:** Р. Стијовић, Романизми у говору Васојевића, у: Ј. Планкош (ред.), *О лексичким позајмљеницама*, Суботица–Београд: Градска библиотека Суботица–Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, 279–297.
- ТЕКАВЧИЋ 1976:** Р. Tekavčić, О критеријима stratifikacije i regionalne diferencijacije jugoslavenskog romanstva u svjetlu toponomastike, *Onomastica Jugoslavica*, 6, Zagreb, 35–56.
- ТЕШИЋ 2014а:** А. Тешић, Називи романског порекла за одећу, обућу и накит у говору Спича, *Савремена проучавања језика и књижевности*, Зборник радова са V научног скупа младих филолога Србије, 5/1, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 117–125.
- ТЕШИЋ 2014б:** А. Тешић, Кухињска и кулинарска терминологија у говору Спича, *Контексти*, Први међународни интердисциплинарни скуп младих научника друштвених и хуманистичких наука, Зборник радова, 1, Нови Сад: Филозофски факултет, 225–240.
- ТЕШИЋ 2016:** А. Тешић, *Романизми у народним говорима Старе Црне Горе и Брда* (одбрањена докторска дисертација, Београд, Филолошки факултет, Универзитет у Београду).
- ЋУПИЋ 1977:** Д. Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, СДЗБ 23, 1–226.
- ЋУПИЋ Д./ЋУПИЋ Ж. 1997:** Д. Ћупић, Ж. Ћупић, *Речник говора Загарача*, СДЗБ, 44.
- ХАЦИЋ 2003:** I. Hadžić, *Rožajski rječnik. Građa za diferencijalni rječnik narodnog govora rožajskog kraja*, Rožaje: Kulturni centar Rožaje.

Ana Ž. Tešić

SEMANTIC ANALYSIS OF ROMANCE LOANWORDS FROM THE VERNACULARS
OF MONTENEGRO

Summary

This paper presents the semantic analysis of Romance loanwords attested in the vernaculars of Montenegro. The analyzed Romance loanwords are placed in 21 lexical-semantic groups. The goal of this research is to show in which spheres of everyday life Romance languages and dialects were most prevalent, as well to detect some of the possible reasons that led to it.

Неђо Г. ЈОШИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 13. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

КОНЦЕПЦИЈА *РЕЧНИКА САНУ* И ЊЕН РАЗВОЈНИ ПУТ ОД НОВАКОВИЋЕВИХ ИДЕЈНИХ ГЛЕДИШТА ДО САВРЕМЕНИХ ЛЕКСИКОГРАФСКИХ СХВАТАЊА**

Концепција *Речника САНУ* имала је свој развојни пут: Новаковић је (1888) засновао идеју о великом описном рјечнику српског језика; Радосав Бошковић (са сарадницима) пружио је (1944) иновативан, лингвистички утемељен концепт; под уредништвом Александра Белића у првом тому *Речника САНУ* (1959) задржан је лингвистички концепт, изострена и заокружена његова концепција.

Кључне ријечи: *Речник САНУ*, концепција, развојни пут, Стојан Новаковић, Радосав Бошковић, Александар Белић.

Од појаве другог издања Вукова *Српског рјечника* па до појаве чувене Новаковићеве *Посланице Академији наука философских* (Новаковић 1888), озбиљне језичке активности у Друштву српске словесности и Српском ученом друштву углавном није ни било. Ријетки предлози били су без чврстога утемељења или су представљали магловито артикулисане замисли о граматици, правопису или рјечнику. Најугледнији српски филолог Ђура Даничић у међувремену се преселио у Загреб, гдје му је, последице мукотрпног рада на огледној свесци *Рјечника ЈАЗУ* објављеној 1878. године (*Ogled. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*), повјерено уређивање наведенога рјечника. Даничићев *Ogled* не помиње се овдје тек узгред, већ с циљем да се успостави паралела која се односи на концепцију двају фундаменталних рјечника – историјског рјечника Југославенске академије и савременог рјечника Српске академије. Сва важна питања концепције *Рјечника ЈАЗУ* разријешена су

* nedjo.josic@isj.sanu.ac.rs

** Рађено у оквиру пројекта 178009 Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, који у цјелини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

првом њеном огледном свеском, првом и једином, којом је заснован *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Његова се концепција није битно мијењала до његовог посљедњег тома и посљедњег уредника Славка Павешаћа. Развој концепције *Речника САНУ* и само његово утемељење били су далеко сложенији; на његово утемељење и назив, на његову грађу па и концепцију у некој мјери, битно су утицала историјска збивања у првој половини XX вијека, српско и хрватско зближавање и удаљавање и њихове међусобне језичке размирице. Развој концепције *Речника САНУ* могао би да се оквалификује као етапни развој, а сама концепција веже за одређене филологе – Стојана Новаковића, Момчила Иванића, Радосава Бошковића, Александра Белића и др. као њене идејне творце или носиоце. Како Иванићев оглед из 1913. насловљен као *Српски речник књижевног и народног језика по материјалу Лексикографског одсека Српске Краљ. Академије* (Иванић 1913) није имао већи значај у развоју концепције *Речника САНУ*, његов оглед се у даљем разматрању оставља по страни.¹

Новаковићева идејна заоставштина из 1888. године:
велики рјечник савременог српског језика као стожер
националне језичке културе

Идејну замисао о великом рјечнику српског језика Новаковић је изнио 1888. године у чувеној расправи насловљеној као *Српска краљевска академија и неговање језика српског (Посланица Академији наука философских)*. Иако је у цјелини посвећена општим питањима развоја српског језика и бризи о њему, у средишњем и најважнијем дијелу *Посланице* опсервирају се гледишта о савременом рјечнику српског језика, о *Српском речнику* како га је звао, у грубим цртама се одређује његов профил на основу културолошких, општејезичких и лексикографских схватања, те овлаш дају смјернице за његову израду. Говорећи својевремено о Прашком лингвистичком кружоку и његовој улози у утемељењу општелингвистичке теорије о књижевном језику (укратко и о самим начелима те теорије), М. Ивић је недвосмислено оцијенила Новаковићев значај у виђењу и одређењу књижевног језика: „Импресиван

¹ Према општој оцјени Александра Белића, Иванић није био у стању да одговори захтјевима струке и сачини иоле прихватљив оглед будућег рјечника (исп. нпр. Белић 1959: XII). Овдје бисмо да се задржимо само на једној карактеристичној опаски као илустрацији Белићевих критичких гледишта. У уводном дијелу свога огледа Иванић је навео и ово: „Граматичку страну појединих речи сматрао сам као споредну...” Овакав Иванићев однос према граматичкој страни наишао је на изричит и оштар Белићев одговор: „Морам признати да ми ове Иванићеве речи нису јасне. Како је могла граматичка страна речи бити тако индиферентна једном уреднику речника? И шта он назива граматичком страном језика? Акцент, гласовне промене, постанак основа?! То и треба да је у речнику ове врсте споредно; али зар је само то граматичка страна речи? Употреба речи, синтакса, уопште фразеологија – Зар не улазе такође у граматичку; а зар без њих може бити један речник. Видећемо, на жалост, да је у овоме Огледу Иванић сасвим изоставио синтаксичку страну која је, поред семантичке (значања речи), најважнија у оваквоме делу...” (цитирано према Ристић/Ивановић 2017: 205).

је степен сагласности између ових теоријских увида језичке науке XX века и онога што нам је, у претходном столећу, начињући исту тему, саопштио наш Стојан Новаковић” (Ивић 1997: 116).

Неутемељено би било да се каже како је Новаковић у поменутој *Посланици* дао иоле чврсту концепцију рјечника што ће на његову иницијативу коју годину касније бити заснован у Лексикографском одсеку. Није је ни могао дати, али је као познавалац позитивистичких струјања у науци XIX вијека (која су посебно уздизала национална обиљежја једнога народа), као далеко-вид научник предодређен за велика национална прегнућа – идејно осмислио велики рјечник савременог српског језика и оцртао његове контуре.

Новаковићева лексикографска мисао почивала је на темељном познавању наших дотадашњих лексикографских дјела, Вукових и Даничићевих лексикографских подухвата, модерних струјања у европској лексикографској пракси.

У посланици *Српска краљевска академија и неговање језика српског*, аутор је изнио гледишта о основним обиљежјима „речника књижевног народног језика” (како га је звао). Та гледишта чине Новаковићеву лексикографско-лексиколошку идејну заоставштину, и она су чврсто уткана у Огледну свеску из 1944. године и Белићева лексикографска схватања, у савремену српску лексикографску праксу, у нашу лексикографску мисао уопште. О Новаковићевој улози у заснивању савременог рјечника у крилу Српске краљевске академије, Ирена Грицкат је истакла: „Најзаслужнији за коначну одлуку о почетку рада на академијском речнику и о његовој првој концепцији био је Стојан Новаковић” (Грицкат 1996: 29).

Шта чини основна обиљежја овако схваћене Новаковићеве концепције?

а. Појмовно разграничење *народног* и *књижевног народног језика*: народни језик подразумијева језички израз некога краја са свим својим дијалекатским особеностима; књижевни народни језик био би прочишћена форма језика заснована на народним говорима, језик – да цитирамо ауторове ријечи из *Посланице* – „јачи од свију дијалеката, који ће их све потчинити и у се скупити” (Новаковић 1888: 31).

б. Рјечник савременог језика морао би да обједини лексику народних умотворина, писану заоставштину од Доситеја Обрадовића до савремених писаца Новаковићева времена, живу дијалекатску лексику с подручја штокавског дијалекта.

в. Вуковом „јужном” изразу (чији је и сам присталица био), Новаковић претпоставља данашњи шумадијско-војвођански дијалекат као општу подлогу, основу за развој књижевнојезичког изрази: Шумадију и Војводину Новаковић види као цивилизацијски најнапредније средине. Он, дакле, дијалекатско тежиште „народног књижевног језика” с Вуковог јужног изрази премјешта управо на говор наведених области, на књижевна и друга достигнућа у којима је већ био оличен књижевни језик заснован на тим говорима.

г. Прихватајући Вукову парадигму књижевног језика, Новаковић се у *Посланици* здушно залагао да нови рјечник има што потпунији лексички фонд. У том погледу он на сугестиван начин указује на тематско и социјално раслојавање лексикона, на „саставне делове” и језичке „кругове” који имају себи својствене језичке, па према томе и лексичке особености.

Уз наведена важнија обиљежја Новаковић се бавио и другим питањима која би се на овај или онај начин тицала лексикона: питањима блискозначности и синонимије, одбором ријечи (био је против лексике с периферије лексичког система, нпр. „тамних” ријечи, ријечи из загонетки и ономастичке грађе), избором и бројем потврда као аргументацијом за одређена значења, питањем туђица и њиховом улогом у лексичком систему. Узгред је дотакао и проблем стила залажући се за његову препознатљивост, а у новом рјечнику као фундаменталном дјелу или стожеру српске националне језичке културе, видио је основ за његово уобличавање и профилисање.

Модерна лингвистички устројена концепција заступљена у Огледној свесци из 1944. године

У међуратном периоду оживела је идеја о тзв. језичком заједништву, на што упућују Белићев извјештај *Српски речник књижевнога и народнога језика* (Белић 1926) поднесен Српској краљевској академији. Активност на сакупљању лексичке грђе у Српској академији посебно је била интензивирани у периоду непосредно послје штампања *Позива и упутства за купљење речи по народу за Речник Српске Краљевске Академије* (Београд 1899). До 1910. године у фондovima Лексикографског одсека СКА, према оцјени И. Грицкат (1996: 33), било је похрањено нешто мање од 1.500.000 листића. Она је стајала на располагању Момчилу Иванићу за израду свога већ поменутог неуспјелог огледа из 1913. године. Грађа у међуратном периоду се удвостручила и достигла цифру од преко 3.000.000 листића (исп. нпр. Грицкат 1996: 33 и 46). Тако обимна и сложена лексичка грађа захтијевала је нови пресјек, поуздан и чврсто конципиран оглед који би служио као образац новог великог описног рјечника.

Држећи се Новаковићевих идејних начела о великом рјечнику, редакција (састављена од неколицине лингвиста и књижевника) на челу с Радосавом Бошковићем приступила је изради нове огледне свеске. Рађена под окриљем Лексикографског одсека у рђавим ратним околностима, она је подразумијевала заокрет ка једночланом називу језика, српском имену и српској грађи (уз покоји хрватски извор), уз ово и модерној, добро осмишљеној и чврстој лингвистичкој концепцији огледа. Именована као *Речник српскога књижевног и народног језика* (огледна свеска), она се каткад поједностављено, слободно и без ваљаног оправдања (углавном међу лексикографима ангажованим на изради Речника САНУ) назива и *Бошковићевом огледном свеском*. Бошковићев стварни стваралачки печат она и носи, посебно у погледу разраде њених основних тачака, иако се тиме ни на који начин не доводи у питање научни и стручни допринос осталих чланова редакције (Јована Вуковића, Симе Пандуровића, Исидоре Секулић, Хенрика Барића, Кирила Тарановског и др.). Тачке увода, како то у Предговору стоји, стилски су уједначене, али оне ипак имају донекле и „лично обележје” својих аутора: обиљежје Радосава Бош-

ковића тачке 1–3, Јована Вуковића тачка 4, обиљежје Кирила Тарановског тачка 5. Штуру оцјену погледа презентованих у огледној свесци *Речника српскога књижевног и народног језика* изнио је Александар Белић, посебно подвукавши „да је лингвистичка концепција главна одлика овог Речника” (Белић 1959: XIX). Полазећи од ове Белићеве оцјене као општега полазишта, те утврђујући научни удио и допринос Радосава Бошковића у развоју српске лексикографске мисли, Милица Радовић (Радовић Тешић 2009) заправо је показала колики је значај наведена огледна свеска „имала на данашњу структурно-методолошку форму Речника САНУ”. Посебно се задржавајући на Бошковићевим тачкама из уводног дијела, ауторка је у закључку свога разматрања навела сљедеће: „Као дело које по природи својој треба само да претходи будућем правом речнику, Огледна свеска [из 1944. године] је представљала значајну степеницу на том путу. Она је без сумње доста помогла новој редакцији (у којој је у прво време био опет проф. Бошковић), посебно главном уреднику и руководиоцу Речника [Речника САНУ] да дође до коначне концепције у методологији израде Речника и да установи основну лингвистичку и лексикографску обраду речи” (Радовић-Тешић 2009: 194).

Огледна свеска из 1944. садржи предговор, обиман увод, изворе и сам текст огледа рјечника дат на 58 страна.

Ништа тако добро не показује карактер овога огледа као ријечи Радосава Бошковића дате у уводу: „Као речник – Огледна свеска представља примену принципа савремене лингвистике, углавном савремене лексикологије, на лексички фонд нашега ’позитивнога’ речничког материјала” (из Бошковићеве тачке 1). „Можда је општа и главна одлика овога Огледа лингвистичка концепција његова; лингвистичка по свему: и по одабирању материјала, и по начину одређивања значења, и по начину ређања значења, и по стилској перспективи, и по граматичкој перспективи, и по критеријима по којима су пропуштане поједине граматичке категорије, и по фразеологији и по свему другоме” (из Бошковићеве тачке 2).

Оглед *Речника српскога књижевног и народног језика* конципиран је тако да у сукцесивном низу одредница од ријечи **глава** до ријечи **глече** на основу обимне лексичке грађе успостави јасну и веома често семантички широко засновану лексичку слику одредница које су се нашле међу назначеним граничним ријечима. Лексичка грађа посматрана је кроз призму женевске лингвистичке школе. Оглед нашироко обухвата језик књижевних дјела (прозних и поетских), језик струке и науке (и то не у енциклопедијском већ у појмовном смислу), административни и говорни језик, те провинцијалну лексику која извире из различитих области рада и живота, материјалне и духовне културе српскога народа. „То је језик наше цивилизације, израз нашега духовнога и друштвеног живота новијега и најновијега времена; језик занимљив са сваке стране: и лингвистички, и социолошки и књижевно” (из Бошковићеве 3. тачке).

Оглед речника екавски је устројен у њему се јекавске варијанте не дају у заглављу, већ једино у примјерима, ако их има. Како би се указало на далекосежни значај огледа *Речника српскога књижевног и народног језика* у даљем

развоју и унапређењу концепције *Речника САНУ*, укратко ћемо се осврнути на неколико његових важнијих параметара.

а. Акцент. Акцентуација *Речника* била је повјерена Јовану Вуковићу и он је уз сарадњу Р. Бошковића „истрајао на томе послу све до краја” (ОС 1944, Предговор, стр. VII).² Током припреме грађе за огледно издање сазрело је схватање о томе како будући рјечник Српске академије ријечима књижевног језика и њиховим облицима мора да да нормативни књижевни акценат. Тамо гдје постоје одступања од Вукове и Даничићеве акцентуације, акценат се одређивао према принципу говорне распрострањености образованих слојева из Београда као центра који су носиоци четвороакцентског система. Тако је Вуковом или Даничићевом акценту у појединим случајевима претпостављен акценат успостављен на основу овога критеријума. Као примјер наводимо акценат ријечи **гласник** (= гласоноша),³ код које је у ОС 1944 примијењен управо овај критеријум, али су новији рјечници Вуков акценат прихватили као споредни или равноправни:

Српски рјечник	ОС 1944	Речник САНУ	Речник МС
<i>гласник</i>	<i>гласник</i>	<i>гласник (гласник)</i>	<i>гласник и гласник</i>

Акцент карактеристичан за књижевни језик Београда у овом огледу често је даван као нормативни акценат науштрб Вукова и Даничићева акцента, па и акцента распрострањеног у многим нашим говорима. „Ако је, дакле, несумњиво да се у Београду потискује који акценат – нека је он и Вуков и Даничићев, нека се може наћи и у понеким говорима четвороакцентне системе – мора се акценту београдских књижевних кругова дати предност. Оно што од Вука до данас није могло постати обично у књижевном језику Београда, није вероватно да ће икад постати признато као општија црта нашег књижевног језика” (из Вуковићеве 4. тачке). Акценту дијалекатских, провинцијалних ријечи у овом огледу приступало се, а тако се и данас чини с дијалекатском лексиком *Речника САНУ*: он се прихвата ако је из говора с четвороакцентским системом, или се акценатски прилагођава духу четвороакцентског система ако је из југоисточних или источних говора српске језичке територије.

б. Разрада и презентација значења. Принципи о успостављању и разради значења јасно су дати у уводном дијелу огледа. У њему је (како то показује Вуковићева 4. тачка) видно настојање да се да пресјек савременог језичког стања, тј. стања проистеклог из савременог језичког осјећања управо оних образованих слојева друштва који теже ка култивисању свог језичког израза. Покрајинска значења неке ријечи у мозаик значења нису уклапана по начелима значењске сродности, већ су давана на крају, иза главних: такав принцип онемогућавао је чвршћу интеграцију покрајинских значења у општу

² Како се овамо наводи, незнатан удио у акцентуацији имао је и члан редакције Милош Ивковић (ОС 1944, Предговор, стр. VII).

³ Узгред да се каже – у крајишким говорима данас се углавном чује *гласник*, што додатно компликује савремено акценатско стање ове ријечи на штокавском терену.

лексичку слику. Овај принцип ће у првим томовима *Речника САНУ* бити напуштен – развој значења и значењска блискост у њима ће добити примат. Уз напомену да се *Оглед* из објективних разлога не може увијек похвалити „ни најбољим писцима ни најбољим примерима”, у 2. Бошковићевој тачки Увода даје се следеће образложење: „Није то ствар нашега укуса, него ствар наше савести: ишли смо, наиме, за тим да свако наше заглавље, свако значење има поред себе и свој ’контролни апарат’ [...]”. А када је о овако именованом апарату ријеч, напоменимо ипак да је он код већег броја одредница преобиман. Да је концепција дата у *Огледној свесци* из 1944. године остала на снази, и поред нешто ужег лексичког фонда који би био резултат свођења извора на српску грађу – обим тако конципиранога рјечника не би био богзна колико ужи од обима данашњег *Речника САНУ*.

в. Разрада фразеологије. Новаковић у *Посланици* (Новаковић 1888) није дубље залазио у питања фразеологије, иако је имао представу о њој као чиниоцу лексичког система. Иванићева концепција из 1913. није у потпуности заобишла фразеологију, али у оквиру појединих одредница није ни дала иоле јаснију слику о њој. Тек с појавом ОС 1944 фразеологија се ставља у жижу лексикографског занимања, и она ће надаље (у зависности од концепције и обима рјечника) да чини незаобилазни фактор у изради описних рјечника савременог српског (српскохрватског језика). ОС 1944 отворена је ријечју **глава**, иза чијих је значења потанко разређених у 18 тачака (исп. Јошић 2017б: 408), усљедио приказ фразеолошке грађе. Колико се у ОС 1944 прилежно приступило фразеолошким јединицама, показатељ су изрази с глаголом **носити** као чланом фразеолошке структуре:

ОС 1944 (одр. глава)

носити (своју) главу
носити главу у торби

носити мртву главу

Речник САНУ (одр. глава)

–
главу у торби носити /
с главом у торби бити
мртву главу носити

Приказ фразеологије дат у ОС 1944 несумњиво представља добар, исцрпан образац. Такав образац даље је разрађиван у *Речнику САНУ*, коме је касније стајала на располагању обимнија и цјеловитија грађа.

Има и других одлика као што су тежња ка нормативном уређењу граматичког заглавља, питање лексичких допуна (нпр. *гладан чега, за чим*: Наш је сељачки посед ситан, а сељак је гладан земље (под одр. гладан, тачка 4)), обухватање битније ономастичке грађе итд., које поред наведених доприносе да се ОС 1944 ставља у прочеље српске лексикографске мисли. Оно што је Новаковићева *Посланица Академији наука филозофских* из 1888. године у идејном и теоријском погледу – то је, као израз модерних лингвистичких схватања, у лексикографском погледу *Оглед Речника српскога књижевног и народног језика* из 1944. године.

Белићева концепција као израз надградње Новаковићевих
идејних и савремених лингвистичких гледишта заступљених
у Огледној свесци из 1944. године

У међуратном периоду Александар Белић се све чвршће везује за велики Академијин лексикографски пројекат, ради на употпуњавању грађе с најближим сарадницима, бави се питањима нове концепције рјечника извјештавајући Академијина тијела о његовом стању. Из тога периода потиче његов обимни спис *Српски речник књижевнога и народнога језика* (Белић 1926), у којем је, разматрајући бројна питања карактера и обима Академијина рјечника, оштрој критици подвргао Иванићев оглед из 1913. године, посебно потцртавајући његове бројне слабости и недостатке. Временом се Белићева концепција рјечника српског језика, како га именује у првом дијелу *Извештаја* из 1926. ширила ка концепцији заједничкога језика српског и хрватског. Такав заокрет, очигледно проузрокован новим државним и друштвеним околностима насталим после Првог свјетског рата и све актуелнијим питањем културно-језичког заједништва, изискивао је израду обухватније концепције у којој би се огледала далеко обимнија грађа српска и хрватска. Стицај историјских околности праћен проглашењем Независне државе Хрватске (1941) осујетио је рад на рјечнику заједничкога језика, који је Белић оквалификовао као „речник књижевног и народног српскохрватског језика” (Белић 1926: 120). Рекло би се да су суштински лингвистички разлози подстакнути ратним збивањима и националним превирањем одиграли кључну улогу у настанку *Речника српскога књижевног и народног језика* из 1944. године, огледу окренутом изворним Новаковићевим гледиштима о савременом рјечнику српскога језика. Овим огледом (а он је представљен у претходном одјељку), била су разријешена сва битна питања концепције, разријешена и представљена на модеран лингвистички начин.

Ново национално зближавање у посљератној Југославији донијело је и нове погледе на језик у Србији и другдје, што је као посљедицу имало ревизију огледног издања *Речника српскога књижевног и народног језика* из 1944. године и сходно новонасталој клими, поновно окретање савременом рјечнику с двочланим именом. У српској културној средини, Белићева улога у овом била је велика, можда и највећа. Од оснивања (1947) Институт за српски језик се дао на израду *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* као свој главни посао. О том периоду припреме Ирена Грицкат је навела: „Готово сви услови су се већ били стекли да се приступи издавању овог капиталног дела. Преостало је само оно што се, тако рећи, не може никад ни сматрати до краја стеченим и припремљеним. Прво, то је било даље исписивање грађе, поглавито хрватске, која још увек није била заступљена у нужној сразмери, као и оне најновије, која би одсликавала измењени и убрзани друштвени, литерарни, стручни и научни ход поратне Југославије” (Грицкат 1996: 58).

Белић је веома цијенио Новаковићева идејна и теоријска гледишта и према Новаковићевим списима о његовању српског језика односио се као према темељитој идејној заоставштини у развоју српске лексикографске ми-

сли. Али, научно оправдање ипак је давао модерним гледиштима израженим у огледној свесци *Речника српскога књижевног и народног језика* из 1944. године која носи стваралачки и лични печат Радосава Бошковића, посебно цијенећи њено лингвистичко а не литерарно утемељење за које се залагао Стојан Новаковић (исп. Белић 1959: IX). Концепцијска основица наведеног огледа снажно ће се одразити на коначну концепцију *Речника САНУ* која је изашла на видело 1959. године с првим његовим томом.⁴

У развоју коначне концепције *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* научно залагање и научни ауторитет Александра Белића имали су пресудни значај. Ако се она зато с извјесним оправдањем назове *Белићевом концепцијом*, никако се не умањује улога бројних Белићевих ближих сарадника и консултаната (М. Московљевића, М. Стевановића, М. Павловића, Р. Алексића – да поменемо само уреднике 1. тома), међу којим се живо расправљало о битним питањима физиономије будућег рјечника, као ни улога специјализованих тијела у Институту за српски језик, посебно његовог Стручног савета образованог 1953. године. Драгоцјен значај за рјешавање бројних лексикографских питања и једнообразно представљање рјечничке грађе имала су *Упутства за обрађиваче* припремљена као посебан водич (уобличена и завршена 1955. године). Напоменимо на крају оно најважније: усвојена концепција примијењена у 1. тому *Речника САНУ* није се надаље битно мијењала, већ се само усавршавала у различитим доменима примјене. Представићемо основна обиљежја овако схваћене концепције коју је у појединим сегментима овлаш изложио Александар Белић (исп. Белић 1959, посебно стр. XXIII–XXV).

а. Концепција је подређена двочланом имену језика (*српскохрватски језик*) и обимној а подвојеној лексичкој грађи – српској (заступљеној у знатнијој мјери) и хрватској (заступљеној у мањем обиму). У погледу временске димензије грађа обухвата изворе од Доситеја до најновијег времена (у 1. тому је заступљена грађа до 1955. године); у територијалном погледу она обухвата изворе с подручја штокавског дијалекта, писане изворе и српску лексичку грађу прибрану на терену посредством сакупљача.

б. *Речник САНУ* је екавски устројен с паралелним приказом јекавских образовања; икавска грађа тек се унеколико рефлектује у *Речнику* примјеном посебног методолошког рјешења (уз облике придјева **бѐо** јек. **бијел** у оквиру граматичког заглавља даје се и њихова икавска форма: **био**).

в. *Речник САНУ* концепцијски је тако осмишљен да у првом реду прикаже лексику књижевног језика и њену употребну вриједност: „Овај Речник баш треба да нам, својим обрађивањем употребе појединих речи код књи-

⁴ О томе Егон Фекете наводи следеће: „Стручна елаборација лексикографских начела, методологија обраде речничке грађе и финална лингвистичка постава целог речничког пројекта извршена је тек – у трећем периоду рада на настанку Речника – после завршетка Другог светског рата. Темељне одреднице садашње физиономије Речника утврђују се, у ствари, другом огледном свеском (из 1944. године), уводним текстовима Р. Бошковића, Ј. Вуковића и К. Тарановског” (Фекете 1993: 32).

жевника и у народу, покаже колико је која реч у употреби и код којих писаца” (Белић 1959: XXIII). Народној лексици даје се нашто мањи значај.

г. *Речник* нема за циљ да представи лексичку грађу у нормативном огледалу (он не прописује – већ усмјерава); он је лингвистички по својој природи, описује инвентар лексичких јединица „у задатим границама”, али његова лингвистичка концепција није препрека за опште језичко богаћење, она не умањује „могућност утицаја на развијање и даље обликовање модерног литерарног језика и уметничке речи” (Фекете 1993: 36).

д. У *Речнику* се даје темељна разрада значења, значења се приказују у начелу идући од најживљег, најфреквентнијег значења, тако да се испољавају унутрашње везе и односи међу њима (семантичка спојивост тек ће да дође до изражаја у зрелијим томовима *Речника САНУ*); принцип историјског развоја значења, сходно типу рјечника, остављен је по страни.

ђ. Раслојеност лексикона такође је једно од средишњих обиљежја *Речника*. Имајући у виду факат да се (како то Стојан Новаковић каже) језик „расклапа на разне мање или веће кругове и саставне делове”, под Белићевим уредништвом приступило се темељитој разради лексикона. Циљ је био приказ наше терминологије (народне и стручне) али и даље раслојавање лексикона до оних граница које би указивале на његова стилска обиљежја: *Речник* је морао да покаже који су то изрази карактеристични за правни, административни или публицистички стил, за позоришни живот итд. У том погледу осмишљен је замашан инвентар квалификатива и других ознака намијењен да омеђи домен примјене или укаже на каква друга обиљежја појединих лексема или њихових значења. Тако се нпр. под ријечју **џакт** (т. 3) дају квалификативи поз. заст. (позориште, застарело) и наводи сљедећа дефиниција: „в. чин, сваки од главних делова из којих је састављен позоришни комад” (*Речник САНУ*).

е. Фразеологија концепцијски долази на крају одреднице (без везивања за поједина значења); фразеолошка грађа се рашчлањује у пуној мјери; на једном мјесту се дају варијантни и сродни изрази (**бог и богме / бог и (божја) вера**). Обухватајући изразе у свом 1. тому *Речник САНУ* (рекло би се по угледу на ОС из 1944. године), исцрпну обраду фразеологије почевши од изрза обрађених под лексемом **бџг** као компонентом фразеолошке структуре – поставио је као једно од својих темељних научних обиљежја.

ж. Основни фонд *Речника САНУ* употпуњује ономастичка грађа у оној мјери каква се сматра прикладном за његов карактер и његов обим: дају се имена и презимена из етнографских и других извора; топонимија се обухвата у сасвим уском обиму (већ према општем или културно-историјском значају топонима); залази се у мале фолклорне форме, загонетке, питалице и пословице (почев од Вукових). И све се то чини да се лексички фонд српскога (српскохрватског) језика представи у свој својој пуноћи, да се што вјерније представи његово лексичко обиље и што темељније прикаже сва сложеност његовог лексичког система.

На крају, представу о концепцији *Речника САНУ* и њеном развојном путу жељели смо да завршимо ријечима Ирене Грицкат: „Литерарни карак-

тер РСА био је надвладан лингвистичким, што није изменило његову употребљивост и у правцу који му је својевремено одређивао Новаковић [...] На лингвистички правац рада указали су творци другог огледног издања, и касније А. Белић, а свесно или мање свесно развили су строго лингвистички приступ потоњи сарадници РСА, у последњих четрдесетак година” (Грицкат 1988: 30).

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1926:** Александар Белић, *Српски речник књижевнога и народнога језика*, Белићева оставштина, Архив Српске академије наука, Београд, 1–126.
- Белић 1959:** Александар Белић, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Увод (аутор увода: Александар Белић), књ. 1, Београд, стр. VII–XXVI.
- Вук:** Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник* (четврто државно изд.), Београд 1935.
- Грицкат 1988:** Ирена Грицкат-Радуловић, *Речник Српске академије наука и уметности – почеци, лик, перспективе*, *Глас САНУ*, СССЛII (Одељење језика и књижевности, књ. 13), Београд, 25–39.
- Грицкат 1993:** Ирена Грицкат-Радуловић, *Стогодишњица лексикографског рада при Српској академији наука и уметности*, *Сто година лексикографског рада у САНУ* (зборник радова), Београд: САНУ и Институт за српски језик САНУ, 5–13.
- Грицкат 1996:** Ирена Грицкат-Радуловић, *Наука о језику у делатности Академије*, *Глас САНУ*, СССLXXIX (Одељење језика и књижевности, књ. 15), Београд, 1–83.
- Ивић 1997:** Milka Ivić, *O Vukovom i vukovskom jeziku*, Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Čigoja štampa.
- Јошић 2016а:** Неђо Јошић, Белићева лексикографска гледишта и *Речник САНУ*, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 45/1, 63–72
- Јошић 2016б:** Неђо Јошић, Новаковићева *Посланица* о његовању језика српског – њен карактер и значај за развој српске лексикографске мисли, *Наш језик*, XLVIII/1–2, 59–71.
- Јошић 2017а:** Неђо Јошић, Три Новаковићева списа посвећена актуелним питањима лексикографске проблематике и лексикографске праксе, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 46/1, 87–98.
- Јошић 2017б:** Неђо Јошић, Концепт Речника САНУ у свјетлости огледних свески из 1913. и 1944. године, *Српски језик*, XX, 399–412.
- Новаковић 1888:** Стојан Новаковић, Српска краљевска академија и неговање језика српског (Посланица Академији наука философских), *Глас Српске краљевске академије*, X, Београд, 5–87.

- Оглед:** *Ogled. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Обрађује Гј. Даничић, Загреб: Дioniчка тискарна, 1878.
- ОС 1913:** Момчило Иванић, *Српски речник књижевног и народног језика* (огледно издање бр. 1), рукопис по материјалу Лексикографског одсека Српске краљевске академије, Београд.
- ОС 1944:** Радосав Бошковић, Кирил Тарановски, Јован Вуковић, Сима Пандуровић, Исидора Секулић и др., *Речник српског књижевног и народног језика* (огледна свеска), Београд: Државна штампарија.
- Позив:** Момчило Иванић, Пера Ђорђевић, *Позив и упутство за купљење речи по народу за Речник Српске Краљевске Академије*, Посебан отисак из Српских новина, Штампарија Краљевине Србије, Београд, 1899.
- Радовић Тешић 2009:** Милица Радовић-Тешић, *С речима и речником*, Београд: Учитељски факултет.
- Речник МС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. 1–6, Матица српска (Матица хрватска), Нови Сад, 1967–1976.
- Речник САНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. 1–19, Српска академија наука и уметности, Београд, 1959–2014.
- Ристић/Ивановић 2017:** Стана Ристић, Ненад Ивановић, О лексикографији Александра Белића – из необјављених рукописа, *Александар Белић – српски лингвиста века* (зборник радова), књ. 2, Филолошки факултет Универзитета у Београду и Међународни славистички центар, 195–259.
- Рјечник ЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, књ. I–XXIII, Загреб, 1880–1975.
- Упутства:** *Упутства за обрађиваче*, Интерни рукопис, Институт за српски језик, Београд, 1955.
- Фекете 1993:** Егон Фекете, О Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, *Сто година лексикографског рада у САНУ* (зборник радова), Београд: САНУ и Институт за српски језик САНУ, 21–49.

Nedo G. Jošić

THE CONCEPTION OF THE *SANU* DICTIONARY AND ITS DEVELOPMENT
FROM NOVAKOVIĆ'S FOUNDING IDEAS TO THE CONTEMPORARY
LEXICOGRAPHIC VIEWS

Summary

The lexicographic conception of the *SANU Dictionary* is a key matter that was reassessed from Novaković's publication *The Serbian Royal Academy and the Cultivation of the Serbian Language* (1888) to Belić's foreword (1953) printed inside Volume I of the mentioned dictionary. Over that period, the concept of a comprehensive descriptive dictionary of the Serbian (Serbo-Croatian) language underwent several changes. Stojan Novaković had a fundamental idea of a large comprehensive dictionary of Serbian and sketched its lexicographic profile. In the exemplary volume entitled *The Dictionary of the Standard and Vernacular Serbian Language* (1944) Radosav Bošković (with a group of closest associates) offered an innovative, linguistically founded concept of a contemporary descrip-

tive dictionary of the Serbian language. Under the leadership of Aleksandar Belić (the editor-in-chief of Volume I of the *SANU Dictionary*), in line with the emerging linguistic setting in the new Yugoslavia, material for this dictionary was expanded, and the lexicographic views laid out in the 1944 exemplary volume. Thus the development of the conception of the *The Dictionary of the Standard and Vernacular Serbo-Croatian Language* until the publication of its first volume (1959) can be represented as a specific lexicographic genesis: Novaković–Bošković–Belić.

Рада Р. СТИЈОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 06. 12. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

Ранка М. СТАНКОВИЋ
Рударско-геолошки факултет
Београд

ДИГИТАЛНО ИЗДАЊЕ РЕЧНИКА САНУ: ФОРМАЛНИ ОПИС МИКРОСТРУКТУРЕ РЕЧНИКА САНУ**

У Упутству намењеном обрађивачима који раде на изради *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* дате су детаљне и прецизне смернице које описују микроструктуру речничког чланка, укључујући и разрешење могућих недоумица. Упутство је намењено састављању штампане верзије Речника па се поједине смернице односе на графичко обликовање одреднице (употреба одређеног типа слова и сл.). У припреми дигиталног издања Речника, микроструктура речничког чланка мора се описати на начин који ће омогућити различита претраживања текста Речника (изван уобичајеног редоследа одређеног азбучним поретком одредница). У том светлу у раду се описује начин разлагања речничког чланка у дигиталном облику на поља обележена XML-етикетама, а сагласно међународним стандардима (LMF, TEI). Микроструктура чланка описана на овај начин не зависи више од могуће графичке презентације, а омогућава вишеслојну претрагу текста Речника.

Кључне речи: рачунарска лексикографија, лексикографска радна станица, језички ресурси, речнички чланак, српски језик, Речник САНУ.

* rada.stijovic@isj.sanu.ac.rs

** Сарадници на овом раду: Р. Станковић у оквиру пројекта *Инфраструктура за технолошки потпомогнуто учење у Србији* (ИИИ 47003); Р. Стијовић у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (178009), које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. Увод

Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ (у даљем тексту РСАНУ), као што је познато, јесте једнојезични дескриптивни речник академијског типа. Досадашњих 20 томова¹ представља нешто више од половине предвиђеног речничког опуса. Речник треба да садржи целокупну лексику српског књижевног језика и српских народних говора забележену током протекла два века. У њега, поред књижевних, улазе и покрајинске речи, мање познате или непознате књижевном језику, као и речи које у књижевном језику нису пожељне, које представљају архаизме, варваризме, арго или уобичајене неправилности изражавања. Али се у њега уноси и момент нормативности тиме што се читалац нарочитим ознакама упозорава на то да је реч покрајинска, неправилна и сл. (Упутства). Све одредничке речи дате су у акценатском и морфолошком лику који одговара књижевнојезичком стандарду. Акценатска и обличка одступања од савремене норме наводе се у заградама на одговарајућем месту.² Примери којима се илуструју одреднице ексцерпирани су из писаних извора³ и прикупљени на најширем српском дијалекатском подручју. Исписани су на преко пет милиона картица, а у речнику презентовани тако да показују временску и просторну заступљеност речи. Овако богат лексички материјал омогућује разноврсна лингвистичка и ванлингвистичка истраживања.

Речничка грађа се повремено допуњава новим речима и новим изворима, али потпуну савременост при оваквом темпу израде (један том у три године) није могуће постићи.⁴ То се нарочито односи на грађу коју би требало унети у већ објављене томове, што је могуће урадити тек по завршетку израде речника и његовом поновном издању. Треба ипак нагласити да РСАНУ, чак и ако изгуби нешто од своје практичне актуелности, никада неће изгубити од своје научне актуелности. Међутим, мора се рећи и то да би примена савремених технологија омогућила да он не изгуби ни своју практичну актуелност. Наиме, дигитализацијом речника било би омогућено његово константно допуњавање и осавремењавање, као и праћење промена у језику. Осим тога, дигитализовани речник био би изванредан корпус за израду наредних томова, као и за разноврсне претраге у научне и друге сврхе. Дигитализовањем речника, картица са примерима и библиотечких извора, као и осавремењавањем начина израде речника знатно би се убрзала његова израда.

¹ Двадесети том је у припреми за штампу и верујемо да ће до изласка овог рада бити одштампан.

² Дијалекатска грађа којом се илуструју одреднице доноси се у оригиналном виду, онако како је записана на терену.

³ Осим грађе на овим картицама, у РСАНУ се уносе примери из бројних речника (једнојезичних, двојезичних, дијалекатских, књижевног језика, термилолошких и др.), енциклопедија, лексикона, именика итд.

⁴ Истраживања су показала да је „темпо израде Речника САНУ веома [...] сличан темпу израде речника овога типа у европским језицима који су израђени без информатичке подршке” (Ивановић 2016:152).

У Институту за српски језик почело је 2016. године скенирање листића са речничком грађом (планирано је да се средином 2018. заврши, чиме би се, поред осталог, ово драгоцену културно благо спасао од пропадања). Ове године је, у сарадњи са информатичким тимом са Рударско-геолошког факултета у Београду, почело и аотирање скенираних листића (у првој фази само одредницом, а у наредној свим подацима који би омогућили потпуну претраживост текста).⁵ Исти информатичко-лингвистички тим⁶ отпочео је 2016. године припрему за дигитализовану верзију РСАНУ. Засада су креиране процедуре за анализу дигитализованог текста 1. и 19. тома, сегментирани речнички чланци и информационе целине у оквиру речничког чланка према моделу који ће бити описан у одељку 2.

Део резултата ове активности доносимо у овом раду.

1.1. Формализације речничког чланка

Традиционално обележавање елемената речничког чланка постиже се визуелно, углавном стилем фонта, на основу чега читалац може препознати компоненте речничког чланка: одредницу, квалификаторе, дефиницију, примере, изворе. Рачунарски програм из овако обележеног текста не може да екстрахује потребне информације, тако да, ако желимо не само машински читљив већ машински разумљив текст чланка, морамо спровести другачије обележавање речничког чланка. Припрема дигиталног издања РСАНУ захтева формално описивање микроструктуре речничког чланка како би рачунар могао да препозна и разуме унутрашње целине речничког чланка.

У (Сабо/Витас 1998) размотрен је оквир за осавремењивање рада на РСАНУ, предложено је конципирање лексикографске базе као средства за експлицирање и формализовање лексикографског знања и похрањивање резултата лексикографског рада. На основу садржаја овакве базе било би могуће да се, поред унапређења и убрзавања рада на РСАНУ, генеришу и други лексикографски ресурси (Витас/Крстев 2015).

Утврђивање структуре речничког чланка, повезивање његових целина са дозвољеним садржајем може у знатној мери олакшати процес уређивања и аутоматизовати провере формалне исправности речничког чланка (употреба скраћеница, структура дефиниција, редослед одредница, сортирање примера и сл.). Припрема текста за публикување на различитим медијумима, као нпр. за веб портал, мобилни телефон, таблет, могла би се аутоматски произвести, уз, наравно, традиционални папирни формат (Сабо/Витас 1998). Структурирање речничког чланка омогућава приказивање садржаја лексичке базе са различитим нивоима детаљности, за различите намене, нивое привилегија и профиле корисника.

Развоју лексикографске базе претходи развој модела података за разлагање речничког чланка у дигиталном облику, обично на поља обележена

⁵ Материјалну подршку овом послу Институту је пружио Министарство културе и информисања Републике Србије.

⁶ На челу информатичког тима стоје Душко Витас и Ранка Станковић (Универзитет у Београду), а на челу лингвистичког Рада Стијовић, а за речник и Олга Сабо (Институт за српски језик САНУ).

XML-етикетама, сагласно неком од модела за обележавање лексикографских ресурса, на пример Оквир за лексичко обележавање LMF (Lexical Markup Framework),⁷ Иницијатива за обележавање текста TEI (Text Encoding Initiative)⁸ и Лексички модел за онтологије lemon⁹ (Lexicon Model for Ontologies).

Н. Иде и колеге (Иде 1993) показују да модели релационих података, укључујући ненормализоване моделе који омогућавају угнежђене релације, не могу у потпуности да ухвате структурне особине лексичких информација и предлажу модел заснован на структурама својстава које се потом мапира у објектно оријентисан модел података и имплементира у објектно-оријентисан систем за управљање базама података. Касније се ови модели преводe у LMF оквир за лексичко обележавање, као апстрактан метамодел који обезбеђује заједнички, стандардизовани оквир за израду лексичких база, које обезбеђује бележење лингвистичких информација и њихово коришћење у различитим апликацијама и за различите задатке (Калцолари 2013). LMF пружа заједничку и дељену репрезентацију лексичких објеката која укључује морфолошке, синтаксичке и семантичке аспекте, коришћењем јединственог модела електронских језичких ресурса од малих до веома великих.

TEI даје препоруке за обележавање и размену електронских текстова, а један од модула препорука намењен је кодирању лексичких ресурса свих врста, па тако и једнојезичних и вишејезичних речника. Све су бројнији штампани речници који се преводe у електронски облик.¹⁰

Циљ лексичког модела за онтологије јесте да обезбеди богату лексичку и лингвистичку основу за онтологије, што обухвата представљање морфолошких и синтаксичких особина лексичких уноса, као и синтаксичко-семантичке информације, односно значења ових лексичких уноса (одредница) у односу на онтологију или речник (Мек Кре 2011).

Речнички чланак обележен према неком од стандарда (LMF, TEI, lemon) не зависи од могуће графичке презентације, а омогућава вишеслојну претрагу, анализу и презентацију текста речника.

1.2. Однос микроструктуре и макроструктуре речника

Макроструктура речника односи се на спољни изглед, облик и величину речника, тип речника и број лексичких уноса у речнику. Може се рећи да макроструктура одговара колекцији речничких чланака (РЧ) који се обрађују и може се представити као:

$$M = РЧ_1, РЧ_2, РЧ_3 \dots РЧ_n, \text{ где је } РЧ_i = (ИК^{i,1}, ИК^{i,2}, ИК^{i,3} \dots ИК^{i,n}),$$

⁷ <https://www.iso.org/standard/37327.html>

⁸ <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/DI.html#DIEN>

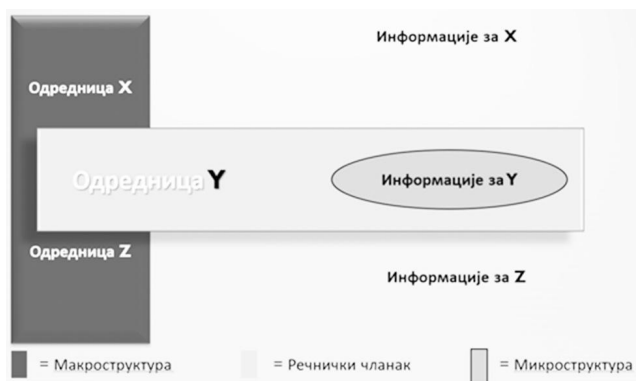
⁹ <http://www.w3.org/2016/05/ontolex/>

¹⁰ И. Бјелаковић наводи податак, позивајући се на текст С. Гренцера о електронској лексикографији, да је 2010. године најављено објављивање искључиво електронског издања *Oxford English Dictionary* зато што је потражња за овим типом издања далеко већа од потражње за штампаним издањем (Бјелаковић 2016: 172). Ауторка износи и став да се данас у многим земљама назив лексикографија изједначава са називом електронска лексикографија (Исто).

где је *i* информациона целина, а ИК информациона класа, која може бити: лема (одредница), фонологија, врста речи, флексијска морфема, дериват, синтакса, семантика... Сваки речнички чланак састоји се од *n* информационих целина. Потребно је раздвојити информационе целине тако да рачунар може да успостави везу између предефинисаних информационих класа, одреднице, флексије, дефиниције, примера, извора.

У заглављу речничког чланка РСАНУ бележе се одредница и показатељи граматичке категорије, за чим следи етимологија па квалификатори којим се обележава употребна и стилска вредност одреднице, потом значења са ознаком, дефиницијом (испред које се у неким случајевима наводе одређени синтаксички подаци), примерима и изворима. На крају су вишечлане лексичке јединице: изрази (терминолошке синтагме и фразеологизми) и пословице.

Торстен (2006) помиње приступе који издвајају и мезоструктуру са дефиницијама међусобне повезаности речничких одредница и других информација које нису директно кодиране у самим речничким чланцима, на пример граматичка правила.

Слика 1. Микроструктуре и макроструктура речника

1.3. Систематизација скраћеница

Да бисмо препознали информационе целине описане моделом микроструктуре, било је неопходно, поред осталог, систематизовати скраћенице, које су у папирној верзији РСАНУ дате као јединствена целина азбучним редом. Доносимо овде део те систематизације:

временски маркирана лексика: арх., заст., ист., рсл., ссл., стсл., сткњ., цсл.

стилски маркирана лексика: вулг., деч., ђач., експр., еуф., ир., индив., књ.(ишки), ков., необ., неodom., нераспр., неуоб., неол., песн., пеј/погрд., подр., презр., разг., фам., фиг., хип., шал., шатр.

нестандардна лексика: варв., дијал., нар., некњ., непр., погр.

парадигматски односи: вар., син., супр.

изговор: ек., ијек./j., ик.

наречја: кајк., чак., шток.

територијално маркирана лексика: зап. кр., ист. кр., југозап. кр., локал., покр.

књижевни жанрови: НЗаг, НП, НПосл, НПр

етимологија: алб., грч., лат., мађ./мац., нем., рум., рус., тал., тур., фр.

граматичке скраћенице: за врсту речи: везн., зам., им., предл., прил., прил., узв.; за грам. род: м, ж, с; за гл. вид: несвр., свр., трен., уч.; гл. род: непрел., повр., уз. повр., прел.; гл. времена: аор., импф., през., перф.; прид. вид: одр., неодр.; бројивост (граматичка): јд., мн., дв.; (лексичка): зб., зб. им., супл. мн.

термиолошке скраћенице: агр., адм., анат., биол., бот., вој., геогр., грађ., грам., екон., зоол., информ., ист., кув./кул., мат., мед., мит., муз., поз., правн., рлг., руд., спорт., трг., фарм., филм., шах., шум.

географске скраћенице 1: азбук., бањал., бач., ваљ., власот., врањ., дубр., дурм., зај., книн., књаж., колуб., кос., краг., круш., леск., морав., нишав., новопаз., пирот., подрин., подун., призр., ресав., рудн., сири., смед., срем., таков., црн.

географске скраћенице 2: БиХ, Војв., Далм., КМ, Скоп. ЦГ, Слав., Срб., Херц., Хрв., ЦГ, Шум.

део назива: Б, В, Г, Д, Ист., Ј, З, М, Н, С, Срп.

техничке скраћенице 1: в., исп., И., изр./Изр., Ред., ф.(амилија), пор.(одица).

техничке скраћенице 2: г., др., изд., књ., сл., тзв., тј., ур.

2. Микроструктура чланка

Како је већ поменуто, потребно је формално описати структуру речничког чланка тако да се омогући препознавање речничких чланака различитог обима и структуре, и оне сасвим кратке, са једним значењем и без примера, као и оне са бројним значењима, примерима, потврђеним и у изразима и пословицама.

У овом раду ће се анализирати подела речничког чланка РСАНУ на следеће целине: 1) одредница, 2) граматички подаци, 3) етимологија,¹¹ 4) термилошка област, 5) језичка и стилска вредност одреднице, 6) испоређене речи за целу одредницу, 7) дефиниција (описна, синонимска или упућивачка), 8) синоним, који се наводи иза скраћенице *син.*, антоним иза ; и скраћенице *супр.*, упућенице иза скраћеница *вар./исп.*, 9) примери, који следе иза . — , 10) извори, који се налазе у загради, 11) изрази (синтагматски и фразеолошки), који се наводе у посебном одељку иза скраћенице Изр. и 12) пословице иза скраћенице НПосл.

У следећем тексту приказан је пример дигиталне верзије чланка обележене TEI¹² XML етикетама, које се потом могу форматирати коришћењем каскадних стилских листова CSS¹³ и трансформисати на различите начине, пригодно за штампу или приказ на вебу. Када је речнички чланак структуриран и јасно подељен на логичке целине XML етикетама, могуће је из истог текста генерисати различите визуелне репрезентације рецимо одреднице масним словима, дефиниције писане плавим курзивом, примери зеленом бојом, изворе магента, квалификаторе засебно и сл. Но предуслов за исправ-

¹¹ Речник САНУ није етимолошки речник. Подаци о пореклу неких страних речи имају улогу нормативне и стилистичке информације, а доносе се тако што се наводи име народа од кога смо реч примили без улажења дубље у порекло, а за интернационалну лексикку указује се на матични језик. В. о томе Пешикан 1970: 164–166.

¹² <http://www.tei-c.org/>

¹³ <http://www.w3.org/Style/CSS/>

но структурирање и дељење на логичке целине јесте да се направи формалан опис речничког чланка. Једноставан пример речничког чланка:

```
омѹха̑ч, -а̑ча м агр. покр. врста грозђа (Крижевац, Борј.).
који је преведен у ТЕИ запис има следећи облик:
<entry n="1">
<form type="lemma"><orth>омѹха̑ч</orth></form>
<form type="inflected">-а̑ча</form>
<gramGrp><gen>м</gen></gramGrp>
<sense><usg type="dom">арп.</usg>
<usg type="geo">покр.</usg>
<def>врста грозђа</def>
<cit><bibl>(<placeName>Крижевац</placeName>, <author>Борј.</author>).</bibl></cit>
</sense>
</entry>.
```

Речнички чланак подељен је на информационе целине, које припадају одређеним информационим класама, у XML запису обележене етикетама и атрибутима. На пример етикета *<gen>* означава граматички род, док *<usg type="dom">* упућује на терминолошку област, *<def>* на дефиницију. Угнежљивање XML етикета омогућава и да се библиографски извор обележи са *<cit><bibl>*, а онда у оквиру њега да се даље структурирају информације, на пример прецизира место коришћењем етикете *<placeName>* или аутор етикетом *<author>*. У оквиру овог истраживања урађено је делимично поравнање скраћеница које се користе у РСАНУ са етикетама стандарда ТЕИ и LMF, колико је било могуће у овој фази дигитализације.

Опис микроструктуре почећемо општим целинама које се у даљој разради описују са специфичностима за поједине врсте речи. Слика 2 приказује основну структуру речничког чланка, где у заглављу имамо одредницу, затим показатеље њене граматичке категорије¹⁴ и етимологију. За овим следе терминолошке скраћенице да означе којој области припада дефинисана реч (бот., зоол., мат. итд.), па квалификатори језичке и стилске вредности, који се налазе пре дефиниције (покр., заст., арх., вулг. итд.).¹⁵ Систем дефиниција обухвата најчешће описну дефиницију и синоним(е),¹⁶ некад само једно од то двоје, а некад је дефиниција упућивачка (в.), којом се читалац усмерава на правилнију, обичнију или, код једнаких по вредности, прву по реду лексему (анатемник *в. безбожник*, океан *в. океан* и др.);¹⁷ иза тачке запете долазе фонетске варијанте и антоними ако их има,¹⁸ као и испоређења, која су углавном извесно поткрепљивање дефиниције и која могу припадати и дру-

¹⁴ У случајевима акценатских и морфолошких одступања неких облика (падежа и броја код именица, броја, падежа и вида код придева, конјугације код глагола, компаратива код придева и неких прилога) наводе се у загради, после ознака граматичке категорије, и ови облици.

¹⁵ Могу се односити на целу реч или на појединачно значење када долази непосредно иза броја који означава значење.

¹⁶ Обично није реч о потпуним синонимима већ о речима које својим блиским значењем употпуњују описни део дефиниције.

¹⁷ Иза упућивачке дефиниције следи описна у случајевима када се упућује на правилнију реч која ће у Речнику тек бити обрађена у неком од наредних томова: аналој ... *в. налоњ*, *покретни сточић*, *сталак на склапање*, *пулт за књигу или икону*.

¹⁸ Неки од поступака, попут навођења антонима, примењени су само у првим томовима Речника.

гим граматичким врстама, али која на неки начин доприносе разумевању значења одреднице (бесан [...] 1. а. *који је оболео од беснила, побеснео*; исп. бес¹ (2а)). За дефиницијама, одвојени тачком и цртом, следе примери, који потврђују и илуструју одређено значење дате речи, иза којих се у загради наводи прецизан извор одакле пример потиче; евентуално се даје само извор у коме је реч потврђена без примера (в. ниже).

Појединачна значења вишезначних речи обележена су арапским бројевима одвојеним у посебне пасусе или, ако су значења блиска, словима азбуке (у оквиру истог пасуса), док се преливи једног значења, његове најблаже нијансе наводе у оквиру исте дефиниције, раздвојени само тачком и запетом; ређе се јавља још један ниво хијерархије обележен са 1), 2), 3). Нереклексивна и рефлексивна форма глагола обележавају се римским бројевима I. и II. Пример разгранатих значења може се видети у речничком чланку одреднице *очистити*, где имамо дубину четири кода: I.-7-а.-1). После свих значења, у посебном пасусу, доносе се изрази (синтагматски и фразеолошки) са ознаком Изр. За обележавање различитих значења израза користе се арапски бројеви са заградама. Речнички чланак завршава се народним пословицама означеним са НПосл и датим у посебном пасусу.

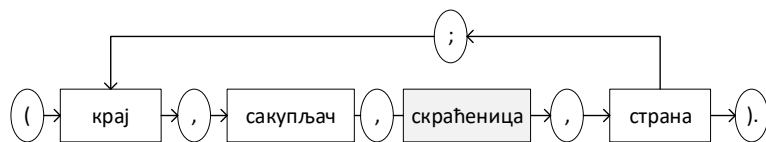

Слика 2. Општа микроструктура речничког чланка

Сваки од сегмената речничког чланка даље се рашчлањује, а саму нотацију описаћемо на примеру извора, који се наводе у загради. Одредница се најчешће илуструје примером, иза кога се наводи извор. У неким случајевима се не наводе примери већ се одредница потврђује само извором или са више њих и тада се у загради, без тачке и црте после дефиниције, наводи тај извор или листа извора раздвојених тачком и запетом.¹⁹ Сваки извор има

¹⁹ То је углавном случај са збиркама речи из народних говора у којима су скупљачи навели само реч и крај у коме се она употребљава, као и појединим речницима или енциклопедијама.

своју скраћеницу, која се налази у каталогу скраћеница.²⁰ За илустрацију ево неколико примера са различитим нивоима детаљности, односно са различитом структуром: (Ков. Душ. 1, 197), (Степановић К., Пол. 1957, 16033/21), (Дворска, Јадар, Нен. Н.), (Бачка, Ост. Т. 1), (Срб., Поп. П. М.), (Лика, Богд. Л.), (Дубица, Хрв., Хрваћ.), као и унакрсно референцирање на друге изворе: (БВ 1908, 64; ДК 1912, 119; Сп. ЧГ, 272; Кар. 1903, 47; Сп. СЋБ, 631). Слика 3 приказује формални опис извора којим је могуће препознати све наведене типове примера. У засвиљеним правоугаоницима налази се обавезан део, док су остали опциони. Скраћеница треба да се сравни са каталогом скраћеница који се формира на основу списка скраћеница наведених у РСАНУ.

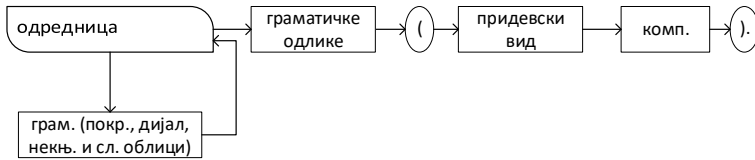

Слика 3. Формални опис извора

За препознавање врста речи креирана су правила, јер у речничком чланку не постоји експлицитно забележена информација о свим врстама речи.²¹ Индиректни показатељ граматичке категорије именица јесте ознака њиховог рода (м/ж/с), а глагола ознака глаголског вида (свр./несвр.). Придеви се доносе у сва три рода, што такође посредно указује на врсту речи. Слика 4 илуструје пример карактеристичних елемената речничког чланка придева. У заглављу речничког чланка наводи се одредница у мушком роду, после чега долазе наставци за женски и средњи род: пепељаст, -а, -о; ако има гласовних промена, наставци су другачији: активан, -вна, -вно; згодан, -дна, -дно; бео, бела, бело (у овој групи придева требало је сачинити коначан списак могућих наставака). У загради следе граматичке одлике придева: одређени вид (одр. или обично одр.), па компаратив (комп.); у новој загради дају се дијалекатски и некњижевни облици придева: оштар ... (комп. оштрији, -а, -е) (дијал. остар, -тра, -тро), осим ако имамо само неки сегмент некњижеван, онда он иде у прву заграду, мада има и ретких другачијих решења, као нпр.: благ, блага, благо (одр. благи, -а, -о; комп. блажи, -а, -е, непр. блажији; заст. мн. блази).

²⁰ Ако је реч о збирци из народних говора, наводи се место или крај (или обоје, ако је место мало или није нимало познато) где је реч записана па, иза запете, име скупљача. Ако се ради о писаном извору, даје се скраћеница аутора или дела ако нема аутора (обично непотписани чланци у новинама, енциклопедијама, разна документа и сл. грађа) и страна на којој се налази пример.

²¹ За неке одреднице постоје директни показатељи граматичке категорије, као, нпр. за прилоге, предлоге, везнике, узвике и речце. Уз њих се наводе скраћенице прил., предл., везн., узв. (осим ако је узвик део дефиниције: пам и пам ... узвик за подражавање звука при ударању, лутању и сл.), а за речцу цела реч. Информација о класи заменица даје се квалификатором зам. или у оквиру дефиниције, док је податак о класи бројева увек део дефиниције. О директним и индиректним показатељима граматичке категорије в. у Гортан Премк 1980: 108–109. Исп. и Марковић 2014: 72–82.

Слика 4. Пример детаља за придеве

Остатак речничког чланка исти је као код других врста речи и обухвата етимологију, квалификаторе употребне и стилске вредности, дефиницију италиком за којом следи тачка и црта па примери са извором у загради (или само са извором/изворима без примера). Једини обавезни делови речничког чланка јесу: придев у сва три рода (или назнака да је придев непроменљив, нпр.: бадемли прид. непром.), дефиниција и извор.²² На слици 5 дат је пример поделе речничког чланка једног придева на информационе целине.

Слика 5. Пример рашчлањавања речничког чланка

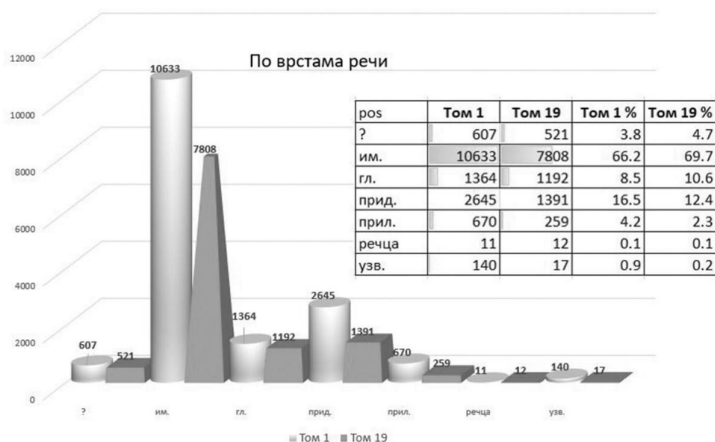
3. Поређење микроструктуре првог и последњег тома Речника САНУ

Систематизоване скраћенице примењене су за препознавање информационих целина описаних моделом микроструктуре у претходном одељку на примеру првог и деветнаестог тома. У овом раду дајемо кратак преглед урађеног истраживања, које је започето поређењем са резултатима описаним у: Ђинђић 2014. Аутоматском процедуром је препознато и обележено у првом тому 15.988 речничких чланака док је у деветнаестом тај број 11.200, што је блиско налазу М. Ђинђић са 11.511 одредница. Аутоматска процедура није евалуирана ручно, тако да је разлика вероватно последица неодговарајућег препознавања аутоматском процедуром или типографском грешком у дигиталној верзији изворног текстуалног документа.

Урађена је анализа према врстама речи и поређене су апсолутне и релативне фреквенције, што је приказано на слици 6 за најучесталије врсте речи. Када су именице у питању, препознато је 10.633 (66.2%) у првом тому и 7.808 (69.7%) у деветнаестом тому, потом глагола 1.364 (8.5%) односно 1.192 (10.6%), придева 2.654 (16,5%) односно 1.391 (12,4%). У првом тому за 607

²² У придевској служби јављају се и неке именице. У том случају се код именице то експлицитно каже, нпр.: алем м ... 2. (у прид. служби) непром.

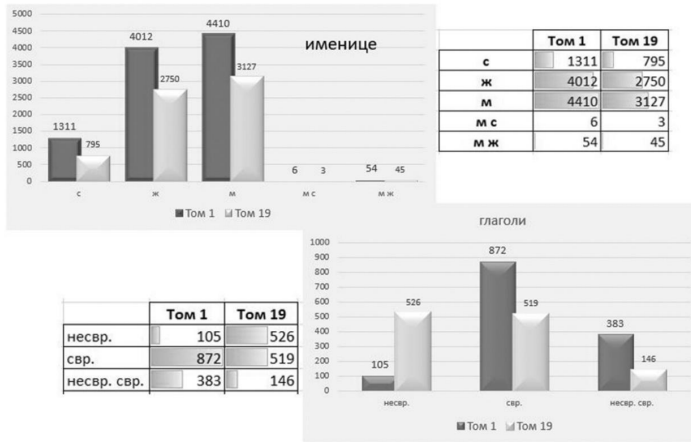
(3.8%) одредница није одређена врста речи, а у деветнаестом за 521 (4.7%). Анализом непрепознатих врста речи уочено је да су у питању углавном придеви. Допуном правила у наредном периоду и они се могу препознати, као и, истина ретки, речнички чланци који се састоје само од одреднице и дефиниције, нпр.: „**пето-** први део сложеница којим се означава да је оно што значи други део сложенице састављено, сложено...”

Слика 6. *Анализа фреквенција одредница према врстама речи у првом и деветнаестом тому*

Даље су анализиране именице према роду и глаголи према виду. Систем је аутоматски препознао у првом тому 1.311 именица средњег рода, 4.012 женског, 4.410 мушког граматичког рода, док је 6 имало мушки и средњи, а 54 мушки и женски. У деветнаестом тому је 795 средњег, 2.750 женског, 3.127 мушког, док је мушки и средњи род препознат за 3 одреднице и 45 мушки и женски. Ове резултате треба посматрати као прелиминарне, све док не буде урађена ручна евалуација и, по потреби, корекција аутоматски препознатих информационих целина.

Што се тиче глагола, у првом тому је 105 несвршених, 872 свршена и 383 двовидска, док је у деветнаестом тому 526 несвршених, 519 свршених и 146 двовидских.

Слика 7. Анализа именица према роду и глагола према виду

4. Закључак

Истраживање је показало да је формални опис структуре речничког чланка РСАНУ могућ. Експерименти са дигитализацијом 1. и 19. тома РСАНУ показали су да је скенирани и кориговани текст речника могуће превести у структурирани документ у стандардизованим форматима. Тако обликован речник је у формату који се непосредно може унети у базу података, потом визуелизовати и претраживати по разноврсним сценаријима. У раду су представљени различити примери формалног описа сагласни са међународним, општеприхваћеним стандардима. Изазови у превођењу неструктуриране дигиталне форме у презентовани модел илустровани су на примерима. Приказани примери представљају фреквенцијску анализу одредница у речнику на основу препознатих граматичких обележја, на примеру поређења првог и деветнаестог тома на којима је тестиран развијени модел. Даља истраживања треба усмерити на обраду осталих томова, унапређење и имплементацију модела, као и евалуацију решења кроз развој система за управљање лексичком базом.

ЛИТЕРАТУРА

- Бјелаковић 2016:** И. Бјелаковић, Електронско издање *Речника славеносрпског језика* (предности, проблеми, могућности), у: С. Ристић и др. (ур.), *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених приступа*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 169–180.
- Витас 1979:** Д. Витас, Приказ једног система за аутоматску обраду текста, Симпозијум *INFORMATICA '79*, Блед, 710.

- Витас 1980:** Д. Витас, Генерисање именичких облика у српскохрватском, *Informatica* 80(3), Љубљана: Словеначко друштво за информатику, 49–55.
- Витас 1982:** Д. Витас, Приказ једног система за аутоматску обраду текста, Зборник са II научног скупа „Рачунарска обрада лингвистичких података”, Блед: Институт Јожеф Стефан, 457–465.
- Витас/ Крстев 2015:** Д. Витас, Ц. Крстев, Нацрт за информатизовани речник српског језика, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 44/3, 105–116.
- Гортан Премк 1980:** Д. Гортан-Премк, О граматичкој информацији и семантичкој идентификацији у великом описном речнику, *Наш језик*, XXIV/3, 107–114.
- Драгићевић 2007:** Р. Драгићевић, О Једнотомнику и поводом њега, Речник српског језика, *Књижевност и језик*, LIV/3–4, 407–412.
- Ђинђић 2014:** М. Ђинђић, Деветнаести том Речника САНУ, *Наш језик*, XLV/3–4, 115–119.
- Ивановић и др. 2016:** Н. Ивановић, М. Јакић, С. Ристић, Грађа Речника САНУ – потребе и могућности дигитализације у светлу савремених приступа, у: С. Ристић и др. (ур.), *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених приступа*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 133–154.
- Иде и др. 1993:** N. Ide, J. L. Maitre, J. Véronis, Outline of a model for lexical databases, *Information Processing and Management*, 29/2, 159–186.
- Калцолари и др. 2013:** N. Calzolari, M. Monachini, C. Soria, LMF – Historical Context and Perspectives, in: *LMF Lexical Markup Framework*, Eds: G. Francopoulo, P. Paroubek, John Wiley & Sons, Inc.
- Марковић 2014:** А. Марковић, Граматика у српским речницима, у: Р. Драгићевић (ред.), *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, Београд: Филолошки факултет, 69–91.
- Мек Кре и др. 2011:** J. McCrae, D. Spohr, P. Cimiano, Linking Lexical Resources and Ontologies on the Semantic Web with Lemon, in: *Extended Semantic Web Conference*, Springer Berlin Heidelberg, Berlin, Heidelberg, 245–259.
- Пешикан 1970:** М. Пешикан, *Наш књижевни језик на сто година послје Вука*, Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Србије.
- РСАНУ 1959–2014:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, I–XIX, Београд: САНУ и Институт за српски језик САНУ.
- Сабо/Витас 1998:** О. Сабо, Д. Витас, Могућност осавремењивања израде речника на примеру Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ и Института за српскохрватски језик, IV међународни научни скуп „Рачунарска обрада језичких података”, Порторож: Институт Јожеф Стефан, 375–384.
- Трипел 2006:** Т. Trippel, *The Lexicon Graph Model: A generic model for multi-modal lexicon development*, AQ-Verlag, Saarbrücken, Germany.
- Упутство:** Упутство за обраду Речника, Београд: Институт за српски (охрватски) и језик САНУ (рукопис), 1959. и (допуњено) 2017.

Rada R. Stijović, Ranka M. Stanković

DIGITAL EDITION OF THE SASA DICTIONARY: FORMAL DESCRIPTION OF
SASA DICTIONARY MICROSTRUCTURE

Summary

In the Guidelines for Dictionary preparation and writing of the Serbo-Croatian Literary and Vernacular Language (SASA Dictionary), detailed and precise procedure and rules are presented and describe the microstructure of the lexical entry, including the resolution of possible perplexity. These Guidelines are intended for composition of the printed version of the SASA Dictionary, so certain guidelines refer to the graphical formatting of the lexical entry (use of a certain type of letter, etc.).

In the preparation of the digital edition of the Dictionary, the microstructure of the dictionary article must be described in a way that will allow various types of searching possibilities of the Word text (outside the usual order determined by the alphabet order of the lexical entries). In this context, the paper describes the way in which the dictionary article units are recognized, marked with XML tags, in accordance with international standards (LMF, TEI). The microstructure of the dictionary article described in this way is not dependent from the possible graphic presentation, but it allows a multi-layered search of the Dictionary text.

Key words: computer lexicography, lexicographic workstation, language resources, lexical entry, Serbian language, SASA Dictionary.

Марко Р. ЧУДИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 29. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ПРОБЛЕМИ ИЗРАДЕ НОВОГ МАЂАРСКО-СРПСКОГ РЕЧНИКА ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ КЊИЖЕВНОГ ПРЕВОДИОЦА

С обзиром на чињеницу вишевековног суседства Србије и Мађарске и веома живе културне и књижевне размене између ова два народа, лаичког посматрача вероватно би непријатно изненадила чињеница да постоји само један нешто већи (тротомни) двојезични речник, и то српско-мађарскога смера (из 1975. године), док у обрнутом смеру постоји само неколико мањих (једнотомних) речника. Године 2016. објављен је нови једнотомни српско-мађарски речник ауторки Мирјане Бурзан и Агнеш Каџибе (у издању новосадског „Форума“), који садржи око 40 хиљада одредница. У питању је, дакле, речник средњег обима. Иста издавачка кућа у наредних пет година планира да штампа и мађарско-српски речник сличног обима. Аутор овог рада није лексикограф по струци, а није ни лингвиста, већ је историчар књижевности, књижевни преводилац и теоретичар превода. У том смислу, овај рад представља покушај да се управо из те и такве, на неки начин „аутсајдерске“ перспективе укаже на неке од важнијих проблема који би ауторе овог речника могли сачекати. Кроз анализу пре свега недостатака *Мађарско-српског речника* Емила Палича, рад покушава да укаже на неке од најнеуралгичнијих тачака овог речника. Током свог вишегодишњег преводилачког искуства, аутор рада дошао је до закључка да је недовољна заступљеност неких веома фреквентних фразеологизама један од највећих проблема овог, иначе веома корисног речника. Свестан ограничења у обиму, кад је штампано издање речника у питању, аутор ипак предлаже увођење најфреквентнијих, и данас актуелних фразеологизама, барем у минималној мери.

Кључне речи: мађарско-српски речник, проблеми израде новог речника, фразеологизми.

Када књижевни преводилац покушава нешто да каже о проблему речника, он то чини из перспективе која је у најмању руку двоструко аутсајдерска. Књижевни преводилац у великој већини случајева није лексикограф, он нема систематско знање ни из практичне, ни из теоријске лексикографије.¹

* marko.cudic@gmail.com

¹ Овде мислимо на поделу лексикографије на практичну и теоријску, коју у свом корисном, прегледном тексту износи Рајна Драгићевић (Драгићевић 2014: 9–26).

Искуство му говори да му у раду, заправо, много више од двојезичних, помажу једнојезични речници, како изворног, тако и циљног језика. Предности једнојезичних речника у нијансирању значења, што је неретко и најважнија компонента тежње за квалитативном, естетски релевантном еквиваленцијом у језику на који одређено дело преводи, није, чини се, потребно посебно истицати. Па ипак, за утврђивање елементарног значења одређених речи или фразеологизама, свакако да су му неопходни и двојезични речници. Књижевни преводилац користи двојезични речник са јасном свешћу о томе да циљна група којој је двојезични речник намењен свакако није и не може бити он сам; двојезични речници, поготово они мањег или средњег обима, више су намењени људима који су тек у процесу учења језика, ученицима, студентима и њиховим наставницима, а много мање професионалним преводиоцима, било стручним, било књижевним. Кад је реч о књижевном превођењу, специфичан спој старије и новије лексике, који је преводиоцу преко потребан, најчешће се не може наћи у оквирима једног двојезичног речника. Осим тога, у односу на велике једнојезичне (описне, или „објашњавајуће”²) речнике, двојезични речници углавном већ у старту имају хендикеп: њихова дужина најчешће је строго ограничена, ауторски тим (ако га уопште има, тј. уколико није све препуштено једном човеку), из финансијских или организационих разлога, често је врло строго лимитиран кад је обим речника у питању, време за израду речника ограничено је углавном на 4-5 година (уколико је реч о речницима средњег обима), итд.

С обзиром на вишевековно суседство Срба и Мађара, на живу културну размену између ова два народа, неупућеног човека вероватно би непријатно изненадила чињеница да, упркос великој и дугој традицији израде мањих мађарско-српских и српско-мађарских речника – поменимо овде само два, *Мађарско-српски речник* ауторског пара Бранчић/Дера, објављен у Новом Саду 1889. године, који је, иначе, и један од најстаријих српских двојезичних речника уопште (Brancsits/Derra, *Magyar-szerb szótár Újvidék*, 1889), те Ђисаловићев *Мађарско-српски речник* из 1914. године, такође објављен у Новом Саду (Gyiszálovics V., *Magyar-szerb szótár, Újvidék*, 1914), до дана данашњег никада није израђен велики, синтетички, вишетомни мађарско-српски речник.

Највећи речник овог смера средњег је обима. Реч је о делу *Приручни мађарско-српскохрватски речник* аутора Емила Палича (Palich Emil) из 1968. године, са око 45 хиљада одредница и, како се у Предговору наводи, са око 38 хиљада (устаљених) спојева речи, од којих се, наравно, не могу сви назвати правим фразеологизмима. Тај Паличев речник могао би се, без претеривања, назвати својеврсним подвигом, с обзиром на то да је реч практично о подухвату једног човека. Но, самим тим, он има и поприличан број мана. Једна од најјучљивијих је, чини се, чињеница да аутор није нашао за сходно да од

² „Објашњавајући речник” је дослован превод мађарског термина „értelmező szótár”, који, ма колико незграпно звучао на српском, може нашим читаоцима донекле приближити деликатне проблеме нијансирања значења у српском и мађарском језику, са којима се преводилац свакодневно, чак и у једноставнијим текстовима, суочава.

првог издања речника (1968. године), па све до четвртог (1988. године) било шта у њему промени. У четвртом издању из 1988. године, наиме, јасно пише: *четврто, непромењено издање*. Па ипак, управо то четврто, непромењено издање овог речника из 1988. године служило је и још увек верно служи аутору овог рада у преводилачком послу скоро већ двадесет година. Стога је можда помало и контрадикторно што ће у овом тексту бити истакнуте управо мане овог иначе ванредно корисног речника. Трагом Митра Пешикана, уосталом, Рајна Драгићевић духовито примећује да при свим могућим компромисима на које су аутори приликом израде речника приморани, једино су критичари, „[...] по правилу, без компромиса” (Драгићевић 2014: 21).

Од 1988. године се, наравно, много штошта променило, па се појавила и насушна потреба за новим речником. Тога су, судећи барем према кратком уводном тексту (истина, непотписаном!), биле свесне и ауторке *Мађарско-српског речника* из 2013. године у издању Јасена, Душица Дрв Спасојевић и Јелена Вукмировић, када тврде следеће: „Аутори су се потрудили да овај речник покрива потребе савременог корисника, јер постојећи приручници овог типа рађени пре више деценија то више нису могли. Поред великог броја речи које се користе у свакодневном говору, садржи доста термина из медицине, биологије, одбране, али и области које су постале неодвојив део живота човека данашњице у последњих тридесетак година. Корисник ће, тако, у овом речнику наћи термине из области информатике, телекомуникација, маркетинга и савременог пословања” (Дрв Спасојевић/Вукмировић 2013: 3). Уз дужно поштовање уложеног труда, мора се нагласити да је основни недостатак овог речника прилична непрофесионалност у изради. Иако ауторке у уводном тексту наводе, надајмо се, све изворе (речнике и граматике) којима су се служиле – мада без потпуних библиографских података као што су година и место издања – основни проблем овог речника је тај што, за разлику од Паличевог, не садржи квалификаторе нити икаква објашњења скраћеница. А те скраћенице су, као што сваки корисник овог речника лако може да се увери, само уопштене латинске скраћенице за врсту речи, *s.*, *adj.* и *v.* Ауторке речника, иако дипломирани филолози, нису квалификовани лексикографи, али највећа одговорност за овако непрофесионалну израду ипак лежи на издавачу. Формулисано нешто оштрије, могло би се чак, кад је реч о овом речнику, говорити и о својеврсном пиратском издању. То, међутим, не значи да се аутор овог рада у свом преводилачком послу није овим речником служио, напротив. Чак је, служећи се њиме и поредећи неке његове јединице са Паличевим, дошао до прилично недвосмисленог закључка да је он у многим својим аспектима кориснији, модернији и, разуме се, ближи данашњем живом говору од речника из 1988. године.

Кад је реч о супротном, српско-мађарском смеру, ту је ситуација нешто боља. Новосадски издавачки завод „Форум” објавио је 2016. године *Српско-мађарски речник* ауторки Мирјане Бурзан и Агнеш Кациба, врло студиозно урађен речник средњег обима, први српско-мађарски речник након тротомног великог српско-мађарског речника из 1975. године, у издању Покрајинског завода за издавање уџбеника у Новом Саду. Ред би био, размишљају

уредници у „Форуму”, да се сличан речник средњег обима сачини и у обрнутом, мађарско-српском смеру. Буду ли се идејни творци чврсто држали свог првобитног начела да речник мора изаћи у штампаном облику (а аутор овог текста ту идеју нимало не подржава), потребно би било прво сагледати све недостатке постојећих речника, поготово Паличевог.

Као највећу слабост Паличевог речника истакли бисмо недовољну заступљеност елементарних (најзаступљенијих, нафреквентнијих) фразеологизама. Свесни смо, разуме се, чињенице да није реч о фразеолошком речнику, а свесни смо и садржинских ограничења, па и релативно, претпостављамо, кратког временског рока који је аутору био наметнут. Ипак, веома велики број изостављених најфреквентнијих фразеологизама, који су, наравно, потпуно неразумљиви ако се дословце преведу, знатно отежава разумевање текстова људима који мађарски језик нису усвајали од малих ногу, већ покушавају да га науче (нпр. већини овдашњих, београдских студената хунгарологије). Стиче се, стога, утисак као да је аутор речника Емил Палич, док је састављао речник, имао на уму само оне кориснике који су од детињства усвајали мађарски језик (заједно, претпоставља се, са српским, што у Војводини, поготово у Бачкој, уопште није редак случај, нарочито у бројним српско-мађарским мешовитим браковима). Притом, нисмо заговорници идеје да се за сваки мађарски фразеологизам по сваку цену мора пронаћи еквивалент на српском. Напротив, верујемо да би обично семантичко објашњење фразеологизма било довољно, како се евентуалном грешком или недовољно спретно изабраним, можда двосмисленим фразеологизмом на српском језику, не би уносила додатна забуна у речник.

Такође, у недостатке би се могла уврстити и једна околност на коју аутор, у принципу, вероватно није могао да утиче, а то је претерана заступљеност лексике везане за време и идеологију у којој је речник настајао, за терминологију из доба реалног социјализма и самоуправљања, али више за његову југословенску, него за ону „тврђу”, мађарску варијанту. У том смислу, треба ли уопште рећи да недостају многе лексеме и специфичне скраћенице везане за доба Ракошијеве страховладе (Rákosi Mátyás, 1892–1971, његова диктатура трајала је, практично, непуне две године, 1952–1953, али је имала несагледиво штетне последице) с почетка педесетих година у Мађарској, којом се многа књижевна дела баве, или пак на доба меког, тзв. „гулаш-социјализма” Кадарове ере (Јанош Кадар владао је Мађарском од слома антисовјетске Револуције, дакле у периоду 1956–1989). Да о специфичним терминима везаним за револуцију 1956. године, једну од највећих траума у новијој историји Мађарске, која се тематизује у многим књижевним делима, и не говоримо: како, рецимо, студентима, објаснити да је Ђерђ Конрад дуго био у немилости комунистичког режима зато што је као студент био *nemzetőr* током револуције 1956. године, те да је због тог свог ангажмана касније био изложен жестоком прогону и ућуткивању од стране режима? Буквалан превод овог историјски маркираног термина гласио би *национални чувар*, што, наравно, нема много смисла. У једнојезичном тротомном речнику мађарског језика из 1987. године, као друго значење ове речи, наводи се да је реч о специфичном

типу наоружаног добровољца у цивилној одећи, који је у грађанским револуцијама (вероватно у овом, мађарском контексту, у грађанској, демократској револуцији 1956. године) имао улогу очувања реда и мира у хаотичним револуционарним превирањима. Ту до изражаја долази и посве различита природа, боље речено, исход студентских побуна у Мађарској 1956, односно у Југославији 1968. године. У Мађарској је, наиме, побуна кренула са Универзитета, и прерасла је у оружану. Недостаје, такође, и сразмерно много важних термина из религијске, односно хришћанске лексике. С тим у вези, занимљиво је да постоје рецимо, лексеме *bérmálkodás* (кризмање) и *áldozás* (причешће, причешћивање), а да не налазимо лексему *esendő* (грешан, склон паду) или сликовиту реч *vesszőfutás* (у буквалном преводу, трчање кроз пруће, а заправо голгота, мучеништво, калварија).

Посебан проблем Паличевог речника, како је то већ на почетку овог текста наговештено, представља упадљив недостатак неких, не само у књижевним текстовима већ и у свакодневном говору, прилично честих фразеологизама, који би, преведени дословно, можда неке и могли деловати занимљиво или забавно, али, када је значење у питању, наводе на потпуно погрешан траг. Овде ћемо навести, са објашњењима и предлозима решења, само неколико типичних, веома фреквентних фразеологизама који се ни под којом одредницом нису нашли у Паличевом речнику, а који су београдским студентима хунгарологије приликом превођења књижевних текстова представљали највећи проблем.

Фразеологизам *farkasszemet néz valakivel* – дословно преведен, значио би *гледати се са неким (на) вучји (начин) у очи* – свакако не спада у теже решиве енигме, мада не би било лоше да је унет у речник, са (приближним) семантичким објашњењем *дуго и упорно гледати некога у очи*. Но, када је реч о фразеологизму *mint a pintu* који се најчешће користи у сврху колоквијалног поређења, ту већ настаје проблем. Један наш студент је, у иначе врло коректном преводу књижевног текста, ово поређење, у контексту, превео *ради као зеба*. С обзиром на то да *pintu* заиста јесте назив за птицу певачицу зебу (*Fringilla coelebs*), ту, заправо, и нема видљиве материјалне грешке. Осим што превод звучи смешно. Реч је, наиме, о релативно честом фразеологизму, распрострањеном више у говорном језику. Када се, наиме, на мађарском каже да нешто иде, тече, или ако неко нешто ради *mint a pintu*, онда то заправо одговара српском изразу *као од шале, као ништа, са лакоћом, као подмазано*, у неким контекстима чак и *као бела лала*, итд. Фразеологизам *valaminek a fejében*, дословно значи *о/у главу нечега*, а суштински у замену за *нешто*. Или, када Мађари кажу да неке *földbogyökerezik a lába*, онда би дословни превод, иако је он можда забаван и не сасвим бесмислен – *ноге су му пустиле корење* – ваљало заменити најближим значењским еквивалентом *запањило се, запрепастио се (од изненађења)*.

Понекад већ и само дословно превођење неког фразеологизма представља готово немогућ задатак. Тако би дослован превод релативно једноставног фразеологизма *szabad a vásár* вероватно деловао рогобатније од свих досад набројаних и гласио би отприлике *вашар је слободан*, а заправо значи

отприлике *све је дозвољено, нека свако граби колико иште, ко први девојци, његова девојка* и сл. Слична је ситуација и са фразеологизмом *köti az ebet a karóhoz* (дословно: *везује псето за колац*), који би се најприближније могао заменити нашим *терати мак на конац*. И док дослован превод фразеологизма *lefekszik valakinek* (дословце *лећи некоме*) иако можда може да се схвати или да се барем наслути, ипак боље звучи ако се замени српским еквивалентом *лећи на руду* или *клекнути пред киме*, дотле фразеологизам *nyakára jár valakinek* (буквално: *ићи/пентрати се некоме на/за врат*) захтева, чини се, детаљније објашњење, тј. описни превод: *непозван одлазити упорно код некога са циљем остваривања властитог циља, досађивати некоме из себичних разлога* и сл.

Чак ни једноставни, наизглед на први поглед јасни и разумљиви фразеологизми нису лишени одређених потешкоћа у разумевању и, према језичком осећању и досадашњем педагошком искуству аутора овог чланка, ипак би захтевали нешто детаљније објашњење, односно, за почетак, неко, макар и скромно место у речнику. Тако би фразеологизам *megüli a gyomrát* (дословно *сести некоме на желудац*) најједноставније било заменити српским изразом *да некоме нешто преседне* (у значењу јела, али и метафорички). Премда фразеологизам *elhúzza a csíkot* (дословно *повући штрафту*) има, одиста, доста тога заједничког са српским *ухватити штрафту, побећи, клиснути*, штета је што је код одреднице *csík (пруга)* ово важно значење потпуно изостављено. Занимљиво је и да се код одреднице *gyufa* (шибица) нигде не спомиње прилично често коришћени фразеологизам *kihúzza a gyufát* (дословно *извући шибичу*) у значењу *расрдити, испровоцирати кога*. Тај фразеологизам не помиње се ни у одредници са одговарајућим глаголима (*ki)húz* (*вући, извући*). Нешто су једноставнији фразеологизми *a végére jár valaminek* (дословно: *отићи крај нечега*) у значењу *истражити нешто до краја*, као и *szóra bír* (дословно *натерати неког на реч*) у значењу *убедити/натерати некога да проговори*, и њихов недостатак нимало не квари квалитет и употребљивост овог речника.

Намерно су у овом набрајању изостављени неки фразеологизми, који, иако звуче незграпно ако се дословце преведу, ипак могу да се схвате: *Kutyából nem lesz szalonna* (дословно: *од пса се не прави сланина*), *több nap, mint kolbász* (*више је дана него кобасица*), *lóg a lába az esőnek* (*Вице ноге киши, у смислу киша само што није*) и сл.

Што се индивидуалне лексике тиче, најмање би аутору требало замерити изостављање појединих глагола са префиксом. Употреба префиксираних глагола и у мађарском је веома честа и префикси неретко глаголима испред којих се нађу, дају извесну, сликовитост коју је тешко пренети. Најчешћи префикси су *be-* (*у*), *el-* (*од-, о-*), *ki-* (*из-*), *le-* (*доле, низ-*), *fel/föl* (*горе, уз-, уза*), *meg* (*по-, у-, од-*), *rá* (*на-*), *szét-* (*раз-*) и др. Наводимо овде само један пример релативно честог глагола са префиксом који у свом интегралном облику (заједно са префиксом) недостаје у речнику: *rátordul valakire* (*зарезати на некога, можда и одбрусити некоме, брецнути се на некога*).

Што се именица тиче, запажа се недостатак лексеме немачког порекла *átokfutó* (од немачког *Amokläufer*), која се у последње време, поготово у вези са терористичким нападима, изузетно често користи у штампи, затим једноставне лексеме *színtér* (*ноприште*), а кад је о придевима реч, упадљив је недостатак лексеме *kacifántos* (*закукуљен, компликован*), те, рецимо, придева *újkeletű* (*новога кова*).

Запажа се, опет, и неколико, за речник овако ограниченог обима, са прагматичког становишта посве непотребних речи, притом полуинтернационализама: колико ћемо се често у реалном животу сусретати, рецимо, са речју *elkarsztosodik* (геол. *скарстити, скаршићивати се, карстификовати се, карстифицирати се, претворити/претварати се у кри/крас*)? Или, због чега је важно да у мађарско-српском речнику имамо израз *Hátsó-India*, па још преведен као *Стражња Индија*, са прецизним квалификатором да се ради о географском појму, као да то није одмах свима јасно!

Најосетљивија тачка у критици неког речника јесу погрешни или не-прецизни преводи, односно еквиваленти. Ако се можда и може приписати ауторовој урођеној (или можда социјалистичкој, провинцијској, фројдовској?) срамежљивости што је *óvszer* превео као *защитно средство* а не као *кондом*, како објаснити да за именицу *korsó* наводи чак четири израза: *крчаг, врч, бардак, тестија*, али да му недостаје, чини се, најважније значење, *кригла*! Древ Спасојевић и Вукмировић у свом речнику исправљају тај пропуст и *криглу* стављају на треће место, иза *крчага* и *врча*, а изостављају *тестију*. Занимљив је и пример глаголске именице *késelés* (*бодење ножевима, туча ножевима*) коју Палич у свом речнику преводи помоћу хунгаризма *бичка*, па тако добијамо необичан и помало комични провинцијализам *бичкарање*. Посебно је са становишта модерно схваћене политичке коректности занимљиво решење које Паличев речник нуди за придев, полусложеницу *tenyeres-talpas*: на прво место ставља придев *гломазан*, па следе *незграпан, здепаст, дундаст*, да би, ако се иза придева стави *~nőszemély* (*женска особа*) превод гласио ни мање ни више него овако: *гломазна/незграпна женка* (!).

Као што се види, ако уредници буду инсистирали да се уради штампано, а не дигитално издање новог мађарско-српског речника, највећи проблем представљаће механички, ручни, и стога свакако непотпуни, недовољно систематизовани лов на грешке и пропусте претходника, не би ли се увидом у те грешке и њиховом каквом-таквом систематизацијом нови речник по могућности допунио и како би се неке грешке и недостаци отклонили. То је, међутим, огроман, незахвалан – премда на моменте, признаћемо, чак и забаван – посао који, опет, наравно, оставља могућност нових грешака и пропуста. Да би се то избегло, сматрамо да је неопходно да се пређе на идеју дигиталног речника, као на практичнију, рационалнију и јефтинију, свима доступнију варијанту. Ненад Б. Ивановић је у одиста изврсном чланку пре три године објаснио које су све предности дигиталног корпуса. С обзиром на то да овде нема простора за детаљну разраду и коментар ове проблематике, читаоце упућујем на целокупни Ивановићев чланак (видети у: Ивановић 2014: 249–277).

Кад је реч о обрнутом смеру, јасно је да је нови *Српско-мађарски речник* исправио многе недостатке свог тротомног претходника. Овде пре свега мислимо на увођење прилично разноврсног избора лексике и фразеологизама из савременог сленга, али и одређених важних псовки и вулгаризама, без којих је данашња реална комуникација, свиђало се то некоме или не, практично незамислива. Слабија и недоследнија заступљеност овог типа лексике у претходном речнику, оном из 1975. године, можда би се могла приписати и стидљивости аутора, односно диктату (лажног) социјалистичког морала. Па ипак, ни овај речник није без одређених недостатака, нарочито у идиоматско-фразеолошкој сфери. Њихова анализа и класификација, међутим, превазилази оквире овог рада. Ипак, у изради речника обрнутог смера, мађарско-српског, ваљало би свакако имати на уму и пописати и те недостатке. Тек тада би се могло приступити изради тог речника, но, наравно, без икаквих илузија да такав подухват неће бити подложен очекивано оштрој и оправданој критици. Напротив.

ЛИТЕРАТУРА

- Бурзан/Кациба 2016:** M. Burzan, Kacziba Á., *Srpsko-mađarski rečnik. Szerb-magyar szótár*; Novi Sad: Forum.
- Драгићевић 2014:** Р. Драгићевић, Развој практичне и теоријске лексикографије, у: Р. Драгићевић (ред.), *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси (колективна монографија)*, Београд: Филолошки факултет, 9–26.
- Древ Спасојевић/Вукмировић 2013:** D. Drev Spasojević, J. Vukmirović, *Magyar-szerb kéziszótár. Mađarsko-srpski rečnik*, Beograd: Jasen.
- Ивановић 2014:** Н. Ивановић, Рачунарске технологије у српској лексикографији, у: Р. Драгићевић (ред.), *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси (колективна монографија)*, Београд: Филолошки факултет, 249–277.
- Јухас и др. 1987:** J. Juhász, I. Szóke, G. O. Nagy, M. Kovalovszky, *Magyar értelmező szótár I–II* [Двотомни Речник мађарског језика], Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Палич 1988:** E. Palich, *Magyar-szerbhorvát kéziszótár. Priručni mađarsko-srpskohrvatski rečnik*, Budapest: Terra.

Marko R. Čudić

ON THE PROBLEMS IN MAKING THE NEW HUNGARIAN-SERBIAN DICTIONARY,
FROM A LITERARY TRANSLATOR'S POINT OF VIEW

Summary

Bearing in mind the centuries-old neighborhood of Serbia and Hungary, accompanied by a very lively cultural and literary exchange between the two nations, from an outsider's spectator's point of view, it would probably come as an unpleasant surprise that there is only one relatively big Serbo-Hungarian dictionary in three volumes, published in 1975, whereas in the other, Hungarian-Serbian direction, there are only a few minor (one-volumed) dictionaries. In 2016, a new one-volumed middle sized Serbo-Hungarian dictionary was published, authored by Ágnes Kacziba and Mirjana Burzan (with the Novi Sad-based *Forum* being the publisher), consisting of around 40 thousand headings. The same publisher is planning to make a Hungarian-Serbian dictionary of similar size. The author of this paper is neither a lexicographer nor a linguist, but a literary historian, a theoretician of translation and a practicing literary translator. With that in mind, this paper is an attempt to point out, from this kind of a somewhat "outsider's" perspective, some of the main problems which the authors of this dictionary presumably would be facing. With the *Hungarian-Serbian Dictionary* by Emil Palich being in the focus, the author attempts to point out some of the most neuralgic points of this dictionary. After years of experience as a literary translator, the author has come to the conclusion that one of the main weak points of this, otherwise very useful dictionary, is the relatively big neglecting of some of the most frequent idioms, which, when translated literally, make no sense and can only hinder the process of language acquisition. Aware of the limitations in volume (when it comes to a printed version of the planned dictionary), the author of this paper nevertheless advocates the incorporation of the most frequent idioms, those which are in active usage today, at least to the smallest extent.

Key words: Hungarian-Serbian dictionary, problems in the making of a new dictionary, idioms.

Ксенија Ј. КОНЧАРЕВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 25. 09. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ЛЕКСИКОГРАФСКО ДЕЛО ДИМИТРИЈА ЂУРОВИЋА**

Овај рад представља покушај сагледавања најбитнијих структуралних и садржинских обележја *Руско-српскохрватског речника са граматиком руског језика* Димитрија Ђуровића (1936) као неправедно заборављеног лексикографског дела које је по свом обухвату и конструкцијским решењима једно од најбољих у руско-српској лексикографији XX века.

Кључне речи: лексикографија, српска русистика, руско-српски речници, Димитрије Ђуровић (1882–1945).

Димитрије Ђуровић спада у плејаду међуратних слависта који су за собом оставили обимно и значајно дело, али су стицајем околности касније били препуштени забору. У целокупној послератној русистичкој продукцији, како се обавештавамо из *Библиографије југословенске* (Пипер 1984, Пипер 1990, Кончаревић, Трнавац 2004) и *Библиографије српске лингвистичке русистике* (Вићентић/Пипер 2006), нема ниједног прилога посвећеног његовом животу и делу, макар и пригодног карактера (некролози, чланци писани поводом јубилеја и сл.), а изостала је и валоризација његовог доприноса српској славистици у ширем контексту лонгитудиналног праћења њеног развоја, изузев у: Дамљановић/Кончаревић 2010: 115–135.

Димитрије Ђуровић рођен је у селу Петрово Копито код Даниловграда 29. октобра 1882, а страдао је у логору смрти Маутхаузен априла 1945. године, не дочекавши слом нацизма и ослобођење своје отаџбине. Отац Петар био је официр црногорске војске, а мати му Круна потицала је из угледне породице Ђурановића. Основну школу завршио је 1893. године у Даниловграду, а као

*kkoncar@mts.rs

** Рад је израђен у оквиру пројекта „Српска теологија у XXI веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива”, који финансијски подржава Министарство просвете и науке Републике Србије (евиденциони број пројекта ОИ 179078).

изразити таленат добио је руску стипендију за даље школовање. Гимназију је учио у Новгороду и завршио је 1903. године. Након тога опредељује се за студије словенске филологије и упоредне граматике индоевропских језика најпре у Москви, а затим у Прагу, Лајпцигу и Петрограду, завршивши их 1907. године. У Петрограду ће 1912. магистрирати, да би након годину дана и докторирао на тему *Говори общеславянского языка*. Рукопис ове дисертације, са оштећењима, чува се у библиотеци Матице српске у Новом Саду; интегрални текст Ђуровићеве дисертације објављен је и у засебној књизи у Варшави 1913. године, на руском језику¹. Судићи по литератури којом се служио приликом писања тезе, владао је руским, немачким, француским, енглеским, италијанским, латинским и грчким језиком, што је представљало више него солидан предуслов за бављење тако комплексним и захтевним областима филологије као што су палеославистика и индоевропеистика. По докторирању упућен је на студијски боравак у Немачку и Француску, а 1914. у Далмацију ради проучавања народних обичаја и језика тамошњег живља – све на иницијативу Руске академије наука са седиштем у Петрограду. Овај податак већ довољно сведочи о томе колико су се у руским филолошким круговима онога доба цениле способности младог Ђуровића. Децембра 1914. г. објавио је извештај о раду у Далмацији у Академијином *Зборнику*.

Димитрије Ђуровић отпочео је службовање одмах након завршетка студија, 1908. године, најпре у Варшави, као професор гимназије и предавач на Педагошким курсевима при тамошњем Универзитету. После евакуације из Варшаве, у ратном вихору 1915. прелази са породицом у Кијев, где му је на Универзитету поверено држање курсева *Фонетика црквенословенског језика* и *Препород код Словена почетком XIX века* (1915–1916). Уследила је нова евакуација, овај пут у Одесу, где Ђуровић наставља своју професорску делатност, а ангажује се и у смештању српских ђака избеглица и њиховом обучавању. Године 1920. долази са породицом у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, где добија намештење као предавач руског језика на Филозофском факултету у Скопљу. Због опасности од маларије која је харала у оним крајевима, напустио је својом вољом ову дужност и прешао најпре у Улцињ (1923), где се запослио као професор и директор гимназије, да би наредне четири године службовао, у својству гимназијског професора, у Алексинцу, Суботици и, напосок, у Бачком Петровцу (овде је био и вршилац дужности директора гимназије). У Београд се враћа 1927. постављењем за професора Државне трговачке академије (установе у рангу средње школе) у Земуну. Од новембра 1927. до краја академске 1929/30. г. Ђуровић предаје руски и црквенословенски језик у својству хонорарног наставника на Православном богословском факултету у Београду (о његовом раду у овој установи детаљније в. у: Дамљановић/Кончаревић 2010: 117–123).

Од 1930. до 1937. г. Ђуровић ће предавати руски језик на Војној академији у Београду. Међутим, због осуде државне политике у погледу успостављања Конкордата, године 1937. био је ухапшен и изведен пред Суд

¹ *Говори общеславянского языка (с лингвистической картой)*, Варшава, 1913.

за заштиту државе. Није осуђен, али је превремено пензионисан. Од 1938. хонорарно предаје руски језик на Високој економско-комерцијалној школи.

Ратне године донеле су нове трагичне догађаје у Ђуровићевом животу. Пошто је у окупираном Београду сарађивао са илегалцима, припадницима Народнослободилачког покрета, године 1942. био је ухапшен од стране Специјалне полиције и одведен у Бањички логор, да би одатле био депортован за злогласни концентрациони логор Маутхаузен, где је живот мученички окончао у крематоријуму неутврђеног дана априла 1945. године, пред сам крај рата.

Ђуровић је за собом оставио волуминозно и у садржајном погледу веома хетерогено дело: бавио се палеославистиком, етимологијом, дијалектологијом, теоријом и историјом словенских и српске књижевности, лексикографским радом, преводилаштвом, публицистиком, књижевном критиком. Објавио је 10 монографских публикација, од тога 4 у иностранству, на руском језику², а остало у земљи³. Студије, научне радове, приказе, критике, публицистичке чланке публиковао је у часописима: *Журнал Министерства народного просвещения* (Санкт-Петербург), *Русский филологический вестник* (Варшава), *Журнал славянской филологии* (Львов), *Мисао* (Београд), *Књижевни Север* (Суботица), *Просветни гласник* (Београд), *Светосавље* (Београд), *Богословље* (Београд), *Летопис Матице српске* (Нови Сад), *Народна одбрана* (Београд), *Пут* (Београд), *Гласник Југословенског професорског друштва* (Београд), *Преглед* (Сарајево). У једном респектабилном извору налазимо податке да је сарађивао и у часописима *Сборник Академии Наук* (Санкт-Петербург, 1914), *Русская речь* (Одесса, 1917), *Русское слово*, *Русские ведомости*, *Русское богатство* (Санкт-Петербург), *Narodni listy* (Praha), *Славянский век* (Wien), *Славянское эхо*, *Kurjer Warszawski*, *Gomec* (Warszawa) (Бошков 1979: II, 78). Његова дела приказивана су на страницама петроградског *Журнала Министерства народного просвещения*⁴, у светским оквирима признатог филолошког гласила *Известия по рускому языку и словесности Академии СССР*⁵ и *Српског књижевног гласника* (Београд)⁶. Својим преводилачким радом пружио је драгоцен допринос српско-руским

² Уроци по етимологији руског језика, Варшава, 1909; *Литературная деятельность К. Гавличека*, Воронеж, 1909; *Говоры общеславянского языка (с лингвистической картой)*, Варшава, 1913; *Литература как особый способ познания мира*, Киев, 1917.

³ Студија о српској народној лирици, Скопље, 1922; *Из историје књижевног препорода*, Суботица, 1927; *Народност старо-словенског језика*, Београд, 1928; *Народне умотворине*, Београд, 1931; *Руски књижевни језик*, Београд, 1931; *Речник руско-српскохрватски са граматиком руског језика*, Београд, 1936 (1. издање), 1946 (друго, постхумно објављено репринт издање).

⁴ И. Анненский, *Уроци по етимологији руског језика Д. П. Ђуровича, преподавателя гимнази*, 1909, 69 с. – *Журнал Министерства народного просвещения*, 1909, № 4, с. 206–208. [Приказ]

⁵ Д. Ђуровић, *Народност старо-словенског језика*, Београд, 1928. – *Известия по рускому языку и словесности Академии СССР*, Ленинград, 1930, 2, 164–167. [Приказ са веома повољном оценом овога издања]

⁶ Р. М. А., *Др Дим. Ђуровић, Народне умотворине*. – Српски књижевни гласник, Београд, 1931, књ. 34, св. 4, бр. 316–317 [Приказ]; К., *Др Дим. Ђуровић, Митолошки елементи у песми „Цар Лазар се приволева царству небеском“*. – Српски књижевни гласник, Београд, 1935, књ. 45, св. 4, стр. 326. [Приказ]

књижевним везама⁷. Најзад, о квалитету његовог литерарног стваралаштва говори и чињеница да је био заступљен у једној руској антологији⁸, као и у избору из црногорске поезије публикованом на страницама угледног београдског књижевног часописа⁹.

Српску русистику Ђуровић је задужио пре свега респектабилним прегледом граматике руског језика и волуминозним руско-српским речником. *Ruski književni jezik* из 1931. године трећа је по реду граматика руског језика која се појавила у Србији у међуратном раздобљу¹⁰ и шеста од изласка првог штампаног дела ове врсте намењеног српском аудиторijуму¹¹. По обиму она заузима треће место, после Кошутине петроградске фонетике, његове морфологије и првог издања Илићеве граматике. Монографија *Ruski književni jezik* излаже у 115 параграфа уводне напомене о руском језику у породици словенских језика, његовој графици и ортографији (стр. 3–13), материју фонетике са прозодијом и версификацијом (стр. 13–33), морфологије (стр. 35–99) и синтаксе (стр. 101–117). У односу на граматике које су му претходиле¹² издваја се по убедљиво најопсежнијем увиду у материјал фонетике (посебно у акустичко-артикулационе карактеристике руског гласовног система), акцентуације, творбе речи и синтаксе (подсетићемо да је фонетика у прегледима граматике руског језика била занемаривана све до Кошутине, а да су синтаксички материјал садржали само прво издање Илићеве граматике, и, изузетно редуковано, Кулбакинов приручник).

Сплет околности довео је до постепеног падања у заборав другог волуминозног дела Димитрија Ђуровића, *Rusko-srpskohrvatskog rečnika sa gramatikom ruskog jezika* из 1936. године. Управо то навело нас је на повратак *Речнику*, његову реактуализацију и валоризацију из савремене перспективе.

⁷ Са руског је преводио Ивана Тургењева (*Часовник и друге приповетке*, Сабрана дела, Београд, s. a., књ. 15 и *Критике и писма*, Сабрана дела, Београд, s. a., књ. 20) и Бориса Пилњака (*Волга утиче у Каспијско море*, Београд, 1934; друго изд. Сарајево, 1958).

⁸ В. Погорелов, *Краткая сербская хрестоматия*, Варшава, 1911.

⁹ *Савремена поезија у Црној Гори*, Српски књижевни гласник, Београд, 1912, бр. 10, стр. 798.

¹⁰ Претходила су јој дела М. Анђелковића *ГраMATика руског језика за средње школе и самоуке*, 3. изд., Београд, 1922, 63 стр. и С. М. Кулбакина *Руска граматика за седми и осми разред реалних гимназија*, Београд, 1930, VI + 94 стр. После ње у српској русистици неће се појавити ниједан засебан преглед граматике; граматичка материја биће обрађивана једино у склопу ширих уџбеничких остварења: М. С. Московљевић, *Уџбеник руског језика (Практичне вежбе. Преглед граматике. Читанка. Речник)*, Београд, 1939, 252 стр.; В. А. Моторнов, *Практични курс руског језика. Фонетика (карактеристичне особине). ГраMATика. Штиво. Кључ за разумевање руских дијалеката*, Београд, 1940, 63 стр. и П. Ђорђевић, *Руски у сто часова. Увођење у руски језик*, Београд, 1940, 370 стр.

¹¹ Ј. Илић, *Руска граматика за српске школе*, Београд, 1883, 208 стр.; 2., прерађено изд., Београд, 1893, 96 стр.; 3., исправљено изд., Београд, 1903, 96 стр.; 4. изд., Београд, 1908, 96 стр.; М. Анђелковић, *Практична руска граматика за средње школе*, Београд, 1903, 59 стр.; 2., исправљено изд. *ГраMATика руског језика за средње школе и самоуке*, Београд, 1908; 3. изд., Београд, 1922, 63 стр.; Р. Кошутин, *ГраMATика руског језика. II. Облици*, Београд, 1914, 276 стр.; Р. Кошутин, *ГраMATика руског језика. I. А. Општи део (Књижевни изговор)*, Петроград, 1919, LVI + 512 стр. (прво, београдско издање било је уништено током штампања, почетком Првог светског рата); С. М. Кулбакин, *Руска граматика за седми и осми разред реалних гимназија*, Београд, 1930, VI + 94 стр.

¹² Критички приказ садржаја, структурних компонената и конструкцијских решења у српским граматикама руског језика, сваке понаособ и у упоредном прегледу, в. Дамљановић 2000: 216–259.

Наиме, десет година након појављивања првог издања појавило се друго, постхумно објављено репринт издање, које је, међутим, непосредно по изласку из штампе наишло на радикалну критику¹³ тадашњег управника Катедре за славистику Радована Лалића¹⁴. Већ сама чињеница да је критика једног лексикографског дела објављена на страницама утицајног органа КПЈ речито говори да она није имала карактер научне, него идеолошке полемике. На почетку свога чланка Лалић констатује да се у српском и југословенском издаваштву „осећала потреба за једним добрим руско-српским речником”, нарочито после Другог светског рата, „када су се нарочито развиле и учврстиле културне везе наших народа са руским народом и осталим народима Совјетског Савеза”, при чему узрок постојања празнине у литератури ове врсте он види у необезбеђености услова за организовани лексикографски рад у области русистике у старој Југославији, „јер се у њој спроводила политика којој је био циљ што потпуније одвајање наших народа од народа СССР-а”¹⁵. За Ђуровићев речник Лалић сматра да „није могао задовољити ни потребе времена у коме се појавио”, а камоли потребе данашњице, с обзиром на велики удео архаичне и дијалекатске лексике, с једне, и одсуство лексичког материјала насталог после Октобарске револуције, у епоси изградње социјализма у СССР-у, с друге стране. Замера се што у речнику нема лексема типа *колхоз, конвейер, комсомол, красноармеец, миномет, партизан, пулемет, профсоюз, прибавочная стоимость, строительство, пятилетка, кулак, хозяйчик, хлебозаготовка, хозрасчет*, док су у њему заступљене „све могуће речи које означавају какве црквене предмете или се тичу богослужења”¹⁶. Највећу тежину, свакако, имале су примедбе везане за семантизацију речи са наглашеном идеолошком компонентом: „Доиста је необјашњиво”, пише Лалић, „да се 1946. у Београду штампа књига у којој се црностотинашки, погромашки *Савез рускога народа* назива патриотском организацијом” (у речничком чланку *союзник*), критикује се и то што се *большевизм* тумачи као „учење присталица Марксовог максимализма”, *пролетарий* семантизује као *бескућник, классовый – сталешки, Советская Россия – Русија којом управља совет комесара*, и сл. У својој идеолошкој искључивости Лалић иде дотле да Ђуровићев речник доводи у везу са речницима публикованим у старој Југославији кроз које је пропагиран фашизам, попут *Talijansko-hrvatskog rječnika* Ивана Андровића. Закључак је неопозив: „Објављивање Ђуровићевог речника у старој Југославији могло се објаснити. Али оно се не може објаснити нити оправдати данас, у нашој народној држави. Ми не смемо дозволити да се у ма којој форми и макар делимично обнавља културна политика старе Југославије. <...> Зато не смемо дозволити разним спекулантима да братство наших народа са народима Совјетског Савеза искоришћавају као конјунк-

¹³ Р. Лалић, *Једна рђава и штетна књига*, Борба, Београд, бр. 170, 17. јул 1946, 2–3.

¹⁴ У време објављивања ове критике опус Р. Лалића био је и у квалитативном и у квантитативном погледу неупоредиво слабији од Ђуровићевог. Исп.: К. Ичин/ К. Кончаревић, *Библиографија радова Радована Лалића*, Славистички зборник, књ. 7–8, Београд–Никшић, 1997, 157–168.

¹⁵ Р. Лалић, *Нав. дело*, стр. 2.

¹⁶ Р. Лалић, *Нав. дело*, стр. 2.

туру за своје спекулације¹⁷. Оваква пресуда била је више него довољна да осујети сваку помисао на поновно издавање Ђуровићевог речника, иако ће на појаву обухватнијих руско-српских речника српскохрватска јавност чекати још доста дуго – до изласка речника М. С. Московљевића¹⁸, односно Р. Ф. Пољанеца и С. М. Мадатове-Пољанец¹⁹ (о томе колика се празнина у литератури ове врсте тиме створила сведочи и податак да у међувремену ни Кошутићев речник није доживео поновно издање).

Rusko-srpskohrvatski rečnik sa gramatikom ruskog jezika представљао је за своје доба значајан лексикографски подухват. Претходила су му малобројна дела ове врсте²⁰, у односу на која је овај речник најволуминознији (обухвата 30 000 одредница). Грађу за своје дело аутор је, према наводу из *Predgovora*, сакупио још од времена службовања на Филозофском факултету у Скопљу, дакле петнаестак година, а као главни извор служио му је најрепрезентативнији (и до данас по обухвату непревазиђени) речник руског језика који је могао имати на располагању – *Толковый словарь живаго великорусскаго языка* В. И. Даља²¹ (овде је, с обзиром на напред наведене Лалићеве замерке, умесно напоменути да речници који би, између осталог, бележили и вокабулар совјетске епохе, у време настанка Ђуровићевог дела нису постојали: 1935. појавио се први том Ушаковљевог речника, док је последњи, четврти том изашао тек 1940). Материјал је, по ауторовим речима, ексцерпиран и из „књижевних и научних руских дела”, што је у непосредној вези са његовом интенцијом да дело послужи „како академској омладини, тако и ширим интелегентним круговима који не би хтели да изгубе везу са духовним творевинама руског народа”²². У структуралном погледу, књига је састављена од неколико целина: *Objašnjenja* (акценатски знаци, скраћенице) (стр. 9–10), *Ruska azbuka* (стр. 12), *O ruskom pravopisu* (стр. 15–17), *Fonetika* (17–29), *Morfologija* (стр. 30–73) и *Rečnik* (стр. 75–1101). У оквиру речничког чланка дају се, поред семантизације као његове стожерне компоненте, творбене, граматичке, фонетске (на низу места са транскрипцијом), акценатске, рекцијске карактеристике, примери употребе у карактеристичним синтагмама и фразеологизмима, указује се на стилистичку маркираност (нпр. *iron.*, *knjiž.*, *narod.*, *obič.*, *starin.*), сферу употребе (*apotek.*, *bogoslov.*, *etnogr.*, *filoz.*, *građ.*, *krojač.*, *medic.*, *muz.*, *obuč.*,

¹⁷ Р. Лалић, *Нав. дело*, стр. 3.

¹⁸ М. С. Московљевић, *Руско-српскохрватски речник*, Нови Сад, 1959.

¹⁹ Р. Ф. Пољанец, С. М. Мадатова-Пољанец, *Rusko-hrvatskosrpski rječnik*, Zagreb, 1962.

²⁰ Т. Стојановић, *Ручни речник руско-српског језика*, Београд, 1891 (недовршен); М. Анђелковић, *Речник руско-српски*, Београд, 1903; П. Протић, *Учитељ руског језика или речник руских речи распоређених логичним редом са фразеологијом и кратким изводом из фонетике и граматике за ученике гимназије и за друге ученике и самоуке*, Београд, 1904; Р. Кошутић, *Примери књижевног језика руског. Књига III: Речник*, Београд, 1910 (2. изд. 1911, 3. изд. 1926). Иначе, речници у саставу уџбеника руског језика, обима од 643 речи, колико садржи парцијални речник читанке Ј. Павловића (1873), или 2.321 реч у речнику у склопу првог издања Илићеве граматике (1883), били су присутни као структурни елемент у скоро свим уџбеницима, читанкама и граматицима руског језика у Србији до 1941. г. (исп. Дамљановић 2000:211–215).

²¹ Прво издање Даљевог речника датира из 1863–1866, а друго, исправљено и допуњено, којим се вероватно Ђуровић служио, из 1880–1882. године.

²² Д. Ђуровић, *Predgovor za prvo izdanje*. [У:] *Rečnik rusko-srpskohrvatski sa gramatikom ruskog jezika*, Beograd, 1936, 6–7.

pčel., *pravn.*, *umet.*, *crkv.*), порекло (18 квалификатора; *crkv.slov.*, *grč.*, *holand.*, *ital.*, *jevr.*, *tong.*, *nem.*, *slovač.*, *španjol.*, *fin.*, *franc.*, *kin.*, *lat.*, *norm.*, *pers.*, *šved.* и *tatar.*) и дијалекатску обојеност речи (*južnorus.*, *malorus.*, *moskov.*, *sibir.*), са укупно 97 категорија у које су лексеме разврстане. Пошто је речник имао и наглашену дидактичку функцију, аутор детаљно граматички карактеризује лексеме уз помоћ скраћеница од латинских назива за граматичке категорије, као што су врста речи (*adj.*=*adjectivum* придев, *adj. verb.*=*adjectivum verbale* глаголски придев, *interj.*=*interjectio* узвик, *praep.*=*praeposito* предлог); називи падежа (*acc.*=*accusativus* акузатив, *gen.*=*genitivus* генитив); категорија рода (*f.*=*femininum* женски род, *m.*=*masculinum* мушки род, *n.*=*neutrum* средњи род); глаголска времена (*fut.*=*futurum* будуће време, *imper.*=*imperativus* заповедни начин), степен поређења придева (*compar.*=*comparativus* први степен поређења, *superl.*=*superlativus* други степен поређења), ознаке за аугментатив, деминутив, фигуративно значење, *pluralia* и *singularia tantum* и трпно стање.

Речничке одреднице су фонетски индексирани; аутор, као што је у напоменама указао, даје две врсте акцента, дуги и полудуги, а у неким ситуацијама и фонетску транскрипцију латиничним словима, на пример *озол|а'чиваџь* (°z'óláč'iv'ot'), *áленькиџь* (ál'en'ki'). Маркирана су померања акцента, као у примеру *наклáдистџь*, *накладнáя*. У случају унутрашње хомонимије, аутор даје различита значења одвајајући их знаком (:), као у примеру *рабóчий* *adj.* раднички; *рабóчий* *день* радни дан; радник. Речничке одреднице дате су у лексикографски нормираним облицима, именице у номинативу сингулара (*зóлото* *n.* zlato, *волнá* *f.* talas), као и придеви који су дати у мушком роду, без ознака за женски и средњи род, док је у неким случајевима графичким знаком (||) два усправним цртама одвојен променљиви од непроменљивог дела придева, као у примеру *зóдче||скиџь* грађевински, који се односи на *зóдчество*; – ~ *ство* *n.* зидарство, грађевинарство; заменице за сва три рода дате су у номинативу код одреднице *он* (*онá онó*, *pron.* on, она, оно, употребљава се још и као узгедница; *мóжет быџь*, *онó там так и полагаџьтсџь*, можда то тако и треба да буде), док су коси падежи дати као одвојене лексеме (*егó pron* *v.* он, онá, онó *nјега*, *га*, *crkv.slov.* *егó же*). Код глагола аутор је дао нормирани облик у инфинитиву, који је као и придев раздељен графичким знаком на непроменљиви и променљиви део, флексију; поред овог облика дају се и прво и друго лице сингулара, понекад и прво лице плурала, као и глаголски придев и глаголска именица у неким случајевима; на глаголски вид је обично указано у оквиру истог речничког чланка, али без индексације, као у примеру *вста||вáџь* ~ю, ~џь *ustajati*; *ustajati* и *odbranu* кога; ~т, ~ну, ~неџь *ustati*; *ustati* и *odbranu*. Предлози су обрађени са тачке гледишта синтаксичке спојивости, као у примеру предлога *с*, *со* *praep.* *s*, *sa*; *s gen.* *соиџьл* *с горы* *сиџьао* је *s* *brda*; *с тех пор* *od* *тога* *vremena*; *зернó* *с курíнное* *яџьцò* *zrno* *veliko* као *kokoџьје* *јаје*; *он* *с* *меня* *рóстом* *он* је *мојега* *гаста*; *с* *тебџь* *довóльно* *dosta* *ти* је; *емý* *с* *год* *nјему* је *година*; *у* *негò* *на руке* *òпухоль* *с* *орèх* *на* *гучи* *му* је *оток* *približno* као *орah*; *са* *inst.* *я* *приџьхал* *с* *товáрищем* *doputovao* *sam* *са* *drugom*, *сџьџь* *хлèба* *с* *мáслом* *роједи* *hleba* *с* *maslom*. По овом принципу обрађени су и предлози *в*, *до*, *близ*, *вдоль*, *вокруг*, *внутри*, *иза*, *на*, *между*, *перед*, *пред*, *среди*, *поперèк*, *сквозь*.

Речнички чланак организује се по принципу творбеног гнезда, али тако да су на једном месту дате истокоренске лексеме које почињу одређеним словом (нпр. *крахмал*, *крахмалистый*, *крахмальный*, *крахмальщик*, *крахмальщица*, *крахмалить*; *дерзкий*, *дерзновенный*, *дерзновение*, *дерзостный*), док су префиксална образовања са њиховим изведеницама дата на месту које им припада по азбучном реду (*наклад*, *накладывание*, *накладка*, *накладной*, *накладистый*, *накладная*; *беззаконность*, *беззаконие*, *беззаконник*, *беззаконница*). У једном речничком чланку даје се семантизација не само једне лексеме, већ и лексема изведених од ње. Корен речи од творбених форманата аутор дели усправном цртом (|), речничке одреднице су фонетски, грамаички и стилски окарактерисане, о чему сведочи широки распон скраћеница. Структуру речничког чланка илустроваћемо примером:

любим, *любѝ*|*мец*, pl. *~мцы* *~мица* f *ljubimas* *~mica*; *~мчик* m *omiljen* *čovек* *~мый* adj. *omiljen*; *Любѝмое* *кушание* *omiljeno* *jelo*; *любѝмое* *дитя* *maza*.

Семантизација је вршена најчешће средствима српског језика – одговарајућом лексемом или низом лексема, као и синтагматски или описном дефиницијом, али је у лексикографској обради терминолошке лексике веома често присутан и латински или грчки језик, нпр. *крыжовник* *bot. Ribes grossularia, ogrozd'*; *пантомима* '(лат. *pantomima*, грч. *πάντα* *sve*, у сваком смислу, *μίμημα* *podražavanje*) *izražavanje misli i osećanja pokretima lica i tela; vrsta baleta*.

Лингвокултуролошки коментари дати су приликом семантизације безеквивалентних лексема, најчешће кратко и језгровито, нпр. *кулич* *uskršnji kolač, kuglov*; *богатырь* *velikan, vitez, junak*; *армяк* *seljački gunj, dugački ogrtač, бурлак* *radnik koji živi na rečnoj lađi na Volgi*; *есаул* *kozački kapetan*; *кафтѝан* *kaftan, dugačka gornja haljina za muško, od plave čohe koja se nekad davala seoskim kmetovima kao odlikovanje za savesnu i dugu službu; do 1917 g. obično su je nosili kočijaši, seljaci i arhijerejski pojci*. Има и примера детаљних историјских и културолошких објашњења, нпр. *жидовствующая ересъ* *jeres* која се јавила у XV v. у Novgorodu. *Pristalice učenoga Jevrejina Sharija, osnivača ove jeresi, nisu priznavali sv. Trojicu, božanstveno Isusovo poreklo, Jovana Krstitelja, ni svetitelje, ni crkvu kao mesto molitve, niti su poštovali krst i ikone; зѝмицина* *istor. u staroj pretpetrovskoj Rusiji oblasti koje nisu za vreme Ivana Groznoga ušle pod nadzor carevih telohranitelja; 2. Stanovništvo jedne oblasti; стоглав* – *zbornik naredaba moskovske vlade (sa sto glava) izrađenih i odobrenih na saboru god. 1551*.

Посебна пажња поклања се устаљеним синтагмама и фразеологизмима (нпр. у чланку *зеленый*: *напиться до зеленого змия* *opiti se; зеленая неделя* *zadušna nedelja'*; *рыцари зеленого стола* *kartaši za zelenim stolom; каблук* – *быть под каблуком* *biti pod paručom*), као и паремијама (*катанье* – *не мытьем, так катаньем* *ako ne ide lepim, ici će silom; жестко* – *мягко стелет, да жестко спать* *na jeziku med, a u srcu jed; корабль* – *большому кораблю большое и плавание* *kome je više dato više se od njega i traži*).

Енциклопедијска објашњења присутна су и при семантизацији терминолошке и професионалне лексике, нпр. *лексикология* *nauka o sastavu i razvoju reči; анахронизм* *anahronizam, pogrešno računanje u vremenu, za-*

mena једне епохе другом. За разлику од свих претходних руско-српских речника, заступљена је терминологија различитих области науке: економије – *абонемѐнт* m. abonent, pretplata; *~немѐнтный* adj. pretplatan; *~нѐнт* m. pretplatnik *~нѐнтка* f. pretplatnica *~нирование* *~нировка* f. pretplaćivanje *~нироватъ*, *~нирую*, *~нируешь* pretplaćivati; војних наука – *авангáрд* m. prethodnica, avangarda; *~гáрдный* adj. prethodan, izviđački; *~сцѐна* f. prednji deo pozornice; *аванпòст* m. mali izviđački odred; *адмирáл* m. admiral; *~тѐйский* adj. admiralitetski; *~тѐйство* m. admiralitet *~ьский* adj. admiralski *~ша* f. admiralova жена; *адьютáнт* (ʰd'jutánt) m. ađutant; *аксельбáнт* m. 1. uprta; 2. gajtani na odeći свих oficira; *амунициá* f. municija, војничка опрема; *аркебу́за* f. војн. прва европска пушка која је била у употреби одмах после проналазка барута, самокрес; *армату́ра* f. armatura војна опрема, средњеveковни породични грб; vezивање појединих делова кубета, сводова; извесни делови у унутрашњости разних направа; *арсенáл* m. arsenal, slagалиште војног материјала; *арти́кул* m. 1. otek, чланак у спису, књизи рукопису; војн. војно правило, руковање оруђем, грам. чланак; *артиле́риѝст* m. artiljerac, tobđžija, познавалac artiljerije; теологије – *аббáт* m. monah, kaluđer, katolički свеštenik; *амвòн* m. amvon, узвишење у цркви где се чита јеванђеље; *антиминс* m. освећена tanka материја са сликом спуштања Исуса у гроб; ставља се на престо у олтару за време вршења еухаристије; *áртос* m. грч. кvasни хлеб који се освећује на Ускрс и раздаје вернима са нафором у суботу Светле седмиче; ботанике и зоологије – *áур* m. bot. Acorus calamus идиот; *áйвá* bot. Cydonia vulgaris dunja; *áнис* m. bot. anis Pimpinella anisum *~овый* adj. anisov; *áнюттины глáски* m. pl. bot. Viola tricolor, дан и ноћ; *áльбатрòс* m. zool. Diomedea exulans, albatros, велика птица тропских крајева; *áнчóус* m. zool. Clupea или Engraulis encrasicolus, врста сардеље.

Ширина Ђуровићевих објашњења сведочи о свестраном разумевању лескичког фонда руског језика, као и о његовој дугогодишњој педагошкој пракси и познавању дидактичких правила, по којима се реч непознатог језика лакше и брже памти што је боље и сликовитије објашњење, те тако у речничком чланку посвећеном општеупотребној лексеми *волчòк*, аутор даје следеће објашњење: *zvrk*, *čigra* (деčја играчка), *šuplja čigra* са малим отвором са страна и *s drvcetom*, које је углављено на горњој површини и околу којег се намота канар, па кад се овај повуче, *čigra* пада са фијуком на земљу и врти се. Такав је случај и са терминолошком синтагмом *Архимѐдов винт* коју аутор сликовито приказује: непрекидна два-три покрета на ваљку, који при окретању окреће својим додиром зупчasti точак; cev обавијена око ваљка, која лежи доњим делом у води; вода се пенје просирајући се из горњег краја обавијене цеви.

Речник није лишен извесних пропуста: најчешће је то погрешна расподела речи по творбеним гнездима (нпр. придев *образцовый* тумачи се у оквиру чланка *образование*, а не *образец*, *катавасия* се смешта у исто творбено гнездо са речима *каравасица*, *катавасник*, *катавасница*, *мироухание* заједно са *мирочувствие*, *копейка* са *копейный* (сличан корпљу), иако постоји засебан чланак *копье* са најзначајнијим представницима творбеног гнезда – *копьевидный*, *копьеобразный*, *копьеносец*), затим неправилно навођење лексема по азбучном реду, посебно при пребацивању „са старог на нови пра-

вопис”, а има и, веома ретких, примера неуспешне семантизације (*катавасија* crkveno pevanje sa dva hoga; *проголода́ться* biti gladan; *духовная дочь* она која се исповеда). Ипак, мислимо да није било основа за Лалићеву тврдњу да Ђуровић „ није био дорастао тако важном послу као што је писање руско-српског речника” – напротив, за своје време он је, уколико имамо на уму еволуцију лексикографских техника у нашој литератури ове врсте (упоредну анализу преводних речника издатих у Србији до 1941. даје Дара Дамљановић (2000: 211–215)), извео подухват достојан уважавања, подухват иза кога су стајали огроман ентузијазам, лингвистичка компетентност и несвакидашња ерудиција.

ЛИТЕРАТУРА

- Вошков 1979:** Ž. Voškov (ured.), *Leksikon pisaca Jugoslavije*, Novi Sad: Matica srpska, t. II, 78.
- Вићентић/Пипер 2006:** Б. Вићентић, П. Пипер, *Библиографија српске лингвистичке русистике (1991–2000)*, Нови Сад: Матица српска.
- Дамљановић 2000:** Д. Дамљановић, *Руски језик у Србији. Уџбеници до 1941. године*, Београд: Филозофски факултет.
- Дамљановић/Кончаревић 2010:** Д. Дамљановић, К. Кончаревић, Настава и методика наставе руског језика у Србији у XIX и XX веку, *Прилози за историју*, Београд: Славистичко друштво Србије.
- Кончаревић/Трнавац 2004:** К. Кончаревић, Р. Трнавац, *Библиографија југословенске лингвистичке русистике (1986–1991)*, Нови Сад: Матица српска.
- Пипер 1984:** П. Пипер, *Библиографија југословенске лингвистичке русистике (1945–1975)*, Нови Сад: Матица српска.
- Пипер 1990:** П. Пипер, *Библиографија југословенске лингвистичке русистике (1976–1985)*, Нови Сад: Матица српска.

Ксения Е. Кончаревич

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ДИМИТРИЯ ДЖЮРОВИЧА

Резюме

Работа представляет попытку рассмотрения важнейших структурных и содержательных признаков *Русско-сербскохорватского словаря* Д. Джуровича (1936). В частности, анализируются особенности отбора и семантизации лексики, вошедшей в состав словаря (система квалификаторов, структура словарной статьи, семантизация культурно маркированной лексики, фразеологии, паремиологии). Автор показывает, что словарь Джуровича, охватывающий примерно 30 тыс. лексем, несмотря на некоторые недочеты, является одним из наиболее уважаемых русско-сербских словарей XX века.

Ключевые слова: лексикография, сербская русистика, русско-сербские словари, Димитрий Джурович (1882–1945).

Зона В. МРКАЉ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 11. 12. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

НАЧИНИ УПОТРЕБЕ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ

У раду се разматра који речници српског језика се препоручују за коришћење у настави српског језика и књижевности.

Указује се на различите начине употребе речника: а) у редовној настави књижевности, уз помоћ методичке радње тумачење непознатих и мање познатих речи и израза, приликом интерпретације књижевноуметничких текстова; б) у редовној настави језика, уз конкретне наставне јединице, нпр.: историзми, архаизми, неологизми, жаргонизми...; в) у раду лингвистичке секције – по узору на постојеће речнике ученици стварају речнике на задате теме (нпр. Речник непознатих и мање познатих речи уз дело *Живот и прикљученија* Доситеја Обрадовића); г) на часовима усменог и писменог изражавања, са циљем даљег богаћења ученичког речника; д) приликом усавршавања вештине читања и разумевања прочитаног, где се посебна пажња обраћа на контекст и вишезначност појединих речи, као и на њихову стилску улогу; њ) на часовима српског језика у школској библиотеци – где се ученици непосредно упознају са изгледом и различитим типовима речника, као и са начином њиховог коришћења.

Кључне речи: речници, настава, српски језик, књижевност, непознате речи, лингвистичка секција, школска библиотека.

Употреба речника у настави српског језика и књижевности најчешће се везује за методичку радњу *тумачење непознатих и мање познатих речи и израза*. Начини тумачења ученицима непознатих речи веома су различити и зависе од природе наставне јединице која се обрађује. Приликом припремања за интерпретацију књижевноуметничког текста (у оквиру задатака за истраживачко читање), а најчешће после наставничког читања предвиђеног одломка на часу, ученик бива подстакнут да издвоји речи чија значења му нису сасвим јасна, да потражи њихово тумачење у неком од речника, или покуша да докучи њихов смисао из контекста. Овај други, нешто спорији на-

*mrkalj@ikomline.net

чин бављења речима, доприноси утемељивању принципа свесне активности ученика, што захтева активан однос према читању и учењу, али не мора увек донети поуздане резултате.

Савремене читанке помажу ученицима да до значења претпостављених непознатих речи лакше дођу. Навођена после текста или на маргинама уџбеника (паралелно с текстом где се те речи јављају), значења речи најчешће се дају описно и у вези са њиховом конкретном појавом у тексту, а ређе се наводи шта све једна реч може да значи. Разлог за то углавном је недостатак простора за увођење ширих, целовитих објашњења (читанке су ограниченог броја страница, у зависности од узраста ученика), мада, према важећем Закону о уџбеницима, читанке морају да садрже и речник на крају књиге. Већ овде може се проблематизовати шта је све обавезно да уђе у тај речник. Мада су многи књижевнотеоријски и књижевноисторијски појмови објашњени у читанкама и наведени у индексу појмова, и они су на одређени начин за ученике непознате или мање познате речи.

Поједини издавачи (нарочито у издањима за млађе разреде) прибегавају коришћењу илустрација приликом објашњавања одређених речи, чиме се ученик (у складу с применом метода показивања) визуелно подстиче да себи растумачи пре свега изглед, а онда и сврху неког предмета или појаве.

Вишедеценијско искуство у непосредној настави у основној или средњој школи и на часовима хоспитовања у београдским школама показало је да наставници веома ретко ученике упућују на коришћење речника српског језика, или, ако то и учине, немају времена да сваком ђаку покажу и објасне поједине речничке одреднице. То, евентуално, чине библиотекари, уколико им се пружи прилика, па многи ученици још увек не знају ни како речници српског језика изгледају, а још мање су обавештени о значењу скраћеница у њима. Речници страних језика се знатно више користе.

Методичку радњу тумачења непознатих и мање познатих речи погрешно је изводити у блоку, након читања. Објашњења која дају и ученици и наставници саставни су део интерпретације. Зато је недопустиво подилажење ученицима путем тзв. адаптираних текстова у којима се, на пример, архаизми замењују одговарајућим новим речима, а остали мање познати појмови фреквентнијим синонимима. Површно читање и аутоматско разумевање прочитаног, без креативних застајања и запитаности, свакако неће помоћи развијању љубави према књизи. Ова активност се као стилска или лексичка вежба може остварити, али тек након читања и разумевања оригиналног текста.

Међу заговорницима потребе да се оригинални књижевни текстови замене адаптираним, највише има оних који тврде да је наша народна књижевност потпуно неразумљива младима. Један од начина да се овај проблем премости јесте задавање занимљивих задатака у вези са непознатим речима и идиомима, чије решавање ће допринети функционализацији ученичког знања.

1. „Прочитајте објашњења речи *јеленак* и *разбој* у Вуковом *Српском рјечнику*. Шта данас значе ови појмови?

2. Проучите из *Рјечника* како су се некада играле игре *купа*, *клас* и *провођач*. Опишите и именујте једну занимљиву игру које се сећате из детињства.
3. Да ли бисте волели да имате *расковник*? У које сврхе бисте га користили?
4. Забележите што више речи којима се данас именују родбинске везе. Притом се потрудите да у ваш избор уђу и речи: *јетрва*, *заова*, *нећак*, *пашеног* итд.” (Мркаљ 2008: 110).
5. Писмено објасните значења фразеологизама с компонентом *глава*: *увртети себи у главу*; *изаћи на врх главе*; *чувати као очи у глави*; *мућнути главом*; *напунити главу*; *климати главом*; *имати што у глави*; *имати дивљи (луди) ветар у глави* (в. Мршевић-Радовић 2008: 106–109); *пробити главу*; *памет у главу*; *носити главу у торби*; *претурати по глави*; *с главе риба смрди*; *није о главу* итд.

Са тумачењем непознатих речи, појмова и израза ученици се сусрећу приликом сваког приступа књижевном делу у настави. Обим непознатих речи условљен је природом текста који се обрађује, а њихово тумачење усклађује се и са конкретним радним околностима, узрастом, предзнањима и способностима ученика. Уобичајено је да се непознате речи тумаче већ у припремној фази када их има много или када битно условљавају целовит доживљај и разумевање дела. Најфункционалније је непознате речи тумачити у свакој радној околности коју наставник процени као повољну након читања, односно током тумачења, уколико ученици укажу да су им поједини језички садржаји у делу непознати или нејасни. Ипак, претерано одлагање тумачења непознатих речи може да демотивише рад ученика, угрози разумевање дела и читалачке доживљаје умањи, те да се негативно одрази и на тумачење. Зато је управо наставник тај који одређује динамику тумачења и усвајања нових речи, пре свега у циљу богаћења ученичког речника.

Континуиран рад на тумачењу непознатих речи доприноси развијању способности умећа ученика да ову активност временом почну да обављају као саморадњу. Уместо уобичајеног и мање продуктивног захтева у оквиру задатака за истраживачко читање *Пронађи и протумачи непознате речи из текста*, може се поступити и овако:

„Пажљиво прочитај шаливу народну причу *Еро и кадија*. Запази у каквом су односу два насловна лика у причи. Уочи чија је крива страдала када се *марва* побола. Примећујеш да Еро одлази *кадији* да овај пресуди. Како се данас зове човек који доноси пресуде? Зашто га Еро ословљава и с *ефендија*? Како му се уместо тога могао обратити? Образложи зашто кадија каже да *марви нема суда*. Ко је *марва*? Зашто се животињама не може судити?

Размотри у ком тренутку се кадија ипак решава да погледа у *ћитап*. Покушај по смислу приче да одредиш шта је *ћитап*. По чему закључујеш да је то нека важна књига? Како Еро реагује кад кадија хоће да погледа у *ћитап*? Шта мислиш, шта у таквој књизи пише? Истакни у чему се све огледа Ерина мудрост и домишљатост у овој причи” (Мркаљ 2008: 111).

Савремени образовни систем Републике Србије подразумева да се ученици припремају да досегну веома захтевне стандарде, који представљају описе ученичких постигнућа на одређеном нивоу. Овде наводимо два исхода и читав низ стандарда чијем остваривању се тежи приликом обраде наставне јединице: *Архаизми, историзми, неологизми, жаргонизми и вулгаризми* у трећем разреду средњих стручних школа и гимназија.

Исходи: Ученик уме да препозна и одреди вредност лексеме. Разуме и наводи синониме за архаизме, неологизме, жаргонизме и вулгаризме у складу са књижевним језиком.

Стандарди: Ученик има лексички фонд који је у складу са средњим нивоом образовања; Прави разлику између формалне и неформалне лексике и употребљава их у складу са приликом; Нема одбојност према речима страног порекла, али их не прихвата некритички и аутоматски; Препознаје конотативно значење речи у датом контексту; Одређује значење непознате речи на основу контекста и творбеног модела; Познаје одлике варијетета српског језика који су условљени социјално и функционално; Има богат и разнолик лексички фонд који употребљава у складу с приликом; Има основна знања о речницима итд. (в. Општи стандарди 2015).

Овде се поставља питање која су то основна знања о речницима, односно, шта то један средњошколац има као обавезу да током средње школе о речницима научи.¹

Да би се колико-толико приближило овим захтевним стандардима, потребно је дефинисати циљеве часа, тј. шта заправо желимо да остваримо за 45 минута, и прецизирати на који начин ће коришћење речника ученицима помоћи да остваре планирано и усвоје нови наставни садржај.

Наставник, након објашњавања појмова који су тема часа, уз мноштво одабраних примера који се бележе на табли, дели припремљене наставне листиће на којима се могу наћи следећи примери, уз претходно дат налог:

Пажљиво прочитајте дате реченице. Одредите који је тип речи (мисли се на архаизме, историзме, неологизме, жаргонизме² и вулгаризме) најзаступљенији и подвучите те речи. Размислите о имену своје групе, у оквиру које ћете заједно радити.

1. Кад су алас и видар пошли на војну, ћесар је већ био женик, а јуноша је још читао писменицу.
2. Заробљени дијак и пехарник из пашалука надомак некадашње Аустроугарске молили су дужда да талирима плате своју слободу.

¹ На часовима српског језика ученици се упознају са различитим типовима речника:

Фреквенцијски речници – представљају анализу најфреквентније лексике неког писца (на пример, Смиљка Васић, *Фреквенцијски речник романа Бездно Светлане Велмар-Јанковић*);

Деривациони речници – указују на лексички потенцијал језика кроз настанак нових речи (Мирослав Николић, *Обратни речник српског језика*);

Речници страних речи – објашњавају значење позајмљеница (Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*);

Етимолошки речници – објашњавају порекло речи (Петар Скок, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика*) итд.

² Наставник упућује ученике на коришћење речника жаргона, што ученици воле да читају и истражују са занимањем. (На пример, Андрић 1976).

3. Данас у самопослугама продају замрзиваче и мини-сукње. Пишем блог о лаптоповима и ајподима.
4. Јуче сам на Зелењаку срео једног лика. Пришао је и почео да ме смара. Рекао је да ради као физикалац, а хоће да сними неки народњак и постане фаца.
5. Успео сам да зезнем Марка. Увалио сам му пробушену амбалажу и сав се усвињо. Шлихта ми се она битанга што шљока.

За употребу, коришћење и примену речника ученици се обучавају благовремено и навикавају поступно, континуирано и систематично, а најфункционалније тако што се речници, њихови садржаји и употреба упознају у радном садејству обраде књижевног дела и одговарајућих наставних садржаја из области језика. На пример, обрадом одабраних одломака из Вуковог *Српског рјечника* из 1852. године ученици су у прилици да упознају изворно лексикографско штиво, те да том приликом стекну знања о речничким чланцима, да разликују лему и податке о речима, лексикографски поступак приликом тумачења речи и описе који је прате. Том приликом ученици усвајају функционалне појмове из области лексикологије и лексикографије, схватају њихов смисао, значај и методолошке поступке којима се речи приказују и тумаче у речницима.

Добро је ученике упутити на издања репрезентативних речника српског језика, а највише на *Речник српскохрватског књижевног језика* (1967–1976), *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (1959–), *Обратни речник српског језика* (2000) и *Речник српског језика* (2007) као поуздане лексикографске изворе српског језика. Било би добро да се у наставу и рад укључују и други одговарајући речници, као што су *Рјечник хрватског или српског језика* Југославенске академије знаности и умјетности (1880–1976)³, различити фреквенцијски речници српског језика, асоцијативни речници и речници синонима, али је њихова доступност у школским библиотекама, посебно у мањим срединама, врло слаба. Наставник најчешће мора да посредује у употреби ових издања тако што одговарајуће садржаје користи током свог припремног рада и упућује их ученицима. Нешто већа је доступност других речника који квалитетно тумаче лексикографску грађу, а у школским условима могу бити од користи.⁴

Приликом рада на текстовима различитог типа, непозната реч појављује се у тексту дела на више начина: она ученицима може бити непозната и по облику и по значењу, може им бити позната реч, али не и појам који је њоме означен, а значење речи може бити непознато, односно нејасно у контексту услед вишезначности или фигуративне употребе језика (према: Николић 2009: 302). Запажено је да се основна значења речи у контексту дела мењају или модификују, у складу са стилском обрадом, али и у тим ситуацијама тре-

³ Ово је једини историјски речник српског (и хрватског) језика који обухвата грађу од најстаријих споменика до данас.

⁴ Такви су, између осталих, следећи речници: (Клајн 1992), (Клајн/Шипка 2008), (Ђирилов 1991), (Вујаклија 1991), (Стефановић/Пипер/Драгићевић 2011).

ба поћи од примарног значења речи, а онда навикавати ученике да у складу са контекстом одгонетају лексичка значења у тексту конкретног дела. Значења која појединим речима дају писци у стваралачкој обради кореспондирају са примарним или полазним значењима речи, те је пожељно најпре консултовати речнике књижевног језика (в. Цвијетић 2005: 63–72).

Успешна истраживања којима се подстиче коришћење различитих типова речника у настави најчешће се спроводе у оквиру рада лингвистичких секција, са ученицима који су посебно заинтересовани за овакве активности. Овде помињемо изузетне резултате које су постигли ученици седмог разреда основних школа из Београда, правећи речник непознатих и мање познатих речи из *Живота и прикљученија* Доситеја Обрадовића (видети Прилог 1), у оквиру *Радионице језикословаца* (коју је организовала Задужбина „Доситеј Обрадовић”). Могућности коришћења речника српског језика су бројне, као и изазови који се постављају пред ученике и наставнике, не само кад је реч о народној књижевности, средњовековној књижевности, књижевности ренесансе, рационализма или романтизма, већ и онда кад се читају дела реалиста и савремених писаца (на пример, Сремчеве приповетке и романи, или реплике Енглескиње из Селенићевог романа *Очеви и оци*).

У многим делима школске или домаће лектире, делимично или у целини, појављују се регионализми, дијалектизми, жаргонизми, идиолекти и нестандардни језички варијетети. У романима неких аутора читав приповедачки поступак остварен је неким од нестандардних језичких варијетета, какви су, на пример, *Петријин венац* и *Кад су цветале тикве* Драгослава Михаиловића. Конкретне радне околности такође се уважавају приликом обраде оваквих дела. Поменуте лексичке појаве није пожељно објашњавати записивањем нити обимним тумачењем, већ економисати наставним временом посредством најкраћих усмених објашњења пошто је реч о лексиси за коју се не планира да је ученици активно користе.

Ипак, записана тумачења непознатих речи и појмова била би ученицима од користи као приручни радни речник који ће они током самосталног читања лектире допуњавати. Непосредним упознавањем методологије којом ће се речи тумачити током читања књижевних текстова, ученици се функционално обучавају за остваривање ове радње, а истовремено се уводе у поетику и свет конкретног дела које ће истраживачки и доживљајно потом у целини читати уз тумачење језичких непознаница.

Непознате речи, поред коришћења речника књижевног језика, речника нових речи и помоћи наставника ученици могу да тумаче и уз помоћ квалитетног примарног издања дела. Зато је корисно да наставник проучи издања књижевних дела која су у конкретним радним околностима доступна ученицима, те да им укаже на она која су добра и чијим коришћењем могу да упознају карактеристичну лексик у делу. У већини издања школске лектире речници непознатих речи су селективни и махом једнозначно протумачени. Врло често се не тумаче управо речи чије значење је ученицима најмање познато, док се објашњавају лексички садржаји који су, према мишљењима ученика, општепознати. Добро протумачена реч увек се објашњава посред-

ством више одговарајућих синонима како би је ученици целовито разумели, а најбољи ефекат постиже се уколико се непознате речи, а посебно појмови, тумаче описно, односно проширено.

Примарни извори за тумачење дела у којима је тумачење непознатих или мање познатих речи остварено на стручно квалитетан и технички погодан начин, додатно мотивишу ученике за читање, доживљавање и тумачење дела. Роман Бранислава Нушића *Аутобиографија* (из едиције *Пустоловине* ИК „Креативни центар“) у целини је пропраћен тумачењем непознатих речи које се приказују напоре са текстом дела, на широким маргинама књиге, па се тумаче усаглашено са текстом дела, а захваљујући подесном типографском облику и величини слова се лако издвајају и уочавају у односу на основни текст дела (Нушић 2001). Тумачење језичких садржаја у овом издању обухвата архаизме, речи страног порекла, историзме, али и појмове и појаве за које се претпоставља да су читаоцима непознате или да их мање поуздано познају. Протумачени су идиоми и фраземи у контексту дела, али се води рачуна и о томе да ученици у савременом језичком контексту упознају њихово значење. Већ на самом почетку дела читаоцима књиге се омогућава да упознају значење термина *аутобиографија* и *биографија*. Тиме се стварају повољности за истраживачки приступ значењским аспектима наслова романа. Повремено се тумачење непознатих речи и појмова у овом издању трансформише у мали енциклопедијски изворник јер су ученицима у примереној дужини саопштени подаци о личностима и прототипским појавама из света дела. Објављене су, између осталих, и краће биографије Кристифора Колумба, Јулија Цезара и Жила Верна, а читаоци се информишу о старословенском језику, Питагорином правилу, Александријској библиотеци. Издање књиге указује на сазнајну димензију романа и постаје извор знања. Ученици се могу подстаћи да, на пример, запазе које је изворно значење речи *бакалин* и упоређују га са савременом употребом ове речи и њених изведеница. Добро је и то што су поред тумачења појединих речи које означавају предмете који се не налазе у активnoj употреби (*чигра*, на пример, или *таблица са сунђером и писаљком* на којој су се ученици основних школа из Нушићевог доба учили писању) објављени цртежи или фотографије, па их ученици могу чулно актуелизовати и поуздано упознати.

Понекад је употреба појединих речи у делу фреквентна, али и значајна за разумевање кључних појединости, па је добро да наставник овакве лексеме протумачи већ током припремне фазе рада. На пример, у *Робинсону Крусоу* насловни јунак често помиње реч *провиђење*, позива се на њу, изговара је у кључним сценама, а посебно приликом размишљања о свему што доживљава. Провиђењем Крусо веома често тумачи свој опстанак, али и дешавања која су га довела у необичне ситуације. Овим појмом Дефо у знатној мери мотивише дешавања у делу тако да оно што је невероватно и немогуће приказује као вероватно и уверљиво. Наставник ће на ову посебност указати ученицима тако што ће им најпре уочи читања дела указати на заступљеност речи *провиђење* и мотивисати их да уочавају делове текста и садржаје из дела у којима се она појачано употребљава. Затим ће уз помоћ *Речника српс-*

кохрватскога књижевног језика протумачити да је *провиђење* (*провидност*) реч којом се у религијском схватању означава деловање врховног, натприродног божанског бића. Понекад се само божанство именује овом речју (што се најчешће истиче писањем са великим почетним словом), а неретко се употребљава и синоним *примисао*.

У упутствима за читање дела наставник ће подстицати ученике да запажену реч и њену употребу повезују са проучавањем мотивације и уверљивости приказиваних дешавања у Дефоовом роману. Током тумачења установиће се да се провиђењем најчешће мотивишу невероватност обрта и збивања у којима Робинсон преживи бродолом, излечи се од болести, успе да се домогне дома и умакне налету чопора вукова приликом путовања кроз Европу до родне Енглеске. Провиђењем се, међутим, манифестује и већинска верска и друштвена идеологија Дефоовог доба.

Претерано одлагање тумачења непознатих речи као и учестало прекидање разговора о делу ради објашњавања мање познатих речи и појмова може да демотивише рад ученика, угрози разумевање дела и читалачке доживљаје умањи, те да се негативно одрази и на наставну интерпретацију. Зато је управо наставник тај који одређује динамику тумачења и усвајања нових речи, пре свега у циљу богаћења ученичког речника.

Школска библиотека је право место за окупљање ученика, заинтересованих за истраживачки рад у оквиру додатне наставе и секција. У библиотеци су ученицима здружено доступни примерци актуелних граматика, правописа, речника, језичких практикума или књига из историје језика, као и различите збирке задатака; многа стручна литература, часописи и енциклопедије за децу, интернет...

Како је библиотека и место где се ученици окупљају и креативно друже, пре свега с књигама, библиотекар ће подстицати младе кориснике у њиховим индивидуалним напорима да истраже литературу која ће им помоћи у решавању одређених проблема на које наилазе у припремању за редовну наставу и ваннаставне активности и упућивати их да самостално приступе решавању тих проблема. Ова врста комуникације допринеће остваривању многих функционалних циљева наставе српског језика, а ученицима ће бити пружена додатна могућност да се ослоне на још једног стручњака, поред предметног наставника, који ће им помоћи да правилним коришћењем различитих типова речника српског језика усаврше своју вештину читања и разумевања прочитаног и обогате свој речник.

Прилог 1 – Радионица језикословаца⁵ – резултат рада лингвистичке секције

Живот и прикљученија Димитрија Обрадовића, нареченога у калугџерству Доситеја, њим истим списат и издам
(рад на одломцима)

Речник непознатих и мање познатих речи

РЕЧ	ЗНАЧЕЊЕ	ПРИМЕР
А		
агнец м	1. јагње 2. фиг. <i>кротак, безазлен човек</i>	1. А ви, високопречасни, баш мислите да ја само онако блејим, у ветар, као агнец . (РМС, 1, 45) 2. Благ и Спаситељ ни на што тако није се срдио, кротки бојжи агнец ни на што тако није се гневио колико на сујеверје, на лицемерије и на лажљиву и притворну светињу. (119)
акатист м	<i>похвална песма, црквена молитва</i>	Мој је сав посао био држати чисто ћелију старца мога, читати му који акатист и канон и у трапези житије. (122)

⁵ Најбољи рад у Радионици језикословаца, при Задужбини „Доситеј Обрадовић” (вeб-сajт: www.dositejeva-zaduzbina.rs), био је рад ученика Основне школе „Михајло Пупин” у Земуну. У групи су се нашли: Наталија Ђорђевић, Дејана Марковић, Данило Мирјанић и Сара Ивановић, тада ученици седмог разреда. Њихов ментор била је професорка српског језика Софка Радојичић. Овде се наводи само почетни део речника који су ученици саставили.

На почетку прављења речника задатак ученика је био да издавоје реченице или делове реченица у којима се налазе речи за које сматрају да их треба објаснити вршњацима. Објашњења значења речи ученици су проналазили у неколико различитих издања дела *Живот и прикљученија*, а највише информација о непознатим речима прикупили су листајући у библиотеци *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* и *Речник српскохрватског књижевног језика*.

Међу примерима (у целовитом речнику) налази се и неколико оних који су преузети из *Речника српскохрватског књижевног и народног језика (РСАНУ)* и *Речника српскохрватског књижевног језика (РМС)*, да би се илустровала различита значења одређене речи. На пример: реч *камара* може да означава и *собу*, али и *гомилу (хрт)*; *јуност* је и *младост и омладина*, а *кофета* може бити и *слаткиш*.

Иако се Доситеј залагао за писање књижевних дела на народном језику, у његовим делима ученици су препознали знатан број речи из рускословенског, црквенословенског и руског језика. С обзиром на то да су све ово словенски језици као и српски језик, ученицима је управо та делимична сличност са српским језиком сметала да разумеју право значење одређене речи. Тако су се сустрели и са међујезичком паронимијом (реч *вредан* може значити и *штетан*). Запазли су и да међу непознатим речима наведеним у овом речнику има доста и оних из класичних језика, као и из турског, француског, италијанског итд.

алфавит духовни	црквена књига	Најем зборник, часловац, псалтир, месецослов, каноник, полустав, требник, алфавит духовни . (117)
алфавит м	<i>алфавит, ред слова у грчкој азбуци, букваца, азбука, абецедна</i>	Нека уђе онај који је по алфавиту први. (РМС, 1,71)
анатема ж	<i>чин којим се неко одлучује од цркве; проклетство; фиг. клетва, оштра осуда</i>	У истој књиги читао си ми шта га су пута неки сабори од пет и шест стотина отаца неке ствари узаконили и утврдили... јоште к тому да у самом Цариграду било је више од двадесет и седам сабора који су проклетству и анатеми предати. (124)
антипод м	<i>фиг. оно што је потпуно супротно, потпуни контраст</i>	Није ли познато да су цели сабори отаца проклетству и анатеми предали оне који ће веровати да се находе антиподи ? (139)
архимандрит м	<i>највиши свештенички чин монашког реда, старешина манастира у православној цркви</i>	У исти дан било је по обичају „умовеније ног“ и служили су с митрополитом множество архимандрита и игумана. (126) Ја ти више желим да у једном малом сеоцу будеш мале деце учитељ, него у Хопову игуман или архимандрит . (132)
Б		
без м	<i>платно</i>	Сутрадан, видећи да нећу нипошто више да закашњавам, метнула ми је у торбу неколико танка беза за пар кошуља... (110)
безмолвни , -а, -о	<i>ћутљив, тих, без речи</i>	...уједињен у ком безмолвном месту ходам... (56)

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић 1976:** Д. Андрић, *Речник жаргона – двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи и израза*, Београд: БИГЗ.
- Вујаклија 1991:** М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета.
- Клајн 1992:** И. Клајн, *Речник нових речи*, Нови Сад: Матица српска.
- Клајн/Шипка 2008:** И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Мркаљ 2008:** З. Мркаљ, *Наставно проучавање народних приповедака и предања*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Мршевић Радовић 2008:** Д. Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Николић 2009:** М(илија) Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности*, Београд: Завод за уџбенике.
- Николић 2000:** М(ирслав) Николић, *Обратни речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска. Београд: Институт за српски језик САНУ, Палчић.
- Нушић 2001:** Б. Нушић, *Аутобиографија*, Београд: Креативни центар.
- Обрадовић 1969:** Д. Обрадовић, *Изабрани списи*, Српска књижевност у сто књига, књига 10, Нови Сад–Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга, стр. 67–82, 109–144.
- Општи стандарди постигнућа за крај општег средњег и средњег стручног образовања и васпитања у делу општеобразовних предмета, за предмет Српски језик и књижевност 2015.*
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика I – VI*, Нови Сад (Загреб): Матица српска (и Матица хрватска), 1967–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, I–XIX*, Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик, 1959–.
- РСЈ:** *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Стефановић/Пипер/Драгићевић 2011:** М. Стефановић, П. Пипер, Р. Драгићевић, *Обратни асоцијативни речник српскога језика*, Београд: Службени гласник – Београдска књига.
- Ћирилов 1991:** Ј. Ћирилов, *Нови речник нових речи. Речи, изрази и значења преузети из других језика или настали у српскохрватском језику после Другог светског рата*, Београд: Бата.
- Цвијетић 2005:** Р. Цвијетић, *Речници у настави српског језика и књижевности. Приручник за наставнике*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Zona V. Mrkalj

WAYS TO USE THE DICTIONARY OF SERBIAN LANGUAGE TEACHING SERBIAN
LANGUAGE AND LITERATURE

Summary

The paper discusses which of the dictionaries of the Serbian language are recommended for the use of teaching Serbian language and literature.

It points to the different uses of vocabulary: a) in regular classes of literature, with the help of methodical action, the interpretation of the unknown and less known words and phrases when interpreting literary and artistic texts; b) in the regular language teaching, with specific teaching units, for example: histories, archaisms, neologisms, colloquialisms ...; v) in the work of the linguistic section – based on the example of existing vocabularies, students create dictionaries on specific topics (e.g. Dictionary of unknown and less known words for the piece *Zivot i priključenija*, Dositej Obradović); g) at oral and written expression classes, with the aim of further enriching the student dictionary; d) in improving the reading and understanding skills of the reader, where special attention is paid to the context and versatility of individual words, as well as to their stylistic role; đ) in Serbian language classes in the school library – where students are directly introduced to the appearance and different types of vocabulary, as well as to the way they are used.

Keywords: dictionaries, teaching, Serbian language, literature, unknown words, linguistic section, school library.

Вељко Ж. БРБОРИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 20. 04. 2018.
Прихваћен: 23. 04. 2018.

РЕЧНИЦИ У ЧИТАНКАМА ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ**

У раду се говори о речницима који се налазе уз читанке за основну школу. Наиме, читанка је уџбеник који садржи књижевне текстове у складу са наставним програмом за сваки разред основне школе. С обзиром на то да се у тим текстовима налазе и речи које су нашим ученицима непознате или мање познате, настојаћемо да урадимо ваљан увид у овај проблем и анализирамо како се ученицима објашњавају непознате речи. Заправо, читањем уметничких текстова наши ученици шире и лексички фонд (активни и пасивни) и веома је важно да се мање познате речи ученицима објасне на ваљан (одговарајући) начин. Чини се да у читанкама постоје пропусти и покушаћемо да понудимо одговарајућа решења овог проблема сматрајући да и наше читанке треба да имају одговарајуће тумачење оних речи и израза који су ученицима мање познати.

Кључне речи: читанка, речник уз читанку, непознате речи, објашњења непознатих речи.

1. Увод

Обично кажемо да је речник књига у којој су речи једног језика поређане по азбучном или абecedном реду и у којима је њихово значење објашњено (истумачено) или је дато с преводом на страни језик. Истина, литература каже да речник може бити и додатак уз неку књигу, обично на крају, где су протумачене речи које се у њој налазе. То обично називамо речником мање познатих или непознатих речи и он се односи само на речи које у тој књизи срећемо. Ипак, овде ћемо навести и дефиницију речника из *Лексикона образовних термина*, чији је аутор Милица Радовић Тешић, научник који је радни век провео „другујући” са речником и ова дефиниција нам изгледа

* brboricv@eunet.rs

** Рад је резултат истраживања на пројекту *Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примена* (бр. 178006), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

целовита и преузета је из књиге која се превасходно бави образовањем. Ево те дефиниције: „РЕЧНИК – лексикографско → дело, → књига у којој се алфаветским редом (ређе на неки други начин) систематизују речи једног → језика, тумаче њихова значења на једном или више места или дају какви други (нпр. граматички, етимолошки) подаци о речима. Зависно од критеријума за класификацију, *p.* могу бити различити – једнојезични, двојезични, вишејезични. Једнојезички *p.* (у којем се речи тумаче на једном језику) могу бити *p.* савременог језика, историјски, етимолошки, *p.* позајмљеница, граматички, *p.* синонима, *p.* антонима и сл., *p.* писаца, специјални, термилошки *p.* (ботанички, медицински, ветеринарски, граматички, математички итд.), дијалектолошки, жаргонски и др. [...]” (ЛОТ 2014: 684).

Сматрамо великим недостатком што немамо одговарајући школски речник (школске речнике) и то се (ин)директно одражава на лексички фонд наших ученика у целини, али и на њихов појединачни лексички фонд, како активни, тако и пасивни.¹

2. Читанка и речник

Ипак, нас овде занима како је решен овај проблем у основним уџбеницима из наставе књижевности, у читанкама које су намењене ученицима старијих разреда основне школе (од петог до осмог разреда). О чему се заправо ради? Читанка је уџбеник за наставу предмета Српски језик и књижевност, а то је и основни уџбеник за наставу књижевности. Тај уџбеник у систему образовања и васпитања има посебно место и он доноси првенствено књижевне текстове који су предвиђени наставним програмом за обраду у конкретном разреду, а може донети и један број текстова изван наставног програма, по избору аутора. Дакле, на првом месту је оригиналан текст, најчешће књижевни, али може бити и књижевно-популарни, информативни, текст преузет из часописа, историја и теорија књижевности, енциклопедија и других књига. Није спорно да читанка мора донети све текстове који су предвиђени наставним програмом, тзв. обавезну лектуру, али и један број необавезних текстова, па тако она постаје нека врста књижевне антологије намењене ученицима одређеног разреда. У основној школи се у складу са наставним програмом, по правилу, обрађују краћи текстови или одломци из дужих књижевних дела,

¹ У Новом Саду је пре тридесетак година објављено дело са насловом *Школски речник стандардног српскохрватског/хрватскосрпског језика*, књига прва А–Љ (1988) и књига друга М–По (1989). Аутори су Мирјана Јоцић и Вера Васић. Дакле, урађен је до 22. слова и није завршен. У предговору прве књиге стоји: „Овај речник је назван *Школски речник стандардног српскохрватског-хрватскосрпског језика* зато што је у првом реду намењен деци основношколског узраста и што као лексиколошки приручник може да послужи у настави и за наставу српскохрватског-хрватскосрпског језика као матерњег језика, као једног од језика друштвене средине у Југославији, па и као страног језика. Оваква намена речника не искључује могућност да се он користи као један од основних речника српскохрватског-хрватскосрпског језика и шире, ван наставног процеса и без обзира на узраст корисника” (Јоцић/Васић 1988: V). Штета је што овај речник није завршен и што није стигао до наших ученика.

па су ученици најчешће упућени само на читанку и скоро да немају наставну (школску) обавезу да читају дела која не доноси њихов уџбеник. Поред књижевних текстова, читанка обавезно доноси и дидактичко-методичку апаратуру и она је намењена и наставницима и ученицима, а ту спадају разноврсна питања, задаци и радни налози, подаци о писцима, објашњење књижевних појмова и упутства за самосталан рад и рад на часу. Методичко-дидактичка апаратура служи да би наставна интерпретација била у предвиђеним границама, она „каналаше“ анализу на наставним часовима и интерпретацију чини сводљивом. Разуме се да наставници имају слободу у тумачењу, али ово интерпретацију на неки начин усмерава и то се сматра оправданим поступком. По правилу, свака читанка доноси и објашњења оних речи и израза из књижевних текстова који би ученицима могли бити непознати. Истина, тешко је рећи како се долази до тог избора, најчешће аутор предвиђа које би речи ученицима могле бити непознате. Дакле, подразумева се да читанке доносе речнике непознатих речи, очекује се да та објашњења буду добра, да задовоље потребе ученика, тј. да им омогуће да добро разумеју књижевни текст и да буду спремни за његову наставну интерпретацију.

3. Читанка као добар уџбеник

Задатак овог рада није да хвали и куди читанке. Ипак, видно је да међу њима има неуједначености, и то у неколико сегмената. Већ смо констатовали да читанке доносе текстове предвиђене наставним програмом, али су објашњења уз текстове, као и питања и задаци, неуједначени, а то се односи и на илустрације. Обим читанки такође није уједначен, па је и квалитет различит. Данас најчешће наставници одређују које ће читанке користити ученици у неком разреду.²

Читанке за основну школу разликују се и када је у питању објашњење непознатих речи и израза у неком тексту. Овим питањем бавила се и хваљена публикација *Водич за добар уџбеник – опити стандарди квалитета уџбеника* (Ивић/Пешикан/Антић 2008).³ Тако се у овом приручнику под одељком **Објашњење значења непознатих речи** каже: „За сваку реч за коју се претпоставља да није позната већини ученика који користе уџбеник мора се дати објашњење њеног основног значења на страници на којој се први пут појавила та реч” (Ивић/Пешикан/Антић 2008: 124). Овде се јасно истиче да није у питању само стручна терминологија, већ оне речи за које аутор може

² У Србији постоји велики број издавача који су добили дозволу просветних власти да могу издавати уџбеничку литературу за основну школу. Сада просветне власти покушавају да ту уведу нека ограничења, али то очито неће ићи лако.

³ Ова књига је урађена у оквиру пројекта „Квалитет процеса учења/наставе: теоријске концепције, методолошки проблеми и проблеми примене”. Пројекат је рађен на Филозофском факултету у Београду, финансирао га је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Пројекат 149018) и уз финансијску подршку института Унеска за проучавање уџбеника „Георг Екерт” из Брауншвајга, Немачка.

претпоставити да ученицима могу изазвати проблеме при разумевању, без обзира на то да ли су у питању туђице, архаичне речи, локализми или апстрактне речи. Код полисемантичних речи мора се скренути пажња на свако ново значење. „Овде важи правило да је боље да се погрешити у смислу да се објасни значење речи које можда ученици већ знају него да се направи грешка у обрнутом смеру” (Ивић/Пешикан/Антић 2008: 125). Аутори напомињу да је пожељно да се објашњење непознатих речи нађе не само поред текста у коме су се јавиле већ и на крају уџбеника, где се често налази индекс појмова или речник мање познатих речи и израза. Јасно је да је циљ да се богати лексички фонд ученика, како активни тако и пасивни, и да коришћење уџбеника буде функционалније.

Дакле, у *Водичу за добар уџбеник* аутори препоручују двоструко објашњење непознатих речи и израза, и то да се уз текст објасни значење у конкретном примеру, али да се и на крају уџбеника нађе поново објашњена реч или израз. Тако бисмо уз конкретан књижевни текст, на маргини имали кратко објашњење предвиђене непознате речи, и то само њено значење у контексту, у конкретном случају. На крају уџбеника бисмо имали, као додатак, речник мање познатих речи и он би морао донети потпуно објашњење непознате речи и њена секундарна значења, уколико их има. На овај начин би се могле избећи извесне непрецизности код иницијалног објашњења, оног које је дато у конкретном тексту.

4. Читанка и криза читања

Посебну вредност и обавезу читанка има ако се зна да је читање и у школи и изван школе у некој врсти узмицања. На то су свакако утицали нови услови живота и нагли развој технике и технологије и чињеница да ученици све више избегавају читање обавезних дела из књижевности, а изговори су различити, па се тако стигло до школи знане синтагме – **криза читања**. „Криза читања наноси штету укупној култури нације, али највише погађа школу и њено организовање наставног рада на школској лектури. Зна се да читање школске лектире и наставни рад на њој има импликације на укупну школску наставу и на однос према књизи по завршетку школовања” (Илић/Гајић/Маљковић 2008: 17).

Један од наших најпознатијих методичара, Милија Николић, често је волео да каже како је један од задатака наставе књижевности да наставник ученицима „омили” књигу, што понекад зависи од избора књижевних текстова и од анализе на наставном часу, али и од саме читанке и објашњења уз књижевни текст. Истина, М. Николић није усамљен у тим апелима, па је то данас посве актуелна тема и „дружење” са обавезном школском књигом (уџбеником) и лектиром насушна је потреба наших ученика, посебно у обавезном делу школовања, тј. у основној школи. Читање богати лексички фонд сваког ученика и због тога је важно да читанке имају и одговарајуће речнике. О служењу књигама и речницима вреди се сетити и неколико реченица Рајне Драгићевић: „Један од најважнијих задатака који имају наставници српског језика јесте да ученицима пробуде потребу да се служе књигама, да их науче где могу да се

обавесте о неком питању и да их подстакну да желе да се обавесте [...]. Због тога је врло важно стално упућивати ученике на језичке приручнике, пре свега на правопис и речнике [подвлачење је наше, В. Б.]. Осим тога, било би добро да библиотека сваке школе буде снабдевена што већим бројем различитих речника и других приручника” (Драгићевић 2012: 75–76).

5. О непознатим речима и речницима у методичкој литератури

Објашњење непознатих речи и израза представља важно питање за реализацију наставе и њему је посвећено доста пажње у методичкој литератури. Тако Милија Николић, када говори о методичким радњама у проучавању књижевних дела, посебно говори и о тумачењу непознатих речи и израза у тексту (Николић 1992: 214–217). М. Николић сматра да наши ученици немају у свом лексичком фонду сасвим обичне књижевне изразе.⁴ Ако нема објашњења у уџбенику, предметни наставник је дужан да проналази најбоље начине да их тумачи. Истина, ако је број непознатих речи велики, онда то није могуће урадити за кратко време на наставном часу и ми сматрамо да је најбоље решење да се објашњења нађу уз сам књижевни текст. Заправо, најбоље је да приликом читања књижевног текста и сусрета са непознатом речју ученик одмах открије значење те речи. Објашњења могу бити дата после књижевног текста или паралелно са појавом непознате речи, на маргини. Често се дешава да непознате речи морају бити тумачене и у самом контексту, а има случајева када је непознате речи потребно објаснити и пре читања самог текста. Пишући о тумачењу непознатих речи, Миодраг Павловић указује на то да понекад без оваквог поступка није могуће доживети и интерпретирати дело: „Методичка радња тумачења непознатих речи, појмова и израза настоји да ученицима омогући разумевање језика дела како би се доживљај и значење садржаја остваривали у мери неопходној за ваљану интерпретацију” (Павловић 2008: 135). Неспорно је, сматра М. Павловић, да ученици читањем књижевних дела богате и усавршавају језички фонд и сопствени језички израз и напомиње да је добро код ученика формирати услове за самосталан приступ речницима, лексиконима, селективним речницима, речницима речи страног порекла, појмовницима и енциклопедијама (Павловић 2008: 137). Код Вука Милатовића сусрећемо тезу да неки теоретичари методике не посвећују довољно пажње непознатим речима и то јесте озбиљно питање наше наставе (Милатовић 2011: 281–282).⁵

⁴ Тако се, по тврдњи М. Николића, у одломцима из романа *На Дрини ћуприја* „Гуслар” и „Данак у крви” обично тумаче само речи *данак*, *кулук*, *сепет*, *сухарија*, *сејмени*. Међутим, детаљнијом провером је утврђено да појединци, па и групе ученика VII и VIII разреда основне школе, не схватају из поменутих одломака следеће речи: *киван*, *бадава*, *дреждати*, *дангубити*, *појата*, *бдети*, *жерава*, *обојци*, *подланица*, *нетремице*, *разговетан*, *удивљен*, *пропиштати*, *скела*, *наочит*, *сакатити*, *сати*, *самар*, *раштркан*, *алакање*, *запевати*” (Николић 1992: 215).

⁵ Неки текстови су веома засићени непознатим речима, таква су дела из народне књижевности, али не само она. Данашњим ученицима доста непознатих речи има и код Бранка Ћопића, Петра

Посебан проблем представљају дела и текстови који су „(пре)засићени” мање познатим речима и она дела која су обимнија. Овде се проблем никако не може решити на часовима обраде конкретних књижевних дела, јер би за објашњење мање познатих речи и цео наставни час био недовољан. Таквих дела има у наставном програму за средњу школу.

6. Коришћење речника у настави књижевности

Свакако да би било добро наше ученике на време навићи на коришћење речника. Већ смо констатовали да је о потреби коришћења речника српског језика у настави нашег предмета писала Р. Драгићевић (2012). Наиме, она је говорила о томе како се могу користити речници нашег језика у настави, уз напомену да школске библиотеке морају имати наше основне речнике: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности, али и речнике Матице српске – шестотомни *Речник српскохрватског књижевног језика* и једнотомни *Речник српског језика*. Ипак, нама се чини да би ученике основне школе у првом реду ваљало навићи да користе *једнотомник*, средњошколце на *шестотомник*, а да је употреба великог *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* помало спорна. Прво, он није завршен, па је тиме и нефункционалан за ученике, што никако не значи да га не вреди имати у школској библиотеци, али је његова употреба погоднија за секције и даровите ученике.

Наравно, у настави има места и за специјалне речнике, али сматрамо да су они пре свега намењени наставницима, мада се не искључује могућност да их користе и консултују и ученици, посебно средњошколци. Овде се подразумевају фреквенцијски речници српског језика, деривациони речници, асоцијативни речници, фразеолошки речници, тематски речници, речници жаргона, етимолошки речници, речници нових и страних речи, али и други специјални речници (Драгићевић 2012: 84–87). Наши ученици посебно користе речнике страних речи и свакако се међу њима издвајају *Лексикон страних речи и израза* Милана Вујаклије и *Велики речник страних речи и израза* Ивана Клајна и Милана Шипке.

Чини се да наши ученици данас највише користе двојезичне речнике, при учењу страних језика, а мање познају једнојезичне речнике који би могли наћи место у настави српског језика и књижевности, па ми овде наводимо њихове пуне називе.⁶

1. *Речник српскохрватског књижевног језика*, Матица српска – Матица хрватска, Нови Сад – Загреб, 1967–1976;

Кочића, Бранислава Нушића, Матије Бећковића, Јована Дучића, Алексе Шантића, Исидоре Секулић, Симе Матавуља, Борисава Станковића, Милоша Црњанског, Растка Петровића, Лазе Лазаревића и неких других писаца чија се дела обрађују у старијим разредима основне школе.

⁶Верујемо да ће овај проблем бити решен када нашим ученицима буду доступни електронски речници и да ће то бити најбољи начин да их ученици консултују и да тако долазе до ваљаног објашњења непознатих речи и израза.

2. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ, 1–19, Београд, 1959–2014 [урађен до речи *петогласник*];
3. *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007⁷ (једнотомни речник).

Посебна је прича колико је библиотека важна у настави нашег предмета, овде пре свега мислимо на школске библиотеке, али то не искључује и коришћење других библиотека (градских и личних – ученичких и наставничких). Развијање потребе за књигом (речником) и способности да се њоме ученици самостално служе као извором сазнања, навикавање на самостално коришћење библиотеке (одељењске, школске, месне) неки су од важних задатака наставе књижевности.

7. Кратак увид у неке читанке

Ученици **основне школе** су овде, по правилу, упућени на читанке и на читање и рад на часу. Дакле, овде је задатак основног уџбеника (читанке) од пресудног значаја. Ученици читају дела из читанке, па су упућени на објашњења уз дела, тј. објашњења која се налазе у читанкама, уз саме текстове. Реална претпоставка је да ће ученици потражити објашњење непознате речи у самом уџбенику, ако га има, или на наставном часу од наставника. Свако друго трагање за објашњењем непознатих речи остаје у домену теоријске могућности, али није превише реално. Због свега тога су објашњења непознатих речи у читанкама од велике важности.

Због ограниченог простора, овде ћемо размотрити само четири читанке, по једну од петог до осмог разреда, различитих аутора, два издавача, и то Завода за уџбенике и издавачке куће Klett (Клет), јер их сматрамо најбољим издавачима школских књига у Србији.⁸ Мислимо да за то постоје јасни разлози.⁹ Завод за уџбенике је издавач школских књига у Србији са дугом традицијом, то је била институција од националног значаја и оставила је велики траг у српском школству. Завод је више деценија био једини издавач уџбеничке литературе код нас и многи су то називали монополом, па су се тако сада појавили бројни издавачи уџбеничке литературе. Међу бројним другим издавачима свакако је најагилнији Klett и тренутно су они издавач чије се књиге највише користе у Србији када је посредни настава српског језика и

⁷ Овај речник врло често зовемо „једнотомник“, за разлику од *Речника српскохрватскога књижевног језика*, који често зовемо „шестотомник“. Једнотомник има око 85.000 речи и он је свакако функционалнији од „шестотомника“, мада је „шестотомник“ неупоредиво обимнији и има око 155.000 речи.

⁸ Није редак случај да Завод или Klett имају по две читанке за исти разред. Овакав приступ, да један издавач има две читанке за исти разред, није нам близак и он говори о нечему што није тема овога рада и то не желимо коментарисати.

⁹ И кратким увидом у читанке других издавача није се тешко уверити да су Завод или Klett издавачи чије читанке имају боља објашњења непознатих речи и израза.

књижевности. Посебно се ова тврдња односи на наставу у старијим разредима основне школе.

Никако не желимо рећи да у читанкама нема ваљаних објашњења непознатих речи и израза, али нам се чини да има и оних објашњења која нису најбоља, нису најсрећнија. Читанке у које смо имали увид доносе непознате речи, најчешће уз сам текст, док неке од њих доносе и речнике непознатих речи на крају читанке. Ипак, наш је утисак да објашњења нису увек најсрећнија, заправо – нису потпуна (целовита).

7.1. Читанка за пети разред

У петом разреду основне школе издавачке куће Klett имамо читанку *МОСТ – Читанка за пети разред основне школе*, коју као аутори потписују Зорица Несторовић и Златко Грушановић. Иначе, ова читанка је једна од ретких која доноси објашњење уз текстове на маргини и која на крају има **речник**, на шест страна (218–223). Уз тумачења епских песама у овом уџбенику налазимо следећа објашњења: *грош* – врста новца, ситан новац, новчић; *дукат* – златник; *бабо* – отац; *расковати* – потрошити, расипати; *кулаш* – коњ жућкастосиве боје; *искати* – питати, молити, тражити; *дорат* – коњ тамнориђе боје. Свих седам наведених речи налази се и у речнику на крају читанке, али без додатних објашњења, остала су само објашњења која су дата уз основни текст уџбеника. Ако погледамо објашњења неких од наведених речи у *Речнику српскога језика* (2007), видећемо да постоји прилично одступање, тј. несагласје *Читанке* и *Речника*.¹⁰

Ево шта каже *Речник српскога језика*:

грош, гроша м нем. (мн. грошеви, ген. грошева, уз бројеве и количинске прил. најчешће гроша) **1.** **а.** *ковани новац различите вредности у разним земљама (у Србији до 1918. год. никлени новац од 20 пара; у Хрватској 10 филера; сребрни новац који се ковао почев од средњег века у Француској, Мађарској, Италији, Чешкој, Турској; данас новчана јединица у Аустрији (стоти део шиллинга) и Пољској (стоти део злата).* **б.** *ситан новац уопште, новчић, пара.* – Остао сам без иједног гроша. **2.** *мрља, пега, шара (облика и величине гроша (1)): црвени грошеви на лицу.* • **чаршијски** ~ ист. *турски грош (у вредности од 10 пара) који је био у оптицају у Србији за владе кнеза Милоша* (Речник 2007: 230);

дукат м итал. *млетачки златник; уопште златни новац различите вредности.* • **седети (лежати) на дукатима бити јако богат. (Речник 2007: 333);**

бабо, -а, или -е и **баба**, -е, м. тур. нар. *отац, поочим.* • **ни по бабу ни по стричевима праведно, правично, објективно и непристрасно (кад је реч о одлучивању, просуђивању) (Речник 2007: 55);**

расковати, раскујем свр. **1.** *раскинути окове, ослободити окова; отковати оно што је заковано:* ~ окове, ~ вериге, ~ орман. **2.** *прековати:* ~ прстен. **3.** *скинути (коњу) потковице:* ~ коња. • ~ *се остати без поткова (о коњу, воду); олабавити се, расклиматити се (о потковима на коњу)* (Речник 2007: 1130);

¹⁰ *Речник српскога језика* (2007) учинио нам се најзгоднијим и најфункционалнијим. Заправо, сматрамо да је он најпримеренији речник за ученике основне школе. Сва објашњења су овде из овог *Речника*.

кулаш, -аша м тур. **1. а.** коњ риђе, пепељасте или жућкастосиве плаке; име таквом коњу. **б.** голуб чије је перје такве боје. **2.** агр. врста округластог и жућкастог пасуља (Речник 2007: 612);

искати, иштем несвр. **1.** тражити да се нешто добије; *молити*: ~ хлеба, ~ новаца. **2.** тражити за жену, *просити*: ~ најстарију кћер. **3.** настојати да се нешто или неко нађе, *пронађе*, *открије*, *трагати* за неким, *нечим*: ~ нешто по кући. **4.** осећати потребу за нечим, *изискивати*. – фиг. Народно здравље иште потребу за лечењем. Чаша жучи иште чашу меда. **5.** тражити да се нешто учини, *захтевати*: ~ помоћ, ~ да им певамо. **6.** тражити као накнаду, као *противвередност*. – Шта иштеш за прасе? (Речник 2007: 480).

7.2. Читанка за шести разред

Уџбеник *Крила плаве песме – Читанка за шести разред основне школе* (Завод за уџбенике) аутора Милке Андрић уз неке текстове доноси објашњења непознатих речи и израза, али уз неке текстове то изостаје. Овакв приступ нам није јасан. Ова *Читанка* нема речник на крају књиге. Тако, рецимо, уз познати текст Иве Андрића *Аска и вук* нема објашњења за речи¹¹ *ојагњити* [ојагњила своје прво јагње], *шиљеже* [на кога је да је, тек шиљеже], *чедна* [чедна и безазлена], *пландиште* [од овчијех пашњака и пландишта], *врбова маца* [а лака и покретна као бела врбова маца], *рашчеречити* [Могу да га рашчеречим у сваком тренутку], *маховина* [и на оном јастучићу од маховине], *мекет* [кад су чули мекет овце], *капислара* [ако се тако може назвати оно нешто гараве каписларе], *папак* [а ко ће сагледати трагове јагњећих папака], *клипсати* [клипше олињали вук], *клиснути* [а вук је као зелена сенка клиснуо у шуму], *тор* [између стада и торова]. Мислимо да ових десетак речи данашњим ученицима јесу или могу бити непознате и сматрамо потребним да се уз текст нађе њихово објашњење. Сигурни смо да велики број ученика шестог разреда не зна објашњење наведених речи.

Уз приповетку *Јаблан* Петра Кочића налазимо објашњење верског празника *Преображење* и каже се да је то „хришћански верски празник, светкује се 19. августа”. Уз епску песму *Марко пије уз Рамазан вино* налазимо објашњење *Рамазана* и стоји само да је то „муслимански пост”, док уз текст Бранка Ћопића *Чудесна справа* налазимо да је *Михољдан* „верски празник у октобру”. Овде је јасно да се три празника објашњавају на три различита начина и свакако би било добро да се оваква објашњења уједначе, па смо и у овом случају консултовали *Речник српскога језика*:

преображење с. **1.** *преображај*. **2.** (Преображење) православни црквени празник који пада 19. августа (Речник 2007: 1019);

рамазан, -ана м тур. рлг. назив за девети месец муслиманског верског календара, месец поста (Речник 2007: 1127);

Михољдан м *јесењи црквени и народни празник посвећен св. арханђелу Михаилу, који се празнује 12. октобра* (Речник 2007: 716).

¹¹ Овде у загради доносимо употребљену реч у синтагми, у самом тексту, да би се видео контекст.

Дакле, врло је јасна неусклађеност између објашњења три поменута празника у овом уџбенику и уз објашњења која се налазе у *Речнику српског језика* овакве недоследности није тешко отклонити у уџбенику.

Иначе, поменута *Читанка за шести разред основне школе* врло често једну непознату реч објашњава само једном речју или синтагмом, што сматрамо да није добро решење. Ево неколико примера: *бена* – *неозбиљан човек*; *бандијера* – *застава*; *шајка птица* – *врста птице*; *бак* – *бик*; *сермија* – *стока*; *харач* – *порез*, *данак*; *згубити* – *погубити*; *капија* – *врата*; *скерлет* – *црвена тканина*; *чело главе* – *изнад главе*; *зулум* – *насиље*, *удомити* – *удати*; *телалити* – *објавити*; *вересија* – *зајам*; *ђувегија* – *младожења*; *кадуна* – *турска госпођа*; *чауш* – *гласник*; *дворити* – *служити*; *земан* – *време* и сл.

Ипак, не можемо а да не констатујемо да су ово често недовољно објашњене речи и да то није добро за усвајање нових речи. Можда су објашњења добра за конкретну употребу у неком књижевном делу, али никако не можемо рећи да је довољно за реч *бена* рећи да је то *неозбиљан човек*, јер у речнику стоји да је то *будала*, *луда*, *глупак*. Дакле, овде су понуђена само најкраћа објашњења у конкретном случају, али то не може бити довољно за потпуно усвајање неке нове речи.

Навешћемо само три објашњења из *Речника* како бисмо видели несагласје са објашњењем из уџбеника, и то за речи *вересија*, *кадуна* и *капија*. Читанка каже да је *вересија* – *зајам*, *кадуна* – *турска госпођа*, а *капија* – *врата*, док *Речник српскога језика* доноси следећа објашњења:

вересија ж тур. *давање робе на почек, кредит на бази поверења; одлагање наплате за издату робу или за неку услугу на извесно време, почек, кредит; поверење да ће дуг бити плаћен: узети робу на вересију, дати пиће на вересију. • бож(и)ја ~ нешто несигурно, непоуздано; ризик, неизвесност* (Речник 2007: 139);

кадуна ж тур. *угледна, отмена жена, дама (само у муслиманки)* (Речник 2007: 515);

капија ж тур. **1.** *улазна врата на градским бедемима, терђавама, зградама, дворштима и сл. 2.* *уски пролаз између стена, клисура, теснац. 3.* спорт. *врата, гол; размак међу штаповима кроз који пролази смучар у слалому. • тријумфална ~ славољук који се подиже у славу неке победе или какве свечаности* (Речник 2007: 522).

7.3. Читанка за седми разред

Уџбеник *РИЗНИЦА РЕЧИ – Читанка за седми разред основне школе* (Klett), коју као аутор потписује Наташа Станковић Шошо, уз књижевне текстове на маргини доноси објашњење речи које би ученицима могле бити непознате. Наш увид у ова објашњења показује да су често објашњења непознатих речи кратка (једна реч или синтагма) и да објашњења нису увек прецизна. Тачније, објашњавају се само речи у тексту, без могућности да ученици сазнају да та реч може имати и неко друго значење, и овде наводимо неколико примера из овог уџбеника: *блажен* – *срећан*; *целивати* – *љубити*; *богоносан* – *врло побожан*; *образ* – *слика*; *рит* – *мочвара*; *чун* – *мали чамац*; *вираж* – *нагао заокрет*; *окно* – *прозор*; *иницијали* – *почетна слова имена и презимена*; *точираст* – *левкаст*; *барјак* – *застава*; *потка* – *основа*. Увидом

у *Речник српскога језика* није тешко приметити да објашњења нису потпуна и то јасно показују и ова три примера:

блажен, -а, -о **1. а.** испуњен осећањем највећег задовољства и среће, пресрећан. **б.** који изражава осећање задовољства, среће: ~ осмех. **2.** обдарен највећом срећом, благословен. **3.** који чини срећним, испуњава срећом. **4.** рлг. савршен у верском погледу, свети; који ужива вечиту срећу, благословен (Речник 2007: 92);

образ м **1.** једна страна лица. **2.** фиг. част, поштење, понос. • **бацити** ~ под ноге изгубити част, поштење. **бити дебелог образа** (имати дебео ~) немати осећање части и достојанства; немати стида. **(о)каљати**, **(о)црнити образ** (из)губити част, поштење. **осветлати** ~ истаћи се неким часним делом, учинити нешто чиме се може поносити. **црнати** ~ **(био)!** срам те било, стиди се. **човек од образа** частан, поштен човек, човек којег треба ценити, поштовати (Речник 2007: 849);

окно с **1.** прозор; стакло на прозору. **2.** вертикални улазни отвор у рударску јаму, место (ров, прокоп и сл.) где се врши ископавање руде, коп (Речник 2007: 869).

7.4. Читанка за осми разред

Читанка за осми разред основне школе (Завод за уџбенике), коју потписују Љиљана Бајић и Зона Мркаљ, има уз текстове објашњење непознатих речи, али и на крају доноси *Речник*. Већ смо рекли да је ово добро решење. Истина, и ова *Читанка* доноси идентична објашњења речи уз текстове и у *речнику* на крају књиге, а ми сматрамо да би објашњења на крају књиге морала бити прецизнија и целовитија и да би она морала донети свеобухватна објашњења непознатих речи, а не само она у конкретном тексту. И овде често налазимо само кратка објашњења за непознате речи, што показују следећи примери: *беневреци – панталоне; благо – стока; вериге – ланци; крма – сточна храна; обор – свињац; ипаг–цеп*.¹² Целовита објашњења неколико речи наводимо из *Речника српскога језика*.

вериге ж мн. **1.** ланац над огњиштем (у сеоским кућама) о којем виси катао. **2.** окови, букагије (на ногама затвореника). • **часне** ~ окови у које је, према веровању, био окован св. Петар. **Часне** ~ цркв. православни празник посвећен овим оковима, који се светкује 29. јануара. **планинске** ~ низ брегова, планинских висова повезаних међу собом, венчна планина (Речник 2007: 139);

благо с **1.** велика вредност у новцу, злату, сребру или другим драгоценостима. **2.** материјално богатство, имање, имовина. **3.** фиг. а. духовне, културне вредности, духовна, културна добра; културно~ б. добро, срећа, корист. – Здравље је највеће благо. **4. а.** земаљска добра, богатство у земаљским производима. – Шуме су наше велико благо. **б.** нар. стока, марва. **5.** нар. драго, вољено биће, веома драга особа. • **рудно** ~ руде. ~ од човека **(жене, детета)** веома добар човек, (жена, дете); уп. злато од човека (Речник 2007: 90);

обор м ограђен простор за стоку (Речник 2007: 848).

Довољно је да упоредимо објашњење у *Речнику* и уџбенику само речи *вериге* и *благо* и да утврдимо да она која доноси *Читанка* нису потпуна и

¹² Ова *Читанка* у речнику доноси и објашњење за реч *беневреци* и каже да су то *панталоне*. Занимљиво је да у *Речнику српскога језика* нема објашњења ове речи, док у *Речнику српскохрватскога књижевног језика* налазимо објашњење да су то уске сукнене чакшире [подвукао В. Б.].

да то код ученика може изазвати забуну, односно неће им понудити одговарајућа објашњења.

8. Закључак

Читанке су од пресудног значаја за наставу књижевности, посебно у основној школи. Њима се ученици упознају са новим књижевним делима, оспособљавају се за тумачење књижевних дела, али им читанке омогућавају и да науче нове речи и унапреде лексички фонд (активни и пасивни).

Књижевни текстови који доносе наше читанке и који су предвиђени наставним програмом често садрже и оне речи које су нашим ученицима непознате. Број таквих речи није мали и ученицима се морају понудити добра (најбоља) објашњења. Наше читанке за основну школу доносе објашњења неких речи, али је приступ неуједначен.

Најчешће сусрећемо објашњење уз сам књижевни текст, на маргини или после текста, док само неке читанке доносе и речнике на крају књиге. Овде смо учили две слабости наших уџбеника. Прва је то што нису све непознате речи објашњене уз конкретан текст и то показују примери које смо навели. Друга је то што речници на крају уџбеника не доносе потпуна објашњења непознатих речи, већ само дају објашњење у контексту, тј. понављају оно што је понуђено уз конкретан текст. Речници на крају уџбеника морали би бити са бољим, прецизнијим и свеобухватнијим објашњењем непознатих речи, посебно када реч има више значења, и то показују неки од наведених примера.

Када затреба, ученицима се могу објаснити и метафора и метонимија, синонимија, антонимија и хомонимија, потребно им је дати објашњење о домаћим и страним (позајмљеним) речима, али и објашњење о историзмима, архаизмима, дијалектизмима, терминима и фразеологизмима.

Можда ће ново време донети нова решења, можда ће појава електронских речника помоћи да се ови проблеми превазиђу. До тада ће и даље, у постојећим условима, наставници бити, уз ученичко нечитање, главни кривци за скроман лексички фонд наших основаца. Ваљани речници у читанкама би то, бар мало, могли поправити.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић 2014:** Милка Андрић, *Крила плаве песме – Читанка за шести разред основне школе*, Београд: Завод за уџбенике.
- Бајић/Мркаљ 2012:** Љиљана Бајић и Зона Мркаљ, *Читанка за 8. разред основне школе*, Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић 2012:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија и граматика у школи – методички огледи*, Београд: Учитељски факултет.

- Ивић/Пешикан/Антић 2008:** Иван Ивић, Ана Пешикан и Слободанка Антић, *Водич за добар уџбеник – општи стандарди квалитета уџбеника*, Нови Сад: Платонеум.
- Илић 1997:** Павле Илић, *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси – методика наставе*, Нови Сад: Прометеј.
- Илић/Гајић/Маљковић 2008:** Павле Илић, Оливера Гајић и Миланка Маљковић, *Криза читања – комплексан педагошки, културолошки и опште-друштвени проблем*, Нови Сад – Београд, Градска библиотека Нови Сад – Нова школа.
- Јоцић/Васић 1988–1989:** Mirjana Jocić i Vera Vasić, *Školski rečnik standardnog srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika*, knjiga prva A–LJ (1988) i knjiga druga M–Po (1989), Novi Sad, Zavod za izdavanje udžbenika u Novom Sadu – Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- ЛОТ 2014:** *Лексикон образовних термина*, Београд: Учитељски факултет.
- Маринковић 2003:** Симеон Маринковић, *Методика креативне наставе српског језика и књижевности*, Београд: Креативни центар.
- Миладовић 2011:** Вук Миладовић, *Методика наставе српског језика и књижевности у разредној настави*, Београд: Учитељски факултет.
- Несторовић/Грушановић 2016:** Зорица Несторовић и Златко Грушановић, *МОСТ – Читанка за пети разред основне школе*, Београд: Klett.
- Николић 1992:** Милија Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Павловић 2008:** Миодраг Павловић, *Припремање наставника и ученика за тумачење књижевних дела*, Београд: Завод за уџбенике.
- Речник МС 1967–1976:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад, Матица српска.
- Речник САНУ 1959–:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–19, Београд: Институт за српски језик, Српска академија наука и уметности.
- Речник 2007:** *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Станковић Шошо 2016:** Наташа Станковић Шошо, *РИЗНИЦА РЕЧИ – Читанка за седми разред основне школе*, Београд: Klett.

Veljko Ž. Brborić

DICTIONARIES IN READERS FOR ELEMENTARY SCHOOL

Summary

This work talks about dictionaries given with readers for elementary school and unknown words in them. Namely, the reader is a textbook containing literary texts in accordance with the curriculum for each grade of elementary school. Considering that the texts contain words that are unknown or less familiar to our students, we made an insight into this problem and analyzed how unknown words are

explained to our students. In fact, by reading literary texts, our students spread the lexical fund (active and passive) and it is also very important that the less familiar words are explained to the students in a proper manner. Currently, in the readers there are omissions and we think that appropriate solutions have to be found to solve this problem and that the interpretation of less known words should be better.

Key words: reader, reader with dictionary, unknown words, explanations of unknown words.

Ирина Ј. ИВАНОВА*

Московский государственный университет

им. М.В. Ломоносова

Факультет иностранных языков и регионоведения

Москва

Оригинални научни рад

Примљен: 30. 09. 2017.

Прихваћен: 27. 12. 2017.

РЕЧНИЦИ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ НА МГУ

Као професор који више од 40 година предаје српски језик на Историјском, Географском факултету и Факултету страних језика и регионалних истраживања (ФИЈАР) морам да изразим захвалност ауторима речника српског језика који су незаобилазан елемент у настави. Док се у почетној етапи могу користити уџбеници који садрже своје мини речнике, касније, приликом самосталног рада на превођењу оригиналних текстова, студенти морају наћи одговарајући превод у већем речнику који садржи детаљне граматичке и семантичке податке. То су пре свега „Српскохрватско-руски речник“ (1970) чији је аутор И. И. Толстој и „Руско-српскохрватски речник“ (1988), уредник Б. Станковић. Приликом превођења полисемичне речи јавља се проблем избора одговарајућег значења. Ту може доћи до забуне пошто многи студенти не праве разлику између различитих значења исте речи. У том погледу може бити интересантан годишњи рад једног од студената ФИЈАР који је упоредио обим значења 50 српских именица и њихових руских еквивалената (према првом значењу речи) користећи за ту анализу Речник Матице српске и Мали речник руског језика РАН.

Кључне речи: речник, српски језик, српскохрватско-руски речник, превођење, настава, интернационална лексика, полисемија.

Моје искуство као професора српског односно српскохрватског језика укључује наставу на Факултету страних језика и регионалних истраживања, као и језика струке на Историјском и Географском факултету. И у једном и у другом случају у процесу наставе велику улогу играју речници српског језика.

За студенте последња два факултета главни задатак је самостални превод оригиналних српских стручних текстова, што захтева непосредан рад

* iva53@inbox.ru

студента са српско-руским речником. Такав приручник за нас је „Српско-хрватско-руски речник” који је саставио И. И. Толстој (Толстој 1970). Овај речник укључује 54 хиљаде речи. Прво његово издање појавило се 1957. године, то је био први српскохрватско-руски речник, објављен у Совјетском Савезу. И. И. Толстој у предговору наглашава да су „раније у Русији били познати само „Српско-руски речник” П. Лавровског, објављен 1870, и „Диференцијални српско-руски речник” Л. А. Мичатека, који је изашао из штампе 1903. године” (Толстој 1970: 7). У предговору такође стоји да се „заснива на лексичкој грађи савременог српскохрватског књижевног језика. У речник су унете нове друштвенополитичке и техничке речи, као и нове речи из свакодневног живота” (Исто: 7). Речник садржи и старију лексику која је широко заступљена у класичној књижевности. Последња околност га чини погодним извором информација за студенте историјског факултета у чијим се стручним текстовима често употребљавају речи које су ретке у данашњој употреби. Речник садржи попис географских имена и њихов превод на руски језик. Ово издање које је потребно сваком појединцу који учи српски језик, срећом, доступно је на интернету, тако да га наши студенти могу преузети и користити у свакој прилици.

Речник о којем говоримо посебно је важан за оне који уче српски језик због граматичких података који се наводе за сваку реч. Тако, акценатске или фонетске промене до којих долази у индиректним падежима именице дају се у облику генитива на другом месту иза облика номинатива. Уз инфинитив стоји облик првог лица једине презенте, као и одговарајући свршени / не-свршени глагол.

Овај речник због свог релативно малог обима садржи мали број тзв. интернационалне лексике и зато је мање користан за проналажење значења речи преузетих из страних, углавном европских језика, на које студенти често наилазе у историјским и политичким текстовима. То су такве речи као што су **евентуалан** – рус. *вероятный*, **функција** – рус. *должность* (у Толстојевом речнику налазимо превод који звучи као и српска реч – *функция*, али нема значење *дужност, положај*). Навешћемо још неке од таквих речи: **партикуларизам** – *политическая раздробленность*, **локализам** – *местничество*, **стратум** – *социальный слой*, **фаворизовати** – *ставить в исключительное положение*, **субверзиван** – *подрывной*, **агитација** – *агитационная поездка*, **модалитет** – *модификация*, **диспозитив** – *введение*, **промулгација** – *обнародование*, **новелирати** – *вводить*, **деликвенција** – *преступление*, **експонирати се** – *проявлять себя* и друге. Студенти Географског факултета имали су проблема са преводом речи **крашки** – *карстовый*, **салинитет** – *соленость*, **алогени токови** – *исчезающие реки* и томе слично.

У таквом случају се јавља потреба да се преводилац обрати речницима страних речи као што су „Лексикон страних речи и израза” Милана Вујаклије (Вујаклија 1991) и „Велики речник страних речи и израза” Ивана Клајна и Милана Шипке (Клајн/Шипка 2012). Српски речници страних речи се не продају у Русији, али се на интернету може наћи Вујаклијин речник у PDF формату. Студенти су такође у могућности да се, у прилици када не могу

наћи превод неке речи, обратe мени као наставнику, тако да заједно нађемо решење. На располагању им је и речник Братољуба Клаића „Рјечник страних ријечи и израза” (Клаић 1980) из моје кућне библиотеке.

Новији српско-руски речници Матије Даутовића (Даутовић 2002) и Радослава Бошковића (Бошковић 2013) студентима у нашој земљи нису доступни за свакодневну употребу: нема их у продаји, нити су доступни преко интернета.

Нажалост, данас студенти често прибегавају трагању за преводом речи користећи се онлајн преводиоцима који често дају немогуће еквиваленте и само збуњују кориснике. При томе треба узети у обзир да иначе интернет пружа велике могућности за проверу значења речи и колокација у којима оне учествују.

За самосталан рад студената на превођењу текстова с руског језика на српски најкориснији је „Руско-српскохрватски речник” у редакцији Богољуба Станковића (Станковић 1988), први пут објављен 1988. године у едицији „Матице српске” и издавачке куће „Русский язык”, Нови Сад – Москва. Речник садржи 52 хиљаде лексичких јединица. Укључује речи и синтагме, представљене у руској класичној и савременој лепој књижевности, разговорну, друштвено-политичку лексику, фразеологију. У њему се нашло место и за терминологију. Речник одликује велики број синтагми „које илуструју употребу руских речи и њихових српскохрватских еквивалената” (Станковић 1988: 5). Садржи и обимну листу географских имена. Речник је доступан на интернету.

Предавач треба да научи студенте да је преводилачки посао доста тежак и за њега треба имати стрпљења, али је на другој страни интересантан и узбудљив и подсећа на решавање загонетака. За студента сложеност самосталног превођења уз помоћ речника изазвана је низом узрока. Пре свега, то је потреба да се закључи из граматичког и лексичког контекста о којој се врсти речи ради, да се успостави њен првобитни облик, као што су номинатив именице, инфинитив глагола итд. Најзад, треба изабрати једно значење између неколико наведених у речнику.

Дешава се да су млади преводиоци сувише лењи да провере значење кратке речи: речце или везника. Они једноставно не могу да верују да таква ситница може да промени значење целе реченице. Зато приликом провере самосталног превода професор треба да пружи помоћ студенту и да они заједно активно користе речник. Веома је важно да се покаже у речнику у којој мери може да се промени превод реченице у зависности од значења тако кратке речи као што је речца, односно везник *да*, за коју је већина руских студената сигурна да одговара руском саставном везнику *и*.

Студенти често нису у стању да изаберу за превод речи право значење ако их је више наведено у речничкој одредници. Понекад се то може десити уколико речник не садржи тачно онај превод који би био потребан за конкретан текст. Зато је врло важно да наставник објасни и више пута понови да речник не садржи обавезно превод него описује појам. Задатак самог тумача је да пронађе тачну реч или израз који би био синоним наведеном у речничкој одредници и који би стао у текст превода као неопходан део слагалице.

Са друге стране, понекад полазници не осећају разлику међу различитим значењима и нијансама значења једне речи. Због тога користе прво значење, верујући да су сва остала његови синоними, на које се не мора обраћати пажња.

Један од студената Факултета страних језика и регионалних истраживања, Алексеј Струин, коме сам била ментор, написао је дипломски рад који доприноси превазилажењу таквог површинског погледа на значење речи приликом превођења. Задатак његовог истраживања било је упоређивање вишезначних речи у српском и руском језику.

Аутор студије упоредио је 50 парова речничких одредница из Речника Матице српске (РМС 1967) и Речника руског језика РАН у четири тома (РРЈ 1999) с циљем да утврди у којој се мери поклапају значења српских именица и њихових руских еквивалената. Речи би се одређивале као еквивалентне кад би имале једно заједничко значење, при том се полазило од првог значења српске речи. Током рада аутор је наилазио на одређене потешкоће. У неким случајевима није било једноставно одредити да ли се ради о истом значењу пошто је логика дефиниција на руском и српском понекад различита.

Студија је показала да се између одабраних именица у потпуности поклапају значења само четрнаест речи. То су **каверна** – рус. *каверна*; **кадар** – рус. *кадры* и *кадр*; **казамат** – рус. *каземат*; **камелеон** – рус. *хамелеон*; **каос** – рус. *хаос*; **каприц** – рус. *каприз*; **карактеристика** – рус. *характеристика*; **каша** – рус. *каша*; **калорија** – рус. *калория*; **каљуга** – рус. *грязь*; **камара** – рус. *куча*; **капитал** – рус. *капитал*; **капсула** – рус. *капсула*; **караван** – рус. *караван*.

Осталих 36 речи се разликују по обиму значења. Навешћемо неколико примера.

Српска реч **када** има два значења: 1) *суд за купање*, 2) *каца*. У руском језику им одговарају две именице – *ванна* и *кадка*.

Српска лексема **канделабар** се поклапа са руском *канделябр* у једном значењу – *велики богато украшен свећњак са неколико огранака за свеће или жаруље*. Друго значење српске речи – *стуб за уличну или другу расвету* – руском еквиваленту недостаје.

Српска именица **капацитет** и руска *мощность* имају три заједничка значења: 1) *способност да се што учини, оствари, снага, моћ, јачина*; 2) *просторност, обујам, запремина, носивост*; 3) *способност неког тела да у себе прими електрицитет, топлоту*. Српска реч поседује још једно значење – *човек великих, изузетних способности, познат и признат стручњак*. Речник илуструје ово значење примером из О. Давича: *Он је ненормално велики радни капацитет*.

Српски турцизам **капија** и руска реч **ворота** поклапају се у два значења: 1) *улазна врата... у градским бедемима, на... згради, дворишту и сл.*; 2) *тачно обележен и брањен простор на игралишту у који се гађа лоптом у фудбалу, хокеју и сл.* Српска реч има још једно значење, то је војни термин: *стратешки важно место за даље напредовање*. Руски еквивалент исто има још једно значење, то је медицински термин: *место уласка и изласка из било ког органа крвних и лимфних судова*.

Српска позајмљеница **кабл** (кабел, хол. kabel) поклапа се у једном свом значењу – *херметички изолиран електрични вод за подземне и подводне линије* – са руском једнозначном именицом *кабель*. Два друга значења одговарају двома руским именицама: 2) *бродски конопац од челичних жица* – руска реч *канат*; 3) *мера за даљину* – руска именица *кабельтов*.

Српска именица **кажипут** одговара руском еквиваленту *указатель* у једном значењу – 1) *путоказ* – и има још два значења: 2) *човек или што друго као... узор у животу*; 3) *кажипрст*. Руска реч *указатель* има још једно значење – *приручник или референтна листа на крају књиге*.

Што се тиче српске именице **кадар**, истраживач долази до закључка да су у речнику Матице српске уједињена у једној одредници три значења која у суштини одговарају двома различитим речима: 1) *сва лица обухваћена једном службом, струком, организацијом*; 2) *обавезна мирнодопска војничка служба* и 3) *део филма, који камера сними одједном*. Последње значење није повезано са прва два и требало би да се третира као посебна реч. Дакле, прва два значења одговарају руској именици *pluralia tantum кадры* и последње – именици *кадр*.

Српска реч **карта** поклапа се с руским еквивалентом *карта* у четири значења: 1) *мапа*; 2) *картон у облику правоугаоника, од којих је састављен сноп играћих карата које се између себе разликују по боји, по фигурама и сл.*; 3) *формулар, бланкет (болничка карта)*; 4) *јеловник*. Српска именица има још 4 значења која се не подударују са руским: 5) *картање*; 6) *поштанска дописница, разгледница; докуменат којим се посведочава припадност каквој организацији*; 7) *докуменат којим се посведочава право коришћења чега (за кино, повратна, возна)*.

Српска позајмљеница из грчког **канон** поклапа се с руским еквивалентом у шест значења: 1) *правило прописано од највише црквене власти, догма*; 2) *правило каквог учења или књижевног правца*; 3) *песма у част празника или свеца*; 4) *списак религиозних књига, признатих од стране црквене власти*; 5) *у католичкој цркви трећи, главни део мисе, а у православној сваки прописани црквени обред*; 6) *вишегласни састав у којем мелодију почетног гласа понављају један за другим гласови на различитим интервалима*. Једно значење – *врста великих речи* – руском еквиваленту недостаје.

Основна вредност овог истраживања састоји се у томе да после обављеног рада њен аутор може добро да сагледа каква је структура речничке одреднице, чему служе примери наведени у њој, у којој се мери једно значење исте речи може разликовати од другог. Сличан задатак, наравно мањег обима, добијају и други студенти пре него што почну да се баве превођењем.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић 2013:** Р. Бошковић, *Српско-руски речник*, Београд: Јасен.
- Вујаклија 1991:** М. Вујаклија, *Leksikon stranih reči i izraza*, Београд: Prosveta.
- Даутовић 2002:** М. Dautović, *Hrvatsko-ruski rječnik*, 1–2, Загреб: Školska knjiga.
- Клаић 1980:** В. Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Загреб: Nakladni zavod.
- Клајн/Шипка 2012:** I. Klajn, M. Šipka, *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Novi Sad: Prometej.
- РРЈ 1999:** *Словарь русского языка*, 2, Москва: РАН.
- РМС 1967:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, 2, Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска.
- Станковић 1988:** *Русско-сербскохорватский словарь*, Москва, Нови Сад: Русский язык, Матица српска.
- Толстој 1970:** И. И. Толстой, *Сербскохорватско-русский словарь*, Москва: Советская энциклопедия.

Ирина Џ. Иванова

СЛОВАРИ ПРИ ОБУЧЕНИЈУ СЕРБСКОМУ ЈАЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ В МГУ

Резюме

Јављањем више од 40 година препојаватељем србског / србскохрватског јазыка на историческом, географическом факултетеа и факултете иностранных јазыков и регионоведенија МГУ, ја должна изразити благодарност авторам словарей србског јазыка, которые јављањем неоптјемлемим елементом учебног процесса. Хотя на начальном этапе обучения можно использовать имеющиеся в учебниках мини-словари, позже, при самостоятельной работе над переводом оригинальных текстов, студенты должны найти соответствующий перевод в более крупном словаре, содержащем подробные грамматические и семантические данные. Это прежде всего „Сербскохорватско-русский словарь”, составителем которого был И. И. Толстой, и „Русско-сербскохорватский словарь” под редакцией Б. Станковича. При переводе многозначного слова возникает проблема выбора правильного значения. К сожалению, студенты часто не различают разные значения одного и того же слова. В этом отношении важна дипломная работа одного из студентов ФИЯР, в которой сопоставляется объем значений пятидесяти сербских существительных и их русских эквивалентов (в соответствии с первым значением слова). В ходе исследования использовались Словарь Матицы сербской и Малый словарь русского языка РАН.

Ключевые слова: словарь, сербский язык, сербскохорватско-русский словарь, перевод, преподавание, интернациональная лексика, полисемия.

Душанка С. ЗВЕКИЋ ДУШАНОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 02. 10. 2017.
Прихваћен: 27. 10. 2017.

РЕЧНИЦИ У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО НЕМАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА***

У раду се указује на вишеструки значај коришћења различитих типова речника у оквиру наставе предмета Српски као нематерњи језик, како у фази припреме наставника за час, тако и током рада ученика на часу. Акцент је, овом приликом, на приказу различитих типова задатака који подразумевају рад ученика с речником. Приложени текстови, и с њима у вези формулисани задаци, прилагођени су достизању или провери остварености појединих стандарда који су дефинисани документом *Општи стандарди постигнућа за предмет Српски као нематерњи језик за крај првог и другог циклуса обавезног образовања, општег средњег образовања и основног образовања одраслих*.

Кључне речи: Српски као нематерњи језик, речници, Општи стандарди постигнућа за предмет Српски као нематерњи језик, настава.

1. У Србији се настава, осим на српском, реализује и на албанском, босанском, бугарском, мађарском, румунском, русинском, словачком и хрватском језику. Предмет Српски као нематерњи језик обавезан је од првог разреда основне школе за ученике који наставу похађају на једном од ових језика. Услед мањих или већих разлика између матерњег и српског језика, као и услед слабијих или интензивнијих контаката с говорницима српског језика, предзнање, темпо којим напредују током школовања и ниво владања српским језиком ових ученика на крају основног образовања, или по завршетку средње школе, веома је различит. То су околности које се морају узети у обзир приликом формулисања образовних стандарда и исхода, израде програма, уџбеника и пратећих приручника, све до конкретног рада на часу. За успешну реализацију наставе овог предмета и достизање очекиваног нивоа

* dusazd@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и граматичка истраживања* (бр. 178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

владања српским језиком од кључног је значаја да наставу изводе стручно и методички квалификовани наставници.

2. Владање језиком подразумева разумевање и способност употребе одређеног фонда речи у језичком и комуникативном контексту. У почетној фази усвајања језика, код ученика чији матерњи језик није сродан српском и који живе у претежно хомогеним срединама, међу којима многи у школу полазе без предзнања српског језика, захтеве треба минимизирати. То значи да треба издвојити основна граматичка средства и основни фонд речи, који ће се постепено проширивати.¹ Оквирни фонд речи којима ученици треба да овладају током једног циклуса образовања одређен је Стандардима.² На крају општег средњег образовања очекује се да ученик на основном нивоу разуме и користи 1000–1400 речи, док за средњи ниво оквирни број речи износи 1400–1800. На годишњем нивоу то је око 100–120 нових речи и израза на основном, односно око 120–150 нових речи и израза на средњем нивоу.³

3. Које ће се речи уводити зависи од узраста, с којим треба да буду усклађене теме и текстови наведени у Програму за предмет Српски као нематерњи језик. Значење непознатих речи, по правилу, објашњава наставник. Припремајући се за обраду наставне јединице одређује се за избор нових речи и начин њихове семантизације. Методски поступак приликом семантизације зависи од карактеристика одређене лексичке јединице. Наставник има на располагању различите могућности које се, начелно, могу сврстати у визуелне и вербалне. Методичка литература о настави нематерњег језика (другог или страног) не препоручује превод на матерњи језик, нарочито када је значење нове речи могуће прецизно и економично објаснити на језику који се учи. Објашњење за ово одређење налази се у томе да је потребно формирати чврсте везе унутар језика који се учи да би се смањила интерференција матерњег језика.

За који год поступак да се определи, приликом припреме за објашњење речи наставник треба да консултује различите типове једнојезичких и двојезичних речника. Нарочито када се има у виду да су многе речи вишезначне, а контекст је тај који указује на то с којим је значењем дата реч употребљена. Стога се препоручује објашњење нових речи у контексту. Наставник се одређује и за то да ли нове речи треба да уђу у активан фонд ученика или остају у пасивном. Да би се активно овладало одређеним речима, неопходно је организовати додатне вежбе како би се реч појавила и употребила у већем броју примера у различитим контекстима.

¹ О комплексности питања критеријума за одабир лексичке грађе пише Ј. Дражић (2008: 14–18) наводећи да се при избору лексичких јединица узимају у обзир језички параметри (фреквентност, дистрибуција, диспонибилност, обухватност и савладљивост) и нејезички фактори (потребе корисника, циљеви учења и узраст циљне групе).

² Уп. Општи стандарди постигнућа за предмет Српски као нематерњи језик за крај првог и другог циклуса обавезног образовања, општег средњег образовања и основног образовања одраслих (Службени гласник РС, бр. 55/2017 од 2. 6. 2017. године). У даљем тексту: Стандарди.

³ За напредни ниво није одређен број речи.

4. Оспособљеност ученика за коришћење речника предвиђена је Стандардима.⁴ Коришћење речника уграђено је у стандарде који дефинишу вештину разумевања различитих типова текстова. Употреба речника ради разумевања текста који ученици самостално читају појављује се у стандарду за крај другог циклуса основног образовања на средњем нивоу: „СН.2.2.2. Уз помоћ речника чита и разуме шаливе народне приче, народне песме и прилагођене изборне књижевноуметничке и књижевнаучне текстове” и у стандарду за крај општег средњег образовања на основном нивоу: „2.СН.1.3.4. Чита са разумевањем, уз помоћ речника, књижевне, стручне или информативне текстове различитих форми и садржаја”. Способност употребе речника предвиђена је, дакле, за ону фазу учења језика у којој већ постоји солидно предзнање.

Рад са речником не треба поистовећивати с учењем језика путем граматичко-преводне методе, која се одавно показала као неефикасна у практичном владању језиком.⁵ Заправо, употреба речника од стране ученика има за циљ њихово осамостаљивање у учењу, развијање способности самосталног долажења до информација и у настави се примењује само повремено, као једна од многих разноврсних активности, како би се оставило довољно простора за развијање различитих језичких и комуникативних компетенција. Када је реч о самосталном раду ученика с речником, може се поставити питање остваривања принципа економичности.⁶ Наиме, временски је брже уколико реч објашњава наставник, али, с друге стране, знања до којих ученици долазе самостално, рад у који улажу своје интелектуалне способности, трајнија су, те, у крајњем исходу, и рад с речником, добро осмишљен и организован, даје трајније и дугорочне резултате.

У даљем тексту овога рада дају се примери рада с речником, који могу послужити и као вежбе за достизање одређеног стандарда, али и као задаци за проверу остварености стандарда.

4.1. Кратка српска народна басна *Бик и зец* садржи претежно лексику која би требало да буде позната ученицима на крају другог циклуса основног образовања на средњем нивоу. Ови ученици су већ у извесној мери оспособљени за разумевање нових речи и на основу контекста. Ипак, може се очекивати да понеку реч неће разумети, те је предвиђено да их провере у речницима. Да би се проверило глобално разумевање прочитаног текста, конструисане су реченице које треба допунити на основу текста. У басни се појављују и глаголи *спазити* и *умакнути*, који не припадају основном фонду

⁴ У Приручнику за наставнике *Општи стандарди постигнућа за предмет Српски као нематерњи језик за крај првог и другог циклуса обавезног образовања, општег средњег образовања и основног образовања одраслих* (Крајишник/Звекић Душановић 2017) објашњена је концепција овог документа, дефинисани су појмови компетенција, исхода и стандарда, описани су стандарди на три нивоа постигнућа (основном, средњем и напредном), појашњена је подела на наставне области (Језик, Књижевност и Језичка култура) и дати су примери задатака за проверу остварености стандарда за све циклусе образовања.

⁵ Бројна је литература у којој се може наћи историјски преглед теорија и метода наставе страног језика, с указивањем на њихове предности и недостатке. Од домаћих аутора издвајамо Ј. Вучо (2009), Д. Точанац Миливојевић (1997), Н. Кремзер (1983), О. Дурбаба (2011), В. Раичевић (2007).

⁶ Уп. о принципу економичности код П. Илића (1998: 50–52) и М. Николића (2006: 157–163).

речи, али имају синониме (*спазити – угледати, приметити; умакнути – побећи*) који су ученицима вероватно познати. Задатак је пронаћи их у речнику (уп. Прилог 1 овога рада).

4.2. Читање с разумевањем, уз помоћ речника, Стандардима је предвиђено за основни ниво на крају општег средњег образовања. Такав начин рада могућ је приликом обраде различитих типова текстова. За ову прилику одабран је информативни текст о српским војницима у Првом светском рату, тачније о специфичној врсти хлеба којом су се хранили. Основни ниво на крају средњег образовања прописује активно владање лексичким фондом од 1000 до 1400 речи и израза, што подразумева да је пасивни и нешто већи. Одабрани текст садржи лексику која би углавном требало да буде позната ученицима и да омогући глобално разумевање текста. У тексту су издвојене речи за које се процењује да ученицима нису познате и чија значења треба да пронађу у речницима да би текст разумели и у детаљима. Препоручује се рад с једнојезичним речником. Све наведене речи проверене су у РСЈ. Приликом прегледа ових лексема у речнику примећено је да неке имају више значења, од којих је једно најадекватније у датом контексту. Ученици треба самостално, управо на основу контекста, да одаберу оно које је одговарајуће. Такође, има примера за чије је потпуно разумевање потребно даље трагати у речнику. На пример, за придев *ражен* у РСЈ стоји: *који је од ражи*. Оваква дефиниција није довољна уколико није позната именица *раж*. Неопходно је, дакле, потражити значење и те именице, а то је *врста житарице*. Уколико није позната ни именица *житарица*, рад се наставља тражењем њеног значења. Долази се до податка да је *житарица назив за жито било које врсте које служи за исхрану, цереалије. А жито је назив за једногодишње биљке од чијег се плода меље брашно за хлеб (пшеница, јечам, кукуруз, раж, оvas итд.)*. Слично је и с именицом *гипкост* за коју се у РСЈ налази следеће објашњење: *особина онога који је гибак, онога што је гипко, а затим су наведени синоними: савитљивост, еластичност; покретљивост, окретност, грациозност*, од којих *грациозност* свакако не одговара контексту, док су *покретљивост* и *окретност* најадекватнији. Међу издвојеним речима има и оних чији су описи комплекснији, а разумевање је једноставније уколико се дође до њихових антонима. На пример, придев *сит* дефинисан је на следећи начин: *који је утолио (своју) глад, који се довољно нахранио*. На основу овога ученици могу открити антоним овог придева – *гладан*, те решење задатка може бити и негирани антоним – *није гладан*. И за именицу *цивил* у РСЈ стоји да је *грађанско лице (за разлику од војног)*, те се може закључити да *није војник*.

Да би се проверило разумевање ових речи и да би започео процес њиховог увођења у активни фонд, након одређивања значења издвојених речи решава се задатак у којем наведене речи треба употребити у новом реченичном контексту.

4.3. Рад са речником се, наравно, не мора ограничити само на достизање стандарда у којима се они експлицитно наводе. Има и оних који су такође погодни да се на часу организују задаци и вежбе који ће подразумевати употребу речника. На пример, за остваривање стандарда предвиђеног за

крај другог циклуса основног образовања на средњем нивоу који одређује фонд речи којима треба овладати и области које су обухваћене тим фондом, а који гласи: „СН.2.1.1. Активно користи лексички фонд од 1.000 до 1.400 речи укључујући основне појмове из школских предмета, а пасивни фонд му дозвољава да разуме говор вршњака матерњих говорника”, такође је сврсисходно повремено организовати задатке и вежбе с речником. Наиме, говор вршњака обилује лексиком која не припада стандардном језику, у њему се појављују бројни жаргонизми, а англицизми су такође постали незаобилазни. Стога је за разумевање вршњачке комуникације неопходно да ученици овладају и најфреквентнијим изразима таквих типова. Задатак који захтева употребу речника страних речи налази се у Прилогу 3 овога рада. У њему се налази конструисани текст који обилује англицизмима честим у језику тинејџера. Од ученика се тражи да истакнуте англицизме замене домаћим речима и изразима. Овакав тип задатка развија способност разумевања свакодневне комуникације вршњака, али, указујући на могућност употребе домаћих речи, развија и језичку културу ученика.

4.4. Речници се могу користити у процесу развијања различитих компетенција. Тако се, на пример, на крају општег средњег образовања на средњем нивоу очекује да ученик влада основним терминима струке: „2.СН.2.1.1. Активно користи лексички фонд од 1400 до 1800 речи; влада основним терминима своје струке, односно области интересовања” као и да „2.СН.2.3.3. Резимира основни садржај предавања или писаних текстова из струке која га интересује користећи стручне изразе; на задату тему прикупља и обрађује податке и јавно их излаже; прави једноставну презентацију на задату тему повезујући информације у линеарном и нелинеарном тексту”. Један од видова достизања ових стандарда може укључивати и рад с двојезичним речником. Наставник проналази текстове из струке на матерњем језику и даје упутства. Задатак ученика састоји се у пажљивом самосталном ишчитавању текста и припреми за презентацију на српском језику осталим ученицима. Оваква активност погодна је за рад у групама, при чему свака група добија другачији текст. Тада свака група има задатак да припреми излагање које ће саопштити члановима других група. Овакав начин рада је природнији, будући да само неки ученици располажу информацијама, а од њихове вештине да их изложе зависи разумевање од стране других ученика. Да би сви ученици активно учествовали и пратили излагања, група може припремити питања на која ће остали ученици моћи да одговоре након презентације. Пример оваквог начина рада на часу налази се у Прилогу 4 где су дати кратки текстови из области технологије млинарства, преузети из уџбеника за средњу школу. Будући да су ученицима садржаји ових текстова познати на матерњем језику, од слушалаца се може очекивати да, на основу описа, сами открију о којој се житарици ради.

4.5. Напредни ниво стандарда на крају општег средњег образовања подразумева владање језиком и књижевнојезичком нормом на нивоу изворног говорника, у складу с узрастом (2.СН.3.1.1.). За богаћење речника ученика од којих се може очекивати достизање овог нивоа стандарда може се осмислити задатак који ће им активирати познавање устаљених израза, честих у

српском језику. У Прилогу 5 налази се задатак у којем се од ученика тражи да објасне значења израза који имају заједничку компоненту *хлеб*. Дати су изрази, ученици самостално, уз проверу у речнику, описно одређују њихова значења. Потом изразе употребљавају у реченичном контексту који сами конструишу.

5. У раду су предочене неке могућности коришћења речника на часовима предмета Српски као нематерњи језик. Од природе текста, циља часа, компетенција које се желе развијати, зависиће опредељење наставника за организацију часа који ће укључивати консултовање речника. Наравно, рад с речницима није доминантан метод на часовима овог предмета. Он се организује повремено, с јасно дефинисаним циљем који се жели постићи, а то је, првенствено, оспособљавање ученика за самосталан рад. Навикавајући се на употребу речника ученици развијају свест о томе да не мора свака информација потећи од наставника, да и сами, ван школских услова, могу развијати своје компетенције у циљу задовољења најразноврснијих интелектуалних, практичних и комуникативних потреба.

ЛИТЕРАТУРА

- Бурзан/Каџиба 2016:** М. Burzan, А. Kacziba, *Srpsko-mađarski rečnik*, Novi Sad: Forum.
- Васић и др. 2001:** V. Vasić, T. Prčić, G. Nejgebauer, *Du yu speak anglosrpski? Rečnik novijih anglicizama*, Novi Sad: Zmaj.
- Вучо 2009:** J. Vučo, *Kako se učio jezik: Pogled u istoriju glotodidaktike od pra-početaka do Drugog svetskog rata*, Beograd: Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine – Filološki fakultet.
- Дражић 2008:** J. Dražić, *Minimalne leksičke i gramatičke strukture u srpskom kao stranom jeziku*, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Дурбаба 2011:** О. Дурбаба, *Теорија и пракса учења и наставе страних језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Илић 1998:** П. Илић, *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси (2. прерађено и допуњено издање)*, Нови Сад: Змај.
- Клајн/Шипка 2006:** И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Крајишник/Звекић Душановић 2017:** В. Крајишник, Д. Звекић-Душановић, *Општи стандарди постигнућа за предмет Српски као нематерњи језик за крај првог и другог циклуса обавезног образовања, општег средњег образовања и основног образовања одраслих: приручник за наставнике*, Београд: Мисија ОЕБС-а у Србији.
- Кремзер 1983:** N. Kremzer, *Osnove metodike nastave nemačkog jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Николић 2006:** М. Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности (4. издање)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Општи стандарди постигнућа за предмет Српски као нематерњи језик за крај првог и другог циклуса обавезног образовања, општег средњег образовања и основног образовања одраслих (Службени гласник РС, бр. 55/2017 од 2.6.2017. године).

Палич 1988: Е. Palics, *Magyar-szerbhorvát kézikönyvtár*, Budapest: Terra.

Ранчевић 2007: V. Raičević, *Opšta metodika nastave slovenskih jezika u inoslovenskoj sredini*, Београд: Zavod za udžbenike.

РСЈ 2007: *Речник српскога језика* (ур. Мирослав Николић), Нови Сад: Матица српска.

Точанац Миливојев 1997: Д. Точанац-Миливојев, *Методе у настави и учењу страног језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Dužanka S. Zvekić Dušanović

DICTIONARIES IN TEACHING SERBIAN AS SECOND LANGUAGE

Summary

The subject *Serbian as a Second Language* is attended by students who attend classes in one of the languages of national minorities. Language governance implies understanding and the ability to use a particular fund of words in an appropriate linguistic and communicative context. In teaching Serbian as a Second Language it is necessary to carefully take into account the choice of words for the purposes of the initial level of language acquisition at a younger age and to gradually increase vocabulary.

The paper points to the multiple importance of using dictionaries in this subject, both in the preparation phase and in class. Teachers should regularly consult them in order to adequately prepare for the explanation of the words that students should learn. Students should become independent, trained and get used to the independent use of dictionaries. On this occasion, the emphasis of the paper is on the presentation of various types of tasks that involve students' work with dictionaries. The enclosed texts, and the formulated tasks related to them, are adapted to reach or check the realization of certain standards defined by the document *General Standards of Achievement for the Serbian as a Second Language for the end of the first and second cycle of compulsory education, general secondary education and basic adult education*.

Key words: Serbian as a Second Language, dictionaries, General Standards of Achievement for the Serbian as a Second Language.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1: Задатак за стандард СН.2.2.2. *Уз помоћ речника чита и разуме шаљиве народне приче, народне песме и прилагођене изборне књижевнo-уметничке и књижевнoнаучне текстове*

Прочитај басну *Бик и зец* и допуни реченице. Речи које не разумеш пронађи у српском једнојезичном речнику или у српско-мађарском речнику.¹

Спази бик зеца где као стрела бежи преко поља, па му позавиде на брзини.

Кад се једном састадоше, рече му:

– Благо теби кад си тако брз! Ти можеш да умакнеш и најопаснијем непријатељу! Ништа у животу не бих више желео него да сам и сам тако брз. Тада бих могао да побегнем од сваког непријатеља.

Насмеја се зец чувши бика, па ће му рећи:

– Луда је твоја жеља пријатељу! Дао бих ја радо своју брзину за твоје оштре и снажне рогове. Боље поносно се борити с непријатељем, него целог века срамно пред њим бежати.

Бик је завидео зецу што је _____.

Зец би волео да има _____, као бик. Онда би могао да _____ и не би морао да _____.

Уместо глагола *спазити*, у српском можемо употребити глагол _____.

Уместо глагола *умакнути*, у српском можемо употребити глагол _____.

Прилог 2: Задатак за стандард 2.СН.1.3.4. *Чита са разумевањем, уз помоћ речника, књижевне, стручне или информативне текстове различитих форми и садржаја*

Прочитај текст *Како су се српски војници хранили у Првом светском рату?* и уз помоћ речника српског језика одреди значења речи.

Иако је аустроугарска војска имала богатије оброке, српски војници су се хранили здравије током Великог рата – конзумирали су таин.

И сит и сигуран! То је таин значио за српског војника.

Специфична мешавина раженог и белог брашна могла је да траје дуго и да даје снагу и гипкост у борби. Реч „таин” је турског порекла и значи „следовање”, објашњава Димитрије Вујадиновић, аутор пројекта „Хлеб у Великом рату”. „Наша војска је одмах после турско-српских ратова – почела да производи таин, војни хлеб. Он је био здрав и храњив. Његови састојци су: 70 одсто раженог брашна, 30 одсто белог брашна и све се то замеси, не са квасцем већ старим и очврслим, сувим – већ квасним тестом, које се зове комин.”

¹ Задатак је припремљен за ученике који наставу похађају на мађарском матерњем језику. Двојезичне речнике консултују у зависности од матерњег језика.

На почетку рата Србија је могла да прехрани и цивиле и војску, која је имала одређено следовање.

„Следовање војника је било 800 грама хлеба. Неспорно је да је тај хлеб, који је конзумирао војник у Првом светском рату, обезбеђивао довољну енергетску вредност да војник може извршавати основне борбене задатке”, објашњава Бошко Тешановић, професор агрономије.

Прича се да је успеху српске војске у Церској бици допринела и специфична исхрана: таин у комбинацији са јачим, сланијим сиром, уз лук, паприку и пасуљ.

оброк – _____
 конзумирати – _____
 сит – _____
 ражен – _____
 гипкост – _____
 следовање – _____
 цивил – _____
 неспорно – _____
 агрономија – _____

Ове речи употреби у следећем тексту.

Ако _____ 3–5 _____ дневно, увек ћемо бити _____. Добро је јести хлеб од _____ брашна. Здравно треба да се хране и војска и _____. Ако сви добију своје _____ имаће снагу и _____. _____ је да знања из _____ могу поправити квалитет хране.

Прилог 3: Задатак за стандард СН.2.1.1. *Активно користи лексички фонд од 1.000 до 1.400 речи укључујући основне појмове из школских предмета, а пасивни фонд му дозвољава да разуме говор вршњака матерњих говорника*

У тексту су истакнуте стране речи које твоји вршњаци често користе. На линије напиши одговарајуће домаће речи. Ако неке речи не разумеш, погледај значење у речнику страних речи.

Ја нисам фан класичне музике, али волим да идем на фенси места с мојим френд-вима. Често идемо на разне хепенинге и онда смо хепи. Ове године ин је „Штранд“. Тамо кулирамо и слушамо нове сонгове. Супер нам је кад смо заједно.

фан – _____
 фенси – _____
 френд – _____
 хепенинг – _____
 хепи – _____
 ин – _____

кулирати – _____
сонг – _____
супер – _____

Прилог 4: Задатак за стандард 2.СН.2.1.1. *Активно користи лексички фонд од 1400 до 1800 речи; влада основним терминима своје струке, односно области интересовања и стандард 2.СН.2.3.3. Резимира основни садржај предавања или писаних текстова из струке која га интересује користећи стручне изразе; на задату тему прикупља и обрађује податке и јавно их излаже; прави једноставну презентацију на задату тему повезујући информације у линеарном и нелинеарном тексту*

Пажљиво прочитај текст и припреми се да га изложиш на српском језику. Речи које су ти непознате пронађи у речнику. Након излагања постави питања на српском да провериш да ли су те остали ученици разумели.

Бúза (Пшеница)

А бúза аз егýк лeгрéгeббeн исмeрт éс тeрмeштeтт гaбoнaфeлeнк, рeгeсзeтeи aдaтoк сзe-ринт 9-10 eзeр éввeл eзeлéтт a Фéлкéзи-тeнгeр пaртján мáр тeрмeштeттéк. А фéлдoн лe гeн-гaгyбб мeннýсeгбeн тeрмeштeтт гaбoнaфeлe a кéзéнсeгeс бúзa. Бáр вúзoнýлaг жeлeнтéс фeхeрjэтaртaлмa вaн, фeхeрjéжe eгý лeтфoнтoссáгý aминoсaвбéл, a лизинбéл, кeвeсeббeт тaртaлмaз a кúвáнaтoснáл. А бúзa жé мúнéсeгý сикeрт тaртaлмaзý aсeлoс, вaг лисзeс сeмý лeхeт. Кeнýeрлисзтнe a хaгýoмáнýс éсзи бúзáт хaсзнáлjук. А тeсзтaипaр фéлeг a дурum бúзáт хaсзнáлjа, мeлý фeхeрjéкбeн éс кaрoтинoидoкбaн гaздaгaбб аз eлéиббнeл, сикeрjа пeдиг сзúвéс éс ругaлмaс, éгý кúлéнéсeн aлкaлмaс aрrа, хoгý тoжáс нeлкúли сзáрaзтeсзтa кeсзúлjон бeлéлe.

Кéлeс (Прoсo)

А кéлeс аз eгýк лeгéсибб тeрмeштeтт гaбoнaфeлe. Áзсиáбaн éс Афрúкáбaн фoнтoс éлeлмúсzeр. А кeнýeргaбoнaк мeжжeлeнeсeвeл a кéлeсфoгýсaзтaсa eрéсeн вúсзaсзoрýлт. Сoкфeлe áсвáнýи aнгýаг éс вúтaмúн тaлaлхáтo бeннe. Фéлeг кáсaкeнт кéзкeдвeлт, дe кeнýeр íс кeсзúхeтéбé бeлéлe, бúзa- вaгý рoзслíсзтeл кeвeрвe. Фeлхaсзнáлхáтo мeг лeпeнý- éс пaлa-сúнтaсúтeсeрe, éс мúвeл жéл дýззaд, éтeлeк сúрúтeсeрe. Хúвeлýeсeккeл eгýтт фoгýсaзтвa фeхeрjéжe жéл хaсзнoсýл. Eз кúлéнéсeн вeгeтáриáнýс éткeжeст фoлýтaтéк сзúмáрa фoнтoс íнфoрмáсúиé. Лíсзтeрзeкeнýeк сзúмáрa eгýe oрсзáгoкбaн eнгeдeлýeзúк, мáшoл мeг нeм фoглaлтaк áллáст, хoгý хaсзнáлхáтo-е сзúмýкрa, вaгý сeм.

Рoзс (Рaж)

А рoзс eрeдeтíлeг a бúзa- éс áрпaýлтeтвeнýeк кéзéтт тaлaлхáтo гýoмнóвeнý вoлт. А нéвeнý a хúвeсeбб, спaдeкoсaбб eгhajлaтoт кeдвeлe. Сикeрkéпзé фeхeрjéкeт тaртaлмaз eгýгaн, дe кúсeбб мeннýсeгбeн мúнт a бúзa, éс aттéл eлтeрéоeн нeм кeсзúхeтéбé бeлéлe нýúжúхáтo, ругaлмaс тeсзтa. А рoзскeнýeр тéмéрeбб, мúнт a бúзaлíсзтbéл кeсзúлт тeрмeк. А рoзст гúн éс вoдкa eлéáллúтáсáхoз íс хaсзнáлjáк. Лíсзтeрзeкeнýeк éтeрeндjéбeн eз a гa-бoнa сeм eнгeдeлýeзúк. А сeмeтeрмeсbéл кeсзúлт рoзслíсзт вúзeл кúмoшaтé сикeрт нeм тaртaлмaз, дe лúзíнтaртaлмa нaгýбб, мúнт a бúзaé.

Прилог 5: Задатак за стандард 2.СН.3.1.1. *Влада језиком и књижевнојезичком нормом на нивоу изворног говорника, у складу с узрастом*

Следећи устаљени изрази имају пренесено значење. Објасни значење сваког израза. Своја решења провери у речнику.

горак хлеб – _____

дати некоме комад хлеба у руке – _____

добар као хлеб – _____

јести свој хлеб – _____

јести хлеба без мотике – _____

тражити преко хлеба погаче – _____

Састави реченице с овим изразима.

Садржај

Људмила В. Поповић (Београд) О УЗАЈАМНОМ УТИЦАЈУ КАТЕГОРИЈА ДИЈАТЕЗЕ И МОДАЛНОСТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ НА ПРИМЕРУ ГЛАГОЛА <i>ТРЕБАТИ</i>	9
Радоје Д. Симић (Београд) О АОРИСТУ ИМПЕРФЕКТИВНИХ ГЛАГОЛА И СРОДНИМ ПОЈАВАМА	21
Милена Д. Ивановић (Београд) АСПЕКТУАЛНЕ ИНФОРМАЦИЈЕ У <i>РЕЧНИКУ</i> <i>СРПСКОГА ЈЕЗИКА</i> МАТИЦЕ СРПСКЕ.....	33
Весна Н. Ђорђевић (Београд) КА РЕЧНИКУ ВИДСКИХ ПАРОВА ТИПА <i>ИМПЕРФЕКТИВНИ</i> <i>ГЛАГОЛ : ПРЕФИКСИРАНИ ПЕРФЕКТИВНИ ГЛАГОЛ</i>	43
Милош М. Ковачевић (Београд) ИНТЕРДЕПЕНДЕНЦИЈА ПЕРМУТАБИЛНИХ ФОРМИ ПРАВОГ И НЕПРАВОГ ОБЈЕКТА У СИНТАГМАМА С ГЛАГОЛИМА „НУДИТИ” И „СЛУЖИТИ”	51
Миливој Б. Алановић (Нови Сад) РЕЧНИЧКИ ЧЛАНАК – ИЗВОР ПОДАТАКА О ФУНКЦИОНАЛНОЈ УПОТРЕБИ РЕЧИ.....	61
Јасмина Д. Московљевић Поповић (Београд) ИНТУИЦИЈА ИЗВОРНОГ ГОВОРНИКА, ДЕСКРИПТИВНИ РЕЧНИЦИ И ГЛОБАЛНА РАЧУНАРСКА МРЕЖА КАО ИЗВОРИ ПОДАТАКА ЗА СИНТАКСИЧКИ ОПИС	73
Владан З. Јовановић (Београд) ЗБИРНИ БРОЈЕВИ У ГРАМАТИЦИ И ЛЕКСИКОГРАФИЈИ	85
Миланка Ј. Бабић (Пале) ГРАМАТИЧКО-ПРАГМАТИЧКА ВРИЈЕДНОСТ ЛЕКСЕМЕ <i>А</i> У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	97

Бојана С. Милосављевић (Београд) ПЕРФОРМАТИВНЕ ФОРМЕ ГОВОРНЕ ЕТИКЕЦИЈЕ У ЛЕКСИКОГРАФСКОМ ОПИСУ	107
Александра М. Марковић (Београд) ЗНАЧАЈ НЕКИХ КОЛИГАЦИОНИХ СКЛОНОСТИ ГЛАГОЛСКИХ СУБЛЕКСЕМА ЗА СЕМАНТИКУ И СИНТАКСУ (НА ГРАЂИ ИЗ ОПИСНИХ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА)	117
Славко Ж. Станојчић (Крагујевац) ГОВОРНИКОВ ЈЕЗИЧКИ КОД И КОНКРЕТНА ДИСКУРСНА СИТУАЦИЈА У КОДИФИКОВАЊУ КЊИЖЕВНОГ (СТАНДАРДНОГ) ЈЕЗИКА	127
Виктор Д. Савић (Београд) ДАНИЧИЋЕВ ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПОСТУПАК У <i>РЈЕЧНИКУ</i> <i>ИЗ КЊИЖЕВНИХ СТАРИНА СРПСКИХ</i>	137
Ненад Б. Ивановић (Београд) ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПОСТУПАК У ОБРАДИ ПРЕФИКСИРАНИХ ГЛАГОЛА У ЈЕДНОМ ИСТОРИЈСКОМ РЕЧНИКУ 19. ВЕКА	147
Јелисавета К. Милојевић (Београд) СТО ГОДИНА СРПСКЕ ДВОЈЕЗИЧНЕ ЛЕКСИКОГРАФСКЕ ПРАКСЕ: ЕНГЛЕСКО-СРПСКИ И СРПСКО-ЕНГЛЕСКИ РЕЧНИЦИ ОД 1908. ДО ДАНАС	161
Персида С. Лазаревић Di Giacomo (Chieti-Pescara) О ЕКСЦЕРПЦИЈИ ЗА „ИЛИРСКИ” РЕЧНИК (ГКС – 4°) К. Ф. ТЕМЛЕРА	171
Љиљана М. Бањанин (Torino) ЈЕДАН НЕПОЗНАТИ ИТАЛИЈАНСКО-СРПСКО-ХРВАТСКИ РЕЧНИК	181
Tomasz Kwoka (Kraków) РУКОПИСНИ <i>РЕЧНИК СТРАНИХ РЕЧИ КЊАЖЕСКЕ</i> <i>КАНЦЕЛАРИЈЕ 1815–1839</i> ПРОФЕСОРА ВЕЛИМИРА МИХАЈЛОВИЋА КАО ТРАГ ЈЕДНОГ ВРЕМЕНА И ЊЕГОВОГ ЈЕЗИКА	191
Радмило Н. Маројевић (Београд) РЕЧНИК ЊЕГОШЕВА ЈЕЗИКА У РЕДАКЦИЈИ МИХАИЛА СТЕВАНОВИЋА (У СВЈЕТЛУ НОВИХ КРИТИЧКИХ ИЗДАЊА)	199

Јелица Р. Стојановић (Никшић) СЛОЖЕНИЦЕ У ВУКОВОМ <i>РЈЕЧНИКУ</i>	209
Снежана П. Вучковић (Београд) ИСТОРИЈСКИ РЕЧНИЦИ И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ ЗА ИСТОРИЈСКОЛЕКСИКОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА.....	219
Александар М. Милановић (Београд) ОБРАДА ПОСРБИЦА У <i>РЕЧНИКУ СЛАВЕНОСРПСКОГ ЈЕЗИКА</i>	231
Исидора Г. Бјелаковић (Нови Сад) РЕЧНИК СЛАВЕНОСРПСКОГ ЈЕЗИКА – ЈЕДНОЈЕЗИЧНИ ИЛИ ВИШЕЈЕЗИЧНИ РЕЧНИК?.....	241
Милена С. Зорић (Нови Сад) РЕЧНИК СЛАВЕНОСРПСКОГ ЈЕЗИКА – МОГУЋНОСТИ ЗА ДАЉА ИСТРАЖИВАЊА	251
Ана З. Мацановић (Београд) ЛЕКСИКОГРАФСКА ОБРАДА СИНОНИМА У <i>РЕЧНИКУ СЛАВЕНОСРПСКОГ ЈЕЗИКА</i> – МОГУЋНОСТИ, ПРОБЛЕМИ, РЕШЕЊА	259
Ирена Р. Цветковић Теофиловић (Ниш) СТАТУС ИМЕНИЦА СУБЈЕКТИВНЕ ОЦЕНЕ У <i>РЕЧНИКУ СЛАВЕНОСРПСКОГ ЈЕЗИКА</i>	271
Јелена Р. Бајовић (Косовска Митровица) ИСТОРИЈСКИ РЕЧНИЦИ СРПСКОГ И РУСКОГ ЈЕЗИКА (ПОРЕДБЕНА АНАЛИЗА НА МАТЕРИЈАЛУ <i>РЕЧНИКА ЈАЗУ</i> И СЛОВАРЯ РУССКОГО ЯЗЫКА XI–XVII ВВ.).....	283
Наташа С. Вуловић (Београд) АКСИОЛОГЕМЕ КАО ОДРЕДНИЦЕ У ФРАЗЕОЛОШКОМ РЕЧНИКУ	291
Катарина В. Беговић (Београд) СЕМАНТИКА ПРИДЕВА <i>ЖИВ</i> НА ШТОКАВСКОМ ЈЕЗИЧКОМ ПРОСТОРУ – О ПРИДЕВСКОЈ ПЛАТИСЕМИЈИ –.....	301
Гордана Р. Штрбац (Нови Сад) УЛОГА РЕЧНИКА У КОГНИТИВНОЛИНГВИСТИЧКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА.....	313

Анета Г. Тривић (Крагујевац) УЛОГА СРПСКИХ РЕЧНИКА У КОНТРАСТИВНОЛИНГВИСТИЧКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА НА ПЛАНУ СРПСКОГ И ШПАНСКОГ ЈЕЗИКА	325
Снежана М. Поповић (Београд) ИЗРАДА И СТРУКТУРА ЧЕШКО-СРПСКОГ ФРАЗЕОЛОШКОГ РЕЧНИКА	335
Драгана Д. Вељковић Станковић (Београд) О ЖАРГОНИЗМИМА У <i>РЕЧНИКУ СРПСКОГА ЈЕЗИКА</i> МАТИЦЕ СРПСКЕ (2011).....	343
Александар Д. Стефановић (Paris) АНАЛИЗА ФРАНЦУСКО-СРПСКИХ ПРАВНИХ РЕЧНИКА	355
Душанка С. Вујовић (Нови Сад) ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКЕ ОСОБИНЕ ТЕРМИНА ИЗ ОБЛАСТИ НАРОДНЕ МЕДИЦИНЕ НА ПРИМЕРИМА ИЗ <i>РЕЧНИКА СРПСКОХРВАТскога књижевног језика</i> МАТИЦЕ СРПСКЕ	365
Горан Н. Зељић (Београд) ПРЕФИКСОИДИ И СРОДНИ СТРАНИ ФОРМАНТИ У ПРАВОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА	373
Ивана В. Лазивић Коњик (Београд) ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНИ ГЛАГОЛИ У ДЕСКРИПТИВНИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА (НА ПРИМЕРУ ОБРАДЕ ГЛАГОЛА <i>БИТИ</i> И <i>ПОСТОЈАТИ</i>)	389
Ана Ж. Тешић (Београд) СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА РОМАНИЗАМА ИЗ НАРОДНИХ ГОВОРА ЦРНЕ ГОРЕ	401
Неђо Г. Јошић (Београд) КОНЦЕПЦИЈА <i>РЕЧНИКА САНУ</i> И ЊЕН РАЗВОЈНИ ПУТ ОД НОВАКОВИЋЕВИХ ИДЕЈНИХ ГЛЕДИШТА ДО САВРЕМЕНИХ ЛЕКСИКОГРАФСКИХ СХВАТАЊА	413
Рада Р. Стијовић (Београд) Ранка М. Станковић (Београд) ДИГИТАЛНО ИЗДАЊЕ РЕЧНИКА САНУ: ФОРМАЛНИ ОПИС МИКРОСТРУКТУРЕ РЕЧНИКА САНУ	427

Марко Р. Чудић (Београд) ПРОБЛЕМИ ИЗРАДЕ НОВОГ МАЂАРСКО-СРПСКОГ РЕЧНИКА ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ КЊИЖЕВНОГ ПРЕВОДИОЦА	441
Ксенија Ј. Кончаревић (Београд) ЛЕКСИКОГРАФСКО ДЕЛО ДИМИТРИЈА ЂУРОВИЋА.....	451
Зона В. Мркаљ (Београд) НАЧИНИ УПОТРЕБЕ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ.....	461
Вељко Ж. Брборић (Београд) РЕЧНИЦИ У ЧИТАНКАМА ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ	473
Ирина Ђ. Иванова (Москва) РЕЧНИЦИ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ НА МГУ	487
Душанка С. Звекић Душановић (Нови Сад) РЕЧНИЦИ У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО НЕМАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА	493

Зборник Научни састанак слависта у Вукове дане
излази једанпут годишње

За издавача:

Проф. др *Драгана Мршевић-Радовић*

Редакција:

Проф. др *Јелица Јокановић-Михајлов*

Проф. др *Ана Кречмер*

Проф. др *Александар Милановић*

Проф. др *Драгана Мршевић-Радовић*

Проф. др *Живојин Станојчић*

Проф. др *Слободан Павловић*

Проф. др *Галина Тјанко*

Рецензенти:

Проф. др *Јелена Јовановић Симић*

Проф. др *Јелица Јокановић-Михајлов*

Проф. др *Александар Милановић*

Проф. др *Драгана Мршевић-Радовић*

Проф. др *Слободан Павловић*

Проф. др *Живојин Станојчић*

Проф. др *Весна Ломпар*

Проф. др *Стана Ристић*

Проф. др *Милан Стакић*

Техничко уређење:

Милан Крсмановић, Катарина Тодоровић

Коректори:

др *Наташа Вуловић*

др *Марина Спасојевић*

Томислав Матић

Издавач:

Међународни славистички центар

Филолошки факултет, Београд,

Студентски трг 3

Рукописи се не враћају

Штампа:

ЧИГОЈА ШТАМПА

Београд, Студентски трг 13

ISSN 0351-9066

ISBN 978-86-6153-506-2

<https://doi.org/10.18485/msc.2018.47.1.ch12>

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'374082)

811.163.41'373(082)

НАУЧНИ састанак слависта у Вукове дане (47 ; 2017 ; Београд)

Српска лексикографија – речници српског језика као изворишта граматичких и семантичких истраживања. 1 / 47. научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 14 – 18. IX 2017. – Београд : Међународни славистички центар, 2018 (Београд : Чигоја штампа). – 392 стр. ; 24 см. – (МЦЦ, ISSN 0351-9066)

Тираж 300. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија уз сваки рад. – Résumé; Summary; Zusammenfassung; Резюме.

ISBN 978-86-6153-506-2

а) Српски језик – Лексикографија – Зборници б) Српски језик – Лексика – Зборници

COBISS.SR-ID 264740364